

Heller Farkas Könyvek 1.

FEJLESZTÉSI STRATÉGIÁK — FINANSZÍROZÁSI ALTERNATÍVÁK

Szerkesztette:
Katona Klára – Schlett András

PÁZMÁNY PRESS

Fejlesztési stratégiák
—
Finanszírozási alternatívák

A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI KARÁNAK
KÖNYVEI

HELLER FARKAS KÖNYVEK 1.

Sorozatszerkesztő: *Katona Klára*

FEJLESZTÉSI STRATÉGIÁK
—
FINANSZÍROZÁSI ALTERNATÍVÁK

Szerkesztette:
KATONA KLÁRA — SCHLETT ANDRÁS

PÁZMÁNY PRESS
Budapest
2014

A kötet megjelenését a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
TÁMOP-4.2.1.B-11/2/KMR-2011-0002. sz. projektje
(A tudományos kutatások kibontakoztatása a PPKE-n) támogatta.

Szakmai lektorok:

*Báger Gusztáv, Bélyácz Iván, Botos Katalin, Katits Etelka,
Kőrösi István, Rieger László, Schlett András, Szalai Ákos*

Felelős szerkesztő:

Kollega Tarsoly István

© Szerzők, 2014

© PPKE JÁK, 2014

ISSN 2064-681X

ISBN 978-963-308-194-5

Kiadja:

a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kara,
Budapest, Szentkirályi u. 28–30. • www.jak.ppke.hu

Felelős kiadó: Dr. Varga Zs. András dékán

Kézirat előkészítés: Járdány Zsoltné Erika

Nyomdai előkészítés: AbiPrint Kft.

Nyomás: Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.
www.komarominyomda.hu

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
Bevezetés	9

I. fejezet TŐKEVONZÁS ÉS HITELPIAC

BÉLYÁ CZ IVÁN	
Ellensúlyozza-e a hitelszűkét a külföldi működő tőke-beáramlás újkeletű fellendülése?	13
KATONA KLÁRA	
Finanszírozási stratégia a magyarországi vállalatoknál	29
KÁKAI-SZABÓ SZILVIA	
„Csalóka napfény” vagy éltető napsugár? A közvetlen külföldi tőkebefektetések hatása a gazdasági folyamatokra a balti országokban.....	59

II. fejezet PÉNZÜGYI STABILITÁS ÉS VÁLSÁGKEZELÉS

MAGAS ISTVÁN	
A válságkezelés és a pénzügyi tervezés nehézségei az Európai Unióban és Magyarországon, 2006–2013	77
DEDÁK ISTVÁN	
Válságkezelés az Európai Unióban – Miért tartunk itt?	93
GYÖRFFY DÓRA	
Bizalom és megszorító spirálok: válságkezelés Görögországban és Lettorságban.....	105
KÖRÖSI ISTVÁN	
Lesz-e pénz fejlesztésre? A pénzügyi stabilizációs programok az európai uniós adósságmenedzselésben, különös tekintettel Németországra	131

III. fejezet VIDÉKFEJLESZTÉS MÚLTJA ÉS JELENE

KOVÁCS ÁRPÁD	
A vidékfejlesztés és a pénzügypolitika	153
BOTOS KATALIN – BOTOS JÓZSEF	
A kettészakadt ország: régiók Magyarországon.....	173
RÁCZ KATALIN	
A mezőgazdasági foglalkoztatás szerepe vidéken	189
OROSZ ISTVÁN	
A magyarországi mezővárosok múltja, történeti sajátosságai	199
MÁNYÓ-VÁRÓCZI VIOLETTA	
A hazai mezőgazdaságra irányuló szubjektív piackutatás története	209

IV. fejezet AGRÁRTÁMOGATÁSI DILEMMÁK

SOMAI MIKLÓS	
Agrártámogatások az Európai Unióban	225
LENTNER CSABA	
Magyar mezőgazdaság a pénzügypolitika csapdájában – A mezőgazdaság európai uniós támogatási rendszerének kritikája	247

SUMMARIES

Summaries	265
-----------------	-----

ELŐSZÓ

A Heller Farkas Közgazdaságtudományi Intézet és annak Heller Farkas Kutatócsoportja 1999-ben jött létre a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karán. Megalakulása óta mind az oktatásban mind pedig a tudományos tevékenységében az interdiszciplinaritást képviseli és hirdeti – ez egyszerre szükségszerűség és vállalt cél. A PPKE négy, különböző tudományágat reprezentáló karán (jogtudomány, hittudomány, bölcsészet- és társadalomtudomány, valamint információtechnológia) intézetünk nemcsak részt vesz az oktatásban, közösen akkreditál képzésekben, hanem folyamatosan törekszik a tudományos együttműködésre is, közös konferenciák, kutatóműhelyek szervezésével.

A kutatócsoport négy kutatási területet jelöl ki, mely a társtudományokkal közös, és az önálló közgazdasági kutatás lehetőségét is megteremti.

1. Az állam gazdasági szerepének elemzése egyrészt a jogtudományhoz kötődő, másrészt az önálló közgazdasági kutatást támogatja.
2. A joggazdaságtani irány az ország jogi karai között egyedülálló hangsúlyt kap nemcsak az oktatásban, hanem a közös tudományos eredményekben is.
3. A társadalomtudományokkal közös kutatásaink elsősorban a gazdaságtörténet területeit érintik.
4. Az egyház társadalmi, gazdasági tanításának elemzése az egyetem összes karán folyó kutatói tevékenységgel kapcsolja össze intézetünket.

A tudományos együttműködés azonban nem szűkül le az egyetem többi karára. Fontos célkitűzésünk, hogy a hazai (és nemzetközi) szakmai közéletnek is szerves részévé váljunk. Az ország különböző közgazdasági egyetemével, tudományos műhelyeivel, kutatóintézeteivel is kapcsolatot ápolunk és közös konferenciákat szervezünk.

Intézetünk tudományos eredményeit 2003-tól saját szerkesztésű, és a Tarsoly Kiadó gondozásában megjelenő periodikában publikálta „Heller Farkas Füzetek” címen. A periodika 10 éves múltja önmagában is siker és igazolja a tudományos érdeklődést a kutatott témák iránt.

Folytatva a Heller Farkas Füzetek szellemi hagyományát, de mégis megújulva, az egyre sokrétűbb munka igényeihez igazodva új formában, könyvsorozatban kívánjuk a kutatócsoport eredményeit megosztani a szakmai és a szélesebb nyilvánossággal.

Ennek a sorozatnak első kötetét tartja kezében az Olvasó.

Budapest, 2014. február

Katona Klára
sorozatszerkesztő

BEVEZETÉS

Fejlesztési stratégiák, finanszírozási alternatívák¹

A PPKE JÁK Heller Farkas Közgazdaságtudományi Intézete „Az állam gazdasági szerepvállalásának átalakulása” témával kapcsolódott be a PPKE TÁMOP-programjába, amelyet kutatási stratégiánk alapvető alkotórészének tekintünk. Az állam szerepvállalásának átalakulása egyaránt érinti a gazdasági, társadalmi funkciókat, a jogi és az intézményrendszer működését, ezért a Heller Farkas Közgazdaságtudományi Intézet az állam gazdasági szerepének, működési hatékonyságának vizsgálatával, az állam, a vállalatok és a versenyképesség összefüggéseinek elemzésével illeszkedik a PPKE JÁK kutatási stratégiájába.

E témakörben kiemelten foglalkozunk az állam gazdasági szerepének átalakulását meghatározó tényezőkkel, az állam célszerű és eredményes gazdasági stratégiájának és gazdaságpolitikájának különböző dimenzióival, kiemelt tekintettel Magyarország helyzetére, szerepére és nemzeti érdekeinek érvényesítésére a világgazdasági kapcsolatrendszerben.

Az állam működésének sikeressége jó gazdaságpolitikát igényel. Az állam szerepe felértékelődik a fejlődési út megválasztásában, a technológiai előretörés ösztönzésében, a globális és regionális folyamatokra történő megfelelő reagálásban és azok befolyásolásában. Mindez döntően függ a gazdaságpolitika irányától, minőségétől, konzisztenciájától. Az állami, önkormányzati, vállalati és civil szféra összehangolt, egymást erősítő fejlődése a jövőépítés fontos feltétele. Ehhez kapcsolódik a piac működésében a tisztességes verseny, a gazdasági alanyok jó szereplésének előmozdítása, de nem kivételezésekkel és szubvenciókkal.

A gazdasági növekedés, mint alapvető célkitűzés megvalósítása a mindenkori gazdaságpolitika homlokterében áll. Feltételezve, hogy az államnak van tennivalója a gazdaságfejlesztés terén, e kötetünkkel arra keressük a választ, hogy a fejlesztési stratégiák közül melyek a nemzetközi és a hazai szinten leghatékonyabb formák, megoldások.

A kötet első fejezetében legnagyobb teret a köztudatot is sokat foglalkoztató külföldi működő tőke szerepének szánjuk. Milyen hatást gyakorolt a gazdasági növekedésre a külföldi tőke jelenléte? Elő tudja-e segíteni az állam a külföldi befektetésekből származó pozitív externáliák kialakulását? A működőtőke-befektetés alternatívájaként a beruházások finanszírozásában szintén jelentős szerepet játszott nemcsak Magyarországon, hanem régiókban is a pénzügyi közvetítő rendszer fejlettsége. Feltesszük a

¹ A kötetben megjelenő cikkek, tanulmányok a Heller Farkas Kutatócsoport által 2013. november 13–14-én rendezett konferencia előadásaihoz kapcsolódnak. A konferencia része volt annak a sorozatnak, amelyet a Heller Farkas Kutatócsoport a TÁMOP-4.2.1.B-11/2/KMP-2011-0002 pályázat keretében és annak támogatásával az állam gazdasági szerepvállalásának kutatása köré szervezett az elmúlt két év során. A konferencia második napját az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

kérdést, hogy a hazai bankrendszer állapota, a monetáris politika lépései és a hitelezési kedv hogyan befolyásolja az ország gazdasági növekedését.

A második fejezet a 2008-ban bekövetkező pénzügyi válság következményeit elemzi. A válság nyomán nemcsak az elméletek, koncepciók, paradigmák ütközésében, hanem a válságkezelés égető gazdaságpolitikai feladatai és meghozandó intézkedései kapcsán újra előtérbe került az állam gazdasági szerepvállalásának átalakulása, átalakítása. Újra kell gondolni az állam és a piac viszonyát, kapcsolatrendszerét és mindkettő működésének alapkérdéseit, figyelembe véve a globalizáció, az integráció és a regionalizmus feltételrendszerét.

A harmadik és negyedik fejezetben az elemzés fókuszát leszűkítjük a vidékfejlesztés fejlesztési–finanszírozási kérdéseinek a vizsgálatára. Az elmúlt 15 évben a növekedési impulzusok erősebbek voltak azokban a térségekben, amelyek megközelíthetősége, a nyugati határ közelsége vagy az autópályák révén jó volt, illetve erőteljesen javult. Ezek a fejezetek az elmaradott térségek sajátosságait, fejlesztési lehetőségeit járják körül. A tanulmányok kiindulópontja, hogy a vidékfejlesztés harmonizálása, az államháztartás funkcionális kiadási szerkezetének megváltoztatása nélkül nem valósítható meg az a makrogazdasági növekedés, amely fenntartható, és távlatilag lehetővé teszi hazánk felzárkózását a visegrádi országokhoz. A foglalkoztatási szint látványos bővülése is elképzelhetetlen ezen, súlyosan elmaradott térségek átgondolt fejlesztése nélkül. A komplex agrártermelés egyre inkább támogatásfüggővé válik. Az ágazat támogatási rendszere EU jogba ágyazott, ezért a negyedik fejezet két tanulmánya is foglalkozik az uniós agrárreformmal kapcsolatos kérdésekkel, érdekekkel. A reform legfontosabb újdonságai mellett a szerzők felhívják a figyelmet azokra a működési zavarokra is, amelyeket az uniós gyakorlat a feltörekvő piacgazdaságok szakágazataiban generál.

Budapest, 2013. november

Katona Klára

I. FEJEZET

**TŐKEVONZÁS
ÉS HITELPIAC**

ELLENSÚLYOZZA-E A HITELSZŰKÉT A KÜLFÖLDI MŰKÖDŐTŐKE-BEÁRAMLÁS ÚJ KELETŰ FELLENDÜLÉSE?¹

Bélyácz Iván²

„Itt és most az adósságcsapdából csak egyetlen kiút van, az euró mielőbbi bevezetése. Csak ez biztosíthatja Magyarország számára azt a hitelességet, amelyben bízva ismét megindul a külföldi működő tőke nagy volumenű beáramlása a magyar gazdaságba. Új eladósodási hullámot nem lehet elindítani. Ezért csak a működő tőke importjával lehet számolni.”

(Mihályi Péter: A magyar gazdaság útja az adósságválságba 1945–2013)

Makrogazdasági körkép, beruházások, eladósodottság

A makrogazdasági fejlődési pálya jelei arra mutatnak, hogy a 2009 és 2012 közötti finanszírozási és termelési válságból gazdaságunkban megindult a kiemelkedés, trendforduló jelei mutatkoznak a gazdasági növekedésben. Az 1. tábla a főbb makroökonómiai indikátorokat listázza.

1. tábla. Főbb makroökonómiai indikátorok 2008–2012 között (%-ban)

Év	GDP növekedés	Fizetési mérleg egyenleg/GDP	Privát szektor hitelei/GDP
2008	0,6	-7,3	58,8
2009	-6,5	0,2	60,5
2010	1,1	1,1	60,5
2011	1,0	0,9	57,8
2012	-1,7	1,5	n.a

Forrás: EBRD Transition Report 2012. 130. o.; 2013. 116. o.

Az 1. tábla oszlopainak tanúsága szerint, 2012 végén a hazai GDP szintje még a 2007. évi nemzeti teljesítmény 95%-át sem éri el, ami azt jelenti, hogy a gazdasági növekedés válság utáni képzeletbeli grafikonja még nem érte el a gazdasági növekedés hosszabb távú trendvonalát. A gazdasági növekedés eme visszaesést–stagnálást mutató irányzatának kétségtelen „eredménye” az import visszaesése nyomán előálló fizetési mérlegegyenleg tartós pozitívba fordulása.

A közelmúlt, a jelen és a közeljövő gazdasági növekedési pályája a javulás határozott jeleit mutatja, az áttörését kevésbé.

¹ A tanulmány az OTKA K81542 pályázat támogatásával készült

² egyetemi tanár, akadémikus, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Gazdálkodástudományi Intézet

2. tábla. Makrogazdasági pálya 2012–2014 között (%-ban)

Indikátor	2012 (tény)	2013 (várható)	2014 (kormány- előrejelzés)	2014 (EU- előrejelzés)
GDP növekedés	–1,7	0,7	2,0	1,8
Háztartások fogyasztása	–1,9	0,5	2,5	1,2
Közösségi fogyasztás	0,0	0,8	0,0	1,5
Bruttó állótőke felhalmozás	–3,8	0,7	5,9	4,0

Forrás: Kovács (2013)

A 2. tábla adatai egyértelművé teszik, hogy a gazdasági növekedésben, a belső fogyasztásban és az állótőke felhalmozásban pozitív indikátorok várhatók, a növekedés éves átlaga megközelítheti a 2,0%-ot, s tartós visszaesés után a tőkeberuházások szolid növekedése is megindul. Ha megbízhatónak fogadjuk el a GDP növekedés évi 2,0–2,2%-os kormányzati előrejelzését a 2015–2017 közötti időszakra, akkor a hazai GDP 2007-es szintjét gazdaságunk várhatóan 2016-ra éri el.

A tartós visszaesés–stagnálás hátrányosan hatott az állótőke-beruházás GDP-hez viszonyított arányára, hiszen a válságot követően a beruházási ráta tartósan 20% alatt maradt. E beruházási visszaesést mutatja az alábbi 3. tábla.

3. tábla. A hazai beruházási ráta alakulása 1996–2013 között
(a GDP %-ában)

Év	Beruházási ráta	Év	Beruházási ráta
1996	21,5	2005	21,8
1997	22,4	2006	21,6
1998	23,1	2007	21,4
1999	23,9	2008	21,5
2000	23,8	2009	21,3
2001	23,2	2010	20,9
2002	22,8	2011	19,1
2003	21,6	2012	18,8
2004	21,7	2013	17,0

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal: Beruházási adatok

A Magyar Nemzeti Bank adatai szerint, a régióban immár négy éve nálunk a legalacsonyabb a hitelezési aktivitás. Míg a bankszektor nettó hitelkihelyezése a magánszektor felé a GDP arányában 2004–2008 között évente 5–10% között ingadozott, addig a 2009–2013 közötti időszakban a vonatkozó arány 0–2% között alakult.³

³ Ez az elsődleges oka annak, hogy a Magyar Nemzeti Bank 2013-tól kísérletet tesz a vállalati hitelpiac élénkítésére új beruházási és forgóeszköz hitelekkel, valamint hitelkiváltással. A 2000 milliárd forintos jegybank által nyújtott hitelkerettől új produktív beruházások vállalati indítását, s a versenyképesség javulását várják. A jegybank a finanszírozás költségei-

A magyar gazdaság működésének egyik legsúlyosabb teherterele az ország tartós és jelentős eladósodottsága. Gazdaságunk fokozott sérülékenységet okozza az a tény, hogy a régióban nálunk a legmagasabb az államadósság GDP-arányos szintje. Míg Lengyelországban ez az arány 55,8%, Szlovákiában 54,3%, Csehországban 46,9%, Romániában 34,8%, Bulgáriában 18,1% volt, addig 2012-ben Magyarországon ez az arány 78–81% között ingadozott az utóbbi három évben. Ha a hazai államadóssághoz hozzászámítjuk a vállalatok, önkormányzatok és intézmények adósságát, akkor a teljes adósság GDP-arányos mutatója megközelíti a 140%-ot, ami mindennél meggyőzőbben mutatja a szabad mozgástér szűkösségét. A következő, 4. tábla az államadósság arányát a GDP %-ában mutatja az utóbbi másfél évtizedre vonatkozóan.

4. tábla. Az államadósság alakulása a GDP %-ában 2000–2014 között

Év	Adósságszolgálat/ GDP	Év	Adósságszolgálat/ GDP
2000	58,5	2007	68,1
2001	52,0	2008	71,9
2002	57,9	2009	80,0
2003	59,5	2010	81,1
2004	60,1	2011	80,9
2005	61,2	2012	80,0
2006	67,8	2013	80,1
		2014	79,9 (várható)

Forrás: Magyar Nemzeti Bank, Statisztikai Osztály

A 4. tábla adatai jól mutatják, hogy a válságot megelőző szűk évtizedben az államadósság GDP-arányos mutatója éves átlagban, valamivel 60% fölött alakult, a válság során és az azt követő években 80%-os éves átlagos arányra ugrott. Ebben a folytatódó eladósodás, a nemzeti gazdasági teljesítmény visszaesése–stagnálása és a hazai valuta jelentős értékvesztése egyaránt szerepet játszott. Az 5. tábla az adósságszolgálati terhek fokozódását mutatja az 1995–2012 közötti időszakban.

Az 5. tábla azt mutatja, hogy a GDP arányában mért adósságszolgálati ráta a 2000-es évek legelejétől a válságig folyamatosan csökkent, s a válság kitörésekor fele akkora volt, mint az 1990-es évek második felében, s a válság után 20%-os arány fölött állandósult. Az exportarányos adósságszolgálati mutató válság utáni megkétszereződésében bizonyosan szerepe volt az exportdinamika – válság miatti – megtörésének. A külső finanszírozási képesség GDP-arányos indikátora másfél évtizeden keresztül negatív értékeket mutatott, s a válság utáni javulás egyaránt tulajdonítható az államháztartási hiánymutató javulásának, valamint a háztartások és a vállalatok – válság hatására – növekvő megtakarítási hajlandóságának.

nek (kamat) csökkentésével kíván hozzájárulni a hitelezés fellendítéséhez. (Lásd részletesen Balogh, 2013 előadásában.) (A jelen tanulmány írásának idején a hitelakció eredményeiről még nem álltak rendelkezésre információk.)

5. tábla. Adósságszolgálati terhek⁴ és a külső finanszírozási képesség⁵
az 1995–2012 közötti időszakban

Év	Adósságszolgálat/GDP (%)	Adósságszolgálat/Export (%)	Külső finanszírozási képesség/GDP (%)
1995	17,3	40,2	-3,4
1996	20,4	43,6	-3,5
1997	20,1	37,7	-4,1
1998	15,9	26,6	-6,6
1999	11,2	17,8	-7,6
2000	11,1	15,2	-7,9
2001	10,2	14,3	-5,4
2002	8,5	13,4	-6,7
2003	8,7	14,0	-8,1
2004	9,6	14,8	-8,6
2005	10,4	15,4	-6,8
2006	9,7	12,5	-6,6
2007	10,1	12,5	-6,6
2008	14,0	17,3	-6,4
2009	21,3	27,5	1,0
2010	19,4	23,0	2,0
2011	22,4	24,8	2,8
2012	21,1	22,8	3,6

Forrás: Magyar Nemzeti Bank, Statisztikai Osztály

A külföldi közvetlen működőtőke-beáramlás szerepe gazdaságunkban

Az 1990-es években Magyarország a közép- és kelet-európai országok élvonalában haladt a külföldi közvetlen működőtőke-beruházások⁶ vonzásában. Ahogy Kalotay [2003] kiemeli, abban az időben az ország két úton is vonzotta a külföldi működő tőkét: egyrészt az állami tulajdonban levő vállalatok privatizációja révén, a külföldi multinacionális vállalatok bejövetelével, másrészt az e vállalatok által végrehajtott zöldmezős beruházásokkal, az exportorientált feldolgozóiparban (autógyártás és elektronika). A közvetlen külföldi tőkebeáramlásra alapuló beruházásoknak köszönhetően versenyképes exportorientált szektor jött létre a gazdaságban; technikai-technológiai szintemelkedés következett be; jelentősen nőtt a termelékenység; értékes menedzseri tudás áramlott gazdaságunkba; a külföldi tőkének nagy szerepe volt a privatizációban (a beáramló működő tőke szorosan kötődött az 1990-es évek nagyprivatizációjához); minden tekintetben javultak gazdaságunk világpiacon felzárkózási esélyei. [A folyamatot taglalja Antalczay–Sass, 2003; Hunya, 2000; Sass, 2003]

⁴ Adósságszolgálaton a külső adósság évente esedékes törlesztését és a kamatokat értjük.

⁵ A külső finanszírozási képesség a kibővített államháztartási egyenleg + a háztartások megtakarítási hozzájárulása + a vállalati szektor megtakarítási egyenlegének összegét jelenti.

⁶ A kifejezés a Foreign Direct Investment – FDI megfelelője.

A gazdaság- és pénzügypolitika hazai döntéshozói az 1990-es évek elejétől-közepétől a külföldi közvetlen működőtőke-beruházásokban találták meg a folyó fizetési mérleg-hiányt ellensúlyozó tényezőt. A nem adóssággeneráló finanszírozás egyenlegét a források beáramlása oldaláról pozitívan befolyásolja az új működő tőke bejövetele, s az újra befektetett jövedelem; felhasználási oldalról negatívan érinti a profit repatriálása és a hazánkból külföldre irányuló tőkeexport. A közvetlen tőkeimportban csak hibás felfogással láthatunk egyoldalú előnyt, amely képes finanszírozni a folyó fizetési mérleg hiányát. Kalotay [2003] is bírálta a hazai gazdaságpolitikát és a szakirodalomban uralkodó nézeteket, mivel mindkettő túlhangsúlyozza a külföldi közvetlen tőkebefektetések pénzügyi mérlegre gyakorolt hatását, mintha ez lenne az egyetlen vagy legfőbb következménye.

Ahogy Sass–Kalotay [2012] hangsúlyozza: a közvetlen működő tőke adott országba történő beáramlását több tényező kölcsönhatása határozza meg: gyorsan növekvő hazai/regionális piac; bőségesen rendelkezésre álló természeti erőforrások; bőséges, munkába állítható, képzett és szabad munkaerő; kiszámítható és beruházóbarát szabályozó és adórendszer; megkérdőjelezhetetlen jog- és tulajdonbiztonság; a beruházott tőke hatékony védelme; jó országreputáció a nemzetközi befektetői közösség szemszögéből. Ezek egynémelyikére támaszkodva, hazánk elsőként nyitotta meg teljesen a gazdaságot a működőtőke-beáramlás előtt Közép-Kelet-Európában. Ösztönzőket kínált a külföldi beruházóknak (időleges adómentesség és más kedvezmények); hazánk maradéktalanul érvényesítette a legnagyobb kedvezmény elvét a külföldi befektetők felé, továbbá méltányos és kiegyensúlyozott kezelést biztosított számukra; a hazai kormányzati támogatások belül maradtak az EU által megszabott korlátokon.

Helyesebb, ha a külföldi működőtőke-beáramlásban olyan tényezőt látunk, amely nagy szerepet játszott gazdaságunk felemelkedésében, világpiaci versenyképességének erősödésében, s nem fizetési mérleghiány kiegyensúlyozó funkcióját tartjuk a legfontosabbnak. Az alábbi 6. tábla két oszlopa egybeveti a nem adóssággeneráló tőkebeáramlás GDP-arányos mutatóját a nem adóssággeneráló tőkebeáramlás külső finanszírozási igényhez viszonyított arányával.

A 6. tábla oszlopai híven mutatják a gazdaság- és pénzügy-politikai döntéshozók tévedésének gyökerét. Az 1990-es évek második felében kiemelkedően magas volt a működőtőke-beáramlás aránya a bruttó hazai termékhez viszonyítva, s ez bőségesen fedezte a gazdaság külső finanszírozási igényét, bár nem ezt tekintjük a tőkebeáramlás elsőrendű hivatásának. E rendkívül kedvező indikátorokból arra a messzemenő következtetésre jutottak, hogy e kényelmes állapot hosszabb távon is fennmaradhat; történt ez annak ellenére, hogy Kalotay [2003] figyelmeztetett: ha a külföldi működő tőke bevonását elsősorban pénzügyi mérlegtételnek tekintjük, akkor a tőkevonzó képesség azonos intenzitásának fenntartásában vagyunk érdekeltek, ami – különösen hosszabb távon – irreális várakozás. A tőkevonzó képesség gyengülése nyilvánvalóan sok tényező eredménye (befejeződött a tömeges privatizáció, jelentősen emelkedett a hazai bérszint, lejárnak a kedvezmények stb.)⁷

⁷ Egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy a nagyprivatizáció leállásakor, a friss tőke beáramlásának lelassulásával vesz új lendületet a külső adósság növekedése.

6. tábla. A nem adóssággeneráló tőkebeáramlás relatív súlyának alakulása
1995–2010 között

Év	Nem adóssággeneráló tőkebeáramlás/GDP	A nem adóssággeneráló tőkebeáramlás külső finanszírozási igényhez viszonyított aránya
1995	11,0	288,5
1996	7,8	226,0
1997	9,9	214,4
1998	7,4	111,9
1999	8,7	114,7
2000	3,4	43,4
2001	6,8	126,8
2002	3,8	57,3
2003	0,9	10,8
2004	4,0	47,1
2005	4,3	62,3
2006	1,7	24,5
2007	–5,3	–84,9
2008	0,3	5,3
2009	–0,6	36,6
2010	0,0	–0,3

Forrás: Magyar Nemzeti Bank, Statisztikai Osztály

Sass–Kalotay [2012] fontos fejleményként említi, hogy a piacgazdasági átalakulás második évtizedében Magyarország elvesztette régióbeli vezető pozícióját a külföldi közvetlen működő tőke vonzásában. Nemzetközi összehasonlításban azonban a magyar gazdaság még most is olyannak tekinthető, ahol a működőtőke-beáramlás fontos szerepet játszik. Magyarország működőtőke-beáramlási vonzásának csökkenését mutatják a hosszabb időszakot átfogó adatsorok; a csökkenés folyamata 2006 utánra tehető. A beáramlást kifejezetten hátrányosan érintette a válság, ami a 2009–2010-es adatokban mutatkozott meg. Az alábbi 7. tábla a működőtőke-beáramlás és -kiáramlás adatait mutatja az utóbbi jó évtizedre vonatkozóan.

A külföldi közvetlen működőtőke-befektetések magyarországi állománya együttesen 78,5 milliárd euró volt 2012 végén, ami a GDP arányában a legmagasabb, illetve egy főre vetítve a második legmagasabb a közép-kelet európai térségben. A GDP arányában a magyarországi állomány 80,3%. Csehországban ugyanez a mutató 67,7%, Szlovákiában (2012. szeptember végén) 57,4%, míg Lengyelország 45,8%-kal és Románia 42,4%-kal relatív lemaradó a térségben [NGM, 2013].⁸

⁸ Sass–Kalotay [2012] utal arra, hogy az FDI beáramlással kapcsolatos politikai megközelítés az elmúlt években változásokat alapozott meg: az ország elsőként nyitotta meg a gazdaságot Közép-Kelet-Európában a működőtőke-beáramlás előtt, s kínált ösztönzőket erre, mígnem eljutott oda, hogy napjainkra az egyik legszelektívebb politikát folytató ország lett.

7. tábla. A külföldi közvetlen működőtőke-beáramlás és -kiáramlás értékei és egyenlege 2001–2012 között (millió dollár)

Év	FDI beáramlás	FDI kiáramlás	Egyenleg
2001	3936,0	368,1	3567,9
2002	2993,6	278,1	2715,5
2003	2137,4	1644,0	493,4
2004	4265,7	1118,8	3146,9
2005	7709,0	2128,8	5530,2
2006	6817,5	3876,9	2940,6
2007	3950,8	3621,2	329,6
2008	6325,4	2234,1	4091,3
2009	1994,6	1882,7	111,9
2010	2162,8	1134,9	1027,9
2011	5751,1	4693,4	1063,7
2012	13469,0	10578,4	2890,6

Forrás: UNCTAD FDI/TNC database www.unctad.org/fdistatistics

A külföldi tőkebeáramlás kínálati oldalát a befektetésre vállalkozó multinacionális cégek mindenkori érdekeltsége (vagy időleges érdektelensége) határozza meg, a keresleti viszonyokat pedig a fogadó ország fogadókészsége. Ez utóbbi tekintetben az elmúlt két évtized fejleményei a várakozásoktól elmaradóan alakultak, s ebben különösen nagy szerepet játszott a hazai beszállítói háttér tartós fejletlensége. A figyelemreméltóan jelentős külföldi tőkebeáramlás exportvezérelt gazdasági stratégiának lett az alapja. A hazai beszállítói háttér igazán alacsony mértékben lett a multinacionális vállalatok leányvállalatainak kooperációs-bedolgozói partnere, s emiatt a hazai export-importtartalma kiemelkedően magas, nálunk az egyik legmagasabb a fejlett országok között. Az OECD országok fő exportőreinél az export belföldi termék tartalma meghaladja az 50%-ot, a mi esetünkben ez az arány nem éri el a 30%-ot. Az utóbbi két-három növekedéshiányos évet leszámítva mind az ország külkereskedelmi, mind pedig fizetési mérlege krónikusan negatív egyenleget mutatott. A 8. tábla a növekedési indexek, az ikerdeficit adatok, a közvetlen tőkebefektetések kapcsolatát illusztrálja.

A 8. tábla adatsorai kevés kétséget hagynak afelől, hogy a gazdasági növekedés kedvező időszakában (1997–2006 között) a tartósan negatív egyenleget mutató folyó fizetési mérleg azt jelezte, hogy az exportorientált fejlesztési stratégia eredményei elmaradtak a korábban megfogalmazott várakozásoktól: a többnyire enklávé formában működő multinacionális vállalatok leánycégei csekély hozzáadott értéket állítottak elő. Az utóbbi néhány évben fordulat állt be, aminek alapja azonban nem az értékteremtő képesség javulása volt, hanem a gazdaság elnyúló stagnálása.

8. tábla. Makroökonómiai indikátorok az 1995–2012 közötti időszakban

Év	GDP volumenindex (%)	Folyó fizetési mérleg egyenleg/GDP (%)	Államháztartási hiány/GDP (%)	Közvetlen tőkebefektetések (millió euro)
1995	101,5	-3,6	-8,6	3399,1
1996	100,2	-3,8	-4,0	2143,2
1997	103,1	-4,3	-6,0	3165,2
1998	104,1	-7,0	-8,0	2381,0
1999	103,2	-7,7	-5,5	2489,0
2000	104,2	-8,5	-3,0	2644,6
2001	103,7	-6,0	-4,0	2575,0
2002	104,5	-7,0	-9,0	3068,2
2003	103,9	-8,0	-7,0	1123,5
2004	104,8	-8,7	-6,2	3309,0
2005	104,0	-7,5	-8,0	5884,1
2006	103,9	-7,4	-9,2	2834,0
2007	100,1	-7,3	-5,0	3118,5
2008	100,8	-7,3	-3,9	4166,8
2009	93,2	-0,2	-4,0	-1932,5
2010	101,3	1,1	-3,9	2771,1
2011	101,0	1,2	-2,9	5251,1
2012	98,3	1,1	-2,8	n.a.

Forrás: Magyar Nemzeti Bank, Statisztikai Osztály

A nem kielégítően fejlődő hazai beszállítói háttér okait kutatva Sass–Kalotay [2012] érdekes megállapításokat tesz. A külföldi tulajdonú leányvállalatok csekély kapcsolatainak a helyi beszállítókkal, kínálati és keresleti okai egyaránt vannak. Szerintük bizonyos esetekben a multinacionális vállalatok leánycégei nem igényelnek elegendően nagy mennyiséget ahhoz, a hazai beszállító vállalatoktól, hogy azok érdekeltek legyenek további források beruházásában, stabil beszállítónak válásuk érdekében. A keresleti oldalon sok leányvállalat nem rendelkezik önállósággal annak eldöntésében, hogy határozhasson saját beszállítóiról. A beszállítói/ellátási oldalon sok magyarországi vállalat nem képes előállítani/szállítani a szükséges részegységeket és komponenseket a megkövetelt mennyiségben és/vagy minőségben, s nem képes teljesíteni más követelményeket (például a kiszállítási határidőket és az időbeli ütemezést).⁹

A válság nagyon hátrányosan érintette a külföldi közvetlen működő tőke hazánkba áramlását. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott a külföldi működőtőke-befektetők óvatossága ugyanúgy, mint a magas ikerdeficit, a növekvő államadósság, s a gazdaság e tényezők miatti sebezhetősége. Ez még 2010–2011-ben is érezte hatását, s bár

⁹ Sass–Kalotay [2012] példákat említ a hazai beszállítói arányok közötti jelentős eltérésekre. A Knorr-Bremse inputjának 30–40%-át magyarországi és helyi tulajdonú vállalatoktól szerzik be. Az Elektrolux esetében néhány terméknél a helyi beszállítói, főleg magyar tulajdonú vállalati arány 80% körüli. A másik szélsőség az Audi, amelynek nagyon alacsony a helyi, különösen magyar tulajdonú beszállítói aránya. Mindent egybevetve az Audi a részegységek és komponensek 4,5%-át szerzi be helyben, autói gyártásához.

2011-ben már nőtt a hazánkba irányuló működő tőkebefektetés, ám az nagyrészt az átfolyó tőke átáramlásának tulajdonítható.

Valóban bekövetkezett-e a fordulat a külföldi működő tőke hazánkba áramlásában?

A működőtőke-beáramlás 2007–2010 közötti adatai a válság kedvezőtlen hatásaira utalnak, 2012-ben azonban – legalábbis a globális adatok alapján – fordulat következett be. Elgondolkodtató az, hogy a 2012-es 10,4 milliárd eurós tőkebeáramlás nem illik bele a két évtizedes trendbe.¹⁰ Ez a tőkebeáramlás 6,7 milliárd euróval haladja meg a 2011-es adatot, és minden korábbinál nagyobb beáramlást jelent. A magyar vállalatok ugyanabban az évben külföldön végrehajtott közvetlen tőkebefektetéseinek értéke 8,210 milliárd euró volt, ami 5 milliárd euróval több, mint az egy évvel korábbi.¹¹ 2011-ben még a működő tőke nem befelé, hanem kifelé áramlott, sokkal nagyobb mértékben, mint a mély recessziót hozó 2009-es esztendőben. A magánszektor banki hitelezése egyedül abban az évben 4%-kal csökkent. Az uniós országok bankjainak kieső forrásait sem a belső megtakarítás, sem a saját tőkeakkumuláció nem pótolhatta. A különadókkal sújtott területek csaknem mindegyikén visszaestek a beruházások. A 2011-ben közzétett konvergenciaprogramban megfogalmazott 5,7%-os növekedés helyett 4,5%-kal csökkentek a beruházások. Hogy beruházási fordulat nem következett be, azt az alábbi, 9. tábla adatai mutatják.

9. tábla. Az állótőke-beruházások időbeli alakulása 2001–2012 között

Év	Hazai bruttó állótőke felhalmozás (md Ft)	Külföldi közvetlen működő tőke a hazai bruttó állótőke felhalmozás arányában (%)
2001	3510	32,1
2002	3958	19,4
2003	4177	11,4
2004	4651	18,5
2005	5017	30,4
2006	5170	27,7
2007	5319	13,4
2008	5760	19,0
2009	5295	7,6
2010	4806	9,1
2011	4706	20,0
2012	4560	n.a.

Forrás: UNCTAD, International Financial Statistics

¹⁰ Ez az összeg több mint 3000 milliárd Ft-nak felel meg, ami az adott évi GDP 10%-át is meghaladó összeg.

¹¹ Vértés [2013] szerint a megnövekedett magyar tőkekivitel jelentős része inkább nevezhető tőkemenekítésnek, mint működőtőke-exportnak. Szerinte sok magyar vállalkozó külföldön fekteti be pénzét részvényekbe és egyéb lehetőségekbe.

A 9. tábla adatai egyértelművé teszik, hogy a hazai állótőke beruházások éves összege az utóbbi néhány évben az egy évtizeddel korábbi szintre zuhant vissza. A beruházások lanyhulása visszafogja a növekedést és a foglalkoztatást, a jövedelmeket. Ha a gazdaságban a beruházások az egy évtizeddel korábbi szintre estek vissza; ha a jelentős tőkebeáramlással egyidejűleg a tőkekiáramlás is rekordot döntött (8,2 md euró); ha a hazai befektetési klíma – a legjobb esetben – nem romlott (de látványosan nem javult), akkor hipotetikusán feltételezhető, hogy a tőkeáramlás rekord értékeit olyan egyedi értékek formálták, amelyek nem értékteremtő beruházásokat finanszíroztak. A rekord-szintű tőkebeáramlás egyedi tételeknek (3,9 milliárd euró átfolyó tőkének), illetve egyes külföldi tulajdonosok eszközportfólió átrendezésének (3 milliárd euró) tulajdonítható.¹²

A kerekítés nélküli 10,462 milliárd eurós beáramlás és a 8,210 milliárd eurós kiáramlás egyenlegként adódó 2,25 milliárd eurós egyenleg nagyságrendileg közel van a korábbi évek nettó működő tőke egyenlegéhez. Ha ebből kivonjuk azokat az összegeket, amelyek nem valódi munkahelyteremtő beruházások finanszírozására érkeztek az országba, csupán a bankok végtörlesztés és a bankadó miatti tőkeveszteségeinek a kényszerű pótlása miatt, akkor a valódi, új tőkeberuházás még kisebb lesz.

A fordulat hiánya a külföldi működő tőke állományi adatainak relatív mozdulatlan-ságával is igazolható. Az alábbi 10. tábla a gazdasági ágankénti adatokat mutatja.

10. tábla. A külföldi működő tőkeállomány gazdasági áganként 2008–2012 között
(md Ft)*

Gazdasági ág	2008	2009	2010	2011	2012
Mezőgazdaság	89,0	95,8	107,5	108,4	136,6
Feldolgozóipar	4589,1	4671,9	5417,5	3786,8	5493,7
Energiaipar	808,4	983,6	1162,6	711,3	918,2
Szolgáltatás – ebből ↓	41792,5	43148,2	36627,4	48415,3	46910,5
pénzügy-biztosítás	23825,3	1845,7	1762,7	1486,2	1685,3
egyéb szolgáltatás	2530,5	24879,9	17076,7	24368,6	21482,7
Összes	48174,1	49904,8	44357,2	54118,4	54373,7

Forrás: Magyar Nemzeti Bank, Statisztikai Osztály

* Mivel a táblában néhány kiválasztott gazdasági ág szerepel, így az összesen sor nem az ágak értékeinek összege

A 10. tábla adatsorai jól illusztrálják, hogy az egyes gazdasági ágakban – egyik évről a másikra – akár igen jelentős átrendeződések is bekövetkezhetnek, amelyek azonban nem érintik a működő tőke teljes állományának szintjét. Ennek megfelelően 2012-ben, az előző évhez viszonyítva, lényegében nem történt változás a működő tőke teljes állományában.

¹² A szakirodalom átfolyó tőkének nevezi azokat a pénzeket, amelyek ugyan bejönnek az országba, de nem hasznosulnak a gazdaságban; semmilyen beruházást nem finanszíroznak, ahogy jönnek úgy ki is folynak a gazdaságból/országból.

Ha tovább részletezzük a működő tőkeállomány belső szerkezetét, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a részvény típusú befektetések 3,6 milliárd eurójából 1,4 milliárd bankoknál valósult meg.¹³

Az alábbi 11. tábla az összes működő tőkén belül a részvénytőke és az újra befektetett nyereségkomponens időbeli alakulását mutatja.

11. tábla. A külföldi működőtőke-állomány részvénytőke és újra befektetett nyereség komponense (md Ft)*

Gazdasági ág	2008	2009	2010	2011	2012
Mezőgazdaság	88,2	96,4	113,7	121,0	143,7
Feldolgozóipar	5284,9	5719,4	6611,7	4910,6	5278,9
Energiaipar	709,5	749,9	816,1	569,7	658,7
Szolgáltatás – ebből ↓	37221,6	36129,9	36814,8	41864,3	40976,0
pénzügy-biztosítás	18648,7	1879,6	1775,5	1500,2	1626,8
egyéb szolgáltatás	4814,4	19655,7	18664,7	19600,5	19103,6
Összes	44067,2	43495,3	45202,3	48316,9	47760,8

Forrás: Magyar Nemzeti Bank, Statisztikai Osztály

* Mivel a táblában néhány kiválasztott gazdasági ág szerepel, így az összesen sor nem az ágak értékeinek összege

A 11. tábla adatsorai nem hagynak kétséget afelől, hogy a részvénytőke és újra beruházott nyereségkomponensben a nagy belső és ágazati átrendeződések ellenére, a működőtőke-beáramlás e változatában az összesen soron nem következett be lényeges változás, s a 2012-es évben inkább csekély csökkenés volt tapasztalható.

A 12. tábla adatai a tőkebeáramlás egyéb komponensének időbeli alakulását mutatják.

A 12. táblában foglalt adatokból kitűnik, hogy 2012-ben az „egyéb” kategóriában volt szokatlanul nagy a tőkemozgás, összességében 5,7 milliárd eurós nagyságrendben. Az egyéb tőkemozgások nagy része nem állótőke beruházás. Ez a kategória jelentette a legnagyobb tételt a rekord méretű tőkemozgásban: valójában a külföldi anyavállalatok és magyarországi leánycégeik közti hitelkapcsolatokat jelenti, amelyekben a pénz „nagyon gyorsan mozog ide-oda” [Jankovics, 2013]. A 12. tábla adatai jól mutatják, hogy a válság éveiben és azt közvetlenül követően a hazai leányvállalatok inkább törlesztették tartozásaikat, s különösen igaz a mezőgazdaságra és a feldolgozóiparra. 2012-ben az egyéb tőkemozgás területén volt számottevő tőkebeáramlás, az anyavállalati hitelnyújtási hajlandóság erősödésével.

¹³ Ide számolják azt, amikor a külföldi anyabankok tőkét adnak a magyarországi fiáléiknak. Miközben a külföldi bankok tőkét visznek be Magyarországra, a magyarországi leánybankok folyamatosan fizetik vissza hiteleiket: a bankok csak 2012 második felében 5 milliárd eurónyi hitelt törlesztettek külföldre. Összességében ez azt jelenti, hogy a bankok stabil lábakon állnak, viszont jelentősen kevesebb pénzből tudnak hitelezni. Lásd részletesen Jankovics, [2013].

12. tábla. A külföldi működő tőkeállomány egyéb tőkeáramlás komponensének időbeli alakulása* (md Ft)

Gazdasági ág	2008	2009	2010	2011	2012
Mezőgazdaság	0,84	-0,58	-6181,0	-12576,4	-7031,6
Feldolgozóipar	-695,8	-1047,5	-1194,2	-1123,9	214,7
Energiaipar	98,8	233,7	346,5	141,7	259,4
Szolgáltatás – ebből ↓	4570,9	7018,4	-187,4	6551,0	5934,5
pénzügy-biztosítás	5176,6	-0,34	-0,12	-0,14	58,4
egyéb szolgáltatás	-2283,9	5223,5	-1587,9	4768,1	2378,9
Összes	4106,9	6409,5	-0,845	5801,5	6613,0

Forrás: Magyar Nemzeti Bank, Statisztikai Osztály

* Mivel a táblában néhány kiválasztott gazdasági ág szerepel, így az összesen sor nem az ágak értékeinek összege

Nem minden tanulság nélkül való bemutatni a közvetlen tőkebefektetések egyéb tőke komponensét az országokénti források alapján. Ez látható az alábbi 13. tábla adataiban.

13. tábla. A külföldi működőtőke-befektetések egyéb tőke komponensének országokénti forrása 2008–2012 között (md Ft)

Gazdasági ág	2008	2009	2010	2011	2012
Összes egyéb tőke – ebből ↓	4106,9	6409,5	-845,2	5801,5	6613,1
Ausztria	486,9	520,9	478,0	482,5	474,4
Belgium	-1922,1	181,8	187,2	160,4	98,6
Egyesült Államok	-1044,4	-1105,8	-1079,7	-731,3	-1359,6
Egyesült Királyság	-136,4	-37,3	-1,7	-74,2	225,7
Franciaország	141,5	64,9	-316,7	3,1	117,7
Hollandia	10,4	1162,3	1025,0	1147,2	499,5
Írország	-27,3	1,1	-750,6	1977,8	1985,5
Luxemburg	6679,4	4985,4	1502,9	2029,8	3434,8
Németország	-72,5	45,3	299,8	474,1	435,9
Svájc	95,7	232,8	-1652,3	244,4	283,7

Forrás: Magyar Nemzeti Bank, Statisztikai Osztály

A 13. tábla „összesen” értékei azt mutatják, hogy a 2010-es év kivételével fennmaradt a hitelnyújtási pozíció, ugyanakkor az országokénti adatok nagy eltéréseket mutatnak. Az amerikai és angol vállalatok irányában egyértelműen a törlesztés volt a meghatározó, ami jelentős kölcsöntőke kivonását jelentette. A Luxemburgból érkező kiemelkedően nagy kölcsöntételek feltehetően az oda bejegyzett külföldi anyavállalatok hitelnyújtását jelölik.

Áttérve a hazai vállalatoktól kiinduló tőke kivételre megállapítható, hogy 2012-ben a nettó tőke kivétel 8,210 milliárd eurót ért el, ami 5 milliárd euróval nagyobb az egy évvel

korábbanál, és minden korábbanál nagyobb tőkeexportot jelent. A rekordszintű tőke-kivitelből 4 milliárd euró átfolyó tőkének, illetve egyes külföldi tulajdonosok eszköz-portfóliója átrendezésének (3 milliárd euró értékben) köszönhető, amely tranzakciók a beáramlással párhuzamosan tőkekivitelként is megjelentek a statisztikában.¹⁴

A nem adóssággeneráló tőkekivitelben belül a részvényformájú tőkeexport egyenlege 9,042 milliárd euró (túlnyomórészt az említett eszközportfólió átrendezésnek, az átfolyó tőkének, illetve a 2011-es átfolyó tőke 2012-re áthúzódó bejegyzésének köszönhetően), míg az újra befektetett jövedelemé 0,576 milliárd euró (az előző év azonos időszakánál 0,614 milliárd euróval kedvezőbb) volt.

Érdekes képet mutat a magyar tőkekivitel célországok szerinti összetétele. A legnagyobb értékű részvény és egyéb részesedés, illetve egyéb tőke formájú magyar közvetlen tőkebefektetés 2012-ben Belgiumba (3 milliárd euró) áramlott – vélhetően a fent említett eszközportfólió átrendezésnek tulajdoníthatóan. Közép-Amerikába 2,1 milliárd euró (átfolyó tőkeként), továbbá Luxemburgba 1,466, Svájcba 0,519 és Ciprusra 0,308 milliárd euró [Áttekintés, 2013]. Nem járhatunk messze az igazságtól, ha a nevezett célországokba irányuló tőkekivitel tőkemenekítésnek tekintjük (történjék az bármely anyavállalat által kezdeményezetten és bármilyen okból). Hasonló képet kapunk akkor is, ha a tőkekivitel célországok szerinti összetételét az állományadatokkal illusztráljuk, az alábbi 14. táblában.

14. tábla. A magyar tőkekivitel célországok szerinti összetétele 2012 végén (md euró és %-os arány)

Ország/Térség	Tőkekivitel összege (md euró)	Tőkekivitel %-os aránya
Közép-Amerika	6,9	26,1
Horvátország	3,1	11,6
Belgium	3,0	11,5
Luxemburg	1,747	6,6
Svájc	1,646	6,2
Szlovákia	1,232	4,7
Ciprus	1,157	4,4
Románia	0,992	3,8
Bulgária	0,639	2,4
Olaszország	0,518	2,0
Szerbia	0,482	1,7
Egyesült Államok	0,442	1,7
Dél-Korea	0,438	1,7

Forrás: Nemzetgazdasági Minisztérium

¹⁴ A Magyarországon átszárguló tőke egyre nagyobb mértékét a Magyar Nemzeti Bank is érzékeli, ezért 2008 óta igyekszik kiszűrni azokat a pénzeket, amelyek egy negyedéven belül már el is hagyják az országot. Az úgynevezett átfolyó tőke egyre nagyobb összeget tesz ki, 2012-ben a 10,4 milliárd euróból 4 milliárd euró volt ilyen. (A tőkekiviteli adatok részletes kimutatása szerepel az Áttekintés [2013] című forrásban.)

A Magyar Nemzeti Bank adatain alapuló, úgynevezett átfolyó tőke a szó szoros értelmében nem is tekinthető működőtőke-befektetésnek, s megalapozottan feltételezhető, hogy a külföldi anyacég a magyarországi leányvállalatain keresztül utalja át forrásait harmadik országba, az ott működő (vagy ott bejegyzett) vállalataihoz.

Tanulságos képet mutatnak azok az adatsorok, amelyek hosszabb időtávra vonatkozóan egybevetik a külföldi közvetlen működőtőke-kiáramlás és -beáramlás adatait. Ezt az alábbi 15. tábla mutatja.

15. tábla. Magyarországi külföldi közvetlen működőtőke-beáramlási és -kiáramlási állomány adatai (millió dollárban)

Tőkeáramlási irány	Év	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
FDI kiáramlás		0,2	0,3	1,3	7,8	12,4	17,3	20,1	22,5	20,7	23,8
FDI beáramlás		0,6	11,3	22,9	61,1	80,2	95,5	88,5	98,8	91,9	84,5
Kiáramlás/Beáramlás arány (%)		27,9	2,5	5,6	12,6	15,4	18,1	22,7	22,8	22,6	28,2

Forrás: UNCTAD FDI Statistics

A tábla adatainak tanúsága szerint – hosszabb idő átlagában – a közvetlen tőkekiáramlás az ötödét teszi ki a tőkebeáramlásnak, ami a gazdaság fejlettségével összhangban levőnek látszik.

Elemzésünk alapján megállapítható, hogy 2012-ben 2,25 milliárd euró volt a működő tőke be- és kiáramlás egyenlege, azaz a beáramló külföldi közvetlen tőke ennyivel haladta meg a magyar vállalatok által külföldön megvalósított befektetések értékét. Ebből 1,9 milliárd euró a Magyarországon működő külföldi bankok tőkeemeléséből származik, amire az anyabankok a különadók és a nem teljesítő adósok miatt kényszerültek. A tőkebeáramlásból valójában mindössze 0,352 milliárd euró szolgált effektív tőkeberuházási célokat. Ha ehhez hozzávesszük, hogy 2013-ban – az előzetes adatok szerint – a közvetlen tőkebeáramlás éves összege nem haladta meg a 1,5 milliárd eurót, akkor hajlunk annak kimondására, hogy 2012-ben nem volt kiugróan magas a valószínű működőtőke-beáramlás, s a tavalyi adat pedig arra bizonyíték, hogy a közvetlen külföldi működőtőke-beáramlás válság előtti „mélyrepülésének” pályája sem módosul számottevően.

Végezetül egy olyan táblázatot mutatunk be (16. tábla), amely hazánkkal közel azonos népességű (bár fejlettségben jelentősen különböző) országok zöldmezős működőtőke-projektjeinek számosságát illusztrálja, jelezve, hogy a működő tőke vonzóképeségének megvannak a fejlettség által meghatározott korlátai.

Mindezek alapján a címben feltett kérdésre csak nemmel válaszolhatunk, a vizsgált területen nem következett be fordulat.

16. tábla. Zöldmezős működőtőke-projektek száma néhány országban
2003–2013 között (darab)

Ország	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Ausztria	155	206	224	258	256	293	210	234	215	154
Bulgária	10	15	67	6	7	13	4	12	6	6
Csehország	20	18	22	44	33	55	14	40	42	58
Dánia	107	137	158	144	141	191	214	140	161	139
Magyarország	27	25	12	22	30	30	23	21	25	11
Portugália	51	40	24	32	69	104	65	71	61	41
Románia	5	9	12	13	11	29	13	14	9	15
Szlovákia	2	5	1	4	2	7	2	7	5	9
Norvégia	63	83	92	104	84	123	117	101	120	87
Svájc	180	267	234	324	375	584	472	533	532	391

Forrás: UNCTAD, Financial Times Limited fdi markets (www.fdimarkets.com)

Kifejezések jegyzéke

Bruttó állótőke képződés: Beruházás földingatlan fejlesztésbe, termelő üzembe, gépbe-felszerelésbe; útépítés, vasútfejlesztés; kereskedelmi és termelő célú épületek; hivatali célú épületek, iskolák, kórházak; magáncélú épületek

Visszatartott profit: Az osztalék kifizetése után, a vállalatban visszahagyott, felhalmozási célú nettó profit

Hazai hitel: A hazai bankszektor által, a nem pénzügyi vállalatok részére kibocsátott hitelek teljes összege, ide értve a hazai és külföldi valutában nyújtott hiteleket

Állami támogatás: Vissza nem fizetendő összeg a költségvetésből a magángazdaság és a közüzemi vállalatoknak, ide értve a közcélú tőkeáfordításokat és a vállalati működés során keletkező cash-deficit fedezését

Tőkepiaci finanszírozás: A vállalatok által kibocsátott új részvények és kötvények, amelyek közelíthetők a tőkepiaci kapitalizáció változásával, s számításba véve a részvényárak változásában

Külföldi hitel: Az egyik gazdaság honos hitelnyújtója által egy másik gazdaság hitel-felnevője számára nyújtott hitel összege, ahol a hitelező nem rendelkezik jelentősebb tulajdonosi részesedéssel (10%-nál nagyobb)

Külföldi működő tőkeberuházás: Nemzetközi beruházás, amely tükrözi az egyik gazdaságban honos vállalat (direkt befektető) érdekeltségszerzési szándékát egy másik gazdaság vállalatában (a direkt beruházás kedvezményezettje)

Privatizációs bevétel: Az eszközök eladásából származó állami bevétel

Forrásmunkák

Antalóczy K.–Sass M. [2003]: Működőtőke-befektetések és a külkereskedelem modernizációja: nemzetközi kitekintés és hazai tapasztalatok. *Külgazdaság* Vol. 47. No. 12., 4–36.

Áttekintés az aktuális magyar tőke kiviteli folyamatokról. *Nemzetgazdasági Minisztérium* [2013] március 31.

Áttekintés az aktuális magyar tőke kiviteli folyamatokról. *Nemzetgazdasági Minisztérium* [2012] június 29.

Balogh A. [2013]: Fenntartható növekedés és monetáris politika. *Előadás a Magyar Üzleti Fórumon* Budapesten, 2013. december 11-én

Credit Update – Hungarian Dances. 9 January, 2012. pragcap.com/credit-update-hungarian-dances

Czakó, E.–Sass, M. [2012]: Outward FDI from Hungary and its policy context. *Columbia FDI Profiles*, October 18.

EBRD *Transition Report* [2012; 2008; 2009; 2011; 2010]: Country Assessments. 116–117.; 132–135.; 172–175.; 130–131.; 118–119.

Hungary – Foreign direct investment. www.indexmundi.com/facts/hungary/foreign-direct-investment

Hunya, G. [2000]: Home Country Patterns of Foreign Direct Investment in Central and East European Countries. *Russian and East European Finance and Trade*, Vol. 36

Jankovics S. [2013]: Csak nézünk, ahogyan átsuhan a pénz az országon. www.origo.hu/gazdasag/gazdasag-plusz/2013/05.29

Kalotay K. [2003]: Működő tőke – válságban? *Közgazdasági Szemle* Vol. 50., 35–55.

Kovács Á. [2013]: Gazdaság és költségvetés. Vázlat Magyarországról és a hasonló sorsú országokról. *Előadás a Magyar Üzleti Fórumon* Budapesten, 2013. december 11-én

Krokoska, L. [2001]: Foreign direct investment financing of capital formation in Central and Eastern Europe. *Working Paper* No 67 December, EBRD. 19.

Kuti, M. [2006]: The Interaction between Debt and Equity Finance in the Hungarian International Investment Position. *Acta Oeconomica* Vol. 57, No 3., 229–245.

Mihályi P. [2013]: A magyar gazdaság útja az adósságválságba 1945–2013. Corvina Kiadó, Bp., 207.

Nagy tőkeemelés a CIB Banknál. 2013. június 3. www.napi.hu/magyar-vallalatok/nagy-tokeemeles-a-cib-banknal

NGM [2013]: rekordösszegű tőkekiáramlás és -beáramlás volt tavaly. *Nemzetgazdasági Minisztérium*, május 27.

Sass, M.–Kalotay, K. [2012]: Inward FDI from Hungary and its policy context. *Columbia FDI Profiles*, October 18.

Szentkirályi B. [2013]: Magyarország, a pénzszivattyú. index.hu/gazdasag/2013/05/28/tokearamlasok

Vértés A. [2013]: Ámítás a rekorddöntő működő tőkebeáramlás. www.nepszava.hu/articles/article.php

FINANSZÍROZÁSI STRATÉGIA A MAGYARORSZÁGI VÁLLALATOKNÁL¹

Katona Klára²

1. Finanszírozási stratégiák – A hitelpiac hatása a gazdasági növekedésre

Schumpeter a vállalkozót tekinti a gazdasági fejlődés motorjának, aki arra törekszik, hogy a termelési tényezők új kombinációinak kialakításával tegyen szert profitra. Ehhez a vállalkozónak tőkére van szüksége, amit a pénzpiacon keresztül tud megszerezni. A pénzügyi közvetítő rendszer az, ami összegyűjti a tőkét a szétszórta megtakarítóktól és alokálja a beruházások között. Ebben a felfogásban a gazdasági növekedés és a pénzügyi közvetítés mélysége között közvetlen oksági kapcsolat van.

A növekedés és a pénzügyi közvetítés kapcsolatát elemző irodalmi áttekintések a témával kapcsolatos nézeteket több, elkülönülő csoportra szokták osztani. (Mérő 2003)

1. A pénzügyi közvetítés és a gazdasági növekedés között nincs ok-okozati összefüggés.
2. A pénzügyi közvetítőrendszer fejlődése követi a reálgazdasági folyamatokat
3. A pénzügyi közvetítőrendszer fejlettségének meghatározó szerepe van a gazdasági növekedés szempontjából.

Ez utóbbi állítás vonatkozásában igen széles szakirodalmi háttér vonultatható fel.

King–Levin (1993) 80 országban 1960–1989 között végzett felmérése szerint a pénzügyi fejlettség előrejelzi a gazdasági növekedés mértékét – Levin–Zervos 10 évvel később megismételte és újra bizonyította ezt az állítást (1998). Jayaratne–Straham (1996) kutatási eredményei rámutatnak, hogy az USA azon államaiban, ahol a bankfiók alapításának korlátozását eltörölték, ott 0,51 százalékponttal magasabb volt a gazdasági növekedés 1972–1991 között. Guiso, Sapienza és Zingales (2004) a pénzügyi rendszer fejlettségének hatását a vállalkozási kedvre úgy vizsgálta, hogy olaszországi régiókat hasonlított össze. Megállapították, hogy 5,6%-kal növelte az új vállalat alapításának valószínűségét, ha a vállalkozó az ország legfejlettebb pénzügyi rendszerrel rendelkező régiójába ment át a kevésbé fejlett pénzügyi rendszert működtető régióból.

A témával kapcsolatos kutatások betekintést engednek abba, hogy milyen csatornákon keresztül hat a növekedésre a pénzügyi rendszer. Beck, Levine és Loayza (2000) szerint a pénzügyi rendszer növekedést elősegítő hatása sokkal inkább a termelékenység javulásán és az erőforrások alokációján keresztül valósul meg, semmint a tiszta tőkefelhalmozáson át. Az információ megszerzésének költségét csak egyszer kell kifizetni, ha van közvetítő, míg minden egyénnek külön-külön, ha nincs. Ha valaki a piacon felhasznál egy információt az megjelenik az árakban, így hatékony tőkepia-

¹ A tanulmány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem TÁMOP-4.2.1.B-11/2/KMR-2011-0002. sz. projektje (A tudományos kutatások kibontakoztatása a PPKE-n) keretében jelent meg.

² egyetemi docens, PPKE-JÁK

con a befektetőknek csak az árfolyamokat kell figyelniük. A másik fontos funkciója a pénzpiacnak, hogy ellenőriz és értékel. A cégek külső érintettjei számára túl költséges a társaság irányításának ellenőrzése, ők a pénzügyi intézményekre támaszkodhatnak. A bank vállalja a kihelyezések kontrollját („delegált megfigyelés” Diamond 1984). A bankok és a vállalatok hosszú távú együttműködése tovább csökkenti az információs aszimmetriából fakadó költségeket is. A közvetítőrendszer harmadik funkció, a kockázatkezelés kapcsán Levine [1997] kiemeli, hogy a kockázatok diverzifikációja nemcsak a tőkeakkumulációt segíti elő, hanem a technológiai fejlődést is ösztönzi. Hermes, N.–Lensink, R. (2003) 1970–1995 között 67 országban végzett kutatása sikeresen alátámasztotta azt a feltételezést, hogy minél fejlettebb a befogadó ország pénzügyi rendszere, annál jobban hozzá tud járulni a technológiai ismeretek elterjedéséhez és ezen keresztül a gazdasági növekedés felgyorsulásához.

Nemcsak a gazdasági növekedést segítheti elő a fejlett pénzügyi rendszer, de csillapíthatja a növekedés volatilitását is. Aghion és szerzőtársai (2010) véleménye szerint a fejlett pénzügyi rendszer részben enyhíti a vállalatok likviditás-szűkét, részben pedig megkönnyíti számukra a beruházást, így végső soron csökkenti a beruházások és a növekedés volatilitását. Larrain [2006] megállapítja, hogy az ipar teljesítményének volatilitása kisebb azokban az országokban, ahol nagyobb a hitelkínálat. A hitelfelvételi lehetőség „kismítja” a teljesítmény hullámzását.

2. Finanszírozási stratégiák – A külföldi működő tőke hatása a befogadó ország gazdaságára

A külföldi működőtőke megjelenése finanszírozási forrást bővítő hatású, ugyanakkor közvetve, a hazai megtakarítások aktivizálásán és tőkepiacra terelésén keresztül, tovább növelheti a beruházások finanszírozási bázisát. Bizonyos esetekben a külföldi tőke – mint Magyarország példája is bizonyítja – a hazai megtakarításokat helyettesíti, gyakorlatilag pótolja a beruházásokhoz szükséges finanszírozási forrásokat. Driffield, N.–Hughes, D. [2003] bebizonyította, hogy a működőtőke beáramlás általában stimulálja a hazai beruházásokat. Ugyanakkor azt is igazolva látták, hogy az ország egyes régióiban az FDI kiszoríthatja a hazai befektetőket a tőkepiacról.

A finanszírozási források között, melyek lehetnek még portfólió beruházások és hitelek, az FDI több szempontból is jobb megoldásnak számít a befogadó ország gazdasága számára. Egyrésztől könnyebben és gyorsabban lehet hozzájutni, mint a nemzetközi hitelekhez, másrésztől pedig stabilabb és hosszabb távú befektetésnek számít a portfólió beruházásoknál. A gazdasági, pénzügyi válságok kihatással vannak a hitelezői, befektetői döntésekre. A Deutsche Bundesbank [2003] tanulmánya rámutat, hogy a legnagyobb volatilitást a banki hitelezői döntések mutatják válság esetén. Ezt követte a portfólió beruházások áramlásának volatilitása, míg a legkevésbé kiszámíthatatlannak a működőtőke-beruházások bizonyultak. Vagyis hosszú távon a működőtőkére mint finanszírozási forrásra biztosabban lehet számítani, mint a tőkeszerzés egyéb formáira. A krízisektől való viszonylagos függetlensége pedig ellensúlyozni tudja az

egyéb források elapadásából származó finanszírozási gondokat. Lall–Streeten [1977] ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy az FDI a hitelhez viszonyítva drágább finanszírozási forma, hiszen a működési kockázat prémiumát az elvárt megtérülésnek kell garantálnia.

A működőtőke beáramlás pozitív változást idéz elő a befogadó ország tőkeforgalmi mérlegében. Hatása a későbbiekben azonban a helyi befektetési környezet, az egyéb befektetési lehetőségek, és a tulajdonosok döntésétől függően különböző lehet. Amennyiben megindul a profitrepatriálás, akkor ez, akárcsak a hitelkamatok visszafizetése, csökkenti a tőkeforgalmi mérleg egyenlegét. Ha azonban a befektetési lehetőségek továbbra is kedvezőek a befogadó országban, akkor az újra befektetett jövedelem újabb FDI-ként kerül elszámolásra.

A működőtőke jövedelemre gyakorolt hatása azonban magasabb is lehet, mint amit a tőkeforgalmi mérleg sorai tükröznek. Lehmann, A. [2002] az amerikai vállalatok 43 iparosodott és fejlődő országba irányuló tőkebefektetéseinek jövedelmezőségét és annak felhasználását elemezte. Kutatása magasabb jövedelmezőségi rátát mutatott ki a leányvállalati működés eredményeképpen, mint ami a hivatalos fizetésimérleg statisztikákban szerepelt. A fejlődő országokban működő cégek átlagos jövedelmezősége 15–20% körül mozgott, amihez további 3% adódik hozzá, az anyavállalatnak fizetett licenstdíjak, royaltik és egyéb fizetett szolgáltatások révén. Empirikus elemzésében rámutatott, hogy a képződő jövedelem nagy része, több mint a fele, újrabefektetés révén a befogadó országokban maradt. A leányvállalatok osztalékfizetése, a profitrepatriálás mértéke azonban változékonynak bizonyult. Ha a leányvállalati jövedelmezőség csökkenő tendenciát mutatott, akkor jelentősen megnövekedett a repatriálás aránya. A repatriálási szándékot a befogadó ország pénzügyi válságai is felerősítették.

Az FDI gazdasági növekedésre gyakorolt hatása, a működőtőke és az egy főre jutó GDP alakulása közötti viszony tekintetében sokszor igen nehéz eldönteni, hogy mi is az ok-okozati kapcsolat tényleges iránya. Choe, J. I. [2003] 1971–1995 között 80 ország viszonylatában végzett empirikus kutatást az FDI növekedésre gyakorolt hatásáról. Tanulmányában a kauzalitás irányára külön is kitért. Az eredmények azt igazolták, hogy kimutatható ugyan pozitív kapcsolat az FDI és a GDP alakulása között, azonban a növekedés magyarázó ereje a működőtőke beáramlására nagyobbnak mutatkozott, mint az FDI GDP-re gyakorolt hatásának jelentősége. A magasabb FDI volumen tehát nem szükségszerűen eredményez nagyobb növekedési ütemet, míg a GDP alakulása meghatározó tényezője a tőkebefektetéseknek. (Mossa–Cardac [2003] elemzése 140 ország viszonylatában, 1998–2000 közötti időszakra már nem igazolja a GDP növekedésének általános jelentőségét az FDI vonzásában.)

A kérdéssel foglalkozó szakértők egy része a GDP növekedése helyett a hazai technológiai színvonal változását, illetve az új technológiák adaptációjára való képességet tekinti a növekedés igazi mérőszámának. Kiindulásuk alapjául az a tény szolgál, hogy ma már korszerű technológia nélkül hosszú távú gazdasági fellendülés nem képzelhető el. A technológia befogadása azonban nagyban függ a hazai gazdaságpolitika prioritásaitól és a meglévő humántőke színvonalától (Borenstein et al. [1995]). Ennek a megközelítésnek a helyességéről sincs mindenki meggyőződve. Például Ram, R.–Zhang,

K.H. [2002] széleskörű adatbázisra építve igazolja, hogy a '90-es évek során az FDI állományának ugrásszerű növekedése pozitív hatással volt az országok gazdasági növekedésére, míg az FDI és a humántőke színvonala közötti komplementer viszonyra nem találtak kellő számú bizonyítékot. (Kelet-Közép-Európa empirikus elemzései között is találunk erre a megközelítésre példát)

3. A működőtőke tartalma, hitelek a működőtőke elemei között

A fizetési mérleg statisztikák összeállítását nemzetközi módszertani szabványok szabályozzák. Ezek a szabványok teszik lehetővé az egyes országok statisztikáinak összehasonlíthatóságát. A nemzetközi módszertannak megfelelően valamennyi 10%-ot elérő vagy afeletti tulajdonhányad-szerzés a közvetlentőke-befektetések kategóriába tartozik.

Az MNB részvény és egyéb részesedés forgalomként számolja el a külföldi befektető Magyarországon létrehozott vállalatban történő jegyzett tőke és tőketartalék emelését, illetve csökkentését, továbbá ha a külföldi befektető rezidens társaságban részesedést szerez vagy értékesít.

2003 előtt – a nemzetközi módszertannal ellentétben – Magyarországon a közvetlen tőkebefektetések jövedelmei között az újrabefektetett jövedelem nem került elszámolásra. A folyó fizetési mérlegben csak a fizetett osztalék jelent meg tulajdonosi részesedéshez kapcsolódó jövedelemként. A közvetlen tőkebefektetések állományi adatai pedig a forgalmi adatok összegzéséből adódtak. 2003-ban a fizetési mérlegben feltüntetett működőtőke állomány meghatározásában jelentős változás következett be. Az MNB Monetáris Tanácsa megszavazta a nemzetközi módszertani irányelvekkel történő harmonizációhoz szükséges változásokat. Ennek alapján, 2004-től a közvetlen tőkebefektetésekhez kapcsolódó újrabefektetett jövedelmek is bekerültek a fizetési mérleg statisztikába. Az új módszertan szerinti elszámolást 1995-ig vezették vissza az idősorokon.

A fizetésimérleg-statisztikában a befektető és a befektetéssel létrehozott vállalkozás közötti tulajdonosi részesedésen túlmenően az azon kívüli hitel- és egyéb finanszírozási kapcsolatok is ezen a kategórián belül jelennek meg (egyéb tőke). Ennek megfelelően olyan tőkemozgásokat is közvetlentőke-befektetésként kell kimutatni, amelyek adósságtípusú pénzügyi instrumentumhoz kapcsolódnak, s nem feltétlenül jelentenek hosszú lejáratú finanszírozási forrást a vállalkozás számára, mint például a vállalatcsoporton belüli napi pénzügyi elszámolások keretében mozgó rövid lejáratú pénzek. Azaz, az egyéb tőkemozgások a közvetlen tőkebefektetővel vagy a közvetlentőke-befektetéssel, illetve a közvetett tulajdonosi viszonyban lévő, egyéb cégcsoporttagokkal szembeni részvény és egyéb részesedésen kívüli követeléseket és tartozásokat is tartalmazzák.

4. Finanszírozási stratégiák vállalati szemszögből

A vállalkozási tevékenység alapfeltétele a megfelelő mennyiségű és minőségű eszközök megléte, illetve azok – az üzletmenetet leginkább szolgáló – kombinációjának kialakí-

tása. Az eszközbeszerzés által indukált forrásigény, vagyis az eszközök megvételének költségei képezik a vállalat kumulatív tőkeszükségletét. A kumulatív tőkeszükséglet finanszírozását alapvetően a hosszú távú pénzügyi tervezés, a vállalat által választott finanszírozási stratégiák határozzák meg. A finanszírozási stratégia és vállalati magatartás kialakításakor két fontos szabályt kell figyelembe venni:

- Az eszközök és a források lejáratának összehangolása (illeszkedési szabály). Vagyis a tartós befektetéseket saját tőkével vagy pedig hosszú lejáratú hitelekkel kell finanszírozni.
- A forgóeszköz-gazdálkodás keretében a likviditás fenntartásának költsége és a likviditás hiányának költsége minimális összes költséget eredményezzen.

A legfontosabb finanszírozási stratégiák a következők: a szolid, a konzervatív és az agresszív. A szolid stratégia lényege, hogy a fenti szabályokat a vállalat szigorúan betartja, vagyis tartós eszközök kizárólag tartós forrásokkal, saját tőkével és hosszú lejáratú kötelezettségekkel finanszíroz. A konzervatív finanszírozási stratégiát követő cég a szükségesnél talán óvatosabban közelíti meg a finanszírozás kérdését. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy nemcsak tartós, hanem átmeneti eszközök finanszírozásakor is tartós forrásokat használ fel. Ez a politika valóban nagyon biztonságossá teszi a céget és a hitelezőktől való függetlenséget is biztosítja. Azonban komoly hátránya a konzervatív stratégiának, hogy költségesebbé teszi a finanszírozási szerkezetet, hiszen főszabályként a hosszú lejáratú kölcsönforrások drágábbak, mint a rövid lejáratúak. Az agresszív stratégiát képviselő cég a konzervatívokkal éppen ellenkezőleg vélekedik a vállalati biztonság és működési költségek összefüggéséről. Vagyis rövid lejáratú kölcsönforrásokat is igénybe vesz átmeneti eszközök és tartósan lekötött forgóeszközök finanszírozásakor. Ezzel sikerül ugyan a finanszírozási szerkezetet olcsóbbá tennie, azonban megnő annak a veszélye, hogy – az átmeneti kölcsönforrások elapadásakor – a vállalat csőd közeli helyzetbe kerüljön. A kumulatív tőkeszükséglet finanszírozására a hosszú távú pénzügyi tervezés keretében kialakított stratégia egyszersmind meghatározza a rövid távú pénzügyi döntések mozgásterét is. Tehát a hosszú távú döntések a finanszírozási stratégián keresztül fejtik ki hatásukat a rövid távú pénzügyi döntésekre.

A tőkeszerkezet a tartós források között szereplő saját tőke és az idegen források arányát mutatja meg. A finanszírozási vagy pénzügyi tőkeáttétel arra a kérdésre ad feleletet, hogy a vállalat tőkéjében milyen arányt képvisel az idegen tőke (hitel, kölcsön, kötvény). Ebből következően, ha egy cég teljes egészében saját tőkével finanszírozza beruházásait, akkor tőkeáttétele zérus. Minél jobban eladósodik egy vállalat, annál magasabb lesz a finanszírozási tőkeáttétele.

A megfelelő finanszírozási forma kiválasztása hasonlít egy marketingproblémához, amelyben a vállalatfinanszírozási eszközöket szándékozik értékesíteni a tőkepiacon. A tőkeszerkezetet a vállalat tőkeszerkezeti politikája alakítja ki. Milyen érdekek befolyásolják a vállalkozás tulajdonosait és vezetőit e politika kialakításában?

A modern tőkestruktúra elméletek kiindulópontjaként tartják számon a Modigliani és Miller szerzőpáros által alkotott elméleteket [Modigliani–Miller, 1958], amelyek a tökéletes tőkepiac feltételezésére épültek és a tőkestruktúra irrelevanciáját hangsúlyozták. Modigliani és Miller I. tétele kimondja, hogy a vállalat piaci értéke független a

finanszírozási tőkeszerkezettől, a vállalkozás eszközeitől elvárt hozam, vagyis a tőke alternatívaköltsége állandó (feltéve, hogy tranzakciós költségek és pénzügyi nehézségek költségei nélküli tőkéletes piacról van szó). A pénzügyi vezető tehát nem tudja megváltoztatni a vállalat értékpapírjainak értékét egyszerűen azért, hogy különbözőképpen osztja szét a pénzáramlást a befektetők között. A vállalat értékét ugyanis a reáleszközei határozzák meg, nem pedig az általa kibocsátott értékpapírok (Ebben a megközelítésben az idegen tőke bevonása kötvénykibocsátáson keresztül valósul meg). A későbbi empirikus kutatások azonban árnyalták ezt a képet, feloldva a tőkéletes piac feltételezését. Ezek közül az elméletek közül a legfontosabbnak az alábbiakat tekintjük.

MM elmélete adók figyelembevétel [Modigliani–Miller, 1963], a választásos (trade-off) elméleten [Myers, 1984; Kim, 1978], az ügynökelméleten [Jensen–Meckling, 1976; Jensen, 1986; Stulz, 1990], az információ aszimmetrián [Ross, 1977; Leland–Pyle, 1977; Myers–Majluf, 1984; Myers, 1984] alapuló teóriák, mint például a hierarchiaelmélet (pecking order theory) [Myers, 1984].

Milyen vállalati és külső piaci tényezők hatnak az önfinanszírozás irányába?

Általános tapasztalat, hogy a társaságok arra töreksenek, hogy a vállalat tőkefinanszírozási szükségleteit belső forrásból elégítse ki. Nemzetközi felmérések alapján a belső vagy önfinanszírozás átlagos mértéke az összes finanszírozási igény 80%-a körül mozog. Ennek több magyarázata is lehetséges, úgy, mint:

- A finanszírozással kapcsolatos tranzakciós költségek lényegesen alacsonyabb szinten tarthatók, ha nem szükséges külső források bevonása is.
- Ha nincsenek új részvényesek, kötvénytulajdonosok és hitelezők, akkor nem kell tartania az eredeti tulajdonosoknak attól, hogy a vállalat feletti ellenőrzési funkcióikon (illetve a projekt hasznán) meg kell osztozniuk az új stakeholderekkel.
- Ha a vállalat hitelt vesz fel, kötelezettséget vállal arra, hogy a hitel után fizeti a kamatot, és visszatörleszti a felvett hitelt. A hitel után tehát adósságszolgálatot kell teljesítenie. A kamatot a társaság elszámolja az eredménye terhére ráfordításai között, csökkentve ezzel a pénzáramlást és a részvényesek osztalékkilátásait. (A részvényesek ugyanis csak a hitelezők kielégítése után maradó pénzből juthatnak osztalékhoz.)

A vállalati belső motivációk mellett komoly korlátot jelenthet a tőkeszerkezeti politika kialakításában a *piac fejletlensége is*. Ugyanis ha nem kellőképpen hatékony a pénzügyi eszközök piaca, akkor a finanszírozási eszközök kínálata, volumene vagy választási lehetőségeinek szűkössége miatt nem képes megfelelni a finanszírozási keresletnek. Ha nem hatékony a piac, akkor nem közömbös, hogy a vállalat milyen finanszírozási formát választ, vagyis lehetőség nyílik pozitív és negatív nettó jelenértékű finanszírozási döntések meghozatalára is.

Mindezek következtében a társaság csak akkor keres külső finanszírozási forrásokat, amikor már a belső források elégtelennek bizonyulnak beruházási tervei megvalósításához. Ekkor az idegen források élveznek preferenciát, nem pedig a vállalat saját tőkéje megemelésében keresi a megoldást a menedzsment. A nemzetközi szakirodalom az idegentőke-bevonás szükségességére és hasznosságára vonatkozóan több gyakorlati és elméleti magyarázattal is szolgál. Jensen [1986] szabad pénzeszköz elmélete, mely

szintén az információs aszimmetria elméleti csoportba sorolható, kimondja, hogy a vállalatok inkább új hitelt bocsátanak ki új részvénytőke helyett.

A vállalat értékét idegen tőke bevonásakor az alábbi összefüggéssel fejezhetjük ki:

$$\begin{aligned} \text{Vállalat piaci értéke} &= \text{Tisztán saját tőkéből finanszírozott vállalat értéke} \\ &+ \text{Adómegtakarítás jelenértéke} \\ &- \text{Pénzügyi nehézségek költségeinek jelenértéke} \end{aligned}$$

Az idegen források bevonásakor közvetlen haszna származik a vállalkozónak az adómegtakarításból. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a hitelek, kötvények kamatait a vállalat az adózás előtti eredménye terhére számolja el (míg a tulajdonosok csak az adózott nyereségből kaphatnak osztalékot). Ez tehát azt jelenti, hogy a kamatok miatti költségnövekedés csökkenti a vállalat társasági nyereségadó alapját, vagyis a vállalkozás adófizetési kötelezettségét. Amennyivel kevesebb az államnak befizetett hányad, annnyival több hozamon osztozhatnak meg a befektetők. Ha eltekintünk a személyi jövedelemadó hatásától, akkor annak a vállalatnak, melynek hitelállománya D összegű és r_D kamatozása, a társasági nyereségadó kulcsa pedig T_c , egy adott évben a hitelfelvételből származó potenciális adómegtakarítása: $D \times r_D \times T_c$. (A potenciális jelző azt jelenti, hogy az adómegtakarítás csak akkor érvényesíthető, ha elég nagy a vállalat adózás és kamatfizetés előtti eredménye (Brealey-Myers [1996]).

A vállalat eladósodottságával, tőkeáttételével arányosan nő az üzleti kockázat és a pénzügyi nehézségek (fizetéseképtelenség, csőd) valószínűsége. A pénzügyi nehézségek megjelenése pedig mindig jelentős költségnövekedéssel jár és csökkenti a vállalat mozgásterét. Ha a vállalat hitelt vesz fel, kötelezettséget vállal arra, hogy a hitel után fizeti a kamatot, és törleszti a felvett hitelt. A hitel után tehát adósságszolgálatot kell teljesítenie. A kamatot a társaság elszámolja az eredmény terhére ráfordításai között, csökkentve ezzel a pénzáramlást és a részvényesek osztalékkilátásait.

Az eladósodottság növelése – a felsorolt negatív hatások mellett – egyidejűleg jó néhány pozitív jellegzetességet is felmutat, ami arra ösztönzi a tulajdonosokat, hogy saját források helyett (mellett) külső forrásokhoz folyamodjanak.

Ilyen fontos, a tulajdonosok számára előnyt jelentő jellemzője a tőkeáttételnek az ún. *leverage* emelő hatása. Ez az emelő erő azt jelenti, hogy amennyiben a beruházás nagyobb nyereséget termel, mint a beruházást finanszírozó hitelek után fizetendő kamatok, akkor e kettő (a nyereség és a kamat) különbözete a tulajdonosok zsebébe vándorol. A tulajdonosok hozama tehát az idegen tőke bevonása révén növekszik. Az összefüggést az alábbi képlet világítja meg, mely Modigliani–Miller II. tételén alapul (Brealey–Myers [1996])

$$r_E = r_A + \frac{D}{E} (r_A - r_D)$$

ahol r_A a beruházás (vállalat) teljes hozama,

r_D a hitelek kamatlába,

r_E a részvények várható hozama,

D az idegen tőke értéke,

E a saját tőke értéke.

Összességében tehát amíg az adómegetakarítás és a hozamnövekedés ellensúlyozni képes a pénzügyi nehézségekből adódó költségeket és kockázatnövekedést, addig érdemes a vállalatnak idegen tőkét bevonnia finanszírozási forrásai közé.

Az adómegetakarítás és a pénzügyi nehézségek azonban nem egyformán hatnak a különböző vállalatokra. Az optimális tőkeszerkezet kialakításánál négy szempontot kell figyelembe vennie a pénzügyi vezetésnek:

- A vállalat adózási pozíciója: Azoknak a vállalatoknak, amelyek magas és állandó jövedelemmel rendelkeznek, vagyis adófizetői pozícióban vannak, érdemes a hitelfelvételből fakadó adómegetakarításra építeniük. Ez tehát azt jelenti, hogy magasabb tőkeáttételt engedhetnek meg maguknak, mint a kevésbé jövedelmező vállalkozások.
- A tevékenység üzleti kockázata: A magasabb üzleti kockázatú cégeknek fokozottan kell ügyelniük a pénzügyi nehézségeket generáló eladósodás lehetőségére. Tehát célszerű, ha alacsonyabb tőkeáttétellel működnek, mint kisebb üzleti kockázatú társaik. Titman [1984] szerint az egyedi termékeket előállító cégek kevesebb hitelt vesznek fel, mivel nehéz alternatív tevékenységet találniuk csőd esetén.
- Az eszközök típusa: Azoknál a vállalatoknál, amelyeknél az immateriális javak túlsúlyban vannak, és meghatározó szerepet töltenek be a vállalat jövedelemtermelő tevékenységében, a pénzügyi nehézségek költsége és kockázata jóval nagyobb, mint a más jellegű vállalkozásoknál. Ennek az a magyarázata, hogy az immateriális javak gyorsabban értéktelenednek el és nehezebben értékesíthetők, mint a többi eszközfajta. Vagyis a tőkeáttétel növelése ezeknél a vállalatoknál sem feltétlenül jó megoldás. Aivaizan–Berkowitz [1998] igazolja az eszközösszetétel hatással van az eladósodás mértékére
- Finanszírozási tartalékok: A pénzügyi tartalékok felhalmozása különösen azoknál a vállalatoknál jelentős, amelyek dinamikusan fejlődő szakaszban vannak és számos pozitív nettó jelenértékű projekttel rendelkeznek. Így, ha a cég megfelelő finanszírozási tartalékokkal rendelkezik, bármikor is adódjon egy jó befektetési lehetőség, nem kell lemondania a kínálgó profitról csak azért, mert hirtelen nem talál, vagy csak késedelmet szenvedve, megfelelő finanszírozási forrást beruházási tervei megvalósításához. Ebből következően a fejlődő, növekvő vállalatokra általában az alacsony tőkeáttétel és az önfinanszírozás a jellemző. A jövedelmezőbb cégek kevesebb hitelt vesznek igénybe. Myers és Majluf [1984] szerint ez pontosan a hierarchiaelméletben foglaltaknak felel meg, azaz a cégek további befektetések finanszírozásához a saját forrásokat előnyben részesítik a külső forrásokkal szemben.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy az MM féle tökéletes tőkepiacot és adómentes versenyzgazdaságot feltételező modellben a finanszírozási döntések irrelevánsak és a beruházási döntésektől elválaszthatóak. A gyakorlatban azonban - éppen a piac tökéletlensége folytán - a vállalati tőkeszerkezetnek és a finanszírozási döntéseknek nagyon is meghatározó szerepük van a vállalat értékének alakulásában. Ebből következően a pénzügyi döntések kettős célja, a vállalat piaci értékének maximalizálása és a tőke-

költség minimalizálása, vagyis az optimális tőkeszerkezet kialakítása, csak az adómegetakarítások és a pénzügyi nehézségek figyelembevétele mellett valósulhat meg.

A vállalati hitelszerkezet alakítása azonban nem csak belső döntés kérdése. Több, a vállalattól független tényező is meghatározza: így alapvetően kihatással van rá a tőkepiac fejlettsége vagy például az ún. hiteladagolás jelensége, amikor a hitelpiacon lényegében olyan kamatláb mellett áll be valamiféle egyensúly, amelynél a kereslet meghaladja a kínálatot. (Stiglitz–Weiss [1981]). A továbbiakban a magyarországi pénzügyi környezet bemutatásával elemezzük a magyar vállalatok hitelhez jutási esélyeit.

5. Vállalati hitelkínálat Magyarországon az elmúlt 20 évben

Nemzetközi összehasonlításban 1990-ben a magyar pénzügyi közvetítés szintje a közepes jövedelmű országokéval volt azonos szinten, (Mérő 2003). A rendszerváltást követően a kilencvenes évek első éveiben a banki hitelezésben komoly visszaesés volt tapasztalható. Ezen belül a vállalati hitelezés szenvedte meg a legjobban ezt az időszakot. Több magyarázata is lehet a kilencvenes évek elején bekövetkezett hitel-szűkének.

- A rendszerváltás kihívása
- Szakértelem hiánya
- Kockázatos portfóliók, rossz vállalati hitelek. 1992-ben a rossz vállalati hitelek aránya megduplázódott (5%-ról 10%-ra ugrott), majd 1993-ra meg ez is megháromszorozódott és a rossz hitelek a teljes vállalati hitelállománynak közel az egyharmadát tették már ki
- KGST összeomlása, nem versenyképes vállalati teljesítmény
- Szigorú csődtörvény Magyarországon. Vállalati csődök és felszámolási eljárások növekedése

Mindezek a folyamatok a visszahatottak a bankrendszer működésére is, a vállalati csődöket bankcsődök követték. Az egyre súlyosbodó helyzet szükségessé tette a pénzügyi konszolidációját, melynek szakaszai kihatással voltak a vállalati hitelezés fellendülésére is.

A konszolidáció első lépése a hitelkonszolidáció volt, melyre 1992-ben került sor. Az állam konszolidációs kötvényekre cserélte a rosszminőségű hiteleket. A második szakaszban 1993–1994 között a bankkonszolidáció keretében az állam tőkét emelt a bankokban (8%-os tőkeegfelelési mutató szintjéig). Ezt követte az adókonszolidáció 1994-ben, amikor a kiemelt nagyvállalatok bankokkal szembeni kötelezettségét engedték el. 1995 és 1998 között Magyarországon gyakorlatilag lezajlott a bankok privatizációja. A feltőkésített kereskedelmi bankok jórészt külföldi tulajdonba kerültek. A privatizációs technikák eltértek a térség országaiban Magyarországon egyedi, készpénzes formában, szakmai befektetőknek adták el a bankokat. Csehországban kuponos kivásárlásra került sor, Lengyelország a menedzserkivásárlást (MBO) preferálta, mely egy elhúzódozó privatizációs folyamatot eredményezett.

A konszolidációval/ privatizációval párhuzamosan 1996-tól kezdődően növekedésnek indult a vállalati hitelezés is. 1996-ban a hazai hitelnövekedés mellett a külföldi

banki finanszírozásnak is nagy szerepe volt, ennek a jelentősége 1997-től csökkent, és a hazai bankok domináltak a pénzügyi közvetítésben.

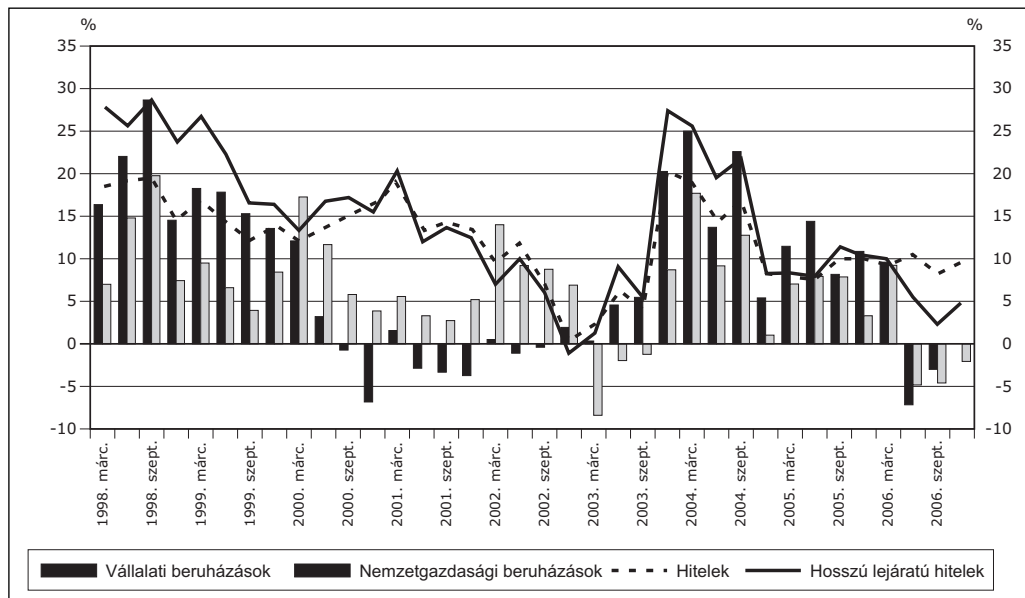
A '90-es évek első felének magyar hitelpiacára az ún. redlining jelenség volt jellemző, mely a hiteladagolás egyik „alfaja”. Azt jelenti, hogy a vállalatok adott jellemzőkkel behatárolható csoportját kirekesztik a hitelnyújtásból. Bizonyos vállalati csoportok, például a kisvállalkozók vagy egyes állami vállalatok alig juthattak hitelhez (Ábel–Öcsi [1999], 899. old.). Az évtized második felében azonban a nagyvállalati piac telítődött. A bankok ezért megkezdték a nyitást a középvállalatok, majd a kisvállalatok irányába. (Török, [2012])

A magyar pénzügyi közvetítés nem tartott lépést a közepes jövedelmű országokra jellemző erős mélyülést mutató trenddel, így 2001-re jóval elmaradva az országcsoporttól, sokkal inkább az alacsony jövedelmű országokra jellemző nagyságúvá vált. A hazai bankhitelek gazdaságfinanszírozó szerepe nemzetközi összehasonlításban továbbra is igen alacsony maradt. A közvetítés mélységére vonatkozó adatok egy „sem banki, sem piaci” típusú közvetítőrendszer jellemzőit mutatták. (Mérő [2003])

A 2000-et követő időszakot a hitelexpanzió jellemezte. Az évezred közepe felé a bankhitelek GDP-hez viszonyított nagysága növekedést mutatott.

A vállalati hitelállomány éves szinten 10% fölötti mértékben tudott bővülni. A hosszú lejáratú, főleg beruházási hitelek reálnövekedési üteme meghaladta a teljes hitelállomány bővülési ütemét. A korábban már jelzett nyitás a kkv szektor hitelezésében tovább folytatódott. (Török [2012]).

1. ábra. A beruházások és a teljes vállalati hitelállomány reálnövekedési üteme

A devizahitelezés felfutására is erre az időszakra tehető. A devizahitelek aránya a vállalatoknak nyújtott hitelekben belül 2003 végére már elérte a 40%-ot, 2006-ra pedig meghaladta az 50%-ot, és még tovább emelkedett.

2007 második felétől kezdődően már érzékelhető volt a világválság hatása. Növekedni kezdtek a finanszírozási költségek, és nehezebbé vált a hitelekhez való hozzájutás. 2008 utolsó negyedétől kezdődően a vállalatok belföldi hitelállományának nettó negyedéves változása folyamatosan negatív. A hosszú lejáratú hitelek állományának csökkenésében a vállalati beruházási hajlandóság visszaesése is szerepet játszott. (Török [2012])

6. A Magyarországra áramló külföldi működő tőke volumene és korszakai

Az FDI volumenének meghatározásában jelentős szerep jut a külföldi működőtőke-struktúra alakulásának. A Magyarországra befektető külföldiek motivációi is más-más típusú tőkebefektetéseknek kedveztek. Ennek alapján öt korszakot különböztetünk meg a Magyarországra áramló működőtőke tipizálásakor:

1. Az 1987–1992 közötti időszak a gazdasági átalakulás korszaka volt. Kevesebb, mint 3 milliárd euró tőke érkezett ekkor még csak az országba. A korszak jelentőségét a tőkebeáramlás gazdasági, szabályozási, politikai előkészítése és meg-alapozása adja.
2. Az 1993–1997 által keretezett periódust a privatizáció dominálja. 1997-ig 4,6 milliárd euró (MNB) bevétele keletkezett az országnak a külföldiek befektetéseiből. A magánosítás, amely mögött a külföldi tőke magyarországi beruházásai álltak, egyszersmind a hazai piacgazdaság felvirágzását jelentette.
3. 1998–2004-ben új szakasz kezdődött. Míg a zöldmezős beruházások a korábbiakban csak másodlagos jelentőséggel bírtak, ebben a periódusban előtérbe kerültek, sőt kizárólagossá váltak hazánkban. A zöldmezős pótlólagos beruházás nagysága elérte az éves 1,5 milliárd euró értéket. A korábbi befektetések beérnek, amely egyszerre jelent profitrepatriálást és reinvesztíciót.
4. 2004–2008 Az EU csatlakozást követő időszak, amikor a beáramló működő tőke nagysága jelentős mértékben megnőtt a korábbi évek átlagához képest. Ez a felfelé ívelő trend a pénzügyi válság beköszöntéig tartott.
5. 2008-as pénzügyi válságot követő csökkenés majd hektikus felfutás
Az alábbiakban az egyes korszakok főbb jellemzőit mutatjuk be.

1987–1992: Gazdasági átalakulás

Az FDI szempontjából fontos gazdasági törvények kibocsátása és az átalakulás lezajlása jellemezte az első szakaszt. A gyenge GDP eredmények és a korábbi évek kedvezőtlenül alakuló fizetési mérlege miatt a gazdaságban a strukturális reformok felgyorsultak.

1987-ben bevezették Magyarországon a kétszintű bankrendszert. A banki szolgáltatásokat fokozatosan liberalizálták, és engedélyeket adtak ki új magánbankok alapítá-

sára. 1991-ben a Parlament elfogadta a pénzintézeti törvényt (PIT). Létrejött az Állami Értékpapír Felügyelet, majd 1990 júniusában megalapították az új Budapesti Értékpapírtőzsdét (BÉT).

A strukturális változások jelentős elemét a liberalizálás képviselte, amely kiterjedt az árak, a bérek, a behozatal feletti ellenőrzés és a devizagazdálkodás teljes átalakítására is.

1988–89-ben három alapvető törvény készítette elő a terepet a nagyarányú privatizáció számára:

- A társasági törvény (1988. évi VI. tv.) ismét bevezette a korlátozott felelősségű vállalati formát, a vállalat méretétől és a tulajdonos nemzetiségétől függetlenül lehetővé tette magánvállalatok alapítását.
- Az átalakulási törvény (1989. évi XIII. tv.) szabályozta az állami vállalatok részvénytársassággá történő átalakulását.
- A külföldiek befektetéseiről hozott törvény (1988. évi XXIV. tv.) meghatározta a külföldi részvény, illetve tőketulajdonosok jogait, korlátozásoktól mentes jogot biztosított számukra a meglévő magyar vállalatokban érdekltség szerzésére, továbbá új vállalatok alapítására. Ugyanez a törvény széleskörű adózási kedvezményeket nyújtott külföldi befektetők számára.

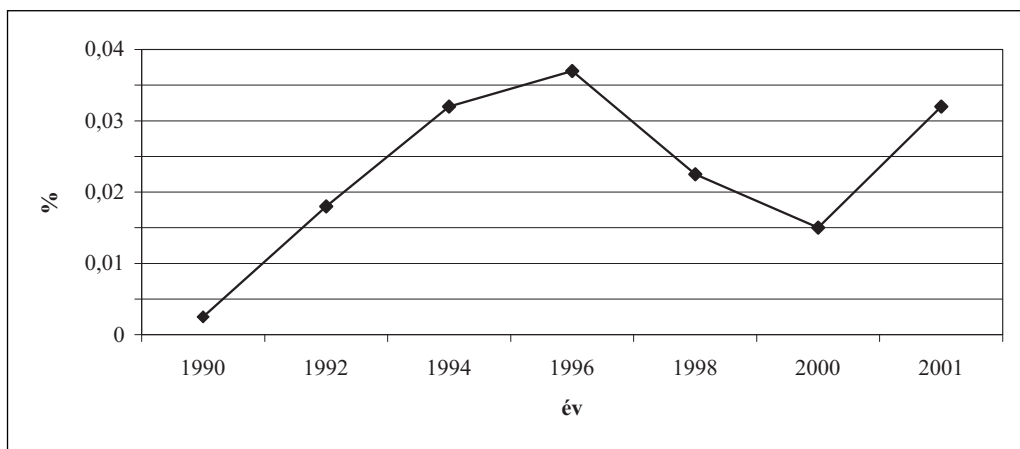
A rendszerváltást követő fenti reformok megteremtették a piacgazdaság alapjait, amelynek egyik legfőbb célkitűzése – jogállami alkotmányunk 9. §-val összhangban – az ún. tulajdonosi demokrácia kialakítása, melynek alapját a polgárok személyes magántulajdona képezi, és erre épülnek rá társas, intézményi, szervezeti magántulajdoni alakzatok; és mindezekhez szervesen illeszkednek a köztulajdon differenciált változatai.

Privatizáció 1993–1997 között

A '90-es évek FDI-barát politikája eredményeképpen a működőtőke volumene megugrott hazánkban. Míg 1992-ben a külföldi tulajdon részesedése a gazdaság egészében 11% volt, addig ez az érték 1998-ra 41%-ra nőtt. 1990-ben az FDI/GDP arány 1,7% volt, 1998-ban ez a mutató 33,2%-ra nőtt. (Árva et al. [2002])

Ebben az etapban Magyarország – a térség országaihoz viszonyítva – kiemelkedő mértékű tőkét vonzott, aminek hátterében az állt, hogy – közvetlenül a rendszerváltást követően – lehetővé vált a külföldi működőtőke beáramlása, melynek katalizátora a készpénzes privatizáció volt. 1990-től kezdve a privatizációs bevételek valamint a vagyonhasznosítás bevételei 2004. június végéig mintegy 2099,68 Mrd Ft-ot (kb. 14,44 Mrd USD-t) értek el (ÁPV RT [2004]), amelynek 74%-a 1998-ig befolyt. Nominálisan a legnagyobb bevétel 1995-ben mutatkozott, elsősorban az energiaszektor magánosítása következtében. Az 1997-et követő években a privatizációs bevételek volumene drasztikusan csökkent. Az alábbi ábra a magyar FDI-adatokat a világ FDI-adatoktól megtisztítva ábrázolja.

2. ábra. Magyar FDI flow (újrabefektetés nélkül) / világ FDI flow 1990–2001

Forrás: UNCTAD WIR 2004 adatok alapján saját számítás

A felfelé ívelő diagram jól reprezentálja azt a tényt, hogy 1996-ig, vagyis a nagy privatizációs tökebeáramlások lezárulásáig, a Magyarországra irányuló működőtőke dinamizmusa meghaladta a világ FDI bővülési ütemét. 1997 volt az utolsó év, amikor a privatizáció még hozzájárult az FDI volumenéhez. Ezt követően a zöldmezős beruházások domináltak, párhuzamosan pedig a beruházások üteme csökkenő tendenciát mutat a világ FDI állományváltozásához képest. (A 2000-ben tapasztalható magyar növekedés csalóka – a világ csökkenő tőkeáramlásának következménye.)

1998–2004: Zöldmezős beruházás, profitrepatriálás és újrabefektetés

1998-tól új jelenségek figyelhetők meg a Magyarországra irányuló külföldi befektetések jellegében:

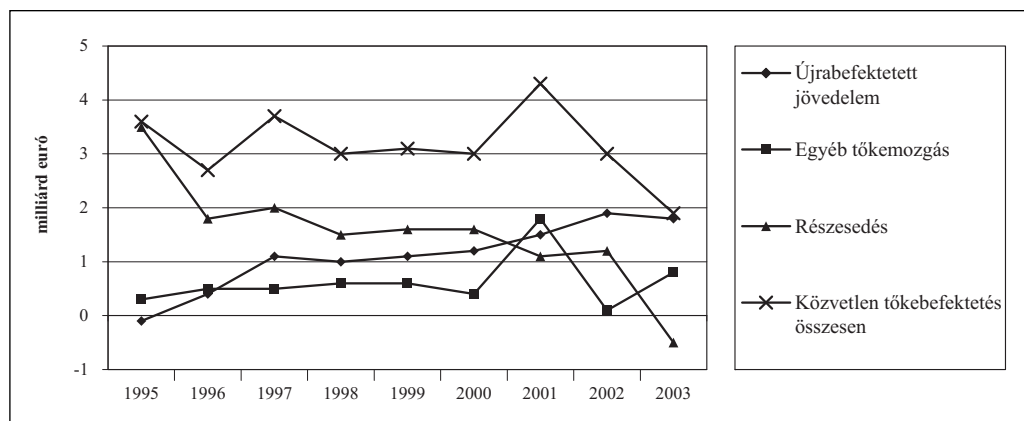
- 1-2 milliárd euró körül állandósuló majd csökkenő zöldmezős tökebeáramlás,
- tulajdonosi hitelek szerepének változása,
- stabilizálódó profitrepatriálás,
- az újrabefektetések növekvő volumene,
- tőkekivonás megjelenése.

A részvények és egyéb részesedések egyenlege – a háromszöggel jelzett vonal – 1998-tól már csak a zöldmezős beruházásokat foglalja magában. (A korábbi években a privatizáció keretében szerzett tulajdont is reprezentálja ez az egyenleg.) Jól látható, hogy a beáramlás nagysága állandósul, majd 2002-ben a megkésve érkező nemzetközi változások hatására csökkenő tendenciát mutat, az egyenleg 2003-ban a negatív tartományt is eléri.

Az egyéb tőkemozgások egyenlege (négyoszóggal jelzett vonal) tartalmazza a tulajdonosi kölcsönök állományát. Ennek nagysága 2000-ig stagnáló, 2001-ben hirtelen megnő, majd 2002-ben lecsökken.

1997-ig az újrabefektetés mértéke – ponttal megszakított vonal – nem jelentős. Azonban 1997–2000 között ez a típusú jövedelem a teljes FDI beáramlásnak már a kétharmadát teszi ki, évente átlag 1,1 milliárd eurós nagyságával. 2001–2003 között a beáramló FDI lecsökkenése mellett, emelkedő tendenciát mutatott az újrabefektetett jövedelem, amely 2003-ra megközelíti a 2 milliárd eurót. Növekvő mennyisége azonban nem tudja ellensúlyozni a beáramlás visszaesését, így összességében az FDI volumene is csökkent.

3. ábra. A külföldi közvetlen tőkebefektetések forgalmi összetevői Magyarországon 1995–2003

Forrás: MNB statisztika (2013) (www.mnb.hu)

A megváltozott FDI struktúra többek között azzal magyarázható, hogy a Magyarországra települt külföldi vállalatok a '90-es évek végére „fordultak termőre”. A képződő nyereség egészen új helyzetet teremtett, nemcsak az újrabefektetések révén, hanem a meginduló profitrepatriálás miatt is.

1998-ban jelentkezett az első nagyarányú profitrepatriálás 843 millió euróval, mely az előző évi közel kétszeresét jelentette. A tendencia 1999-ben sem fordult meg (972,3 millió euró), majd 2000-tól 1 milliárd euró fölötti szinten stabilizálódott. Ez a repatriálási arány a stockhoz viszonyítva, nemzetközi szinten átlagosnak tekinthető.

A visszaforgatást is figyelembe véve, az egy főre jutó FDI stock Magyarországon a legnagyobb volt ekkor a kelet-közép európai térségben: 3533,3USD/ fő. Azonban több szempontból is különbözött az FDI állományi összetétele a régió többi országától. A zöldmezős beruházások aránya Magyarországon volt a legmagasabb, 33%-a teljes állománynak, és az exportorientált beruházások szerepe is kiemelkedő: 15–20% az összes külföldi tőkeállományon belül.

1. táblázat. A Magyarországon működő külföldi tulajdonú vállalatok nyereségének felosztása 1995–2004 között

Év	Részvény és egyéb részesedés jövedelmei (millió Euro)					
	Osztalék			Újrabefektetett jövedelem		
	Bevétel (1)	Kiadás (2)	Egyenleg (3) = (1) – (2)	Bevétel (4)	Kiadás (5)	Egyenleg (6) = (4) – (5)
1995	9,7	279,2	–269,2	10,0	–163,6	173,6
1996	17,1	300,5	–283,3	–2,1	397,3	–399,4
1997	13,9	476,1	–462,2	6,0	1154,9	–1148,9
1998	18,1	861,1	–843,0	–6,3	1009,2	–1015,6
1999	11,3	972,3	–961,0	–19,9	1054,2	–1074,1
2000	11,8	1009,8	–997,9	63,5	1135,0	–1071,5
2001	65,4	1076,4	–1011,0	–49,2	1478,7	–1527,9
2002	24,8	1300,6	–1275,7	28,0	1911,4	–1883,4
2003	34,9	1289,5	–1254,6	81,8	1796,9	–1715,1
*2004	115,0	1804,9	–1689,9	–34,6	1840,0	–1874,6

Forrás: MNB statisztika (2013) (www.mnb.hu)

A tőkekivonás mértéke 1998–2001 között évente gyakorlatilag megduplázódik. 2002-ben jelentősen csökken, majd 2003-ban mind a tőkebefektetések, mind a tőke-kivonás nagysága kiugró értéket mutat, összességében azonban az egyenleg negatív értéket vesz fel. A 2003. évi mínusz a magyarországi gazdasági és politikai élet bizonytalanságaira – pl. az EU csatlakozás miatti várakozásokra – vezethető vissza.

2. táblázat. Tőkebefektetés és -kivonás alakulása Magyarországon 1995–2004 között

Év	Részvény és egyéb részesedés		
	Tőkebefektetés	Tőkekivonás	Egyenleg
1995	3 625,50	62,8	3 562,70
1996	1 793,30	47,3	1 745,90
1997	2 242,80	232,6	2 010,20
1998	1 620,60	248,9	1 371,80
1999	1 858,70	423,8	1 434,90
2000	2 371,10	861,5	1 509,60
2001	2 349,90	1 253,5	1 096,30
2002	1 690,90	534,2	1 156,70
2003	5 978,00	6 642,10	–664,10

Forrás: MNB statisztika (2013) (www.mnb.hu)

Az FDI struktúrájában bekövetkező változások között kell megemlítenünk azt a '98 után felerősödő jelenséget, hogy egyre több multinacionális cég telepítette Magyarországra kutatás-fejlesztési tevékenységét. Ennek azért van kiemelkedő jelentősége, mert a K+F központ egyszersmind a vállalati mátrixszervezet központját is jelenti. Egy olyan

stabil, hosszú távon is fennmaradó divíziót, amely a többi szervezeti egység kiszolgálását és irányítását végzi, ezáltal nélkülözhetetlen a vállalatbirodalom fennmaradásához.

Felmérések szerint a Magyarországon működő nagy multinacionális vállalatok csaknem fele K+F tevékenységet is végez. A legjelentősebbek ezek közül ágazatonként: világítástechnika (GE-Tungsramp); orvosi berendezések gyártása (GE-Medicor); gyógyszeripar (Sanofi-Chinoin, Astra Zeneca, Teva-Biogal, Akzo Nobel-Organon); informatika és telekommunikáció (Ericsson, Compaq, Nokia, Siemens, Motorola); gépgyártás és járműipar (Audi, Continental Teves, Volkswagen, Temic, Knorr-Bremse, Denso); elektronika (Flextronics, Samsung); gumigyártás (Michelin); háztartásvegyipar (Unilever); új anyagok előállítás (Furukawa); mezőgazdaság (Novartis-Sandoz Seeds).

2004–2008: Az EU csatlakozást követő felfutás

Az EU csatlakozás megelőzően Magyarország már a legfontosabb szabályozási kötelezettségnek eleget tett, ami a nemzetközi vállalatok hazai működését befolyásolhatta, ezért 2004. május elseje nem hozott lényegi változást a multinacionális cégek működési körülményeiben. Ugyanakkor 2004 után újabb adókedvezményeket már nem kaphattak azok a multinacionális cégek, amelyek a beruházás nagyságára és a létrehozott új munkahelyek számára vonatkozó feltételeket teljesíteni tudták, hiszen az unió nem támogatja a közvetlen állami termelésösztönzést. Az EU törekvései szerint a gazdaságfejlesztést közösségi programok keretében kell megvalósítani. Ezekből a multinacionális vállalatok és hazai leányvállalataik részesedhettek.

A csatlakozással Magyarország több cég számára vált regionális központtá a keletre fekvő piacok eléréséhez. Az ország különösen a szoftveripar, a turizmus és a logisztika területén kapott regionális központi szerepet.

3. táblázat. A nem rezidensek magyarországi közvetlen tőkebefektetés forgalmának alakulása (millió euró)

Év	Részvény és egyéb részesedés			Újra-befektetett jövedelem	Részvény, egyéb részesedés és újra-befektetett jövedelem	Egyéb tőkemozgások			Nem rezidensek közvetlen tőkebefektetése összesen
	Tőkebefektetés	Tőke-kivonás	Egyenleg			Tartozás, egyenleg	Követelés, egyenleg	Nettó tartozás	
2004	2 354.1	1 272.5	1 081.6	2 227.4	3 309.0	355.1	225.4	129.6	3 438.7
2005	4 442.3	476.0	3 966.2	1 917.9	5 884.1	770.9	482.9	288.0	6 172.1
2006	3 731.2	2 255.9	1 475.3	1 358.6	2 834.0	3 094.9	474.5	2 620.4	5 454.4
2007	4 583.7	3 739.7	844.0	2 274.5	3 118.5	3 477.6	3 744.0	-266.4	2 852.1
2008	7 539.7	4 268.0	3 271.7	895.1	4 166.8	2 294.3	2 270.4	23.9	4 190.7

Forrás: MNB statisztika (2013)

A megelőző időszakhoz képest megfigyelhető egyik változás, amit meg kell említenünk, hogy a tőkebefektetés és a tőke kivonás mértéke egyaránt jelentős ebben az időszakban. Ez a fluktuáció komoly strukturális változást tükröz a külföldi befektetők ágazati preferenciájában. Az egyik ágazatból kivonták a tőkét, míg a másik ágazatba befektették, de összességében a pozitív egyenleg azt mutatja, hogy maradtak Magyarországon. 2006-ban például az ingatlanpiaci befektetések a világban jelentkező recesszió előszeleként nagymértékben visszaestek. Ez a tendencia 2007-ben is folytatódott, összesen 3 milliárd euró nagyságrendű tőkét vontak ki a befektetők ebből az ágazatból, aminek következtében a teljes FDI mértéke is visszaesett a korábbi évek átlagához képest. Az FDI 2008-ban tapasztalható váratlan megugrása pedig a szolgáltató ágazati befektetéseknek volt köszönhető. Az Ernst and Young 2009. évi felmérése szerint a szolgáltató ágazati beruházások volumene 2004 és 2008 között a duplájára nőtt, ami a projektek számát illeti. A szolgáltató ágazati beruházások aránya pedig 20%-kal meghaladta a feldolgozóipari beruházásokét. (A működőtőke állományi megoszlása a következőképpen alakult 2008-ban: szolgáltató ágazat 56%, feldolgozóipari ágazat 36%, egyéb 8%.) 2008-ban a Kelet-Közép-Európába irányuló szolgáltató ágazati beruházások 21%-ának Magyarország volt a cél állomása.

4. táblázat. Részvény és egyéb részesedés jövedelmei (millió euró)

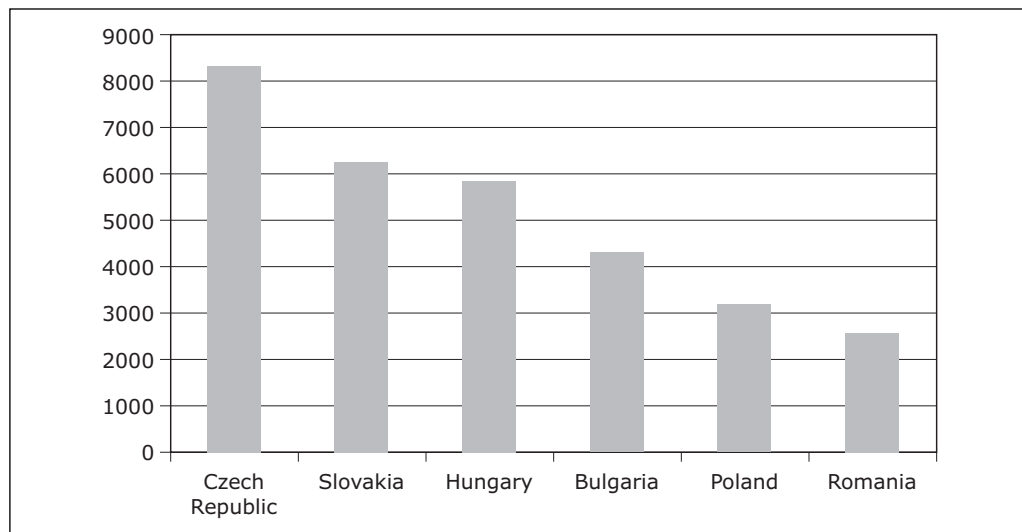
Év	Osztalék			Újrabefektetett jövedelem		
	Bevétel (1)	Kiadás (2)	Egyenleg (3)=(1)-(2)	Bevétel (4)	Kiadás (5)	Egyenleg (6)=(4)-(5)
2004	118,9	1 825,8	-1 706,9	397,1	2 227,4	-1 830,3
2005	366,0	2 374,3	-2 008,3	95,5	1 917,9	-1 822,4
2006	291,1	3 842,3	-3 551,2	690,7	1 358,6	-668,0
2007	376,0	4 203,0	-3 827,0	635,6	2 274,5	-1 638,9
2008	1 120,6	4 064,4	-2 943,8	-705,5	895,1	-1 600,7

Forrás: MNB statisztika (2013)

A másik fontos jelenség, ami jellemezte ezt az időszakot, a profitrepatriálás arányának alakulása. Az osztalék mértéke a duplájára, némely évben pedig a triplájára nőtt a korábbi években megszokotthoz viszonyítva. A profitrepatriálás növekedése nem feltétlenül a jövedelmezőség javulását tükrözi, ahogy ezt a korábbiakban már kifejtettük. A hazautalt osztalék bizonyos esetekben éppen a leányvállalati teljesítmény csökkenésének ellenreakciója, vagy – ami jelen helyzetben a periódus végén szintén igaz volt – a befogadó gazdaság pénzügyi válságának jele. Az újrabefektetett jövedelemben nem figyelhető meg ugyanis változás, az összege 1,6–1,8 milliárd euró körüli érték között maradt. Nem valószínű tehát, hogy a külföldi cégek osztalékpolitikája egyszerre változott volna meg. Ha a változások hátterében a bővülő jövedelmezőség állna, akkor az újrabefektetés mértéke is növekedett volna.

A periódus végére az FDI állomány 45,13 milliárd euróról 62,45 milliárd euróra nőtt. E pozitív változás ellenére Magyarország az EU csatlakozást követően elvesztette a térségbeli vezető pozícióját az egy főre vetített FDI állomány tekintetében. Magyarország a harmadik legvonzóbb kelet-közép-európai célország lett a külföldi befektetők szemében.

4. ábra. Egy főre jutó FDI állomány Kelet-Közép-Európában, 2009

Forrás: wiiw, FDI statistics, 2009, ICEG, 2010

Tendenciák a 2008-as válságot követően

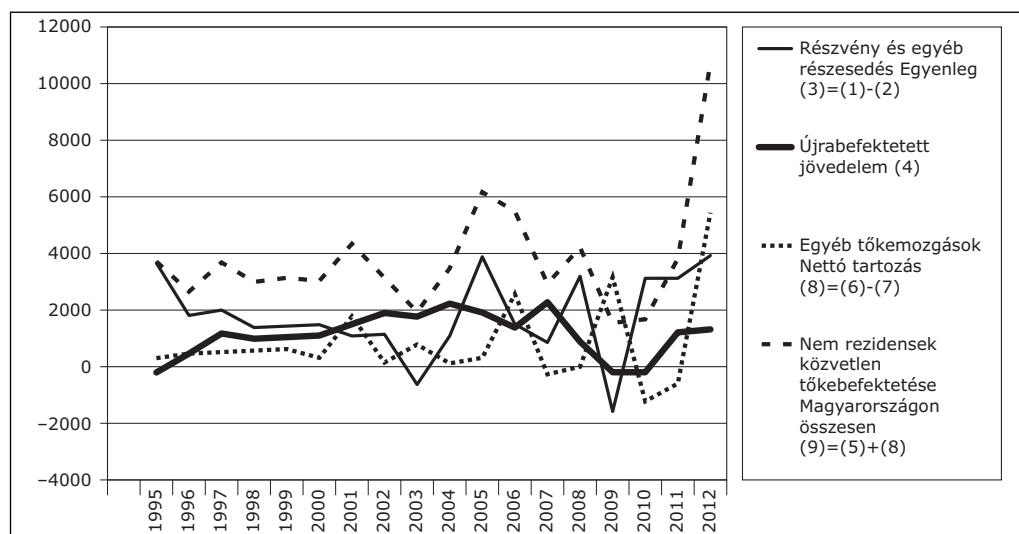
A PriceWaterhouseCoopers' elemzése szerint a kelet-közép-európai régióba áramló külföldi működőtőke a felére zuhant 2009-ben. Az ingatlanpiac befektetések csökkenése pedig elérte a 71%-ot. A pénzügyi válság hatása a működőtőke beáramlásra azonban nem egyformán érintette a régió országait. Szlovénia és Lettország szenvedte el a legnagyobb visszaesést, de például Szlovákiában növekedett az FDI mértéke a válságot követő években. Magyarországon jelentős, 30%-os tőkebeáramlás-csökkenést mutatott ki az MNB statisztika, mely 3,1 milliárd euró működőtőke elvesztését jelentette. Ez a visszaesés megelőzte a térség többi országában csak később bekövetkező válsághatást, 9%-kal volt rosszabb, mint az újonnan csatlakozó országok átlaga.

5. táblázat. A nem rezidensek magyarországi közvetlen tőkebefektetés forgalmának alakulása (millió euró)

Év	Részvény és egyéb részesedés			Újra-be-fektetett jövedelem	Részvény, egyéb részesedés és újra-be-fektetett jövedelem	Egyéb tőkemozgások			Nem rezidensek közvetlen tőke-be-fektetése összesen
	Tőke-befektetés	Tőke-ki-vonás	Egyenleg			Tartozás, egyenleg	Követelés, egyenleg	Nettó tartozás	
2009	8 658,3	10 276,6	-1 618,3	-191,8	-1 810,1	7 360,5	4 074,3	3 286,2	1 476,1
2010	6 322,9	3 168,3	3 154,6	-186,1	2 968,5	-1 555,2	-261,4	-1 293,8	1 674,7
2011	17 699,2	14 540,8	3 158,4	1 241,1	4 399,5	-146,8	443,9	-590,7	3 808,8
2012	7 567,5	3 652,9	3 914,6	1 323,2	5 237,7	-1 749,8	-7 202,0	5 452,2	10 689,9

Forrás: MNB statisztika (2013)

5. ábra. A nem rezidensek magyarországi közvetlen tőkebefektetés forgalmának alakulása (millió euró)

Forrás: MNB statisztika (2013)

2010-ben viszont valamivel jobban teljesített Magyarország a régiós versenytársakhoz képest, de a beáramlás volumene még mindig jelentősen elmaradt a válságot megelőző évektől. Az utóbbi két év abszolút számok tekintetében regenerációt, sőt szárnyalást sugall a tőkepiacon, azonban a beáramló FDI reálgazdasági hatásai nem tükröződnek a vállalati beruházások, illetve a GDP növekedésében.

A 2012. évi extra magas FDI tartalmi elemeinek elemzése alapján megállapítható, hogy míg a részvény és újrabefektetett jövedelem a korábbi évek átlagát követi, addig az egyéb tőkemozgások egyenlege, vagyis a kapcsolt vállalati kölcsönök minden idők legmagasabb értékére növekedett. Ennek okait jelenleg csak találgatni lehet. Az elmúlt két évtized vállalati elemzése rámutat, hogy válság idején (1995–1998 között is) a külföldi tulajdonú vállalatok a saját tőkefinanszírozás helyett a hitelt, illetve az anyavállalati kölcsönt helyezték előtérbe. Ennek okait a következő fejezetben fejtjük ki.

7. Vállalati finanszírozási stratégia Magyarországon

A vállalati eredmények kiértékelése nem választható el azok finanszírozási politikájától. A vállalati nyereségesség függ a tőkeszerkezettől, ugyanakkor a hitelekhez való hozzájutás függ a vállalat hitelképességétől, vagyis rentabilitásától, növekedési kilátásaitól. Az alábbiakban pénzügyi mutatók segítségével elemezzük, hogy az elmúlt közel 20 évben a magyarországi vállalatok finanszírozási döntései milyen hatással voltak a vállalati termelékenységre és növekedésre.

Az ECOSTAT által készített adatbázis a hazai cégek közel 90%-át reprezentálja. Az adatbázis vállalatainak éves átlagos száma 4800. Az elemzett periódus 17 év 1993–2009 között. A vállalati adatrekordokhoz az éves beszámoló részletezettségű információk állnak rendelkezésre. Az adatbázist két szempont szerint szűkítettük le: méret és tulajdonosi háttér szerint. Méret szerint megkülönböztettünk nagyvállalatot és kis- és középvállalat (KKV) szektort. Az elkülönítés alapja a létszám volt: 300 fő felett nagyvállalat, alatta KKV szektorba soroltuk a cégeket. (2009-ben nem áll rendelkezésre létszámadat, így erre az évre vonatkozóan a méret szerinti differenciálásra nem volt lehetőség.) Tulajdonosi háttér alapján hazainak tekintettünk egy vállalatot, ha a jegyzett tőkéjében a külföldi tulajdon aránya 50% alatti volt, és külföldinek, ha 50% feletti.

A fenti szempontok szerint leszűkített adatbázison háromféle megközelítésben végeztünk elemzéseket pénzügyi mutatók segítségével. Ennek megfelelően a vállalati stratégia vizsgálatának területei a következők:

- Tőkestruktúra – finanszírozási politika
- Eszközök és források összhangja. Likviditási helyzet
- Eredménystruktúra és jövedelmezőség, termelékenység

Finanszírozási politika. Likviditási helyzet

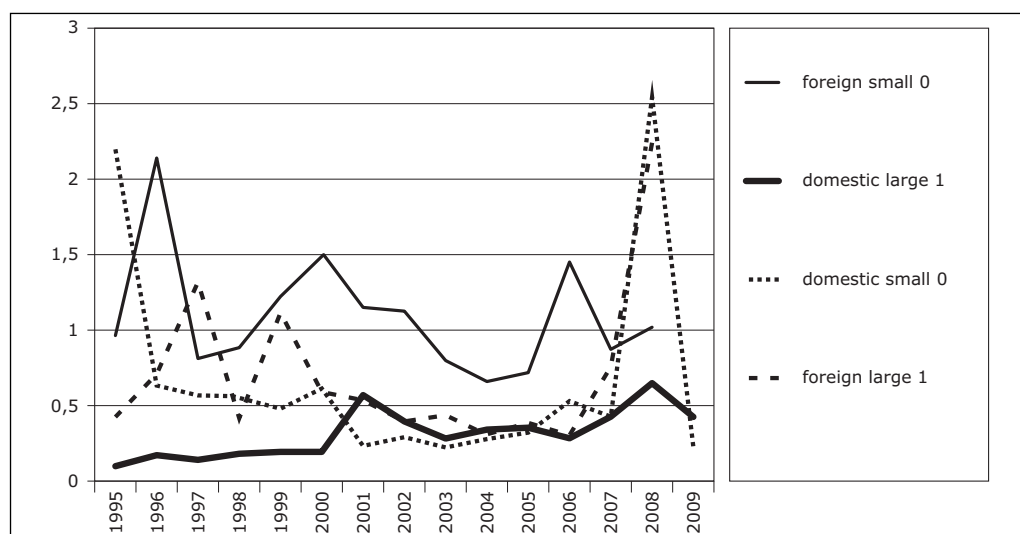
A *hosszú lejáratú kötelezettség és saját tőke arány* a vállalatok hitelképességére, illetve hitelhez jutási lehetőségeire mutat rá, valamint önfinanszírozási erejüket is reprezentálja.

A vállalatok alapvetően saját forrásaikra építettek az elmúlt két évtizedben, addig nyújtózkodtak, ameddig a takarójuk ért, ami a hierarchiaelmélet érvényesülését jelzi Magyarországon. A másik ok, ami elsősorban a hazai vállalatokat és a vizsgált periódus

első szakaszát illeti, az, hogy a vállalatok nem könnyen jutottak hitelekhez, különösen azok, melyeket negatívan érintett a hiteladagolás jelensége. A pénzpiac átalakulóban volt, a vállalati működés transzparenciája kívánnivalókat hagyott maga után, magasak voltak a hitelkamatok és a tranzakciós költségek. Mindezek a tények alacsony hitelkeresletet és -kínálatot eredményeztek a '90-es évek első felében.

A külföldi tulajdonú nagyvállalatok eladósodottsága majdnem a teljes időszakban meghaladta a hazai nagyvállalatok idegen tőke arányát. A hitelek, kölcsönök előnyben részesítése különösen 1995–1999 és 2008–2009 között volt kiugró.

6. ábra. Hosszú lejáratú kötelezettség / saját tőke 1995–2009 között Magyarországon

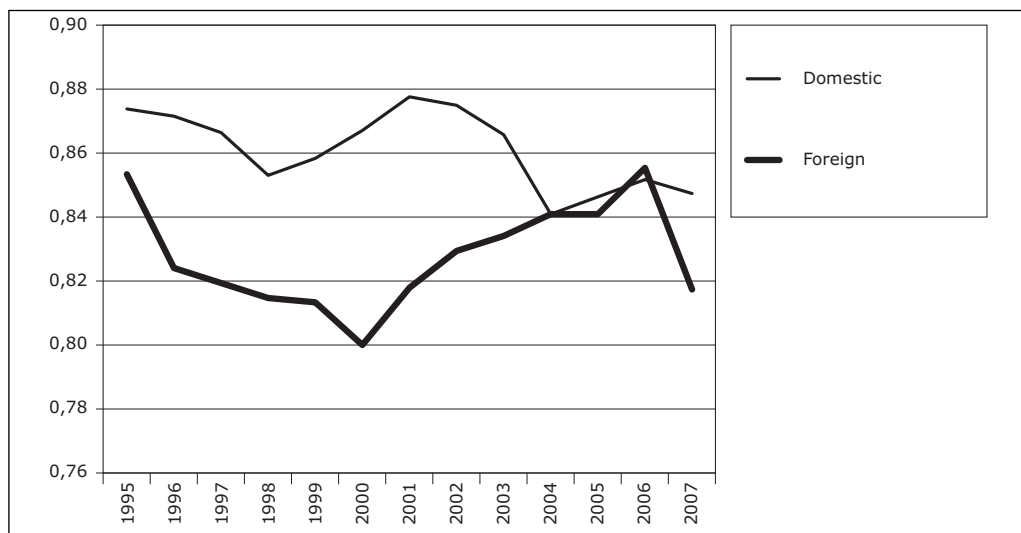
Ez az időszak egybeesik a gazdasági recesszió korszakával. Általában a külföldi befektető, a befogadó ország pénzügyi-gazdasági kockázatának növekedésével csökkent a saját tőkéjének részarányát leányvállalataiban, s a vállalat beruházásait a helyi pénzintézetektől felvett hitelekkel (vagy anyavállalati kölcsönrel) finanszírozza, ezáltal saját kockázatát a minimálisra csökkenti, az emelő-leverage hatást pedig maximálisan kiaknázza.

Ezt a tapasztalati tény Magyarországon esetében némileg ellenpontoszza a *beruházási hitelek összes hosszú lejáratú kötelezettséghez viszonyított arányának* vizsgálati eredménye. A hosszú lejáratú kötelezettségek között – a vizsgált időszak legnagyobb részében érvényes számviteli szabályozás szerint – a beruházási hitelekén túl, az egyéb (nem fejlesztési célú) hitelek, a hosszú lejáratra (más vállalkozásoktól) kapott kölcsönök, a tartozások kötvénykibocsátásból és az egyéb (részesedési viszonyban álló vállalkozásokkal szembeni) kötelezettségek szerepelnek. A teljes struktúra vizsgálatát az adatbázis nem teszi lehetővé, de a beruházási hitelek viszonylag alacsony részaránya (1996 után kevesebb, mint 40-45%) azt sejteti, hogy mégsem a helyi hitelintézetek hitelei, hanem a tulajdonosi kölcsönök dominálták a külföldi tulajdonú vállalatok beruházá-

sainak finanszírozását. (a kötvénykibocsátás elenyésző mértékű volt Magyarországon). Az adómegettarításból származó előnyöket a külföldi tulajdonú cégek az adókedvezmények és támogatások miatt nem tudták kihasználni. Ez a lehetőség a hazai vállalatok számára állt nyitva. Ezeknél a cégeknél azonban jóval kisebb volt az eladósodás mértéke. A hazai cégek kisebb mértékű eladósodottsága mögött ugyanakkor sokkal inkább a hitelhez jutás nehézségei állhattak, mint a kimagasló önfinanszírozási potenciál. A 2008-as kisvállalati hitelarány megugrása a devizahitelek árfolyam növekedésének és nem új, fejlesztési célú hitelek felvételének köszönhető.

A hosszú és rövid lejáratú kötelezettségek viszonya az összes kötelezettségeken belül 15–85%-os, illetve 20%–80%-os arányt tükröz a nagyvállalati és a KKV szektor esetében. Nincs tehát releváns eltérés a vállalatok között a lejárat és a méret tekintetében. A tulajdonosi megoszlás már árnyalja némileg a képet, hiszen minél nagyobb a külföldi tulajdonosok részesedése a saját tőkében, annál nagyobb a hosszú lejáratú kötelezettségek aránya az összes kötelezettség között. A hazai cégek hitelhez jutási képességét jól reprezentálja, hogy a rövid lejáratú, könnyebben hozzáférhető hitelek, kölcsönök, illetve szállítói tartozások az összes kötelezettség állományon belül több mint 85%-ot képviseltek a vizsgált időszak egészében. Az egész időszakban megfigyelhető vállalati magatartás, hogy a hosszú lejáratú hiteleket a hazai vállalkozások rulírozó rövid lejáratú hitelekkel helyettesítették. Ugyanerre a következtetésre jut Balla is (2011).

7. ábra. Rövid lejáratú kötelezettségek/ összes kötelezettség
1995–2007 között Magyarország

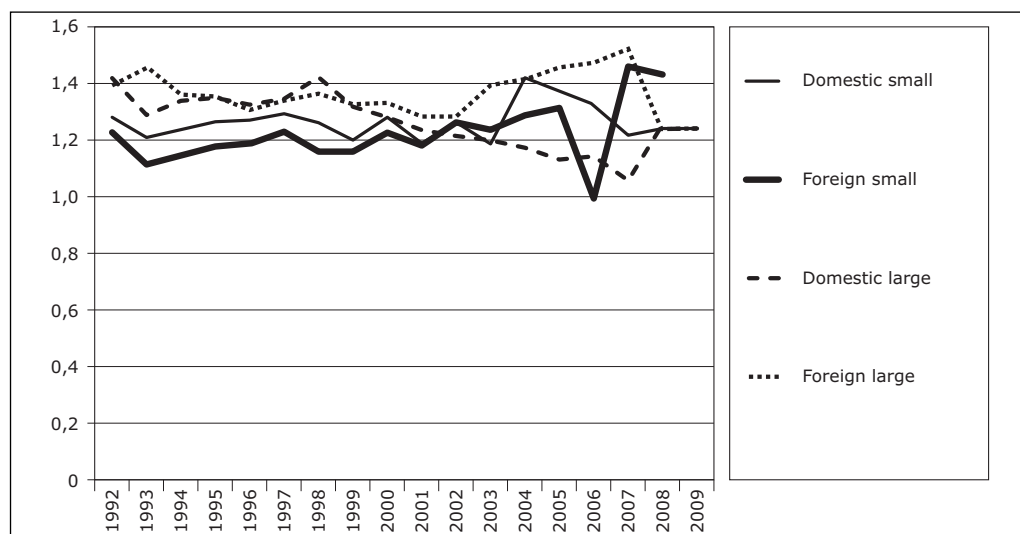
Ez a technika azért kedvező a cégek számára, mert a cenzúraeljárás procedúráján egyszer kell túljutnia és megfizetnie annak költségeit, a rövid lejáratú hitel kamata kisebb, mint a hosszúlejáratúé, könnyebb ehhez a típusú hitelhez hozzájutni, nem olyan

szigorúak a feltételei. A rulírozó, újratöltődő jellege miatt pedig egy olyan „végtelenített” rövid lejáratú forrást kapunk, ami már gyakorlatilag hosszú lejáratúnak tekinthető.

Meglepő módon minden cég konzervatív *finanszírozási stratégiát* követett, tartós forrásokkal finanszíroz ármeneti, 1 év alatt „kiforgó” eszközöket is. (A tartós források döntő része saját tőke, a hosszú lejáratú kötelezettségek aránya 20% alatt volt a vizsgált időszakban, amint ezt a korábbiakban már jeleztük.)

Nincs lényegi eltérés sem a vállalati méret, sem pedig a tulajdonosi összetétel alapján a magyarországi cégek finanszírozási stratégiájában. A likviditási ráta alakulása a fenti mutató komplementere, tehát az egész időszakban 1 fölött volt minden vállalati típusnál.

8. ábra. Likviditási ráta alakulása 1992–2009 között Magyarországon

Elsősorban az önfinanszírozás korábban már említett dominanciája magyarázza ezt a finanszírozási stratégiát, ami sokkal inkább a tőkepiac fejletlenségéből fakadó kényszernek, mint a vállalati érték maximalizálási koncepciónak tudható be. Másrészt a cégeknek szembe kellett nézniük a kintlévőségek, a követelés állomány volumenének növekedésével, a sorban állással, ami a forgóeszköz oldalon jelentkezett növekményként. A trendvonal nem tükrözi a 2000 után bekövetkező pénzpiaci változásokat. Hiába növekedett dinamikus a vállalati hitelállomány, a pénzügyi közvetítés mélysége még így sem érte el az ország fejlettségének megfelelő szintet és a vállalati finanszírozási források között sem vált dominánssá.

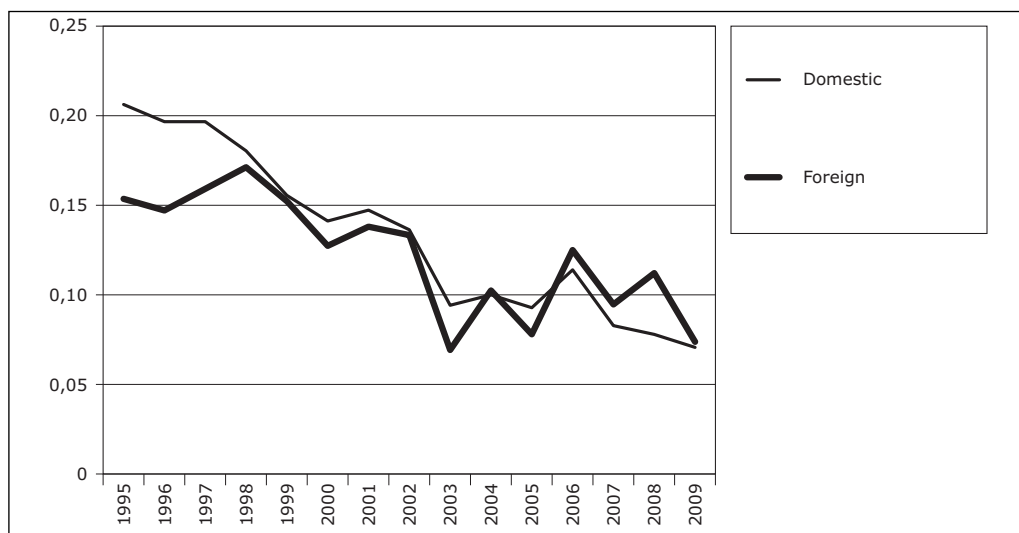
A mérlegszerinti eredmény és a jegyzett tőke saját tőkén belüli aránya az önfinanszírozó, illetve a belső növekedési képességről ad számot. A jegyzett tőke aránya az összes vállalati kategóriában lineáris csökkenést mutat a saját tőkéhez viszonyítva, ami nagyon biztató jelenség. Azt jelzi ugyanis, hogy a vállalatok folyamatosan növekedtek

a vizsgált időszakban. Ez összhangban van Katits (2012) megállapításával. A mérleg-szerinti eredmény arányának alakulása már nem ilyen egyenletes. A nagyvállalati szektorban a kezdeti alacsony, sok esetben negatív tartományból az évtized közepére érte el a nyereségességi szint a saját tőke 10–15%-át. Ezt követően csökkenő tendenciát mutat, ami a saját tőke (eredménytartalék ágra visszavezethető) volumen növekedésének tudható be. A többségi külföldi tulajdonú vállalatok mérleg szerinti eredménye a saját tőkén belül az időszak jelentős részében meghaladta a hazai tulajdonú cégek átlagát. A kkv szektorban az éves nyereség aránya mindvégig meghaladta a nagyvállalati nyereség saját tőkéhez viszonyított értékét, ami egyrészt az alacsonyabb jegyzett tőke nagysággal állhat összefüggésben. Másrészt viszont Modigliani–Miller [1996] is rámutat, hogy a kisvállalat, mint kockázatosabb befektetési forma, nagyobb hozamot kell produkáljon, mint a stabilabb nagyvállalati szektor.

Eredménystruktúra - jövedelmezőség

Az eredménystruktúra éppen a korábban már elmondottak alapján, szorosan összefügg a finanszírozási politikával. A pénzügyi műveletek ráfordítása, a fizetett kamatok a finanszírozási lehetőségekben meglévő különbségekre irányíthatja rá a figyelmet. Sikerül-e a hitelkamatokat meghaladó profitra szert tennie a vállalatnak? Az egyes vállalatok milyen kamatkondíciók mellett tudnak hitelhez jutni? Az elvárt hitelkamatok esetleg irreális nagysága nem eliminálja-e az üzleti nyereséget?

9. ábra. Fizetett kamatok/ Összes kötelezettség aránya 1995–2009 között
Magyarországon

A kötelezettségekhez kapcsolódó kamatkondíciók feltárását szolgálja a *fizetett kamatok/kötelezettségek* mutató. Itt vannak eltérések mind a vállalati méret, mind pedig a tulajdon szerinti számbavételkor.

A KKV szektor átlagos kamatkiadásai 0,5–1%-kal meghaladták a nagyvállalatok kamatkiadásait kevés kivételtől eltekintve az egész periódusban. Ez a tény alátámasztja a hiteladagolás jelenségeként azonosított hitelintézeti politikát, mely a kockázatosabbnak tekintett adószókat kirekeszti a hitelezésből, illetve szűkíti számukra a hitelkínálatot. A KKV szektor kamatalakulása többé-kevésbé követi a szektor hosszú lejáratú hitelekhez jutásának dinamikáját: amikor csökkent a hitelhez jutási lehetőség, akkor a kamatfizetés is alacsony volt, amikor fellendült a hitelfelvétel, akkor a kamatfizetés is megugrott.

A külföldi tulajdon nem járt együtt alacsonyabb kamatkiadásokkal. Vagyis nem állítható, hogy a külföldi vállalatok olcsóbb hitelekhez jutottak, mint a hazaiak. Másrészt viszont a külföldi tulajdonos által nyújtott belső kölcsön kamata a profitrepatriálás egyik alternatívája, adómentes formája. Ha helyes az a feltételezés, hogy a kötelezettségek között a tulajdonosi kölcsön volt az uralkodó, akkor a viszonylag magas kamat ennek megfelelően értelmezhető.

Az adózás előtti és az adózott eredmény összevetése a vállalatok közteherviselési potenciálját mutatja meg. A két kategória közötti eltérés mértéke az adókedvezmények és támogatások igénybevételeként különbségeit tükrözik. Az elért adómegetakarítás nemcsak a fizetendő osztalék volumenét növeli meg, hanem a visszatartott nyereségen keresztül, a cég növekedési, fejlesztési kihatásainak is kedvezőbb feltételeket teremt. A mérlegszerinti eredmény és az adózott eredmény összevetése éppen arra szolgál, hogy kiderüljön, mekkora a visszatartott nyereség és a kifizetett osztalék egymáshoz viszonyított aránya, vagyis a vállalat képes-e saját erőből fejlesztési forrásokat elkülöníteni, és további beruházásokat finanszírozni. Ez a kérdés a külföldieknek még élesebben vetődik fel, profitrepatriálás vagy az FDI-ban elszámolható újrabefektetés jellemzi-e ennek a tőkéscsoportnak az üzletpolitikáját.

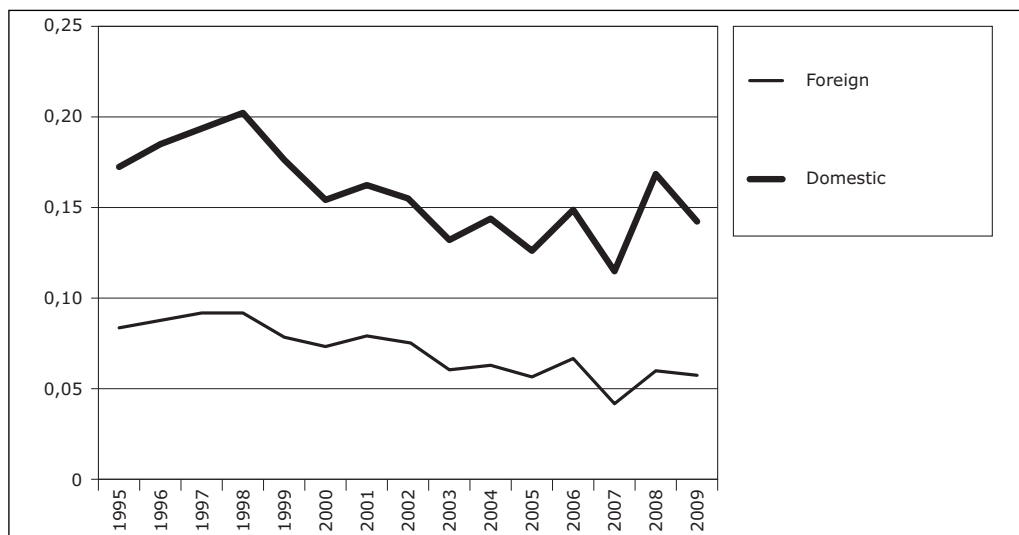
Az *adózott eredmény adózás előtti eredményhez* viszonyított aránya – a várakozásoknak megfelelően – a külföldi tulajdonú nagyvállalatok esetében közelíti az egyet, 1996-ban, a mélyponton is, éppen csak 80% alá csökkent. A hazai vállalatok adózás utáni nyeresége az adózás előttihez viszonyítva 75–85% között mozgott 2004-ig, ezt követően tendenciájában közelíti a külföldi tulajdonú cégek által elért arányt.

A *mérlegszerinti eredmény/adózott eredmény* alakulása szerint az osztalékfizetés mértéke a külföldi tulajdonú cégek esetében nagyobb mértékű, mint a hazai nagyvállalatoknál a '90-es években. Ez azt jelenti, hogy a külföldiek átlagosan nyereségük 20–25%-t repatriálták, míg a hazai cégek adózott eredményük kevesebb, mint 10–15%-át osztották ki a tulajdonosok között. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy 2000 után a nyereség-visszatartás mértéke, az osztalékpolitika egyre jobban közelít egymáshoz a különböző tulajdonú és méretű cégek között. Más szóval a belső finanszírozás mértéke a nyereség 20–30% körüli értéken stabilizálódott, kivéve 2007-et követő időszakot, amikor a válság hatására jelentősen visszaesett az összes vállalati csoportnál.

A vállalat jövedelmezősége arra a kérdésre ad feleletet, hogy a vállalat milyen eredménnyel használja fel a tulajdonosok és a hitelezők által rendelkezésre bocsátott forrásokat. Az elemzési cél szerint vizsgálhatjuk azt, hogy a vállalat milyen megtérüléssel működteti a társaság eszközeit, de összevethetjük a társaság nyereségét a tulajdonosok által a társaságnak véglegesen átadott saját tőke nagyságával is. Mindkét esetben elmondható tehát, hogy a jövedelmezőségi mutató számításakor valamilyen eredménykategóriát viszonyítunk az elemzés szempontjából releváns adathoz.

Az eszközarányos nyereség (Return on Assets: ROA) megmutatja, hogy mekkora a vállalat eszközállománya által biztosított hozam, illetve a vállalat megtérülési rátája. A mutató számlálója akkor azonos az adózott eredménnyel, ha teljesen vagy majdnem teljesen saját tőkével finanszírozott vállalatról van szó. Ha a vállalat idegen tőkét von be a finanszírozásba, akkor figyelembe kellene venni a hitelezőknek kifizetett kamatjövedelmet és annak adófizetési kötelezettséget módosító hatását, vagyis az adó megtakarítást. Ha tehát a kamat és adófizetés előtti eredményből levonjuk az adó megtakarítás összegét, akkor a társaság eredményét egy tőkeáttétel nélküli „egyenértékesre” számíthatjuk át. Ezzel az eljárással válnának teljes mértékben összehasonlíthatóvá a mutatók, függetlenül a vállalatok hitelpolitikájától. Sajnos az adatbázisból kinyerhető információk ezt a korrekciót nem teszik lehetővé.

10. ábra. ROA mutató értéke 1995–2006 között Magyarországon

A saját tőke-arányos nyereség (Return on Equity: ROE) arról ad felvilágosítást, hogy adott időszakban birtokolt saját tőke mekkora hozamot eredményez, az egyéb gazdasági szereplők (hitelezők, állam stb.) követeléseinek kielégítése után. A vállalatok eltérő adózási pozíciója miatt azonban a saját tőke arányát nemcsak az adózott, hanem az adózatlan eredményhez viszonyítva is érdemes megvizsgálni, hogy a hozamtermelő ké-

pesszérről árnyaltabb képet nyerjünk. Minél nagyobb a ROE mutató értéke, annál értékesebb a vállalat a befektetők számára (akár a ROA mutató esetében). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a ROE mutató értékelésekor az üzleti kockázat mellett a tőkeáttétel miatti pénzügyi kockázattal is számolni kell.

A *ROA és ROE mutatók* elemzéséből levonható az, hogy a hazai és külföldi tulajdonú nagyvállalatok adózás előtti eredmény/saját tőke mutatói gyakorlatilag ugyanúgy aránylanak egymáshoz, mint amikor a különböző adókedvezmények hatását is figyelembe vevő adózott eredményt vetítjük a saját tőkére. A két mutató görbéi között csak százalékos eltérés mutatható ki – értelemszerűen az adózás előtti eredmény/saját tőke javára –, de tendenciájában a mutatók teljesen azonos arányokat tükröznek.

A másik kiemelő eredmény a tulajdonosi összetétel hatására vezethető vissza. A külföldi tulajdonú vállalatok a teljes vizsgált periódus alatt 10–15%-kal magasabb jövedelmezőséget mutattak, mint a hazai vállalatok. A két vállalati típus közötti teljesítménykülönbség nem csökkent az évtized végére sem.

8. Összegzés

Elemzésemben annak feltárására tettem kísérletet, hogy a magyarországi vállalatokat az elmúlt negyedszázadban milyen finanszírozási stratégia jellemezte. A hitelkínálat alakulása vagy az ország méretéhez képest jelentős mértékű külföldi működő tőke beáramlása jelentette-e az elsődleges finanszírozási forrást a vállalati beruházásokban és növekedésben. A pénzügyi mutatók segítségével végzett vizsgálat eredményét az alábbi megállapításokban összegezhetjük:

- A hazai vállalati finanszírozásban a beruházási hitelek szerepe a '90-es években nem jelentős, de a 2000. évet követő hitelexpanziója után sem vált dominánssá
- A hazai cégek rövid lejáratú (rulirozó) hitellel helyettesítették hosszú lejáratú hiteligényüket
- A külföldi cégek eladósodottsági rátája a vizsgált periódusban mindvégig magasabb volt a hazai vállalatokénál, de ez a trend elsősorban az anyavállalati kölcsönöknek köszönhető.
- A '90-es években a hazai (kis- és közép-)vállalatok magasabb kamatokat fizettek, mint a külföldiek, később azonban eltűnt ez a különbség
- Minden vállalati típus konzervatív finanszírozási stratégiát követett, ami az önfinszírozás preferálásának tudható be. Ez részint a hierarchiaelmélet érvényesülését jelenti Magyarországon, részint viszont a pénzügyi közvetítés mélységének alacsony szintjére vezethető vissza.
- Az újrabefektetés mértéke 2000-től a tulajdonosi struktúrától függetlenül egységes trendet mutatott a magyarországi vállalatok finanszírozási stratégiájában, a válság után drasztikusan lecsökkent.
- A külföldi tulajdonú vállalatok a teljes vizsgált periódus alatt magasabb jövedelmezőséget értek el, mint a hazai vállalatok.

Hivatkozások

Aghion, P.–Fally, T.–Scarpetta, S. [2007]. Credit Constraints as a Barrier to the Entry and Post-Entry Growth of firms. *Economic Policy* 22:731–779

Aivazan–Berkowitz [1998]: V. A. Aivazian and M. K. Berkowitz: Ex post Production Flexibility, Asset Specificity, and Financial structure. *Journal of Accounting, Auditing & Finance* (Winter 1998), 1–20

Ábel I.–Öcsi B. [1999g]. Finanszírozási szerkezet és tulajdonforma. *Közgazdasági Szemle*, XLVI. évf. október, 888–904.

Árva L.–Ivics M.–Katona K.–Schlett A. [2003]: Globalizáció és külföldi működőtőke-beruházások [Globalisation and foreign direct investment]. Szent István Társulat, Budapest

Balla A.–Mundaca G. [2011]: A vállalati tőkestruktúra döntések a cash flow alakulásának tükrében. Empirikus elemzés a Magyar feldolgozóipari vállalatokról. Vállalati versenyképesség és az állam szerepe (szerk. Katona Klára), Pázmány Press, 2011. 51–71.

Borenszteing, E.–De Gregorio, J.–Lee, J. W. [1995]: How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth? NBER Working Paper, No. 5057.

Brealey–Myers [1996]: Modern vállalati pénzügyek – Panem Kft., Budapest

Choe, J. I. [2003]: Do Foreign Direct Investment and Gross Domestic Investment Promote Economic Growth? Blackwell Publishing Ltd, *Review of Development Economics*, 7 (1), 44–57.

Deutsche Bundesbank [2003]: The role of FDI in emerging market economies compared to other forms of financing: Past developments and implications for financial stability. International Relations Department J2/J2-2

Diamond, D. W. [1984]: Financial intermediation and delegated monitoring. *Review of Economic Studies*, 393–414.

Driffield, N.–Hughes, D. [2003]: Foreign and Domestic Investment: Regional Development or Crowding Out? Carfax Publishing, *Regional Studies*, Vol. 37. 3, 277–288.

Guiso, L.–Sapienza, P.–Zingales, L. [2004]. Does Local Financial Development Matter? *Quarterly Journal of Economics*, 119(3), 929–969.

Hermes, N.–Lensink, R. (2003). Foreign Direct Investment, Financial Development and Economic Growth, FDI and growth and financial system 2003. 23. *The Journal of Development Studies*, Vol. 40. No. 1. October 2003. 142–163., Published by Frank Cass, London

Jayaratne–Straham [1996]: The Finance-Growth Nexus: Evidence from Bank Branch Deregulation. *Quarterly J. of Economics*, August 1996

Jensen, M. C. [1986]: Agency cost of free cash flow, corporate finance and takeovers. *American Economic Review*, Vol. 76. 323–339.

Jensen, M. C.–Meckling, W. [1976]: Theory of the firm: Managerial behaviour, agency costs, and capital structure. *Journal of Financial Economics*, Vol. 3. 305–360.

Kim, E. H. [1988]: Optimal Capital Structure in Miller's Equilibrium. Bhattacharya, Sudipto, and George Constantinides, eds., *Frontiers of Financial Theory*, Totowa, NJ Rowman and Littlefield

King, G.–Levine R. [1993]: Finance, Entrepreneurship and Growth. *Journal of Monetary Economics*, 32.

Lall, S.–Streeten, P. [1977]: *Foreign Investment, Transnationals and Developing Countries* (London: Macmillan)

Larrain, B. [2006]: Do Banks Affect the Level and Composition of Industrial Volatility? *The Journal of Finance* August 2006, Vol. LXI. No. 4.

Lehmann, A. [2002]: Foreign Direct Investment in Emerging Markets: Income, Repatriations and Financial Vulnerabilities, IMF Working Paper 02/47.

Leland, H.–Pyle, D. [1977]: Informational Asymmetries, Financial Structure and Financing Intermediation. *Journal of Finance*, Vol. 32, 371–388.

Levine, R.–Loayza, N.–Beck, T. [2000]: Financial Intermediation and Growth: Causality and Causes. *Journal of Monetary Economics*, 46.

Levine, R.–Zervos, S. [1998]: Stock Markets, Banks and Economic Growth. *American Economic Review* 88 (3) 537–558.

Levine, R. [June 1997]: Financial Development and Economic Growth: Views and Agenda. *Journal of Economic Literature* Vol. XXXV. 688–726.

Mérő K. [2003]: Gazdasági növekedés és a pénzügyi közvetítés mélysége. *Közgazdasági Szemle*, L. évf. július–augusztus 2003. 590–607.

Modigliani F.–Miller, M. H. [1958]: The Cost of Capital, Corporate Finance, and the Theory of Investment. *American Economic Review*, Vol. 48, 1958, 261–297.

Modigliani F.–Miller, M. H. [1963]: Corporate Income Taxes and the Cost of Capital. A Correction. *American Economic Review*, June 1963, Vol. 53, No. 3, 433–443.

Moosa, I. A.–Cardak, B. A. [2003]: The Determinants of Foreign Direct Investment: An Extreme Bounds Analysis, School of Business discussion paper A 03.02. Bundoorra: La Trobe University, School of Business

Myers, S. C. [1977]: Determinants of Corporate Borrowing. *Journal of Financial Economics*, Vol. 5, 147–175.

Myers, S. C. [1984]: The Capital Structure Puzzle// *Journal of Finance*, Vol. 39, 575–592.

Myers, S. C.–Majluf, N. S. [1984]: Corporate Financing and Investment Decisions when Firms have Information that Investors do not have. *Journal of Financial Economics*, Vol. 13, 187–221.

Ram, R.–Zhang, K. H. [2002]: Foreign Direct Investment and Economic Growth: Evidence from Cross-Country Data for the 1990s

Ross, S. [1977]: The Determination of Financial Structures: An Incentive Signalling Approach. *Bell Journal of Economics*, Vol. 8, No. 1, 23–40.

Sass, M. [2004]: FDI in Hungary – the first mover's advantage and disadvantage, EIB Papers, Volume 9. No. 2.

Schumpeter, J. [1934]: *The theory of economic development*. Harvard University Press, Cambridge, MA

Stiglitz, J. E. [1973]: Taxation, Corporate Financial Policy and the Cost of Capital, *Journal of Public Economics* 2, 1–34

Stulz, R. [1990]: Managerial discretion and optimal financing policies. *Journal of Financial Economics*, Vol. 26, 3–27.

Titman, S. [1984]: The Effect of Capital Structure on a Firm's Liquidating Decision. *Journal of Financial Economics*, Vol. 13, No. 1–2, 137–151.

Titman, S., and R. Wessels. 1988. The Determinants of Capital Structure Choice. *Journal of Finance* 43, March, 1–20.

Török Z. [2012]: Vállalati hitelezés Magyarországon. Negyedszázados a Magyar bankrendszer. „Múlt – Jelen – Jövő. Szerk. Kovács L., Magyar Bankszövetség, 85–111.

„CSALÓKA NAPPÉNY”¹ VAGY ÉLTETŐ NAPSUGÁR? A KÖZVETLEN KÜLFÖLDI TŐKEBEFEKTETÉSEK HATÁSA A GAZDASÁGI FOLYAMATOKRA A BALTI ORSZÁGOKBAN

Kákai-Szabó Szilvia²

1. A balti országok regionális kötődései és a külföldi tőkebeáramlás összefüggései

Az utóbbi két évtized a közvetlen külföldi tőkebefektetések³ iránti erőteljes küzdelem jegyében telt Európa keleti felén. Az Európai Unióhoz 2004, 2007, illetve 2013 során csatlakozott 11, a keleti régióhoz tartozó ország⁴ gazdaságpolitikájában jelentős hangsúlyt kapott – a gazdasági fellendülésben várt katalizáló szerepe kapcsán – a beáramló külföldi működő tőke. Belső források hiányában az 1990-es és 2000-es évek folyamán az elavult szerkezetű gazdaságok valóságos infúziójának bizonyultak ezek az erőforrások. Mi volt ennek az ára?

A külföldi működőtőke-befektetésekkel foglalkozó szakirodalomban egységes az álláspont a tekintetben, hogy a beáramló tőke pozitív folyamatokat indukáló hatása nem automatikus.⁵ Mind a fogadó ország üzleti környezete, mind a betelepülő tőke részéről szükség van bizonyos feltételek teljesülésére. A kutatások többnyire annak az elemzésére szenteltek nagyobb figyelmet, hogy milyen tényezők magyarázzák és így segíthetik a közvetlen külföldi tőke beáramlását egy adott régióba⁶. Egyre többen⁷ keresnek azonban választ arra a kérdésre is, hogy milyen hatása van a külső forrásoknak a fogadó ország termelékenységre és ezen túl a tudásra, innovációs képességre. Ugyanakkor viszonylag kevesebb figyelem irányult az intézményi (főleg az informális) környezetnek⁸ a befektetési döntésekkel való összefüggéseire.

A gazdasági átmenet nehézségeinek, elsősorban az erőforráshiánynak, a technikai, technológiai lemaradásnak a leküzdésében egyetlen kapaszkodóként tekintettek ezen országok a külföldről beáramló tőkeinjekciókra. Nagyon is kedvezően fogadták a külföldről érkező lehetőséget, a szükséges óvatosságra nem volt se elegendő idő, se felkészültség. Bizonyos stratégiainak tekinthető ágazatok (közlekedés, közművek), melyek

¹ „Csalóka nappény” (1994) Nyikita Mihalkov orosz filmrendező Oscar-díjas alkotása.

² Kákai-Szabó Szilvia, PhD-hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar, szilviakakaiszabo@gmail.com

³ Foreign Direct Investment (FDI)

⁴ A négy visegrádi állam (Csehország, Magyarország, Lengyelország, Szlovákia), a három balti ország (Észtország, Lettország, Litvánia) és Románia, Bulgária, valamint Szlovénia és Horvátország a déli régióból.

⁵ Kokko és Kravtsova (2012)

⁶ Sinani és Meyer (2004, 2009), Nikula és Kotilainen (2012), Grigonyte (2010)

⁷ Smarzynska (2004), Vahter (2004, 2005)

⁸ Tulajdonjog, bürokrácia, bankreform, kereskedelem liberalizációja stb.

esetében gyakran igyekeznek az országok – ahogy például a magas tőkebeáramlással fejlődést indukáló ázsiai térségben megfigyelhető – a külföldi tőkét távol tartani, nem kaptak kellő védelmet a rendszerváltó államokban (Podkaminer, 2013). A rendszerváltás óta eltelt időszak elegendő rálátást biztosít ahhoz, hogy a pozitívumok mellett a negatív hatások is figyelmet kapjanak, és egyre több elemzés⁹ foglalkozik a külföldi tőke előtti gyors piacnyitás által okozott gazdaság-, elsősorban iparszerkezeti módosulásokkal, sok esetben torzulásokkal.

A gazdaságpolitikai irány meghatározását a rendszerváltással érkező nagyobb szabadságfok alapján a piaci önszabályozásba, a liberális gazdaságpolitika elsőbbségébe vetett hit irányította. Az azonnali piacnyitás, a nem kellően átgondolt privatizáció, a külső finanszírozás felé történő eltolódás azonban hátráltatta az egészséges gazdaság létrejöttét.

A tőkebeáramlásnak a gazdasági növekedés számszerűsíthető eredményein kívül a termelékenységre, innovációra, a munkaerőpiacra és a fejlődési kilátásokra való hatása kevés kivételtől eltekintve¹⁰ nem kapott megfelelő hangsúlyt sem a magyar, sem a nemzetközi szakirodalomban.¹¹

Jelen tanulmány Észak-Európa és Közép-Kelet-Európa határán elhelyezkedő balti országok gazdasági folyamatait állítja középpontba. Az Észtországba, Lettországba és Litvániába irányuló külföldi működőtőke által kiváltott belső hatásokat igyekeztem alaposabban megvizsgálni a 2000-es évektől napjainkig. Ebben az időtartamban a gazdasági növekedés és visszaesés meglehetősen nagy amplitúdójú kilengései is beletartoznak, ezért megfigyelésük, az okok feltárásának megkísérlése különösen izgalmas és érdeklődésre számot tartó feladat.

A tanulmány alapvetően három részre oszlik, az elsőben a külföldi működőtőke-vonzás fő tényezőit határozzuk meg, az ebben a témában széles nemzetközi szakirodalomra építve az elemzés bázisát. A második rész a külföldről beáramló, beruházásra fordított források ágazati és szektorális, valamint földrajzi megoszlását vizsgálja a három balti országban. A harmadik szakasz a külföldi működő tőkének a belső gazdasági folyamatokra való hatását elemzi a vizsgált térségben. Az elemzés során több adatbázis adatait is használtam (Eurostat, WIIW, UNCTAD, EBRD), igyekeztem a kritikai összevetés módszerét alkalmazni.

A tanulmány alapkérdése az, *mennyiben determináltak a rendszerváltó országok fejlődési útjai, és mennyire követhető ez nyomon a külföldről érkező működőtőke-bevetetések tekintetében.* Mindezt egy kisebb térségre, a balti országok régiójára szűkítve azt prognosztizáljuk, hogy ez a három ország *nem feltétlenül mozog együtt*, azaz a külföldről beáramló működőtőke ágazati és származási megoszlása alapján és összegét tekintve is eltéréseket tapasztalunk. Ezekre a különbségekre a magyarázat összetett, mögötte éppúgy áll a gazdasági átmenet eltérő jellege, mint a politikai erők egyensúlyának eltérései. A tanulmányban ezt kíséreljük meg igazolni.

⁹ Damijan et al. (2003), Meyer és Sinani (2009), Kokko és Kravtsova (2012), Pupinis (2012)

¹⁰ Vahter (2004, 2005), Masso et al. (2010)

¹¹ Mygind (1998)

2. A balti országok a nemzetközi tőkeáramlás hullámain

A balti régióként definiált terület, a közös múlt ellenére, valójában nem rendelkezik erős belső regionális identitás-tudattal. Ennek megfelelően a külföld felé irányuló gazdasági kapcsolataik tekintetében is az alapvetően hasonló vonások mellett különbségek figyelhetők meg. Mindhárom ország magáénak érzi Oroszország, az orosz gazdaság felé biztosítandó híd-, vagy kapuszereppel járó előnyök kiaknázását, kilépve a kelet-nyugati ütközőzóna szerepköréből, a még mindig nyomasztó súlyként nehezedő történelmi örökség ellenére. Észtország ugyanakkor inkább az északi, a skandináv országokhoz tartozónak vallja magát, gazdaságilag is a finn és svéd kötődésekre alapozva, míg Litvánia a közép-kelet-európai térséggel érez közösséget. Központi elhelyezkedéséből adódóan Lettország az, amely a regionális összetartozásra, mint létező belső erőforrásra tekint. A szerteágazó érdekszférának megfelelően a külfölddel való kapcsolataikban is megmutatkozik ez a fajta megosztottság, melynek egy konkrét megnyilvánulása a külföldi tőkebevonás kérdése.

A 2000–2007 közötti időszak, ahogy a 1. ábrán is nyomon követhető, az intenzív gazdasági növekedés szakasza, évi 8%-os éves átlagos GDP-növekedéssel. A 2008-tól 2009-ig tartó szakasz a gazdasági recesszió okozta nehézségeknek, a drasztikus visszaesésnek a tanúja. A 2009/2010-es fordulópont a válságból való kilábalás megindulását jelzi, mely újra (a válságos időszakhoz mérten) jelentős mértékű növekedést alapozott meg.

A működő tőke mozgási irányát meghatározó tényezők vizsgálatánál érdemes visszakanyarodni a rendszerváltás folyamatának kezdeti szakaszához. A központi tervgazdálkodást lebontó, azt a piacgazdaság szabályaira épülő gazdálkodással felváltó balti országokban a külföldi működő tőkét az 1990-es évek elején alapvetően az olcsó erőforrások (elsősorban az olcsó munkaerő) és a beinduló privatizáció vonzották. Az idő előrehaladtával változott az egyes tényezők jelentősége.

A szektorális megoszlás is változásokon megy általában keresztül a fogadó vállalatok tekintetében az idők folyamán. A kezdeti időkre mindenhol a feldolgozóipar túlsúlya, ezen belül is a magasabb technikai színvonalú ágazatoké (pl. elektronika) a jellemző, ami a későbbiek során eltolódik a szolgáltató ágazat felé. A high-tech elektronikának éppen a veszélye is az, hogy az adott térséghez kevésbé kötődik, szemben a szolgáltatásokkal, ahol ennek nagy a jelentősége. Ezért a még kevesebb költséggel termelő térségek felé a technika könnyebben továbbvándorol, ahogy ez nem egy esetben meg is történt.

Érdekes különbség figyelhető meg a három balti ország között a tekintetben, hogy mely ágazatokat preferálták a külföldi befektetők a rendszerváltás óta eltelt időszakban. A fejlettséget tekintve hasonló kiinduló helyzet ellenére Észtország és Lettország inkább a szolgáltató szektorba (elsősorban a pénzügyi területre), míg Litvánia a feldolgozóiparba vonzotta a nagyobb mennyiségű külföldi befektetést.¹² 2007-ben (a válság

¹² Pupinis (2012) részletesen elemzi ennek okait, és nyújt magyarázatot az eltérésekre. Gazdaságszociológiai módszereket is felhasználva a szélesebb körű összefüggésekre irányítja rá elemzésében a figyelmet. Adatok wiiw (Vienna Institute for International Economic Studies) adatbázis.

torzító hatását figyelmen kívül hagyva) azt látjuk, hogy a *feldolgozóipar* aránya a közvetlen külföldi tőkebefektetések összallományán belül, Litvániában 36,3%, míg Észtországban 14,4% és Lettorszáiban 8,8%; a *pénzügyi és üzleti szolgáltatások* esetében az arány Litvániában 25,6%, Észtországban 60,6% és Lettorszáiban 46,6%. Az országok fejlődési útvonalaát nagymértékben meghatározza a nemzetközi tőkeáramlásban elfoglalt szerepe, a balti régióban érzékelhető különbségek, az okok feltárásának megkísérlése rávilágítanak az eltérő utakra, és magyarázatul is szolgálhatnak rájuk.

3. A külföldi közvetlen befektetéseket meghatározó tényezők

A külföldi tőkebefektetések döntő hányadát, a közép-kelet-európai térség tendenciáihoz hasonlóan a balti országok esetében is az EU-15-ök adják, aminek a földrajzi közelség mellett történelmi okai is vannak.

Emellett az Amerikai Egyesült Államokbeli és távol-keleti, elsősorban transznacionális vállalatok szerepelnek befektetőként, de mindhárom országban az Oroszországból érkező beruházások is megjelennek.

Döntően kétféle céllal érkeznek külföldi beruházási források egy országba, az egyik a *piacszerzés* – ezt nevezik horizontálisnak, a másik a *költségminimalizáló termelés* – azaz a vertikális működőtőke-befektetés¹³. Az előbbi esetről a befektetők általában egy hazai vállalat tapasztalatait, piacismeretét felhasználva nagyobb valószínűséggel telepítenek annak közelébe, míg a költségek csökkentésének céljával érkezőknek általában nincs szükségük hazai partnerekre, gyakrabban is vágnak bele zöldmezős beruházásokba. A tendencia azonban azt mutatja, hogy a tulajdonosi arányok, összefüggésben a térség jobb megismerésével, a beruházók javára mutatnak növekedést (többségi vagy teljesen külföldi tulajdonú vállalatok aránya a transznacionális leányvállalatok esetében). Megfigyelhető az is, hogy a kezdeti időszakra általában a piacszerző cél a jellemző, itt van jelentősége a gyorsaságnak is, azaz ki az, aki elsőként tudja kiépíteni bázisait.

A balti országok kis méretükből adódóan kevésbé vonzó terepet jelentettek a piacszerző befektetéseknek. De az exportorientált, a költségek csökkentése céljából a termelést kihelyező vállalatok sem kapkodtak az itteni lehetőségekért, aminek elsősorban a meglévő versenyképtelen, alacsony technológiai színvonalon működő iparszerkezet volt az oka. A beáramló közvetlen tőke ezért döntően a szolgáltató (bankszektor, telekommunikáció) szektorba áramlott. Kivétel ez alól Litvánia, ahol a termelő ágazatok aránya viszonylag hosszabb távon magasabb maradt.

Nézzük, melyek azok a konkrét tényezők, amelyek a működőtőke-befektetések irányát, eloszlását általánosságban meghatározzák. A befektetési döntéseknél a fogadó ország jellemzői, így a vállalat tevékenységéhez szükséges törvényi és intézményi háttér megléte, a gazdasági fejlettsége, növekedése (ezen belül az infrastruktúrális fejlettség mértéke), az elérhető piac nagysága, a piaci szereplők milyensége, a munkaerővel kapcsolatos költségek nagysága, a munkaerő képzettségének szintje, kereskedelmi akadá-

¹³ Caves (1996), Lankes és Venables (1996)

lyok létezése, az országhozzá tartozó mértéke, befektetési ösztönzők szintje befolyásolják a döntéshozókat. A vertikális és horizontális megkülönböztetés eltérő súlyozással veszi figyelembe a különböző tényezőket, a horizontális inkább a piac nagyságát, növekedési potenciálját, a gazdaság stabilitására helyezi a hangsúlyt, míg a vertikális számára elsődleges a munkaerő és a szállítás minősége, költség szintje. Érdekes eredményt mutatnak egy finn szerzőpáros Nikula és Kotilainen (2012) vizsgálatai, hogy a tőkekapcsolatok esetében a távolság, mint tényező kevésbé fontosnak tekinthető, ellentétben a kereskedelmi kapcsolatokkal, ahol ennek nagy jelentősége van.

A balti térségben a szabad tőkeáramlás akadályait elhárító liberalizált intézményi feltételek Észtorszámban valósultak meg először. A külföldi befektetések a másik két balti országba is gyakran Észtországon keresztül történtek meg. A kedvező üzleti környezet és a versenyelőny megőrzését a 2012-ben elfogadott új antikorrupciós törvény is segíti. A tudás-intenzív gazdaság megteremtésével az innovációt és a digitális megoldásokat (e-kormányzat, egészségügyi rendszer digitalizálása) támogató kezdeményezések jöttek létre. Mindhárom ország jelentős erőfeszítéseket tesz továbbra is annak érdekében, hogy tőkevonzó képessége megmaradjon, és a beruházások a prioritizált ágazatokban valósuljanak meg¹⁴. (Transition Report, EBRD, 2012)

4. A közvetlen külföldi tőkebefektetések hatása a fogadó ország gazdaságára

4.1. A működőtőke szerepe a tőkefelhalmozásban a rendszerváltó gazdaságokban

A fogadó ország gazdaságára vonatkozó hatását tekintve is különbséget kell tennünk a külföldről érkező kétfajta működőtőke (horizontális és vertikális) között. A vertikális, vagy költségminimalizáló beruházások jelentősebb munkaerőigénnyel rendelkeznek, azaz a fogadó ország foglalkoztatottainak számát növelik, valamint ezáltal a bérszínvonalat is befolyásolni képesek. A horizontális irányú (azaz a piacszerző) befektetések kevésbé kapcsolódnak be a hazai gazdaságfejlesztési célok elérésébe.

Azon országokban, ahol a hazai megtakarítások hiányában nincs elegendő forrás beruházások megvalósítására a külföldi működőtőke-befektetések pótolhatják azt, és ezen felül a fejlettebb menedzsment módszerek, gyártási technológiák átadásával hozzájárulhatnak a fogadó ország termelékenységének és így versenyképességének növekedéséhez (Sass, 2004, 77. o.). A volt szocialista országok piacgazdaságának kiépítésében (azaz az átmenet során) a külföldi tőkeinjekciók, beruházások szerepét egyfajta katalizátorként is jellemezhetjük ebben a folyamatban. A lehetséges pozitív hatások mellett azonban a külföldi tőke kétélű fegyverként is viselkedhet. Ahogy arról már volt szó, az 1990-es és a 2000-es évek elejének elemzései¹⁵ keveset foglalkoznak ezekkel a mellékhatásokkal. A hazai vállalkozásokkal való kapcsolatok nehézkessége, különösen a zöldmezős beruházások esetében sok esetben elzárta egymástól a piaci szereplőket, nem hozva létre

¹⁴ Transition Report, EBRD (2012)

¹⁵ Lankes és Venables (1996)

a potenciális interferenciát. A kevés hozzáadott értéket létrehozó technológiák annak a veszélynek is kiteszik az esetlegesen állami támogatással megvalósított beruházásokat, hogy dekonjunkcióra idején visszavonulásra kerülhet sor. Ez a magyarázat arra, hogy a fogadó országok kormányai a foglalkoztatottak számának kérdése mellett a képzetten munkaeőre építő, magasabb hozzáadott értéket létrehozó vállalkozásokat támogatják, a közvetlen technológiatranszfer mellett a tovagőőőőő (spillover) hatás (vagyis a fogadó ország hazai vállalkozásaihoz közvetett formában eljutó tudás) erősítése céljával.

A technológiatranszfer mellett a másik fontos hatás a fogadó ország munkaerőpiacát (a foglalkoztatottak létszámát, az általános bérszínvonalat) érinti. A piacgazdasági átmenet elején a transzformációs visszaeséssel¹⁶ jellemzett gazdasági helyzetben jelentős volt a munkahelyek számának csökkenése (Magyarországon például 1,5 millió állás tűnt el). (Az 1993 és 2000 között a létrejött (nettó) új munkahelyek 80%-át Magyarországon külföldi részvétellel működő vállalatok hozták létre (Fazekas, 2003). A helyzet az egész közép-kelet-európai térségben sok hasonlóságot mutat. A vizsgálatokat további regionális szintekre is érdemes kiterjeszteni, azaz megnézni, hogy a külföldi tőke milyen változásokat eredményezett a munkaerőpiacon területi megoszlásban. Általában a gazdaságilag (ideértve az infrastruktúrát) fejlettebb és képzett munkaerővel jobban ellátott térségekbe áramlik több forrás, ott hozva létre további munkahelyeket, emelve (többszörre csak az ottani) általános bérszintet.

A külföldi befektetői döntéseket meghatározó tényezők kölcsönhatásban vannak környezetükkel, a munkaerő kiképezhető, tovább képezhető, infrastrukturális fejlesztésekre kerülhet sor a felmerült igényeknek alapján. Ugyanakkor a munkaerő megfelelő képzettsége, az oktatáspolitikai piaci igényeknek megfelelő módosítása az a terület, amely meglehetősen lassú reakciókra képes, a gyorsabb reagálás ebben az esetben versenyelőnyt eredményezhet. Visszakanyarodva az ismeretek továbbadására, elmondhatjuk, hogy akkor jöhet létre pozitív spillover, ha a nagyobb verseny hatására a hazai vállalat minőségi változtatásokra képes (érvényesül a „crowding in”), vagyis erősödik a kialakult versenyhelyzetben, és nem a piacról való kiszorító hatás (crowding out) kerekedik felül.

4.2. A balti országok tőkevonzó képessége

A három balti ország tőkevonzó képessége eltérően alakult, amire nem csak az előzetes fejlődésbeli különbségek szolgáltatnak megfelelő magyarázatot. Észtországnak a rendszerváltás kezdetétől vállalt, elkötelezett liberalizációs gazdaságpolitikája a kereskedelem gyors fejlődése mellett, a külföldről jelentkező, befektetni kívánt működőtőke fogadásának kedvező feltételeit is megteremtette. Ezzel szemben Litvánia ebből a szempontból meglehetősen a perifériára került a lassabb nyitást preferáló gazdaságpolitikájával, a nehezkesebb privatizációval. Lettország – valahol a kettő között félúton, inkább Litvániához közelebb, – szintén lemaradt a technikai és technológiai fejlődés szinte egyetlen lehetséges útját kínáló külföldi források bevonásában.

¹⁶ Kornai János (1993)

Mindhárom ország ugyanakkor – olykor egymással is versengve, – jelentős mértékű külföldi működőtőke fogadását valósította meg az elmúlt évek során. (A maximum értékeket [2007-es év] emelve ki a 1991–2012-es időtartam adataiból; Észtország: 1,8 milliárd USD, a GDP 8%-a; Lettország: 0,4 milliárd USD, a GDP 1,3%-a és Litvánia: 0,6 milliárd USD, a GDP 1,5%-a, forrás: UNCTAD 2013).

Fontos információkhoz juthatunk a külföldi tőkebefektetések ágazati desztinációjának megfigyeléséből.

A 7., 8. és 9. ábrák elemzéséből kitűnik, hogy valóban eltérések mutathatóak ki az egyes országok vonatkozásában. Észtország esetében az abszolút „győztes” a pénzügyi szolgáltatások területe, az összes működőtőke-befektetés átlagosan 50% körüli értékét megszerezve, míg a feldolgozóiparnak itt közel 20% jut. Lettország hasonló tendenciával (igaz kevésbé koncentráltan) 30%-os és 13%-os értékeket mutatott az utóbbi évtizedben. Litvánia a kakukktojás a három ország közül, ahol egészen a 2011-es évig fordított arány volt a jellemző, 20% és 40%-kal. Logikusnak tűnik az a magyarázat, hogy a privatizációs szakasz lezárultával a feldolgozóiparról egyre inkább a szolgáltatások, és ezen belül a pénzügyi szolgáltatások felé tolódott el a hangsúly. Ezen túlmenően a kormányzó erők irányultságában és stabilitásában, valamint az adott ország munkaerőpiaci jellemzőiben meglévő különbségekkel is magyarázhatóak ezek az eltérések.¹⁷

A globális tőkemozgásoknak a balti térségre eső részét, ha megvizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy a hosszú távú, közvetlen befektetéseket már a 2008-as válság kirobbanását megelőzően fokozatosan felváltották a rövid távú pénztőkeáramlások (vagyis a bankkölcsönök). A hitelekkel elárasztott, gazdaságilag túlfűtött országok folyó fizetési mérlegének egyensúlya felborult, a valós gazdasági teljesítmény helyett a nagyarányú tőkebeáramlás az ingatlanberuházásokat és a fogyasztás finanszírozását szolgálta. A források elapadásakor ez drámai visszaesést okozott (Észtország: –14,1%, Litvánia: –14,8%, Lettország: –17,7% [2009-es GDP-adatok]) ezeknek a gazdaságoknak, Lettországnak az IMF és az Európai Unió (7,5 milliárd eurós) segítségét kellett igénybe vennie a talpon maradáshoz, Észtzágnak és Litvániának belső stabilitási programjuk segítségével önerőből sikerült a nehézségen úrrá lenniük (Kákai-Szabó, 2011). Ennek azonban ára van, a magas munkanélküliség miatt az aktívkorú népesség migrációja, külföldi munkavállalása miatt 10%-os népességsökkenés mutatható ki az utóbbi évtizedben. Az amúgy is kis lélekszámú országokban ez nagyon nagy problémát jelent.

A kifelé áramló működőtőke az átalakulást végrehajtó országokban inkább a kezdeti tőkefelhalmozást követő időkre jellemző. De az is megfigyelhető, hogy az adott országban megtelepedett cégek ottani leányvállalatai a bázisok a további befektetésekhez. Észtország kifelé történő tőkebefektetéseinek háromnegyede Lettország és Litvánia felé távozott, nevezetesen a bankszektorba, két svéd „anyabank” befektetései realizálódtak eképpen. A tanulmány kereteibe nehéz beleszorítani a szóban forgó országokból kifelé történő tőkeáramlás jellemzőit, annyit azonban meg kell jegyeznünk, ahogyan azt ábráink is mutatták, hogy Észtország (igaz többnyire erős hátszéllel) itt is „éltanuló”.

¹⁷ Részletesen elemzi a jellemzőket Pupinis (2012) munkája.

Konklúzió

A globalizált tőkepiacok hatásának a kis, nyitott gazdasággal rendelkező országok nagymértékben ki vannak téve. Nem mindegy, hogy a hullámokat meglovagolni, vagy csak azzal sodródni tudnak. Ezért igen fontos kérdés, hogy ezek az országok a külföldről érkező tőkét, vagyis a globális részvénytőkét (működőtőke- és portfólió-befektetések), illetve a bruttó külföldi adósságállományt, a külső tőkeszerkezetük két fő összetevőjét, milyen gazdaságpolitikai keretek között igyekeznek kezelni. A tőkebeáramlásra a gazdasági folyamatok és célok tekintetében egyértelműen szükség van. Visszatekintve azt mondhatjuk, hogy a piacgazdasági átmenet során fontos szerep jutott a külső forrásoknak, az egyensúly azonban megbillent. A balti országok esetében jól mutatja ezt a nagy fellendülés és erőteljes visszaesés [*boom and bust*] egymást követő periódusa. A külföldi tőke megnövekedett szerepét indukáló rendszerváltó tényezők (pl. privatizációs lehetőségek) visszaszorulásával az egyensúly helyreállhat.

A gazdasági fejlettség terén a balti térség leginkább előrehaladott országa, a gazdaságának liberalizálását a rendszerváltás kezdetétől következesen végrehajtó Észtország dominánsan a szolgáltató ágazat fejlesztése felé terelte a külföldről beáramló működő tőkét. Az informatikai szolgáltatások fejlesztése kiugrási lehetőséget biztosított az észt gazdaságnak. Lettország északi szomszédját igyekezett követni, míg a privatizációs szakasszal kissé megkésett Litvániában a feldolgozóiparba érkező külföldi tőke tovább meghatározó maradt. Nyomon követhető, hogy a földrajzi közelségnek lényeges szerepe van az ebben a térségben szerepet vállaló országoknak. A skandináv országok természetes gazdasági terjeszkedéséhez háttérrel nyújtott a megnyíló balti terület. A balti országok a piacszerző befektetéseknek – kis méretükből adódóan – kevésbé jelentettek vonzerőt. A versenyképtelen iparszerkezetet és a kezdeti infrastrukturális lemaradottságot a képzettebb, de ugyanakkor olcsó munkaerő tudta ellensúlyozni. A munkaerő fejlesztése hosszú távú folyamat, melybe a spillover hatás révén a külföldi működőtőke-befektetők bekapcsolhatók. Észtország példája ezt nagymértékben igazolja is.

A mérleget megvonva, és a tanulmány elején feltett kérdést megválaszolva azt állíthatjuk, hogy a külföldi közvetlen tőkebefektetések fejlődést eredményeztek, de a fogadó ország eredeti szándékával gyakran ellentétes folyamatok is indukálódnak (hazai termelők kiszorulása a piacról, környezeti károk). Az ipar-, az export szerkezetében bekövetkezett torzulások, a termelékenység kérdésének problémája, és a valós felzárkózás „csúszása” mind azt igazolják, hogy az ár valóban nagyon tűnik, de kényszerhelyzetben nehéz hosszútávra szóló gazdaságpolitikai irányt követni. A napfény hasonlatánál maradva, az is egyszerre éltet és éget, hozhat virágzást, fellendülést, ugyanakkor pusztulást, vagy visszaesést is, a helyes arány megtalálása a lényeg. A tőkevonzó-képesség megtartásáért, növeléséért zajló versenyben körültekintő hozzáállásra van szükség, és a tudásbázisra építve, annak növekvő szerepéért, az oktatás, képzés színvonalának emelkedéséért és finanszírozási lehetőségeinek feltárásáért kell küzdeni. Ahogy a globalizáció folyamatából, úgy a külföldi működőtőke-áramlásból kimaradni éppúgy veszélyes, mint védtelenül, megfelelő intézményi háttér nélkül részt venni benne.

Irodalomjegyzék

- Aslund, A. [2010]: *The Last Shall Be the First: The East European Financial Crisis*, Washington, Peterson Institute for International Economics
- Bevan, A. A. és Estrin, S. [2000]: The Determinants of Foreign Direct Investment in Transition Economies. *William Davidson Institute Working Paper 342*, William Davidson Institute
- Blomström, M. és Kokko, A. [1997]: How foreign investment affects host countries? *Policy Research Working Paper Series 1745*, The World Bank
- Blomström, M. és Kokko, A. [1996]: The Impact of Foreign Investment on Host Countries: A Review of the Empirical Evidence. *World Bank Policy Research Working Paper 1745*. World Bank, Washington, USA
- Blomström, M. és Kokko, A. [2003]: The Economics of Foreign Direct Investment Incentives, *NBER Working Papers 9489*, National Bureau of Economic Research, Inc.
- Brada, J. C., Kutan, A. M. és Yigit, T. M. [2004]: The Effects of Transition and Political Instability On Foreign Direct Investment Inflows: Central Europe and the Balkans, *William Davidson Institute Working Paper 729*, William Davidson Institute
- Caves, R. [1996]: *Multinational Enterprise and Economic Analysis*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- De Mello-Sampayo, F. [2009]: Competing-destinations gravity model: an application to the geographic distribution of FDI. *Applied Economics*, 41, 2237–2253.
- Economic Outlook, Nordea, 2013 September
- Fazekas K. [2003]. Effects of foreign direct investment on the performance of local labour markets – The case of Hungary. *Budapest Working Papers* No. 3.
- Feldmann, M. [2000]: Understanding the Baltic and Estonian Puzzles: the Political Economy of Rapid External Liberalization in Estonia and Latvia, Bank of Finland, Institute for Economies in Transition, *BOFIT Online* No. 11
- Gabrisch, H., Staehr, K. [2012]: The Euro Plus Pact: Competitiveness and External Capital Flows in the EU Countries, *Working Paper Series 5/2012*, Bank of Estonia
- Grigonyte, D. [2010]: FDI and structural reforms in the Baltic States. *ECFIN Country Focus* 7(5), Brussels, European Commission
- Hansson, A. és Randveer, M. [2013]: Economic Adjustment in the Baltic Countries, *Working Paper Series* No. 1. Bank of Estonia
- Hunya G. [2004]: FDI in small accession countries: The Baltic States, *EIB Papers*, 9(2), European Investment Bank
- Kákai-Szabó Sz. [2011]: Keleti válságleckék nyugaton. In Katona K. (szerk.): *Vállalati versenyképesség és az állam szerepe. Hitek és tévhitek*. Pázmány Press, Budapest. 125–140.
- Kokko, A. [2002]: Export-led Growth In East Asia: Lessons for Europe’s Transition Economies, *EIJS Working Paper 142.*, Stockholm School of Economics
- Kokko, A. és Kravtsova, V. [2012]: Regional Characteristics and Effects of Inward FDI: The Case of Ukraine, *Organizations and Markets in Emerging Economies*, 3(2), 91–118.

Kornai J. [1993]: Transzformációs visszaesés: egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. *Közgazdasági Szemle* 40. (3), 569–599.

Kukk, K. [1997]: The Baltic States: Estonia, Latvia and Lithuania. In Desai, P. (szerk.): *Going Global: Transition from Plan to Market in the World Economy*, MIT Press, Cambridge, MA. 243–272.

Lainela, S. és Sutela, P. [1994]: *The Baltic Economies in Transition*. Bank of Finland, Helsinki

Lankes, H.P. és Venables, A. J. [1996]: Foreign direct investment in economic transition: the changing pattern of investments”. *Economics of Transition*, 4 (2), 331–347.

Masso, J., Roolah, T. és Varblane, U. [2010]: Foreign Direct Investment and Innovation in Central and Eastern Europe: Evidence from Estonia. *The University of Tartu Faculty of Economics and Business Administration Working Paper* 67.

Meyer, K.E. és Sinani, E. [2009]: When and Where Does Foreign Direct Investment Generate Positive Spillovers? A meta-analysis. *Journal of International Business Studies*, 40(7), 1075–1094.

Mygind, N. [1998]: The Internationalization of the Baltic Economies. *BRIE Working Paper* 130 (22) (<http://brie.berkeley.edu/publications/WP130.pdf>)

Nikula, N. és Kotilainen, M. [2012]: Determinants for Foreign Direct Investment in the Baltic Sea Region. *ETLA Reports* 1.

Podkaminer, L. [2013]: Development Patterns of Central and East European Countries (in the course of transition and following EU accession). *Research Reports* 388. WIIW Vienna Institute for International Economic Research

Sass, M. [2004]: FDI in Hungary. The first mover’s advantage and disadvantage. *EIB Papers*, 9(2), European Investment Bank

Sinani, E és, Meyer, K. [2004]: Spillovers of technology transfer from FDI: the case of Estonia. *Journal of Comparative Economics*, 32(3), 1–22.

Smarzynska Javorcik, B., [2004]: Does Foreign Direct Investment Increase the Productivity of Domestic Firms? In Search of Spillovers through Backward Linkages. *The American Economic Review*, 94(3), 605–627.

Sutela, P. [2002]: Managing Capital Flows in Estonia and Latvia. *Working Papers* No. 8. International Center for Economic Growth

Transition Report [2012] EBRD

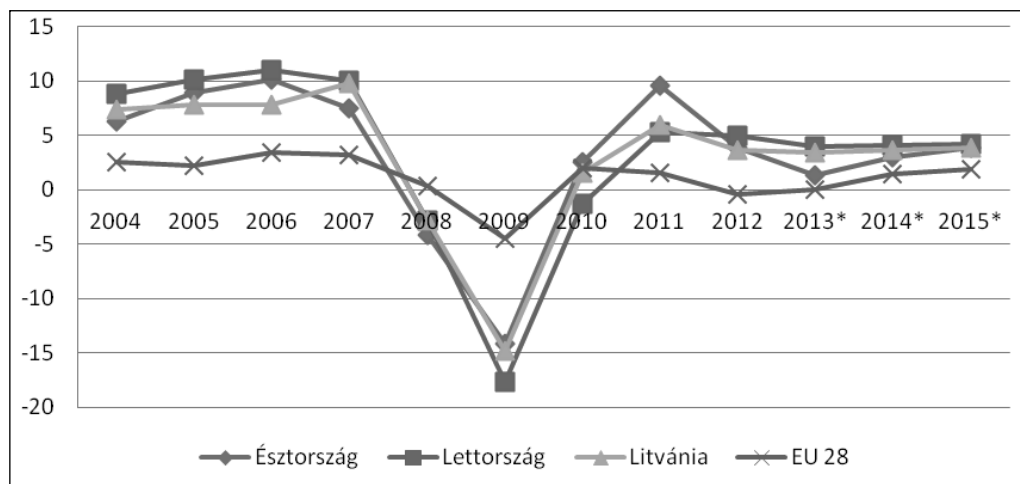
UNCTAD, World Investment Report

Vahter, P. [2004]: The Effect of Foreign Direct Investment on Labour Productivity: Evidence from Estonia and Slovenia, *University of Tartu Faculty of Economics and Business Administration Working Paper Series* 32, Faculty of Economics and Business Administration University of Tartu

Vahter, P. [2005]: Which firm benefit more from Inward Foreign Direct Investment? *Bank of Estonia Working Papers of Eesti Pank* No. 11.

Függelék

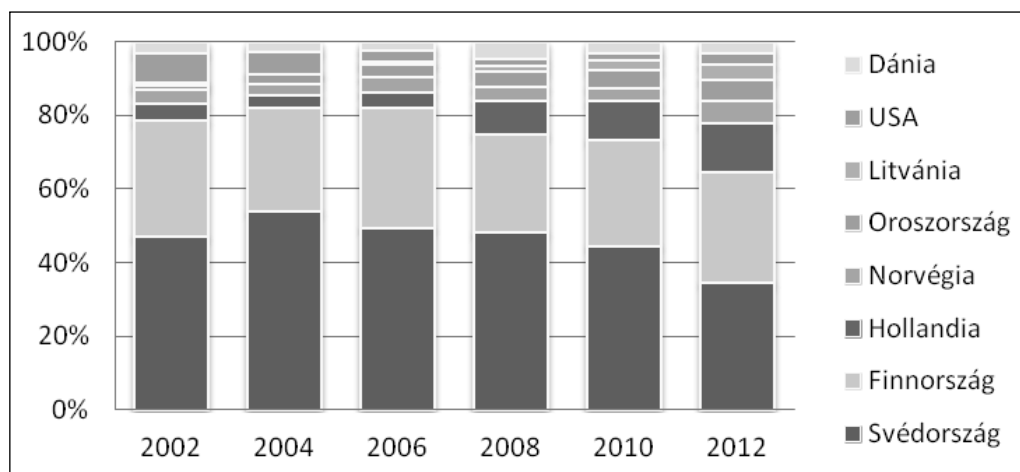
1. ábra. A reál GDP növekedés adatai (%)

* Előrejelzett adatok

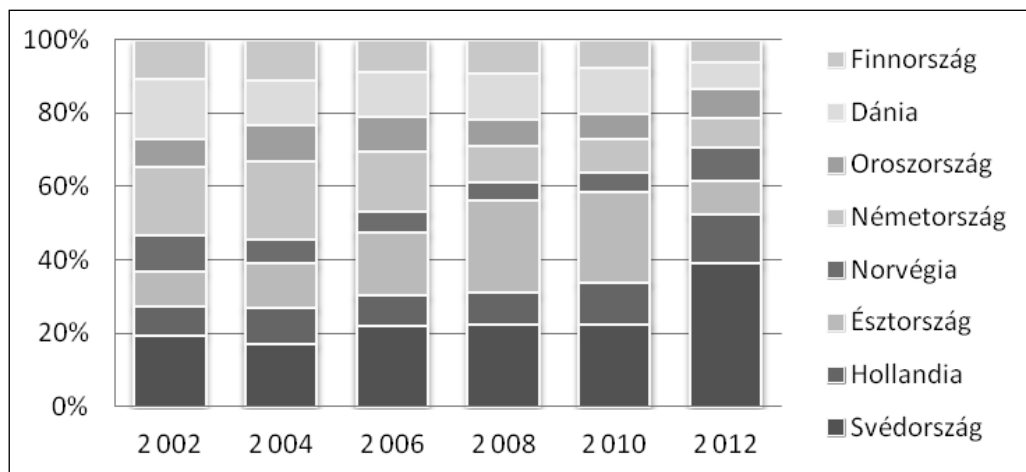
Forrás: Eurostat

2. ábra. Külföldi működőtőke származási ország szerinti megoszlásban (Észtország)

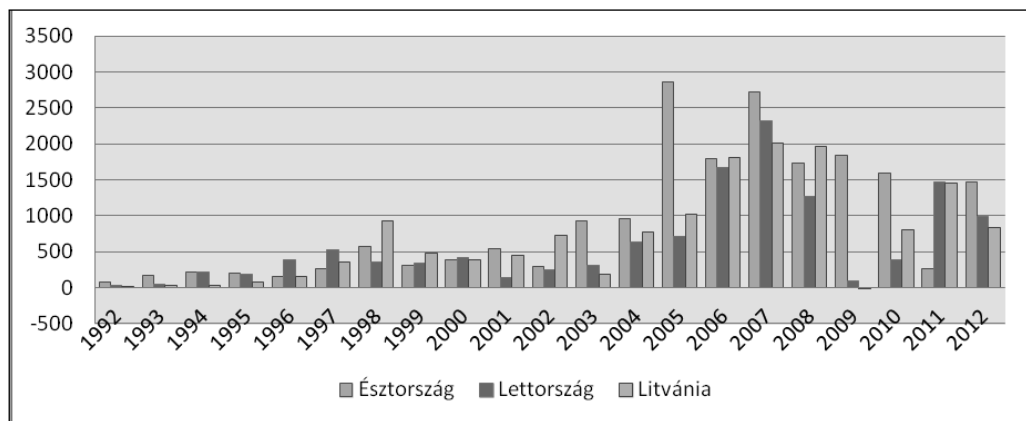
Forrás: Észt Nemzeti Bank

3. ábra. Külföldi működőtőke származási ország szerinti megoszlásban (Lettország)

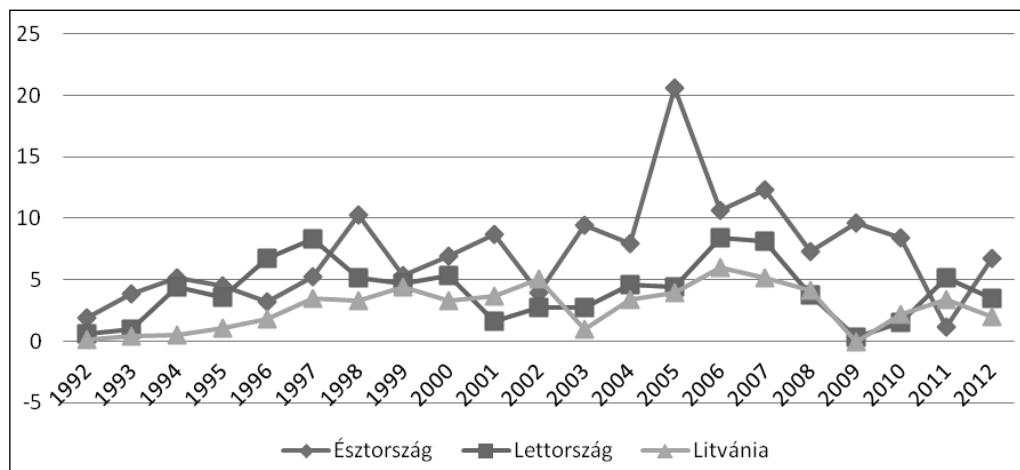
Forrás: Lett Nemzeti Bank

4. ábra. Külföldi működőtőke-befektetések a balti országokban (millió USD), 1992–2012

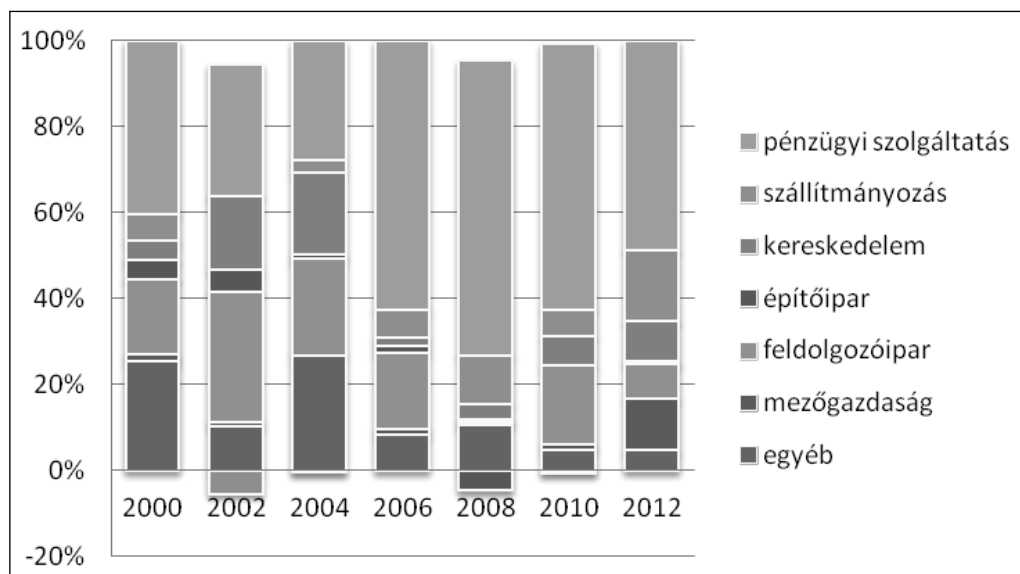
Forrás: UNCTAD

5. ábra. Közvetlen külföldi működőtőke-beáramlás
(a GDP százalékában)

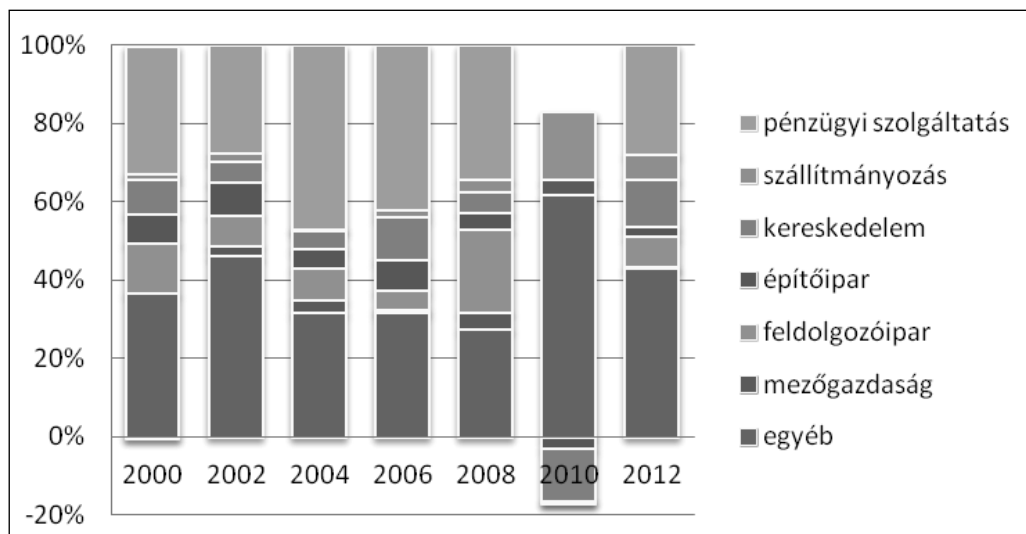
Forrás: UNCTAD adatbázis

6. ábra. A külföldi működőtőke-befektetések ágazatonkénti megoszlása
Észtországban (2000-2012)

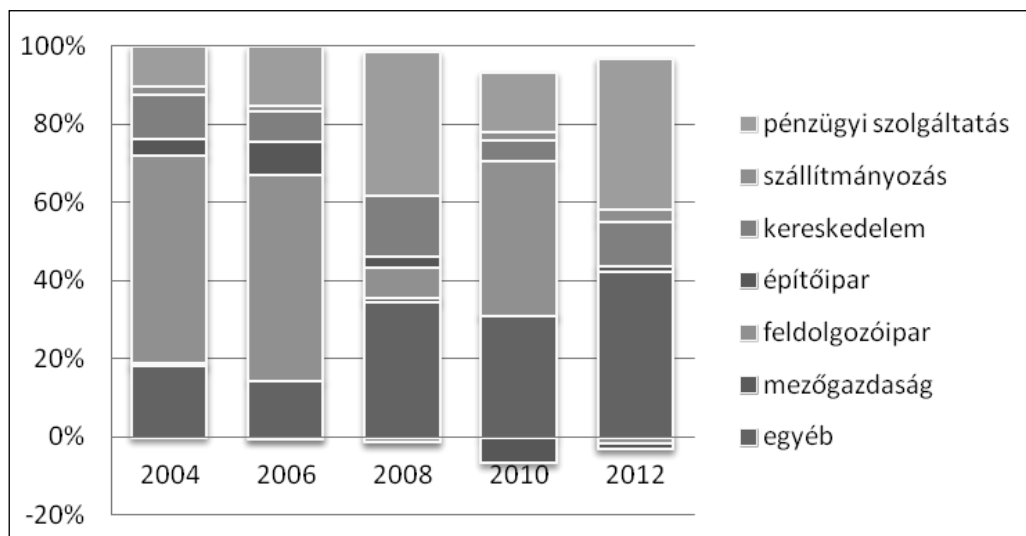
Forrás: wiiw adatbázis

7. ábra. A külföldi működőtőke-befektetések ágazatonkénti megoszlása
Lettországban (2000–2012)

Forrás: wiiw adatbázis

8. ábra. A külföldi működőtőke-befektetések ágazatonkénti megoszlása
Litvániában (2004–2012)

Forrás: wiiw adatbázis

*1. táblázat. Külföldi közvetlen tőkeállomány Észtországban származási országoként
(millió euró)**

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	%
Svédország	1652	3351	3827	4598	4395	3949	24%
Finnország	1100	1755	2517	2554	2834	3460	24%
Norvégia	159	193	328	854	1033	1500	6%
Hollandia	131	209	307	362	359	683	4%
Oroszország	50	145	252	395	494	681	4%
Litvánia	20	18	77	165	232	467	2%
USA	286	378	224	187	198	351	2%
Dánia	101	156	180	423	303	343	2%
Egyesült Királyság	89	202	365	292	253	307	2%
Németország	92	159	188	233	305	300	2%
...							24%
Összesen	4 035	7 374	9 644	11 775	12 495	14 667	100%

* a sorrend a legutolsó adat alapján lett meghatározva

Forrás: Észt Nemzeti Bank

*2. táblázat. Külföldi közvetlen tőkeállomány Lettországban származási országoként
(millió euró)**

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	%
Svédország	301	409	862	1 168	1 055	2 406	23%
Hollandia	127	239	317	444	551	816	8%
Észtország	145	282	664	1 311	1 158	555	5%
Norvégia	155	155	217	244	250	549	5%
Németország	292	509	631	513	422	495	5%
Oroszország	115	233	377	373	337	484	5%
Dánia	255	289	472	654	576	440	4%
Finnország	167	260	332	478	366	371	4%
...			24				41%
Összesen	2 325	3 325	5 702	8 126	8 184	580	100%

* a sorrend a legutolsó adat alapján lett meghatározva

Forrás: Lett Nemzeti Bank

3. táblázat. Külföldi közvetlen tőkeállomány Litvániában származási országoként
(millió euró)*

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	%
Svédország	2 016	2 435	3 040	4 448	3 524	8 912	21%
Lengyelország	283	290	6 493	1 922	4 012	4 640	11%
Németország	1 264	1 839	2 792	3 176	3 344	4 316	10%
Hollandia	240	704	711	2 680	2 809	3 207	8%
Norvégia	389	461	766	1 249	1 090	2 463	6%
Észtország	1 547	1 239	1 713	2 743	3 312	2 014	5%
Oroszország	687	1 366	1 804	1 682	2 470	1 985	5%
Dánia	2 262	2 466	4 396	2 756	3 873	1 716	4%
Finnország	815	1 256	1 933	1 768	1 415	1 618	4%
Kanada	85	127	119	148	209	1 161	3%
...							24%
Összesen	13 184	16 193	28 925	31 733	34 635	41 781	100%

* a sorrend a legutolsó adat alapján lett meghatározva

Forrás: Litván Nemzeti Bank

II. FEJEZET

PÉNZÜGYI STABILITÁS ÉS VÁLSÁGKEZELÉS

A VÁLSÁGKEZELÉS ÉS A PÉNZÜGYI TERVEZÉS NEHÉZSÉGEI AZ EURÓPAI UNIÓBAN ÉS MAGYARORSZÁGON, 2006–2013

Magas István¹

1.1. Általános allokációs problémák az EU-ban

Miért nem működik az eurózóna, mint valutaövezet? Miért alakulhattak ki súlyos feszültségek egyes nemzeti bankrendszerek és államháztartások szintjén? Ezekre a kérdésekre kínálunk némi – részben hétköznapi, részben pedig a nemzetközi gazdaságtanban bevett logika alapján – eligazítást adni az euróövezet jövőjét befolyásoló, kritikus közelségbe került, a 2012. szeptember–októberi ECB és november–decemberi brüsszeli döntések után is, amelyek a kötvénypiacon és a szuverén adósságválság kezelésében kívántak irányt mutatni. A tétek nagyon nagyok voltak, és maradtak is: az euró és az EU-integráció sorsa.

Optimális valutaövezetről és ezzel együtt egy jól működő pénzügyi integrációról csak akkor beszélhetünk, ha mind a három piacon, vagyis az áru-, a tőke és pénz-, valamint a munkapiacon szükséges árazási és közvetítő–kiegyenlítő mechanizmusok „rendeltetésszerűen” működnek (ez a releváns szakirodalom kiforrott állítása, lásd Krugman-Obstfeld [2003] vagy Csaba [2005]). Ha a közös pénz jól megfogható kritériumok szerint áramlik az említett három piac és az országok között is, akkor már nagy baj nem lehet. Ez azonban nem teljesül. Az eurózónában és az Európai Unióban ma meglévő integrációs mechanizmusok (amelyek részben közvetítő–elosztó, részben kiegyenlítő funkcióval bírnak) ebben az euróban denominált, árak által közvetített rendszerben elégtelenül működnek. Ezért inkább csak „transzfer unióról” beszélhetünk és nem egységes piacról. Az eurós pénzfolyamatok eltorzítva közvetítik a versenyképességet is: mind az árukban és vagyontárgyakban, és a főleg pénzügyi eszközökben megtestesült munkákat/teljesítményeket rosszul árazzák. Egy ilyen keretben különösen könnyen alakul ki az, amit „potyautas-problémának” nevezünk, vagyis, ahol tényleges vagy mérhető teljesítményleadás vagy éppen fizetés nélkül lehet fogyasztani, és túl olcsón lehet szabad forrásokhoz jutni.

Az eurózóna számos közvetítő mechanizmusában is tökéletlen. A sok, szuverén adósság-présbe került tagország között van kicsi, közepes és nagy, ez a tény, továbbá az általános növekedési és munkapiaci problémák, egyértelműen „rendszerszintű zavarokat” jeleznek, amelyeket most itt, *teljesítmény közvetítési–átviteli* problémának hívunk.

Ennek belátásához tekintsük az alábbi termelői és fogyasztói teljesítmények között közvetítő, fizikai rendszer analógiát (ennek egy tágabb kiterjesztését lásd Magas [2009]). A hasonlat ugyan jelentős mértékben leegyszerűsítő, ám mégis jól érzékelteti azt az ún. transzmissziós (átviteli) mechanizmusproblémát, vagyis azt, hogy nem jól körülhatárolt kritériumok alapján ellenőrizhető módon folyik a pénz az áru- és tőkecsa-

¹ tanszékvezető egyetemi tanár (BCE, Világgazdasági tanszék), istvan.magas@uni-corvinus.hu

tornákon. Olyan kép formálódik az áramlások végeredményeit tekintve, hogy túl sok az ún. „közvetítői veszteség”, nagy a holtteher, számos a rossz irányba áramló, vagy éppen teljesen „eldugult” pénzmozgás.

E tökéletlenségek ábrázolására képzeljünk el egy váltóáramú elektromos hálózatot erőművekkel, elosztó egységekkel, nagyfeszültségű távvezetékkel és transzformátorállomásokkal, földrajzilag kiterjedt régiókat ellátva, amelyben egy rendszerirányító központ látja el a vezérlőmű szerepét. A rendszerirányítás feladata, hogy az elektromos hálózatba betápláló erőművek (atom, gáz, víz stb.) által termelt váltóáram folyamatosan rendelkezésre álljon jó kihasználtsággal és a lehető legjobb áron (vagyis a legolcsóbb termelő legyen legelől az áramkínálatban). A legfontosabb irányítói feladat, hogy az áramkínálat viszonylag kis eltéréssel találkozzon az elektromos áram keresletével. A termelő–elosztó–felhasználó mechanizmus a váltóáram-termelés ismert fizikai törvényein alapul, maga a rendszerirányítás, a teherelosztás és felhasználás koordinálása pedig nem más, mint a piaci igények, az áramkínálat és az áramkereslet összehozása fizikai értelemben úgy, hogy mindkét oldalon az árak jelentik a legfontosabb bemeneti és kimeneti paramétert. Aligha kell mondani, hogy egy ilyen rendszerirányító mechanizmus, amely folyamatos kiegyenlítést is biztosít, nagyon alapos tervezést és szoftvertámogatást igényel, ugyanis csak a betáplált energiát lehet elfogyasztani. Egy ilyen, a „közgazdasági modellekhez képest” kirívóan egyszerű eszközökkel ellenőrizhető piaci rendszer is össze tud azonban omolni: kialusznak a fények, leállnak a liftek, és bekövetkezik a rettegett áramkimaradás, a „Black-out”. Az eurózónával kapcsolatban ilyet nem vizionálunk, de nem is zárhatjuk ki.

Ha a képzelet egy nagy ugrásával megpróbáljuk az eurózónát úgy felfogni, mint nem elektromos vezetékek, hanem bankrendszerek, utak és kommunikációs rendszerek hálózatával összekötött nagy egységet, egy közös valutával fizető gazdasági integrációban találjuk magunkat. Ismétlem, csak a koordinációs és a pénzáramlási folyamatokat szervező feladatok nehézségére kell gondolunk akkor, amikor ezt az analógiát kínáljuk. Belátom, ez önmagában is kíván még további absztrakciót. Miért? Azért, mert egy 17 országból álló, eltérő méretű, más és más kulturális hagyományokkal, munkakultúrával, intézményekkel rendelkező országsoportot egyazon integrációs tömörülésben tartani egy olyan pénz közvetítésével, az euróval, amelynek kínálata eleve problémás, nos, ez sokkal, de sokkal nehezebb koordinációs–kiegyenlítő feladatot jelent, már a tiszta elmélet szintjén is. Sőt, a koordinációs gyakorlatban számos egyéb, előre nem is kalkulálható, a véletlenszerűséggel, vagy külső sokkokkal összefüggő kínálati–elosztási konfliktusok is keletkezhetnek (ezeket az integráció gazdaságtana – Palánkai [1999] – és az információs tökéletlenséggel összefüggő irodalom – Stiglitz [2002] – hagyományosan tárgyalja is).

Ám mit is jelent az eurózóna hétköznapijaiban ez a „tudományoskodónak” tetsző kifejezés, ti. az átviteli mechanizmus probléma?² A rövid válasz: a pénz nem oda megy,

² Jeffrey Frankel már sokszor érvelt ebben az irányban pl. így: „*for more than 20 years, Germany's elites have insisted that the eurozone will not be a transfer union. But, in the end, ordinary Germans have been proved right, and the elites have been proved wrong. Indeed, if the eurozone is to survive, the northern countries will have to continue to help the periphery*”

ahova kellene (ami egyenértékű azzal, hogy oda is megy, ahova nem kellene). Hiába gondolták német adófizetők, hogy talán nem nekik kell majd állni a transzferunióban gyengélkedőknek juttatott segélyek számláját, a reményük nem vált valóra. Az ő óvatosságuk igazolódott, a német elit pedig durván tévedett abban, hogy a transzferunió kialakulását tagadta.

Ha az elektromos rendszer hasonlatánál maradunk, akkor úgy is felfoghatjuk az eurózónát, mint olyan országok, és persze azok kormányai, vállalatai együttesét, akiknek mindegyike megjelenik az áru-, a tőke- és a pénzpiacokon, vagy mint nettó forrás-kereső, vagy mint nettó forráskínáló. Ezeknek a keresleteknek és kínálatoknak kellene találkoznia az előbbi két piacon egyszerre úgy, hogy nettó felesleg esetén is, vagyis olyan kínálat esetén, amely nem talál gazdára, még mindig folyamatosan lehessen kereskedni. Az elmondottak alapján még elméletileg sem egyszerű az ún. összegzési vagy aggregációs probléma megoldása (sok durva leegyszerűsítéssel azonban ez megtehető). Az említett piacok közötti átjárást végeredményben a pénz közvetíti, abban az értelemben, ahogy az elektromos vezetékben az áram folyik az erőművek és a fogyasztók között. Belátom, ez komoly leegyszerűsítés, ám az analógia vonzereje miatt talán mégis vállalható. Lássuk miért!

Régóta elfogadott piaczgazdasági tétel, hogy az említett mindhárom piacon (vagyis az áru, a vagyontárgy és a munkapiacon) nem lehet egyszerre túlkereslet (vagy éppen túlkínálat). Ha például az áruk és a vagyontárgyak piacán túlkereslet van, azt egy pénzpiaci túlkínálatnak kell kompenzálnia. Vagy fordítva: az áru-túlkínálatot csak ellenkező előjelű pénzkereslet kompenzálhatja. Az ugyanis több száz éves tapasztalat, hogy egy adott helyzetben meglévő jövedelemmel vagy árut, vagy hozamot termelő vagyontárgyat veszünk, vagy készpénzt tartunk (harmadik lehetőség nincs, az adófizetést most nem számítjuk ide). Vagyis a három piacon kialakult túlkeresletek vagy túlkínálatok összege csak nulla lehet, ebben rejlik az elektromos rendszer analógiája (ahol muszáj elfogyasztani a felkínált váltóáramot, mert ti. azt tárolni nem lehet). A kötvénypiacon kialakult túlkínálatot valakinek fel kell szívnia és a mögötte lévő, már elköltött pénzt ki kell váltania, mert különben nagyon nagy baj lesz, ezért javasolják sokan az ECB és az ESM államkötvény-vételi erejének növelését. Az átviteli technika-korrekciónak tehát rendben is lenne, de ez a javítás valakiknek nagyon sokba kerülne. Az átlag német, holland vagy finn adófizetőt, a fő finanszírozókat, ez a kvázi „tudományos” magyarázat nehezen győzi meg.

De az EU átalakítása a jelenlegi állapotából, amely még sokkal inkább csak egy transzferunióra emlékeztet, semmint egy érett gazdasági és pénzügyi unióra, nagyon nehéz feladat. Ám nem csak elvi és technikai problémák sokasodnak egy ilyen transzformáció útjában. Sokkal inkább a nemzetállamok ragaszkodása féltve őrzött domináns szuverenitásukhoz, vagyis a már kialakult állami szerepekhez és fennhatóságokhoz (saját jogú adószedés/költés, igazgatás, törvénykezés stb.). Egy fejlettebb, integráltabb

with new loans until access to private markets is restored.” Erről részletesen többet: <http://www.project-syndicate.org/commentary/a-structural-focus-for-the-euro-crisis-by-kenneth-rogoeff#pK5ECeWcexz1PDY3.99>

és legalább egy kvázi-föderális építmény kialakítását sejtető új intézményi keret kellene, amely már önállóan, vagyis tagállami befizetésektől függetlenül lenne „fiskális”. Ez a fejlemény az jelenthetné, hogy a majdani Föderális-EU központi költségvetése mind abszolút méreteit és relatív arányait tekintve is kellően nagy lenne, egyben erős központot feltételezne, és főleg olyan tagállamokat tömörítene, akik önkéntesen simulnak egy páneurópai EU szövetségi rendszerbe. Ez lehetne a valódi pénzügyi unió egy tartós szerveződési kerete. Ettől az áhított végponttól azonban még nagyon messze vagyunk, ahogy azt az EU-t érintő intézményi kritikákban is gyakran elhangzik, Csaba [2009].

1.2. Válságkezelés az OECD-ben és az EU-ban

„Nincs egyszerű keynesiánusi gyógyszer az euró-övezet adósság és növekedési problémáira” [„There still will be no simple Keynesian cure for the single currency's debt and growth woes.” K. Rogoff]³

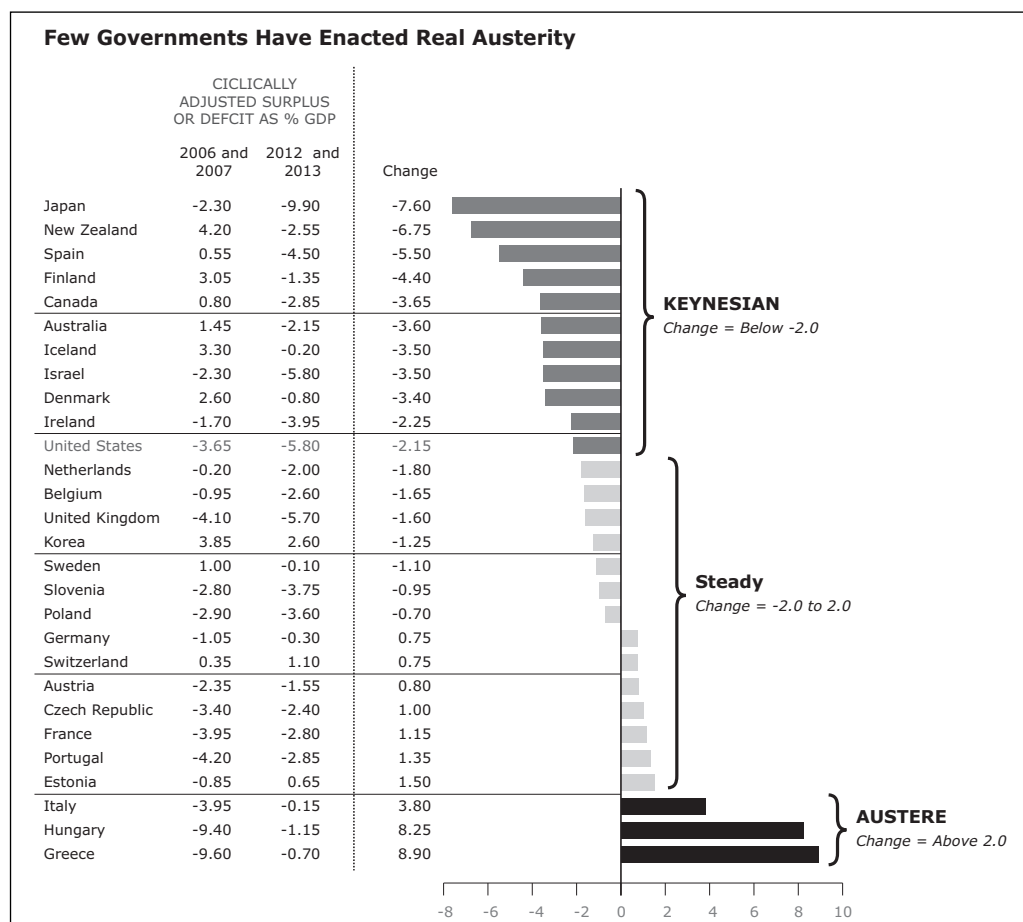
Mennyire nevezhető keynesiánusnak vagy éppen megszorítónak (austerity-like) az alkalmazott költségvetési politika, ha a fiskális szigorítás GDP-hez viszonyított arányát vizsgáljuk a fejlett országokban általában, és ehhez képest nézzük a magyar költségvetési kiigazítás mértékét a 2006–2013 közötti időszakban? Annak megítélése, hogy a kiigazítás vajon keynes-i ihletésű (típusú) vagy inkább megszorítást mutató beavatkozásnak minősül, nos, az aszerint dől majd el, hogy a vizsgált időszakban az ún. strukturálisan kiigazított mérlegtöbblet (ti. az előjellel ellátott egyenleg) a GDP hány %-át érintette, és milyen végső előjellel. Ennek függvényében beszélhetünk a válság utáni időszakban szűkítő vagy bővítő fiskális politikákról ahhoz képest, ami előtte volt jellemző. Az OECD országok mezőnyét tekintve három típusú fiskális alkalmazkodásról beszélhetünk, így állami keresletbővítő, semleges vagy éppen állami keresletszűkítő – megszorító – jellegű fiskális alkalmazkodásról.

Ezeket a besorolásokat összegzi országokra és típusokra lebontva, számszerűen is az 1. ábra.

Az első kategóriába azok az országok tartoznak (az 1. ábrán legfelül angolul keynesian, magyarul: keynesiánus címkével jelezett csoport), amelyben még kifejezetten állami keresletbővítőnek mondható a változtatások utáni fiskális mérleg-állapotjelző. Amennyiben a 2012–2013 és a 2006–2007-es időszakok közötti, a válság enyhítésére alkalmazott kereslet-oldali élénkítések/restrikciók mértékét vizsgáljuk, vagyis azt, hogy az időszakokra jellemző strukturális mérleg-hiány/GDP mérték változása a mínusz 2%-nál kisebb vagy nagyobb volt, akkor három csoportot tudunk azonosítani össz-keresletbővítőt, össz-keresletsemlegeset és össz-keresletmegszorítót/restriktívét.

³ K. Rogoff érvelése a *Project Syndicate International Economics* rovatában, 2013. november. <http://www.project-syndicate.org/commentary/a-structural-focus-for-the-euro-crisis-by-kenneth-rogoff#pK5ECeWcexz1PDY3.99>

1. ábra. A strukturálisan kiigazított költségvetési mérleg-alakulás keresleti hatásai az OECD országokban, 2006–2013 (változás a GDP %-ában)

Forrás: OECD

Keresletbővítő – vagyis a konjunkturális problémákra általánosan a keresleti oldalt támogató, szinten tartott vagy nagyobb állami költéssel válaszoló, és így gyakran kényszerűen nagyobb hiánnyal is járó – stabilizációval lényegében keresleti-költési szint fenntartással volt jellemezhető Japán. Ott a hiány mértéke ezen alkalmazkodás nyomán egyértelműen növekedett, a GDP arányos deficit mértéke a 2006/2007 évi mínusz 2,3%-ról a 2012–2013 időszakra mínusz 9,9%-ra duzzadt.

A nagy országok közül mások is ezt a megbízható utat járták még, így Kanada (mérlegében +0,8%-ról mínusz 2,85%-ra rontott), és Ausztrália (akinek egyenlege a +1,45%-ról mínusz 2,15%-ra csúszott le). Az USA ennek a – keresleti oldalt masszívan támogató – listának a végén található: az amerikai gazdaság a saját GDP-je mintegy

2,2%-ával tolta feljebb a szövetségi kormánya strukturálisan kiigazított költségvetésének hiányát a válság előtti és válság utáni éveket összevetve. Ez nem is olyan döbbenetesen nagy szám!

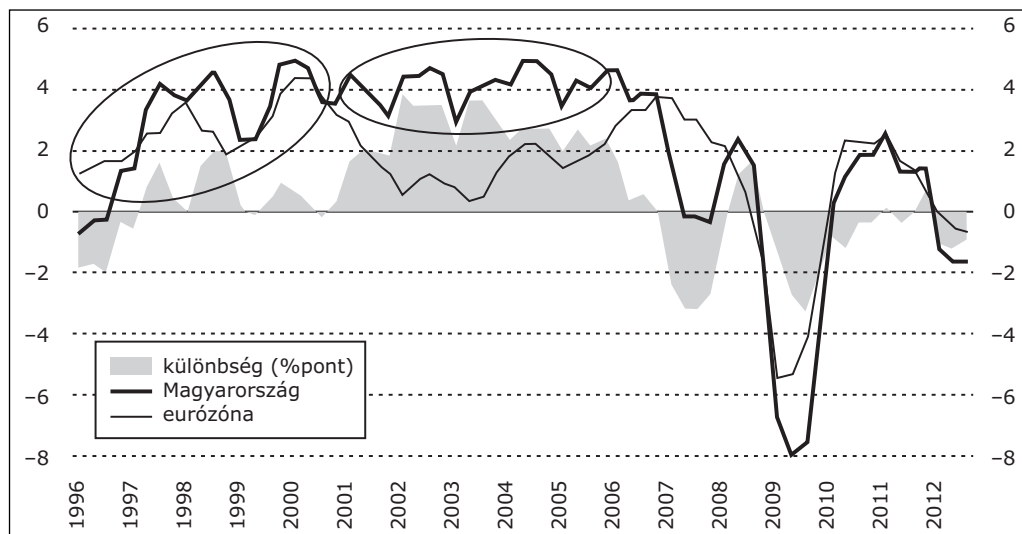
EU-s maastrichti kritériumkényszerek ide vagy oda, a közepes méretű Spanyolországban is az állami költség válságot enyhített, így szerény többletből erős deficitbe vitte a mérlegét, 0,55%-ról mínusz 4,55%-ra. De számos kis, nyitott EU-tag és EU-n kívüli gazdaság is – jobb híján – ezt, a némi menedéket nyújtó, keynesiánus keresletfenntartó, esetenként már-már expanzív fiskális politikát választotta, így: Dánia, Finnország, Írország, Izland, Izrael, az addicionális, tehát a válság-enyhítő hiányköltség zónája a mínusz 2,5–4,5% között húzódott ebben a csoportban.

A középső csoport a legnépesebb, amely – Korea kivételével – az ún. viszonylag fegyelmezett EU-országokat foglalja magában. Ebben a moderált – vagy a viszonylagosan normális deficit-szint állandóságot fenntartani képes – listában, a deficitzóna hosszértéke a mínusz 2%-tól a +2%-ig terjedt, ám ugyanitt, a változás mértéke abszolút értékben nem volt nagyobb 2%-nál. Tehát összességében egyik ide tartozó ország sem sorolható a tipikusan bővítő vagy egyértelműen szűkítő-megszorító, aggregált keresletalakító táborba. Hollandia a lista elején a maga 1,8% hiányt növelő fiskális lépéseivel, Svájc és Németország „ritka madárként” végül szufficitet termelő költéssel a sor végén. E csoport tagjai tipikusan a moderált, tehát nagyobb válságtól megkímélt Euro-zóna tagok. beleértve még Portugáliát is (ahol csak később, 2013 második felében kezdődtek nagyobb egyensúlytalanságot sejtető fizetési gondok, s ahol végül borult az állandóságot feltételező fiskális politika), valamint ide tartozik a zlotyival fizető Lengyelország is.

A sor végére maradt három ország, Olaszország, Magyarország és Görögország, amelyekben már egyértelműen erősen szűkítő–megszorító fiskális lépésekre került sor. Ebben a megszorító (austere) „klubban” a megkülönböztető védjegy az erősen pozitív mérlegjavítási kényszer volt, amely +2%-nál nagyobb mérlegjavulást kellett hogy eredményezzen az ezekben a krónikusan problémás országokban, az elkerülhetetlen, az EU által is de facto kikényszerített fiskális konszolidációk következményeként. Magyarország és Görögország mínusz 9,5%-ról indult, és mínusz 1% közelébe jutottak, ezért a kiigazítás mértéke brutálisan nagy, a GDP 8%-át meghaladó mértékű visszavonulás volt. Ennek a mértéknek keresletszűkítő jellege és lökésszerűen jelentkező restriktív ereje minden vitán felül áll. Mindezek alapján megszorító politika, a szónak szigorúan vett makro-ökonómiai értelmében, strukturális deficitet radikálisan lefaragó jellegében, csak ezekben az országokban volt. Ez a megállapítás talán sokakban meglepetést kelt, ám a bemutatott statisztikák tükrében mégis nehezen vitatható.

A magyar gazdaság növekedési teljesítményét a fentiek tükrében – és különösen 2009-et követően napjainkig – érdemes közelebbről is megvizsgálni, főleg abban a nemzetközi viszonyítási keretben, amelyet az EU-27 övezet növekedési trendjének vonala (ti. az EU növekedési átlaga) jellemzett. Ehhez az összehasonlításhoz kínál segítséget a 2. ábra, amely az éves növekedési mértékeket veti össze az EU-ban és Magyarországon egy közel két évtizedes periódusban, 1996–2013 között.

2. ábra. Gazdasági növekedés az EU-ban és Magyarországon, 1996–2013, év/év (%)*

* Mo.: naptárhatással ig. EZ: szerz. és naptárhatással ig.

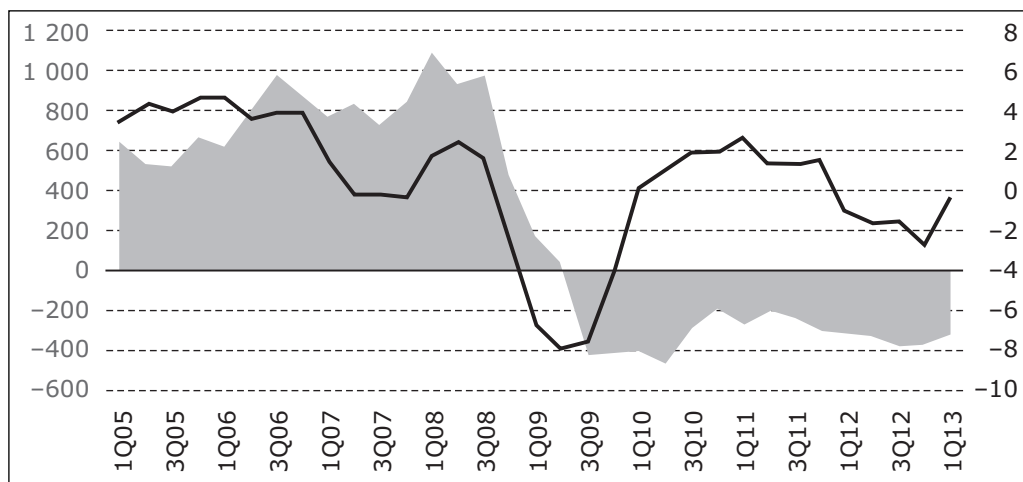
Forrás: KSH, Eurostat, Portfolio.hu

A magyar és az európai növekedési folyamatok összevetésekor a 2. ábrából jól előtűnik az a kép, amely szerint magyar gazdaság jó egy évtizeden keresztül, 1996–2007 között, rendre jelentősen felülmúlta az EU átlagot. Voltak olyan évek (2004–2005), amikor az EU gazdaság bővülés dupláját is teljesítette a magyar növekedés, de még utána is, egészen 2007-ig, biztosan felülmúlta azt. Ekkor azonban – ahogy az a 2. ábrából is jól kivehető – egy trendváltás kezdődött, a magyar gazdaság bővülés üteme már sajnos csak megközelíteni tudta az EU átlagot, többnyire az alatt maradt, főleg 2009–2010-ben és 2012-ben.

Noha ennek a trendváltásnak a teljes körű magyarázata meglehetősen összetett elemzést igényelne (amitől itt el kell tekintsünk), az azonban szinte bizonyosan állítható, hogy a 2012-es év igen gyenge növekedési teljesítménye, a mínusz 1,7%, igen nagy részben a fentiekben tisztázott fogalmak szerint erősen megszorító költségvetési politika következményeként is interpretálható. A másik tényező, amely az állami restrikció hatásait felerősítette, és a súlyosan lemaradó növekedési teljesítményt érdemben magyarázza, az nem más, mint a bankrendszer igen restriktív hitelezési gyakorlata, mely a növekedést negatívan befolyásoló tényezők sorrendjében is kifejezetten elől áll. A 3. ábra némi magyarázatot kínál erre az összefüggésre.

A 3. ábra a gazdasági növekedés havi szinten kimutatott hitelbővülése vagy szűkítése alakulását illusztrálja havi, ún. roll over vagy gördülő állomány szemléletben. Eszerint 2006–2008 között a havi hitelbővülés még „normális” szintűnek volt mondható, amennyiben átlag kb. 600 Mrd forint állomány gördült tovább. Ezt követően, 2008. év

3. ábra. Gazdasági növekedés (jobb skála: év/év, %) és új hitelek kínálata (bal skála: mrd. Ft), 2005–2013

Forrás: KSH, MNB, Portfolio.hu

3. negyedétől kezdve meredeken zuhant a hitelezés, 2010. első negyedévére a hitel-teremtés beállt egy mínusz 400 Mrd forintos zsugorodási szintre. Ez a nagyon jelentős hitelszűkülés önmagában is lefelé húzta a GDP-t, tehát nem csak következményként kellett vele számolni, hanem a bankszektor maga növekedést fékező szerepet kapott. Ezen a nehéz helyzete próbál az MNB a növekedési hitelprogramjaival segíteni – ez idő szerint (2014. január), nem sikertelenül. A magyar kereskedelmi bankok hitelezési funkciójának normál üzemmódba történő visszaállítása azonban egy hosszú alkalmazkodási folyamat során lehetséges csak.

2. A pénzügyi tervezés különös nehézségei a válság után

A nagyvállalati szféra sokkal jobban szervezi magát európai méretekben is, mint a közösségi, mind pénzügyi, mind működési oldalról sokkal eredményesebb, pedig a méretbeli azonosságok kiáltóak. Az állami, a közösségi pénzügyek mederben-tartása persze jóval nehezebb feladat, mint a vállalati pénzügyi gazdálkodás. Ez köztudott. De miért is nem lehet jobban közelíteni a vállalati és az állami pénzügyi tervezési teljesítmények találati pontosságát? A továbbiakban ezt próbáljuk jobban megérteni.

2.1. Az átlagok ereje: különbségek a nagyvállalat és az állam pénzügyi-tervezési teljesítményei között

Miért nem tudja egy jól működő állam a nagyvállalat tartósan jó pénzügyi tervezési teljesítményét megközelíteni vagy éppen elérni? Azt a kérdést feszegetjük, hogy miután mindkettő a saját jelenbéli és a jövőt tervező lépéseivel alapvetően a fogyasztó – az állampolgár – pénztárcájára és lelkére apellál egyszerre kifejezetten pénzügyi szempontból tekintve, vagyis a sok irányból bejövő és a sok irányba kifutó pénzáramlásai egyensúlyban tartásában, mégis, miért mutatkozik egyértelműen jelentős különbség a nagyvállalat javára? Ha meggondoljuk, hogy egy közepes nemzetközi nagyvállalat pénzfolyamatainak a nagyságrendje egyéves tervezést tekintve kb. 10–100 milliárd dolláros, vagyis 2200–22 000 milliárd forintnyi költségvetési tervezést igényel, akkor azt látjuk, hogy lényegében egy kis ország költségvetése (a magyar államháztartás kb. évi 16 000 Mrd forint) egy nagy nemzetközi vállalat költségvetési méretzónájában van.

Ezt a pénzáramlási nagyságrendet kell éves szinten viszonylag jó hibahatárok mellett mederben tartani, illetve egy jól „belőtt” hiteligényt sikeresen finanszírozni. Fontos kiindulási pont tehát, hogy a két pénzügyi tervezési feladat (a vállalati és az állami) nagyságrendje kb. azonos. Alapmegfontolás az is, hogy egy tőzsdén jegyzett nemzetközi nagyvállalat esetében nem nagyon fordulhat elő, hogy a rossz tervezés eredményeként rendre, több éven át, egy 5% feletti (50 milliárd dollár esetében 2,5 milliárd dollár [kb. 550 Mrd forint]) méretes hiba alakuljon ki. Ha ez előfordul, az súlyos kudarcnak minősül, és jelentős felelősségre vonási következményekkel jár. Az adószedő és államapparátust működtető államok esetében ez utóbbira – amint azt sok éves tapasztalatból tudjuk – ritkán, esetleg négy éveként kerülhet sor.

De mégis, miben különbözik egy átfogó nagyvállalat és egy kis ország államának pénzügyi tervezése? Sok mindenben, ugyanakkor számos szemléletbeli és gondolkodásbeli azonosság létezik, amelyekről ritkán hallani. A különbségek csak részben nyilvánvalóak. Főleg az állami szerepvállalások homályosan „kötelező” jellege magyaráz meg markáns különbséget. A közösségi pénzügyi felelősségvállalási tételek cipelése az államtól ugyan elvárt, de a teljesítés soha nem teljesen tiszta, és főleg nem állandó ismérvek alapján méretik meg. Az állam, amikor közösségi pénzügyi feladatokat lát el, akkor ezekre csak általános felhatalmazást kap, és nem olyat, amely egyben szigorú pénzügyi vagy kemény és kikényszeríthető költségvetési korlátokat is kijelöl. A legfontosabb különbség a nagyvállalat és egy állam pénzügyi tervezése között mégis az, hogy az állam esetében a közösségi terhek értelmezése méretben és időben is változik, illetve az ezekhez rendelhető pénzügyi források, az egyén, az adófizető számára is tartható terhek, állandó mozgásban vannak. Ez különös hajlíthatóságot és „szabadságot” ad az állami pénzügyek vezetőinek kezébe, ahol a tervezési teljesítmény megítélése szubjektívvá, aktuális politikai tartalmakkal megtöltve, számos irányba elvihető, nagy szabadságfok mellett. A nagy tévedések/hibák elkövetésének belátása, és főleg a negatív következmények kényszerű korrekciója, időben nagyon kitolódnak – legalább is a nagyvállalati pénzügyek viteléhez képest. Az állami „pénztemplomokban” nagyon későn kondul meg a vészharang, és gyakran nincs hová menekülni.

Pedig – mai tudásunk szerint – a sikeresnek nevezhető vállalati és állami pénzügyi tervezés gyakorlatában számos, a pénzügyi tervezés elveit és módozatait illető azonos-ság is fellelhető. Lássunk ezek közül néhányat!

Mindkettő számára általános követelmény, hogy a kialakított pénz ki- és beáramlási terveknek időben és mértékében is egy elfogadható hibahatáron belül kell maradnia.

Egyaránt követelmény, hogy jól kell tudni megítélni a számban és méretben tipikus szereplők (vevők, szállítók, adóalanyok, vállalatok, egyének illetve vagyontárgyak) jellemző válaszát egy-egy megszokott vagy éppen rendkívüli lépésre (akár pozitív, akár negatív hatású lépésekről legyen is szó). Mindkettőnek, tehát a vállalatnak és az államnak egyaránt, az átlagos vagy leginkább tömegszerűen jelentkező ügyfelei (lényegében valamilyen súlyozott átlagot reprezentáló) válaszát kell tudni jól megbecsülni ahhoz, hogy a pénzügyi tervezésbe ne csússzon komolyabb hiba. Ehhez viszont bele kell tudni látni az átlagos adófizető fejébe! Ez az agyi „röntgenezés”, ha egyáltalán lehetséges, nagyon nehéz, a megkísérléséről azonban lemondani mégsem lehet.

Ennél is fontosabb és sajnos, sokkal kevésbé nyilvánvaló, pláne nem közismert, de azonos vállalati és állami költségvetés-tervezői feladat, hogy a tipikus szereplők várakozásait kell tudni jól megítélni az alap és a szélsőséges helyzetek tekintetében egyaránt. Egy válsaggal vagy rendkívüli helyzettel összefüggő pénzügyi lépésekre való felkészülés rutinszerűn benne kell legyen magában a pénzügyi alaptervben is (azaz kell egy „b” és „c” terv is). Nos, a rendkívüli helyzetekre való arányos, egyben alapos felkészülés az igazán pénzügyi vezetőt próbáló feladat. Ez a vezetői elvárás nagyvállalati szinten régóta követelmény, és nem mehet – nem is megy – meglepetés számba! Ha valamit végre tisztán, de minimum nagyon jól lehetett látni a világgazdasági válság elmúlt 4 évében, az nem más, mint a rövid úton „kiválasztott”, sikeres, azaz jó pénzügyi és átalakítási válaszokat adó vállalatok és államok listája. Az államok esetében a válságkörnyezetben – szinte mindenhol – először a hirtelen megrogyant bankrendszereket kellett azonnali közpénzekkel és kötelezettségvállalással aládúcolni: a bankrendszer védelme nem állami „hóbort”, hanem közügy, a pénzügyi közvetítés biztonsága – a nagy válság óta tudjuk – közösségi jószág (Public Good), amelyet az állam tud csak kínálni. A nyomott pénzügyi környezetben csak ezután következhetett a szociális, a nyugdíj, az oktatás és általában a jóléti szolgáltatások nem apadó igényeinek áttekintése, az igények csillapítása. De ez egyben az a pont is, bármennyire is nehéz lehet belátni, amelyben a vállalati és állami pénzügyi tervezés közös elemeire ismét rá kell mutatni. Azt hangsúlyozzuk, hogy akkor lehet a válsághelyzetű pénzügyi tervezés sikeres, ha az egyén (fogyasztó és az adófizető) gondolkodását legalább nagyjából sikerül megértenie. Az átlagos jövedelmű, a tipikus tömegekre jellemző preferenciákat kell jól „belőni” és beépíteni a kialakítandó válságlépési sorozatokba. Ez az átlagok ereje.

Tehát általános tételként azt állítjuk, hogy az egyén illetve a vállalatok tipikus gondolkodásának megértése adhatja az állami tervező kezébe azt a megbízható irányítót, amelyik elvezet a kis hibahatárú költségvetési (adó-járulék) tervezéshez is. Ezt nevezzük tehát az átlagok erejének a pénzügyi tervezésben. Ennyi talán elég is az általános megfogalmazásból, megközelítésből.

2.2. Magyar költségvetés-tervezési bonyodalmak

Nézzünk néhány számszerű példát a „makrotervezés” és a megvalósulás közötti nagy találati pontatlanság érzékeltetésére! A vizsgálat tárgya a magyar 2012-es költségvetési év, konkrét számokat az 1. tábla tartalmazza.

1. tábla. A magyar GDP tervezése és megvalósulása 2012-ben

Mrd forint/2011 évi áron	2012 terv	2012 tény	Eltérés	Eltérés %
Belföldi végső felhasználás	25 735	25 032	–703	2,9
Készletváltozás	466	19	–447	95
Nettó export	2 094	2 352	258	12,4
Nominális GDP	28 296	27 404	–892	3,2

Forrás: KSH, portfolio.hu 2013.11.18.

2012-ben a külkereskedelem egyenlege 258 Mrd forinttal jobb lett, mint a kormány azt várta 2011 tavaszán. Ezzel szemben a végső felhasználás 703 Mrd forinttal kevesebb lett, mint a tervelőirányzat. Miután a vizsgált évben, ti. 2012-ben, a mezőgazdaság gyenge teljesítménye legfeljebb a készleteket és az exportot érinthette, a negatív GDP-bővülés magyarázata alapvetően nem a külső, hanem csak a belső tényezők gyengeségével volt összeköthető. Ennek ellenére a költségvetési zárszámadás hivatalos indoklásában ez olvasható: „A gazdaság teljesítményének visszaesését nagyrészt egyedi tényezők magyarázzák. Egyfelől a 2012. év során fokozatosan romlottak a növekedési kilátások a világ gazdaságban, különösen az európai országokban, melyek a Magyarországon termelő exportőrök fő piacait képezik. Másfelől 2012-ben a mezőgazdaság teljesítménye ötödével esett vissza a kedvezőtlen aszályos időjárás következtében.” [idézi: www.portfolio.hu/gazdasag/12-1-2013]

A hivatalos magyarázat tehát semmiképpen nem elemzi kellő alaposítással az eltéréseket, igaz, bemutatja a terv/tény eltérést, annak okait azonban nem tárja fel, így pedig a pénzügyi tervezés hibái rejtve maradtak. Márpedig a hibák százalékos mértéke is igen-igen nagy, a több százmilliárdos tételek önmagukért beszélnek.

Vegyünk számba néhány általános közgazdasági megfontolást, amelyek a fenti nagy eltéréseket számszerűen ugyan nem magyarázzák, de azt a kíváncsok logikai pénzügyi tervezési szemléletet próbálják előtérbe helyezni, amelyekkel az egyén és vállalat döntési helyzetébe is bele tudjuk képzelni magukat.

2.3. A mikroszféra pénzügyi gondolkodása nem mellőzhető

Adott információellátottságot feltételezve, az egyén az esetek többségében jobb döntést hoz a saját sorsát befolyásoló döntési szituációban, mint bármilyen, tőle távol lévő hivatalnok vagy „pénzügyi tervező”. Például, ha azt kérdezik tőle, hogy az ő jövő-

beli nyugdíját egy saját egyéni számlán kezeljék-e minden pillanatban ellenőrizhetően, vagy pedig egy nagy közös kasszában a ködbe veszve, akkor nagyon nagy valószínűséggel a többség az egyéni számlát és a megtakarítást választja. Ilyen egyszerű és valódi döntési helyzetbe azonban Magyarországon senki nem tudott jutni. Ha egészségügyi szolgáltatási igénybevételéről van szó, alapellátástól közepes vagy éppen súlyos beavatkozást igénylő ellátásokig, az egyén által is ellenőrizhető kifizetés kedvezőbb (pénzügyi értelemben jobb) végeredményre vezet, mint a különböző általány-kalkulusokon és pénzügyi – „durva” együtthatós – tervezésen alapuló mechanizmusok. A pénzügyileg jobban tervezett egészségügyi rendszer ugyanis fajlagosan több forrást tud rendelni egy-egy beavatkozáshoz, mint a nagy általános kasszából bürokratikus elosztással dolgozó rendszerek. (A szocializmus idején a magánorvosi rendszer korai kialakulása ezt már jó fél évszázada megmutatta, igaz, a magán- és az állami eszközök használatai már akkor is ellenőrizhetetlenül keveredtek.)

Az átlagos vállalat és egyéni vállalkozás (a kiválóról nem is beszélve) szintén mindig jobban tudja, hogy adott helyzetben, saját maga számára mi a legjobb megoldás. Ez a trivialitás egyáltalában nem jelenti azt, hogy közösségi érdekeket, s vele új terheket nem lehet a vállalatokra rákényszeríteni és valamilyen adó formájában azokat tőlük beszedni. Ehhez csak annyi kell, hogy valamilyen, erejét már bizonyított fiskális politikai alapelv azt közgazdaságilag viszonylag jól indokolja (pl. a szennyező fizet a környezetvédelemi adónál). Ebben az összefüggésben érdemes leginkább elemezni az Európai Bizottság által kifogásolt magyar szektorális különadók esetét is. Az európai kifogás fő eleme az, hogy a kivetett adó nem szektorsemleges, hanem egyszerűen a kiugró jövedelmezőséget „bünteti”, a szektorban működő résztvevők jövedelmét ezzel valamilyen formában nem újraosztja ugyanazon a piacon (vevők, eladók, termelők között), hanem az adót befolyatja a nagy kasszába, és így az adóforintok végső sorsa ismeretlenné válik.

A közösségi pénzügyek sikeres tervezéséhez tartozik az a megfontolás is, hogy az államnak csak azokban a szektorokban kell tulajdonosi szerepekhez jutnia, amelyekről régóta kiderült és jól azonosítható, nemzetközi tapasztalatokkal alátámasztott a piaci alapú működés kudarca. Ezek a kudarcos területek régről ismertek. Valóban, nagy számban léteznek nem-szabadversenyos piaci struktúrák, olyanok, amelyeket viszont jó szabályozással kellő mederben lehet tartani. Ezért, csak olyan területeken kell pénzügyileg újra definiálni az állam szerepét, ahol az tipikusan problémás. De új állami pénzügyi szerepvállalásokkal a többnyire fejlett országokban már régen „feltalált”, beavatkozásra érdemes helyeken érdemes csak próbálkozni (kiemelten az egészségügy, a nyugdíjrendszer, az oktatás, a tudomány területén és a kutatásfejlesztésben). Ezek a területeken valóban nélkülözhetetlen az állam részvétele, ám a pénzügyi keretek hozzárendelését, azok elosztásának elvét és a tartós működés feltételeinek biztosítását szintén csak a már bevált és sikerre vitt modellek alapján kívánatos kialakítani. Az energiaellátás biztosítására, a közművek és a közösségi közlekedés működtetésére számos, jól bevált, nyugati példa van. Igaz, ezek sem „vegytiszta” esetek, sokszor inkább az állam jól definiált szabályozói és nem feltétlen tulajdonosi szerepei kerülhetnek előtérbe. A klasszikus szereposztás azonban nem változott: a vagyontárgyakkal való gazdálko-

dást a vállalat, míg a szektor- és piacsabályozást, a fogyasztó védelmét az állam tudja jobban garantálni.

A kötelező állami szerepek tekintetében egyértelmű, bár nem teljesen új keletű, ám az elmúlt válságos évek szomorú tapasztalatai alapján rendkívül nagy pénzügyi nyomást hozott az ún. rendszerszintű kockázatokból keletkező költségvetési terhek cipelése, azonnali újratervezése, illetve a rapid pénzügyi közbelépés. Ilyen kockázatoknak tekinthetők ma Magyarországon a súlyos konjunkturális visszaesés veszélye, a bankrendszer korábban kialakult nagy kockázatainak a sajátos kezelése, valamint újabban az önkormányzati rendszer, részben az átalakítások nyomán keletkező adósságterheknek köszönhetően.

Vitán felül áll, hogy szükség van tehát egy általános, nevezzük így: „makroprudenciális felügyelet” működtetésére is, mert az annak eredményeként születő közjószág, ti. a gazdasági és pénzügyi stabilitás biztosítása, ezt követeli meg réges-régről datált nemzetközi tapasztalatok alapján is (erről részletesebben és világgazdasági kitekintésben lásd: Magas [2012]). Ennek a speciális közjózágnak a kínálatában az egyik legfontosabb feltétel, hogy a monetáris és fiskális politikáknak egymást erősítőknak kell lenniük, nem pedig egymást gyengítőknak (erről részletesebben lásd Magas [2011]). A tankönyvek ebben, ti. a harmonizációs igény tekintetében, régóta egységes álláspontot képviselnek, mint ahogy abban is, hogy a sikeres állami gazdaságpolitikai lépések kulcsa az egyén és a vállalat gondolkodásának a politikaformáló döntéshozók általi megértésében rejlik. De mit is jelent ez valójában?

A központi bankoknak és az állami költségvetésnek is meg kell értenie, hogy az átlagos megtakarító valószínűsíthetően miként reagál majd egy erősen bizonytalan helyzetben. Főleg azt kell tudni megítélni, hogy egy vészterhes gazdasági környezetben mi lesz az átlagos magatartás. Ahol ugyanis nincs egy erős és tartós, magas betéti kamatvonzerő, pontosabban hosszú-távú reálkamat várakozás, amely a megtakarításokat ösztönzi, és ahol az egyén/vállalat tipikusan nem tudja, hogy a szabad pénzeszközeit bankban tartsa-e, elköltse-e, vagy bármilyen egyéb céllal külföldre vigye, nos, ott is az átlagos cselekvés lesz a meghatározó. Ennek az átlagos cselekvésnek a megítélése valóban nem könnyű. A jellemző beruházói magatartást pedig ugyancsak nehéz megítélni: a hitel magas reálkamatai, a bizonytalan adózási–szabályozási környezet miatt ugyanis az átlagos szereplő feltehetően kivár, vagy, ahogy azt sok külföldi beruházó teszi, máshová megy. A magyar belső megtakarítások idült hiányát és emiatt a külső forrásokra való tartós ráutaltságot hangsúlyozó meglátás nem most került felszínre, mert a magyar gazdaságban már jó másfél évtized tapasztalataként rögzült. Márpedig gazdasági növekedést tartósan és kellő (a lehetséges 3% vagy afeletti) mértékben csak a kellő szinten tartott vagy a növekvő beruházások tudják biztosítani. A gazdasági növekedési és a munkahely-teremtési folyamat alapvetően a vállalattól indul, amely észreveszi a már meglévő vagy újonnan keletkező fogyasztói igényt, és ezek kielégítésére fokozatosan növekvő kínálatot lép fel. Ez is régi felismerés, amelyet nem kellett átírni a tankönyvekben sem (lásd Andor [2010]). Az állam a maga részéről tud segíteni, katalizálni, például lakásépítési hitelkamatokat támogatni (ebben is az arányokat nagy figyelemmel, finoman hangolva, ugyanis a túl olcsó hitel a végén – rendszerszinten

– újra nagyon drága és nem fenntartható lesz), de gyors és tartható eredményeket az állam nem tud produkálni. Csodát ígérhet ugyan, azonban főleg tulajdonosi, vagy új iparág- és munkahelyteremtő minőségében az állam nagy ugrást nemigen tud produkálni. Gazdag olaj-, gáz- és gyémántmezők birtoklása persze ebben segíthetne. Ilyenek nálunk – ez idő szerint – nem látszanak felbukkanni. Pénzügyi tervezésben tehát jobb az átlagok erejében bízni.

Azok a pénzügyi tervezési törvényszerűségek, amelyek igyekeznek az egyén és vállalat szemszögét kellő artikulációval beépíteni az állami pénzügyi tervekbe, egyaránt jelen vannak a nemzetközi vagy EU-szintű költségvetési döntéseknél is (a kiforrott elméleti keretekről is régen tudunk (lásd Krugman–Obstfeld [2000, 2003], Benczés–Kutasi [2010])). A nagy nemzetközi vállalatok ezt régóta tudják, a maguk háza táján nem is feledkeznek meg róla. Érdemes lehet tőlük tanulni.

3. Összegzés

AZ EU-ban, a ma létező állapotok szerint, csak „transzferunióról” beszélhetünk, és nem egységes piacról. Az eurós pénzfolyamatok eltorzítva közvetítik a versenyképességet is: mind az árukban és vagyontárgyakban, valamint a – főleg – pénzügyi eszközökben megtestesült munkákat/teljesítményeket rosszul árazzák. Egy ilyen keretben különösen könnyen alakul ki az, amit „potyautas-problémának” nevezünk, vagyis ahol tényleges vagy mérhető teljesítmény-leadás, vagy éppen fizetés nélkül lehet fogyasztani, és túl olcsón lehet szabad forrásokhoz jutni. Az eurózóna számos közvetítő mechanizmusában is tökéletlen. Az a tény, hogy a sok, szuverén adósságprésbe került tagország között van kicsi, közepes és nagy is, valamint az általános növekedési és munkapiaci problémák, egyértelműen „rendszerszintű zavarokat” jeleznek, amelyeket ebben az írásban teljesítmény közvetítési-átviteli problémának hívtunk, és ezért egy szokatlan, ám annál beszédesebb, elektromos energiaátviteli rendszeranalógiával segítettünk értelmezni.

A bemutatott OECD költségvetési kiigazítási vagy válságkezelési fiskális mérleg-statisztikák alapján a válságévek előtti és utáni helyzeteket összevetve, az ún. markánsan restriktív, vagy megszorító politikára, a szónak szigorúan vett, makroökonómiai értelmében, tehát a strukturális deficitet radikálisan lefaragó jellegében, csak Olaszországban, Görögországban és Magyarországon volt példa. Ez a megállapítás talán sokakban meglepetést kelt, ám a bemutatott statisztikák tükrében mégis nehezen vitatható. A restriktív jelleg egyértelműen látszott a 2012-es növekedési adatokban, így a magyar 1,7%-os GDP csökkenésben. A 2012-es év igen gyenge magyar növekedési teljesítménye, a mínusz 1,7%, igen nagy részben az erősen megszorító költségvetési politika következményeként is interpretálható. A másik tényező, amely az állami restriktió hatásait felerősítette, és a súlyosan lemaradó növekedési teljesítményt érdemben magyarázza, az nem más, mint a bankrendszer igen restriktív hitelezési gyakorlata. Ez utóbbi tényező a növekedést negatívan befolyásoló faktorok sorrendjében szintén kifejezetten elől állt. A magyar kereskedelmi bankok hitelezési funkciójának visszaállítása „normál üzemmódba” azonban egy hosszú alkalmazkodási folyamat során lehetséges csak.

A 2012-es magyar költségvetési évre vonatkozóan adott utólagos, értékelő kormány-magyarázat igaz, bemutatta a terv/tény eltérést, de nem elemezte kellő alapossággal az eltéréseket. Azok végsőnek tekinthető okait nem tárta fel, így pedig a pénzügyi tervezés hibái rejtve maradtak annak ellenére, hogy a tervezési hibák százalékos mértéke is igen nagy volt, a több százmilliárdos, nem teljesült tételek önmagukért beszéltek.

Végül a mikroszféra viselkedésének logikáját illusztráltuk és megmutattuk, hogy egy jó nagyvállalat miért jobb pénzügyi tervező, mint egy azonos méretű állam.

Hivatkozások

Andor László [2010]: *Eltévedt éllovas. Siker és kudarc a rendszerváltó gazdaságpolitikában*. Budapest, Napvilág Kiadó

Benczés István–Kutasi Gábor [2010]: *Költségvetési pénzügyek*. Budapest, Akadémia Kiadó

Csaba László [2005]: *The New Political Economy of Emerging Europe*. Budapest, Akadémiai Kiadó

Csaba László [2009]: *Crisis in Economics?* Budapest, Akadémiai Kiadó

Paul Krugman–Maurice Obstfeld [2000]: *International Economics, Theory and Practice*. 5th Edition, Addison Wesley Longman; *Nemzetközi gazdaságtan. Elmélet és gazdaságpolitika*. Budapest, Panem Kiadó, 2003.

Magas István [2012]: *Világgazdasági folyamatok és pénzügyi liberalizáció 1970-2010*. Budapest, BCE Világgazdasági Tanszék kiadványa. Szerk. Kutasi Gábor.

Magas István [2011]: Pénzügyi liberalizáció, a nemzeti alkalmazkodás dilemmái, *Pénzügyi Szemle*, LVI. évf., 2011. 2. 211–236.

Magas István [2009]: Válságtanulságok, az előrejelzés nehézségei, *Magyar Tudomány*, 2009. 8. 974–988.

Palánkai Tibor [1999]: *Az európai integráció gazdaságtana*. Budapest, Aula Kiadó

Stiglitz, Joseph [2002]: Information and the Change in the Paradigm of Economics. *American Economic Review*, 2002 Vol. 92. 460–501.

VÁLSÁGKEZELÉS AZ EURÓPAI UNIÓBAN – MIÉRT TARTUNK ITT?

Dedák István¹

Gondolta valaki 2008-ban, hogy az EU gazdasági teljesítménye öt évvel később nem éri el a válság előtti szintet? Megfordult valakinek a fejében, hogy Európa 2013-ban lényegében úgy fog teljesíteni 2008-hoz képest, mint ahogyan teljesített 1934-ben 1929-hez képest? El tudta valaki képzelni, hogy 2013-ban az EU számos politikusa 0% körüli növekedést – horribile dictu – győzelmi jelentésnek igyekszik beállítani? Lehetségesnek tartotta valaki, hogy az USA és az EU gazdasági teljesítményét reprezentáló olló öt év alatt brutálisan (7%-ot) szétnyílik az Egyesült Államok javára akkor, amikor a válság tűzfészke az USA, és nem pedig az EU volt?

S miért nem lehetett arra számítani, hogy mindez megtörténhet? Részben azért, mert a múlt és a közelmúlt – a Nagy Válságtól kezdve az 1997-es dél-kelet-ázsiai krízisen keresztül Japán „elveszett évtizedéig” bezárólag – éppen elegendő tapasztalattal, tanulsággal és felhalmozott tudással szolgált arra vonatkozóan, hogy a válság mélységének és hosszának csökkentése érdekében merre is kell fordulni. Keynestől egyebek mellett tudhatjuk azt, hogy az aktív fiskális politika zéró kamatlábak idején a munkahelyteremtés legfőbb eszköze, továbbá „a konjunktúra és nem pedig a recesszió a megfelelő idő a fiskális szigorra”. Friedmantól megtanulhattuk, hogy pénzügyi pánik esetén a gazdaság elárasztása likviditással a jegybankok részéről kívánatos. Krugmantól már több mint egy évtizede tudjuk, hogy a likviditási csapda kialakulása nem csupán a közgazdasági tankönyvek múltat felidéző elméleti kuriózuma, hanem létrejöhet akár a modern korban is. A sort pedig még hosszasan lehetne folytatni.

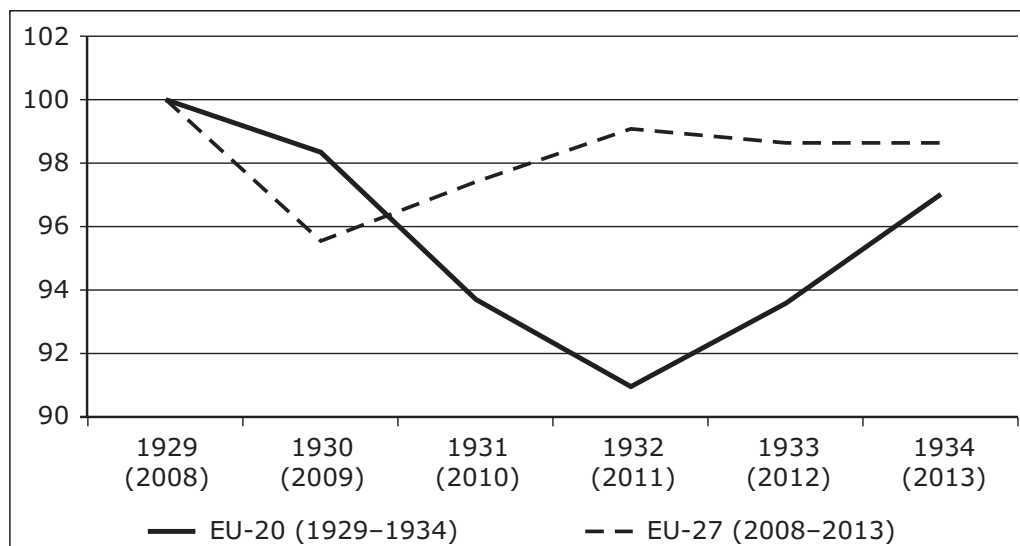
A gazdaságpolitikai fordulat okai

És miért tartunk mégis itt? Az okok sokrétűek (az eurózóna, mint optimális valuta-övezet kérdésének feszegetésétől kezdve egészen a közgazdaságtudomány állapotáig bezárólag), ám az biztosan állítható, hogy az európai válságkezelésben 2010-ben beállt fordultnak – amelyet Torontóban a 20 fejlett ország részvételével tartott csúcstalálkozón követtek ki – megkerülhetetlen jelentősége van.

A fordulat veleje, hogy megváltoztak a gazdasági kihívások. A gazdaságok felépülően vannak, a növekedés újra megindult, a munkanélküliség csökkenő pályán van, és ez 2010-ben valóban így is volt. Nincs tehát szükség további gazdaságélénkítésre, a növekedés fiskális támogatására, sőt annak határozott visszafordítása a „helyes irány”, ahogyan azt a találkozó résztvevői ki is nyilatkozták: „A fejlett országok olyan fiskális

¹ közgazdász, főiskolai tanár. Email:dedak.istvan@freemail.hu

1. ábra. A reál GDP alakulása az európai országokban
1929–1934-ben és 2008–2013-ban. (1929=100, ill. 2008=100)

Az EU-20 nem tartalmazza a balti államokat, Máltát, Ciprust, Luxemburgot és Szlovéniát.

Forrás: Eurostat és Maddison Historical Database

terv mellett kötelezték el magukat, amely a költségvetési deficitet legalább megfélezi 2013 végére”.

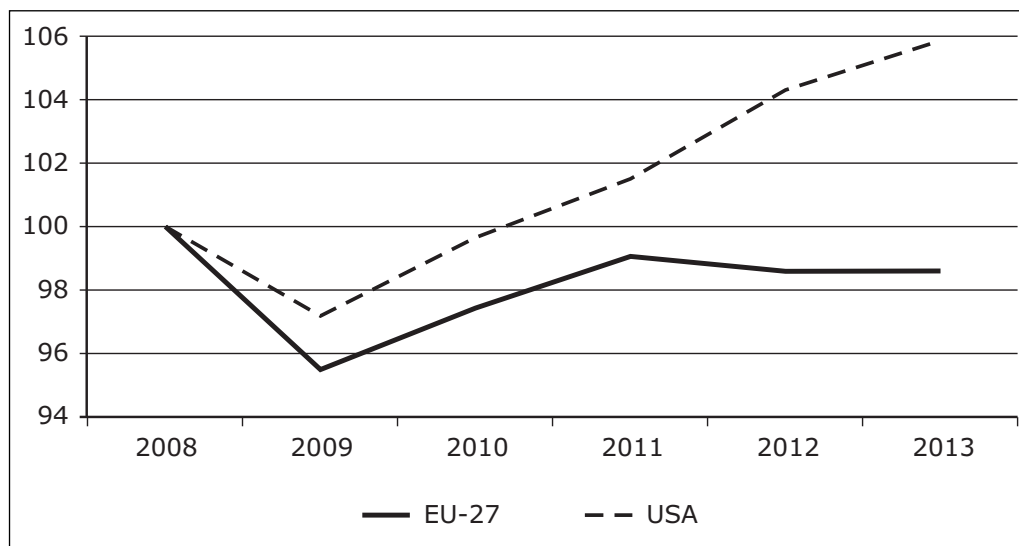
A valódi ellenség most már az államok eladósodása, mert a kormányzati adósságok fenntarthatatlan pályára kerültek, s ebből eredően a prosperitáshoz a befektetők és a pénzügyi piacok bizalmának helyreállításán keresztül vezet az út – hangzott a verdikt. Jean Claude Trichet [2010], az EKB egykori elnöke ezzel kapcsolatosan így fogalmazott: „Szilárd meggyőződésem, hogy a jelenlegi körülmények között a bizalmat eredményező politika segíti, nem pedig hátráltatja a növekedést, mert ma a bizalom a kulcs-tényező... Az a nézet, hogy a szigorító intézkedések stagnálást idéznek elő, helytelen.”

A közismerten szigorpárti Trichet proféciját követő harmadik évben azonban „bizalomtündér” sehol, a tartós stagnálás és ezáltal az „elveszett évtized” rémképe pedig ma már nem egy lehetséges, hanem a legnagyobb realitással bíró forgatókönyv.

Az igazán releváns kérdés azonban az, hogy a fiskális szigor irányába történő fordulat miért következett be akkor, amikor a 2009-es súlyos visszaesést követően a gyógyulás éppen csak megindult, a munkanélküliség magas volt, a monetáris politikát pedig a likviditási csapda fogsága kötötte – és köti ma is – gúzsba.

A markáns gazdaságpolitikai fordulatban közgazdasági, és emberi tulajdonságokból eredő pszichológiai okok egyaránt jelen voltak, és ez utóbbiak szerepe egyáltalán nem lebecsülendő a történések megértésében.

2. ábra. A bruttó hazai termék alakulása az Európai Unióban és az USA-ban (2008=100)

Forrás: Eurostat

Az adósságtól való félelem az emberi természetben gyökeredzik. Mindenki tudja, hogy mit jelent az, ha a háztartásoknak adóssága van. Azt vissza kell fizetni, vagyis jövőben jövedelmeink egy részét nem lehet szabadon elkölteni, ehelyett adósságtörlesztésre kell fordítani. Nemfizetés esetén vagyontárgyainkkal felelünk a tartozásért, így kisebb örökséget hagyhatunk gyermekeinkre. Mindezek az aggodalmak természetesen kiterjeszthetők az állam adósságára is, például úgy, ahogyan a brit miniszterelnök David Cameron [2013] fogalmazott: „Az államadósság ugyanolyan, mint a folyószámlahitel: vissza kell fizetni.” De akár tekinthetünk rá úgyis, mint a generációk közötti szolidaritás felrúgására: a mai adósságunk a jövő generációjának a terhe.

Mindezt szem előtt tartva nem meglepő, hogy az adósság elleni küzdelem irányába történő fordulatot a (gazdaság)politikusoknak könnyű kommunikálni, sőt a program számára társadalmi támogatottságot találni is egyszerű, nincs szükség szofisztikált közgazdasági érvelésre. Hiszen a nagyközönség olyan célkitűzés megfogalmazásával találkozik, amelynek igazságtartamáról ő maga is meg van győződve, személyes vagy akár ismerősei tapasztalatain keresztül. Az adósságtól való félelem sokunknak a génjeibe van programozva. Természetes emberi reakció, hogy ha „baj van”, a háztartásnak beljebb kell gombolni a nadrágszíjat, miért ne lenne ez így az államok esetében is?

Annak felismerése, hogy valami még sincs rendben, a többség számára csak évekkel később derül ki, amit az elhúzódó recesszióval együtt járó szenvedés tesz láthatóvá. Valahogy nem akarnak a dolgok rendbe jönni. Ráadásul az sem világos – a közgazda-

ságtan jól ismert aforizmáját használva –, hogy hogyan lehet a pokolhoz vezető út az adósságlefარagás jó szándékával kikövezve. És tulajdonképpen itt érkeztünk el a problémák velejéhez.

Makrogazdasági szinten, és különösen a likviditási csapda világában, az állam-adósság és a költségvetési deficit kérdése a köznapí gondolkodáshoz képest egészen másképp fest. Az egyéni szinten megjelenő racionalitás és az abból táplálkozó kollektív bölcsesség jó része a gazdaság egészét tekintve – s a gazdaságpolitika formálása szempontjából ez az, ami releváns – egész egyszerűen nem igaz. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy az államadósság, illetve költségvetési deficit következményeit illetően a lehető legszigorúbban különbséget kell tenni aközött, hogy az milyen konjunkturális viszonyok között jön létre. Az államadósság gazdasági szerepének megítélése körüli zűrzavar jelentős részben ennek a különbségtételnek elmulasztásából táplálkozik.

Amikor az adósságról nem egyéni szinten (tehát például nem egy háztartás szemszögéből) gondolkodunk, az első összefüggés, amit említeni érdemes az az, hogy globális szinten a nettó adósság zéró. Ez nem a gazdaság működéséről tett állítás, hanem egyszerű elszámolás azonosság. Valamely gazdasági szereplő adóssága ugyanis mindig más gazdasági szereplő pénzügyi vagyona. Ami az államoknak állampapír formájában megtestesülő adósság, az más gazdasági szereplőknek pénzügyi vagyon. Ugyanez a helyzet a pénz formájában meglévő vagyon esetében is, hiszen a pénz keletkezését tekintve hitelpénz. Amennyi pénz van a gazdasági szereplők birtokában, más valakiknek fillérre pontosan akkora a tartozása. Ebből következően, amikor valamely gazdasági szereplő leépíti adósságát, az mindig más gazdasági szereplő pénzügyi vagyonának csökkenésével és/vagy eladósodásának növekedésével jár együtt.

Ám ennek ellenére az adósság leépítése (akár állami, akár magán) normál konjunkturális viszonyok közepette nem jelent problémát. A kamatláb csökkenése (és/vagy a valuta leértékelődése) biztosítja azt, hogy a költekezését visszafogó és az adósságát lefaragó szereplők helyébe más – a múltban kevésbé eladósodott – szereplők költekezése, illetve adóssága lépjen.

A gond akkor jelentkezik, amikor a kamatláb elérte a zéró alsó korlátot (zero lower bound – ZLB), azaz beállt a likviditási csapda, továbbá a válság globális, vagyis nincs mód a problémának a fizetésimérleg-többletén keresztül történő orvoslására. Európa, az USA és Japán nem rendelkezhet egyidejűleg fizetésimérleg-aktívummal, mert ami az egyik országban szufficit, az a másikban deficit.

Mikor jelent terhet az államadósság?

És most kanyarodjunk vissza az államadóssághoz, illetve annak terhéhez. Az állam-adósság terhét a közvélemény (s gyakran még a közgazdászok egy része is) azzal azonosítja, hogy az államadósságot – éppen úgy, mint a magánadósságot (lásd korábban D. Cameron véleményét) – vissza kell majd fizetni, így az valójában az „unokáinkat” terheli. Ez a magánadósság analógiáján alapuló – ám a gazdaságpolitika formálásában

mégis fontos szerepet játszó – okfejtés az államadósság tekintetében és makrogazdasági szinten vizsgálva nem állja meg a helyét.

Először is: az államok – szemben például a háztartásokkal – elméletileg végtelen hosszú ideig élnek, így bár a lejáró állampapírokat visszafizetik, de úgy, hogy helyette új papírokat bocsátanak ki, s azzal a lejáró adósságot refinanszírozzák. Vagyis az adósság görgetésével megtehetik azt, amit a háztartások nem.

Másodszor: lehet az állam adóssága 50 év múlva mondjuk a GDP 90%-a? Miért ne lehetne? Nagy Britannia adóssága például az elmúlt 300 év folyamán átlagosan 110% felett volt, és sohasem esett be 20% alá.

Harmadszor: az állam adóssága más gazdasági szereplőknek a pénzügyi vagyona. Meglehet, nagyobb adósságot hagyunk gyermekeinkre, ám annnyival nagyobb vagyont is, ahogyan azt Robert Skidelsky [2012] kiválóan megfogalmazta: „Az államadósság nem nettó terhe a jövő generációi számára. Még ha esetleg okoz is jövőben adóemelést, az pusztán egy transzfer az adófizetőktől a kötvénytulajdonosok javára.” (Ha a múltban a költségvetés deficitjét a folyó fizetési mérleg hiánya finanszírozta, akkor az érvelést árnyalni kell, erre azonban külön nem térek ki, mert e problémát a folyó fizetési mérleg többletével, s nem az államadósság lefaragásával lehet orvosolni.)

A fentiekből eredően az államadósság valódi gazdasági terhét – a közfelfogástól eltérően – nem az adósság visszafizetése körül kell keresni. Ettől persze az adósságnak még létezhet terhe, és létezik is. S amikor erről gondolkodunk, határozottan különbséget kell tenni aközött, hogy az államadósság, illetve annak növekedése milyen konjunkturális viszonyok közepette jött létre: gazdasági prosperitás vagy pedig recesszió idején. Az államadósság körüli – sokszor süketek párbeszédére hasonlító – viták gyökerénél e különbségtétel elmulasztása húzódik meg.

Tekintsük az első esetet, vagyis, amikor az állami költségvetés normál konjunkturális viszonyok között folytat deficitet – azaz államadósságot növelő – fiskális politikát. Standard közgazdasági összefüggés, hogy a deficit a növekvő kamatlábakon keresztül kiszorítja a vállalati beruházásokat, elszívja a finanszírozási forrásokat, ezáltal csökkenti a gazdaság növekedési potenciálját. A gazdaság kisebb GDP-t és kisebb társadalmi jólétet produkál ahhoz képest, mint ami a deficit, illetve az államadósság hiányában – ceteris paribus – lehetséges volna. Az államadósságnak ez a valódi terhe, és nem pedig az, hogy valamikor a távoli jövőben élő generációnak majd vissza kell fizetni. Mi több, azzal a meglehetősen helyzettől van dolgunk, hogy az államadósságnak az alacsonyabb gazdasági teljesítmény formájában jelentkező terhe nemcsak a jövő generációját sújtja, hanem folyamatosan „fizeti” a jelenlegi, és a jövőbeni generáció úgyszintén.

Az államadósság terhének kérdése globális ZLB esetén, krónikus munkaerő és kapacitásfelesleg mellett, a fentiektől egészen eltérő képet mutat. Valami olyasmivel van dolgunk, mint a fizikában: a fénysebesség közelében más törvényszerűségek érvényesülnek, mint normál (hétköznapi) sebességviszonyok esetén.

Az államadósság terhének kérdése likviditási csapda esetében gyökeresen más képp vetődik fel, mint a normál konjunkturális körülmények között működő gazdaságban. Globális ZLB esetén ugyanis a deficit és államadósság lefaragására törekvő gazdaságpolitika eredményeként nem több beruházás és több munkahely, hanem több

munkanélküli és alacsonyabb GDP lesz. Nem működnek ugyanis azok a mechanizmusok (lévén a kamatláb nem mehet zéró alá), amelyek normál esetben a költségvetési szigor következtében csökkenő keresletet ellensúlyozhatnák, annak helyébe léphetnének. Mi több, az elnyúló stagnálás és az azzal együtt járó – a perifériás országokban a nagy válságot felülmúló mértéket öltő – munkanélküliség számos csatornán keresztül gyengíti a gazdaság hosszú távú növekedési potenciálját is, s így az adósság elleni küzdelmet ZLB idején fókuszba állító politika nem csak a jelen, hanem a jövő generációját is terheli.

Az államadósságnak ezért recessziós helyzetben – *horribile dictu* – nem terhe, hanem haszna van. Úgy, ahogyan azt M. Wolf [2012] találóan megfogalmazta: „Szemben azzal, amit gyakran mondanak, a helyzet nem egyszerűen az, hogy nagyobb adósságot hagyunk a jövő nemzedékére. Nagyobb adósságot hagyunk hátra, ám nagyobb pénzügyi vagyont is, méghozzá abból a célból, hogy fenntartsunk egy erősebb gazdaságot a jelenben és a jövőben egyaránt.”

Adósságleépítés és megtakarítási paradoxon

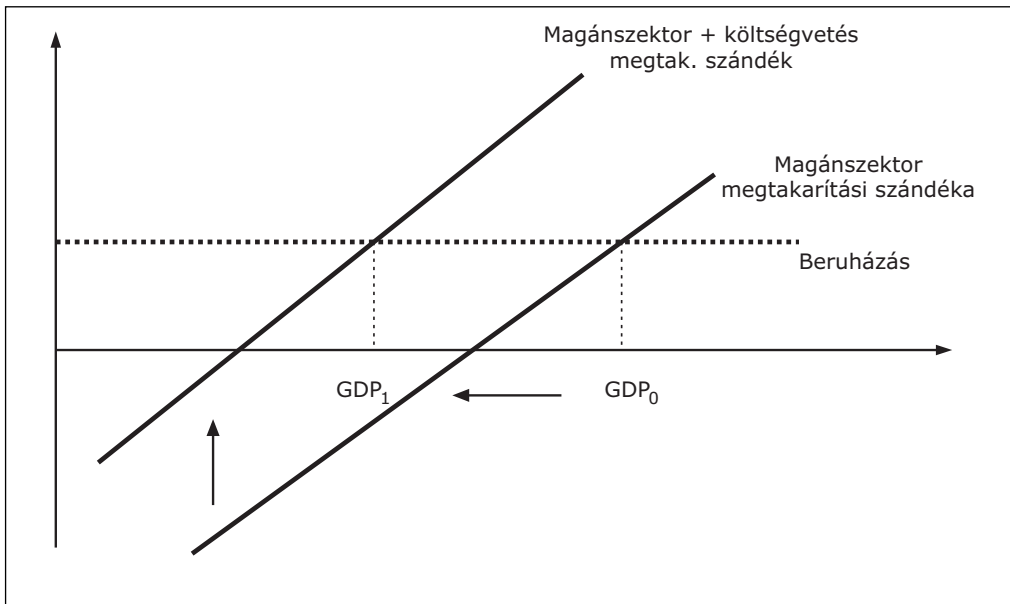
Mindehhez jön hozzá, hogy a megtakarítások és az adósságleépítés kérdése makrogazdasági szinten teljesen eltér attól, mint amit az átlagpolgár „józan észre” alapozó tapasztalatai sugallnak. A gazdaság egészében a helyzet nem úgy néz ki, hogy ha a múltban jelentősen eladósodott magánszektor hirtelen (az ingatlanpiaci buborék kipukkanása következtében) az adósság leépítésére törekszik, akkor abba sikerrel vághat bele az állam is. Az ilyen gazdaságfilozófia mentén mindig csak a prognózisok lesznek fényesek. A gazdaság egészét tekintve az adósságleépítés nem pusztán szándék, eltökltség és akarat kérdése. A megtakarítások alakulásának makrogazdasági szinten szigorú törvényszerűségei vannak, ráadásul ezek a törvények ZLB esetén kíméletlenek. Röviden a következőkről van szó.

Makrogazdasági azonosságok következtében a gazdaság egészében keletkező összes megtakarítás – bármi is van a gazdaságban – mindig megegyezik az üzleti szektor beruházásaival. ZLB esetén ebből a tényből egyenesen következik a megtakarítási paradoxon: a társadalomnak az a törekvése, hogy többet takarítson meg, miközben a beruházások értéke adott, szükségszerűen meghiúsítja önmagát: a nagyobb megtakarítási szándék a gazdasági teljesítmény zsugorodására, elhúzódó recesszióra, fizetéseképtelenségre, és semmivel sem több megtakarításra vezet.

Vagyis a zéró, illetve ahhoz közeli kamatlábak világában nem létezik olyan út, amelynek mentén a korábban jelentős adósságot felhalmozó háztartások és vállalatok az adósságaik leépítésére, „pénzügyi egészségük” helyreállítására törekednek, s ezzel egyidejűleg megtehetik mindezt az államok is. Ha a törekvés mégis megvan rá, akkor az eredmény a gazdaság gyenge teljesítménye és munkanélküliség formájában olyan helyzet kialakulása, amely meghiúsítja némely gazdasági szereplő adósságleépítési szándékát.

Tulajdonképpen az a tény, hogy a jelentős fiskális kiigazítások ellenére ma az euró-zóna országainak államadóssága (93,4%) lényegesen nagyobb, mint 2010-ben volt

3. ábra. A megtakarítási paradoxon

(80%), s mindez a hatodik évébe lépő súlyos recesszióval párosul, azt jelenti, hogy a megtakarítási paradoxon revánsot vesz az öt negligálókon.

A 2010-es válságkezelési fordulatnak a növekvő államadósságokhoz kapcsolódó fenntarthatósági és finanszírozási félelem további fontos oka volt. Az EU-27 országok eladósodása 3 év alatt 59%-ról 80%-ra növekedett 2010 végére, és ebben a válság következtében csökkenő adóbevételek valamint a számos országban végrehajtott bankmentő akciók egyaránt szerepet játszottak. Mindehhez jött hozzá a perifériás országokból megindult pánikszerű tőkemenekülés, ami ezekben az országokban az állampapírok kockázati prímiumának jelentős növekedéséhez és súlyos finanszírozási problémákhoz vezetett.

A verdikt úgy tűnt, nyilvánvaló: az államok eladósodása nem fenntartható pályára került, a kockázati prímiumok csökkentéséhez, a befektetői bizalom visszaszerzéséhez a deficit és az államadósság csökkentésére van szükség, melynek egyetlen módja az általános fiskális szigor irányába történő fordulat. Valóságos intellektuális támfalként érkezett mindehhez Reinhardt-Rogoff [2010] futótűzként terjedő híres – ami azóta a feltárt fatális excel hiba, és az elemi súlyozási baklövés következtében ma már inkább hírhedt – tanulmánya, mely szerint az eladósodásban a 90%-os szint küszöbértéknek számít, ugyanis azon túl a növekedés jelentős lassulása várható. Nem meglepő mindennek tükrében az EU pénzügyi biztosának, Olli Rehn [2013] kijelentése: „Nem oldhatjuk meg a növekedési problémáinkat oly módon, hogy új adósságokat halmozunk régi adósságainkra. John Maynard Keynes maga sem lenne keynesiánus a jelenlegi helyzetben.”

Tegyük félre most azt a tényt, hogy amikor 1936-ban – az egyébként angol nemzetiségű Keynes – Általános Elmélete megjelent, Nagy Britannia államadóssága 150% felett volt. Ez azonban nem akadályozta meg Keynest abban, hogy a súlyos válság leküzdése és a növekedés előmozdítása érdekében aktív, és átmenetileg a deficitet növelő fiskális politika mellett érveljen. Azonban ehelyett most összpontosítsunk inkább az államadósság fenntarthatóságára.

A teoretikus közgazdaságtan az államháztartás intertemporális költségvetési korlátjából kiindulva arra jut, hogy az államadósság fenntartható akkor, ha a jövőbeni – elméletileg végtelen időhorizontra számított – elsődleges költségvetési szufficitek jelenértéke legalább akkora, mint a ma meglévő államadósság. A fenntarthatóságának ezzel az eredményével viszont a jelenlegi gondok közepette nem sokra megyünk, legfeljebb azt mondhatjuk, hogy az előttünk álló idő elég hosszúnak tűnik ahhoz, hogy az államadósság elleni frontális háborút ne okvetlenül az évszázad válságának kellős közepén kelljen megvívni.

A szigorpárti fordulat megértését illetően ezért nem is az államadósság fenntarthatósági, hanem sokkal inkább a finanszírozási problémáinak van szerepe. A válság kitörésével masszív tőkemenekülés következett be a perifériás országokból, ami a kockázati prémiumok emelkedéséhez, államadósságok refinanszírozási nehézségeihez, olykor ellehetetlenüléséhez (Spanyolország, Görögország) vezetett. A „piacok” ítéletét lehetett úgy is olvasni, ahogyan azt az európai politikusok, s a közgazdászok egy része tette: a kockázati prémiumok csökkentéséhez, a befektetői bizalom helyreállításához javulást kell elérni az államadósságot meghatározó pályák fundamentumaiban. Európa „hellenizálódásának” megakadályozása érdekében a deficitek lefaragására és fiskális szigorra van szükség.

Am lehetett gondolni erre is: ZLB esetén a befektetői pánik nem jó iránytű a gazdaságpolitika formálásához (DeGrauwe [2012]). Ugyanis a befektetői félelem által vezérelt racionalitás és a társadalom egészének jólétét szem előtt tartó makrogazdasági racionalitás nem esik egybe egymással. A „piacok” által követelt általános megszorítás az egész kontinensre kiterjedő recessziót, a perifériás országokban mérhetetlen szenvedést, s mindennek a tetejébe a gazdaságok lassulása következtében az eredeti célkitűzés – az állami eladósodás csökkentése – megghiúsulását hozza majd magával, ezért az államadósság finanszírozási problémáira más megoldást célszerű találni.

És valóban, amikor 2012 nyarán az EKB végre – más országok jegybankjaihoz hasonlóan – eleget tett a történelem által ráruházott feladatának és meghirdette korlátlan kötvényvásárlási programját, a kockázati prémiumok hirtelen és drasztikus mértékben csökkentek anélkül, hogy a gazdasági fundamentumokban változás következett volna be. Sőt, az EKB fellépése következtében ma a finanszírozási gondok által leginkább sújtott periféria országok 2010-hez képest lényegesen kisebb költséggel finanszíroznak lényegesen nagyobb államadósságot. Ezzel összefüggésben az IMF közelmúltban tartott konferenciáján Oliver Blanchard [2013] így fogalmazott: „...nagyon fontos, hogy legyen egy végső hitelező, amely kész arra, hogy szükség esetén hitelezzen ne csak a pénzügyintézeteknek, hanem a kormányzatoknak is. Az eurózána periféria országainak

állampapír-piaci fejleményei – az EKB kötvényvásárlási programjának meghirdetése előtt illetve után – összességében meggyőző bizonyítékul szolgálnak minderre.”

Mindent összevetve úgy tűnik, hogy az Európai Unióban nemhogy a válságkezelés finomhangolását, de még az irányát sem sikerült eltalálni. A 2010-ben éppen csak meginduló gazdasági növekedést átmenetileg tovább támogató, a magánszektor adósságának leépítését segítő fiskális politikára lett volna szükség. Annak gondos mérlegelésére, hogy mely országokban van lehetőség és szükség a fiskális stimulus időbeni elhúzására, illetve melyek azok, amelyekben – a versenyképességi és a fizetési mérleg problémák miatt (periféria országok) – valóban elkerülhetetlen a körültekintő fiskális konszolidáció. Ehelyett jött az általános fiskális szigor, a munkanélküliség visszaszorítása helyett az államadósság elleni küzdelem, valamint az adósság demonizálása. Jött továbbá a 3%-os deficitkritériumhoz való megszállott ragaszkodás, amelynek üzenete valami ilyesmi: vezessünk autót ónos esőben és verőfényes napfényben ugyanúgy. S a sors keserű ironiája, hogy miközben mindez a jövődöbéli generációk érdekeire való hivatkozással történt, aközben az elhúzódó recesszió a gazdaság hosszú távú növekedési potenciálját rombolva a jövő generációját éppen úgy terheli, mint a ma élőt.

A válság kitörését követő hatodik évben már nem csak azt tudjuk, hogy a fiskális szigoron alapuló politika szinte minden fronton csak kudarcot mutat, véget nem érőnek tűnik, hanem azt is, hogy mekkorák az elveszett GDP-ben mérhető veszteségek.

1. táblázat. Fiskális kiigazítás és reál GDP

	Kumulatív fiskális kiigazítás (2011–2013) a potenciális GDP-hez képest	A GDP-re gyakorolt kumulatív hatás (2011–2013)
Németország	2,61%	8,1%
Franciaország	3,68%	9,1%
Olaszország	3,95%	9,0%
Írország	4,04%	8,4%
Spanyolország	4,45%	9,7%
Portugália	6,73%	15,3%
Görögország	8,91%	18,0%

Forrás: Fiscal consolidations and spillovers in the Euro area periphery and core, European Commission, 2013. okt.

Az államadósság kérdése makrogazdasági szinten rendkívül bonyolult, ZLB esetén pedig különösen az. Azok a köznapai bölcsességek, amelyek az egyének – illetve a laikusok – részéről racionálisnak, a józan ésszel és a hétköznapi tapasztalatokkal egybevágónak tűnnek, makrogazdasági szinten jórészt hamisak, vagy más törvényszerűségeknek engedelmességeknek.

Mindezzel kapcsolatosan Paul Krugman [2012] meglehetősen elkeseredett hangvételű írásában az USA-ra vonatkozóan – ám mások számára is tanulságosan – így fogalmaz: „Senki sem érti az adósságot... És a valódi problémákról elterelt figyelem sokat

elárul politikai kultúránkról, különösen arról, hogy mennyire nincs tisztában a kongresszus az átlag amerikai polgár szenvedésével. Am felfed valami mást is: amikor az emberek D. C.-ben a deficitről és az adósságról beszélnek, lényegében fogalmuk sincs arról, amiről beszélnek – és az emberek, akik a legtöbbet beszélnek róla, a legkevesebbet értik belőle.”

Záró megjegyzések

A mérlegalkalmazkodási válságból való kitörésben és a gazdasági növekedés megindulásában a monetáris és a fiskális politikára egyaránt kulcsfontosságú szerep hárul. Az alacsony kamatláb – úgy, ahogyan azt ma az egész világban láthatjuk – a kilábalás fontos feltétele: segíti, hogy a múltban túlzottan eladósodott – és a jelenben adósságának lefaragására és megtakarításra törekvő – gazdasági szereplő helyébe más, a múltban kevésbé eladósodott szereplő hitelfelvétele és költekezése lépjen. Ez egyúttal lehetővé teszi azt is, hogy a magánszektor „pénzügyi egészségének” visszanyerése ne az elhúzódó recesszió által kikényszerítve, hanem a gazdasági szereplők szándékától vezérelve a lehető legkisebb áldozattal és szenvedéssel valósuljon meg.

Amikor azonban a gazdaságok a kamatláb tekintetében elérték a zéró alsó korlátot, azaz beállt a likviditási csapda, akkor a válságból való kilábalás kulcsa a fiskális politika kezében van. Egy átmenetileg aktív – *horribile dictu* az EU összességében differenciáltan ugyan, de expanzív – fiskális politika segíthetne a gazdaság motorjainak felpörgetésben egészen addig, amíg a magánszektor át nem veszi újra a motorok járatásának szerepét. Az általános költségvetési szigor, s az államadósságok lefaragását prioritássá kitűző gazdaságpolitikának csak ezután szabadna jönnie.

2010-ben az EU gazdaságpolitikáját irányítók, s a nemzetközi pénzügyi szervezetek képviselői azonban úgy vélték, hogy a sorrendiségnek – Keynes általános elméletének legfontosabb üzeneteit, valamint az 1929–33. évi nagy válság történelmi tapasztalatait kidobva – fordítotttnak kell lennie. Előbb a fiskális szigor, az államadósságok lefaragása, a pénzügyi befektetők bizalmának visszaszerzése, aztán az élénkülés és a növekvő foglalkoztatás pedig majd jön magától.

A válság kitörését követő ötödik évben azonban már tudjuk, hogy ez a politika szinte minden fronton csak kudarcot mutat: a munkanélküliségi ráták továbbra is történelmi csúcs közelében vannak, a gazdaságok határozott élénkülésének a kontúrjai sem látszanak, a költségvetési kiigazítások multiplikátorai hatalmas erővel húzzák vissza a gazdaságot, s a GDP-hez viszonyított adósságok lefaragásában finoman fogalmazva sincs átütő eredmény.

Am az igazán szomorú az, hogy sokan mindebből semmit sem tanulnak. Az IMF elnök asszonya, Christin Lagarde [2013] például a fiskális multiplikátor becslésében elkövetett hatalmas hiba iránt érdeklődő újságíró kérdésére így válaszolt: „A fiskális konszolidációnak folytatódnia kell, mert azt semmilyen fiskális multiplikátor-hatás nem korlátozza.” Eugen Fama ([2012], 19.) a hatékony piacok elméletének egyik szellemi

atyja a fiskális politikával kapcsolatos tennivalókat illetően pedig így vélekedik: „Egyszerű. Ki kell egyensúlyozni a költségvetést.”

Az a véleményem, hogy a kilábalást ma leginkább politikai és intellektuális okok hátráltatják. A válságkezelés tapasztalataiból, s az azt övező kudarcokból azt lehetett várni, hogy a közgazdaságtan átesik azon a purgatóriumon, amely eldönti, hogy melyek azok a közgazdasági elméletek, amelyek a kialakult helyzet jobb megértését és a kivezető utak minél előbbi megtalálását segítik, és melyek azok, amelyek mindezt akadályozzák. A közgazdasági gondolkodás irányát tekintve úgy tűnik, a tisztítótűz jelen van, a változás azonban iszonyatosan lassan halad. Jóval lassabban annál, mint amit a válsággal együtt járó szenvedés indokoltta tenne.

Hivatkozások

Blanchard, O. [2013]: *Monetary Policy Will Never Be the Same*. IMF Home Page, 19 November

Cameron, D. [2013]: *David Cameron Tells Porkies about Britain's National Debt*. The Spectator, 26 January

De Grauwe, P.–Yuemei Ji, [2013]: *Panic-driven austerity in the Eurozone and its implications*. <http://www.voxeu.org>, 21 February

Fama, F. E. [2012]: An Experienced View on Markets and Investing. *Financial Analysts Journal* 68(6), 15–19.

Krugman, P. [2012]: *Nobody Understands Debt*, The New York Times, 2 January

Lagarde, C. [2013]: Katasztrofális következménye lenne az adósságplafon-kudarcnak. (<http://inforadio.hu/gazdasag/hir-541223>)

Rehn, O. [2013]: Is Olli Rehn Talking to Lord Keynes about Fiscal Policy? Econspeak, 4 March <http://econspeak.blogspot.hu/2013/03/is-olli-rehn-talking-to-lord-keynes.html>

Reinhardt, C. M.–Rogoff, K. [2010]: *Growth in a Time of Debt*. NBER Working Paper, No. 15639.

Skidelsky, R. [2012]: *Does Debt Matter?* <http://www.project-syndicate.org>, 20 January

Trichet, J.C. [2010]: *Interview with La Republican*, 24 June

Wolf, M. [2012]: *Getting out of Debt by Adding Debt*. <http://blogs.ft.com/martin-wolf-exchange>, 25 July]

BIZALOM ÉS MEGSZORÍTÓ SPIRÁLOK: VÁLSÁGKEZELÉS GÖRÖGORSZÁGBAN ÉS LETTORSZÁGBAN¹

Györffy Dóra²

Az európai növekedési fordulat elmaradása a költségvetési megszorításokat a válságkezelés egyik legvitatottabb kérdésévé tette. Ebben a vitában komoly figyelmet kapott az ún. megszorító spirálok kialakulásának lehetősége. Ez röviden azt jelenti, hogy a költségvetési megszorítások önmagukban újabb megszorításokat tesznek szükségessé, mivel jelentős növekedési áldozattal járnak, így csökkentik a bevételeket és növelik a GDP-ben kifejezett államadósságot.³

Hasonló nagyságrendű megszorítások azonban nem mindenütt vezettek hasonló mértékű visszaeséshez. Éppen ezért megkerülhetetlen az a kérdés, hogy milyen mechanizmusok vezetnek a megszorító spirálok kialakulásához. Ebben a tanulmányban Görögország és Lettország tapasztalatait hasonlítom össze bemutatva a kiigazításról születő döntések eredetét és a következményeket. A két ország összehasonlítását az indokolja, hogy mindkettő jelentős költségvetési konszolidációt hajtott végre a válság kitörését követően, ám növekedési összeomlás csak Görögország esetében volt megfigyelhető. Az összehasonlítás további indoka, hogy a megszorításokról szóló vitákban rendszeresen felmerülő tényezőkben nincsen különbség a két ország között – mindkettő szigorúan rögzített árfolyam-politikát követ, és szintén fontos szempont, hogy a megszorításokat majdnem párhuzamosan vezették be, azaz a globális keresleti viszonyokat nem lehet döntő szempontnak tekinteni a különbségek kialakulásában.

Annak érdekében, hogy megmagyarázzam, miért alakult ki megszorító spirál Görögországban és miért nem Lettországban, a kollektív dilemmák elméletét fogom felhasználni, mely olyan helyzetekre vonatkozik, amikor az egyéni és közösségi racionalitás konfliktusba kerül. Ezeknek a helyzeteknek a feloldásához a szereplők közötti bizalom szükséges, amelynek hiánya szub-optimális kimenetekhez vezet. Ebben a tanulmányban azt fogom bemutatni, hogy a szereplők közötti bizalmatlanság jelenti a megszorító spirál gyökerét Görögországban, míg Lettországban a gazdaságról formált hasonló nézetekre alapozott bizalom mérsékelte a megszorítások negatív hatásait.

A tanulmány szerkezete a következő. Először egy rövid áttekintést nyújtok a megszorítások kapcsán kialakult vitákról és az expanzív kiigazítás lehetőségeiről. Ezt követően elemzem elméleti síkon a bizalom jelentőségét a megszorítások során a kormányzat és a kimentő szervek, a társadalom, illetve a piaci szereplők közötti kapcsolatban. A tanulmány második részében bemutatom, hogyan alkalmazható ez az elméleti keret Görögország és Lettország eltérő pályájának értelmezéséhez.

¹ A tanulmány az MTA Bolyai ösztöndíjának támogatásával készült.

² hab. egyetemi docens, PPKE BTK

³ KRUGMAN, Paul: How the Case for Austerity has Crumbled. *The New York Review of Books*, 2013, 60 (10). Elérhető: <http://www.nybooks.com/articles/archives/2013/jun/06/how-case-austerity-has-crumbled/?pagination=false>.

1. Vita a költségvetési megszorításokról

A keynesi közgazdaságtan tétele, mely szerint a költségvetési megszorítások a kereslet csökkenése miatt visszaeséssel járnak, az 1990-es években kérdőjeleződött meg. Írország és Dánia, majd az OECD országok tapasztalatai alapján komoly irodalma alakult ki az ún. expanzív kiigazítás gondolatának, amely azt jelenti, hogy a kiigazítások bizonyos esetekben a gazdasági növekedés fellendülésével járnak. Tanulmányok sora⁴ vizsgálta azt a kérdést, hogy milyen feltételek szükségesek az ún. nem-keynesi hatások kialakulásához. Ennek az irodalomnak fő következtetése, hogy a kiadások visszafogása kevésbé van káros hatással a növekedésre, mint az adók emelése, melynek elsődleges oka a jövőt érintő pozitív várakozások kialakulása és ezek hatása a beruházásokra és munkavállalásra.

A válság előtt kevesen kérdőjelezték meg ezeket a következtetéseket. Az első komoly kritikát egy 2010-es IMF tanulmány fogalmazta meg, amely felhívta a figyelmet arra, hogy az expanzív kiigazítások esetei globális fellendülés idején következtek be, mikor az optimista várakozások hatására a kamatok csökkenni tudtak, és a valuta leértékelése hozzájárult az export növekedéséhez⁵. Ezzel szemben, ha a kamatszint már a nullához közelít, illetve a globális kereslet alacsony, a költségvetési konszolidációk várhatóan növekedési áldozattal járnak, a multiplikátor értéke 0,5. Ez azt jelenti, hogy 1 százalékponti kiigazítás várhatóan 0,5 százalékkal csökkenti a GDP-t a következő két évben (Uo. 94.). Hasonló következtetésekre jut esettanulmányok alapján PEROTTI is, aki azt mutatja be, hogy az expanzív kiigazítás modelljeinek tartott esetekben (Dánia, Írország, Svédország és Finnország) a fellendülés mögött általában a valuta leértékelése, az export fellendülése, a kamatok csökkenése és a bérek visszafogása állt, mely eszközök hatásossága a jelenlegi válság idején erősen megkérdőjelezhető. Ha minden ország egyszerre vezet be költségvetési megszorításokat, a kereslet globális szinten csökken, azaz az exportra épülő kilábalás lehetőségei mindenki számára korlátozottak.⁶

A 2008-ban kitört pénzügyi válságot követő konszolidációk empirikus tapasztalatai alátámasztják az expanzív költségvetési konszolidáció elméletének kritikussait, és a korábban gondoltnál nagyobb átváltást mutatnak a megszorítások és a növekedés között. De GRAUWE és Ji erős negatív korrelációt talált a költségvetési konszolidáció nagysága és a növekedés között. Ennél is fontosabb az az észrevételük, hogy a kiigazítások nem jártak a piaci bizalom növekedésével, sőt, a kamatszint és a kiigazítás között erős po-

⁴ Lásd. pl. ALESINA, Alberto és Roberto PEROTTI: Fiscal Expansions and Fiscal Adjustments in OECD Countries. NBER Working Paper No. 5214, 1995.; ALESINA, Alberto, Roberto PEROTTI és Jose TAVARES: The Political Economy of Fiscal Adjustments. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1998, 1. 197–266.; ARDAGNA, Silvia: Fiscal Stabilizations: When Do They Work and Why. *European Economic Review*, 2004, 48(5). 1047–1074.

⁵ IMF: Will it Hurt? Macroeconomic Effects of Fiscal Consolidation. In: *World Economic Outlook – October 2010*. Washington, IMF, 2010b. 93–124.

⁶ PEROTTI, Roberto: The Austerity Myth: Gain Without Pain? NBER Working Paper No. 17571, 2011.

zitiv együttmozgás van.⁷ Bár eredményeik az esetválasztás, esetszám (GIIPS országok és Németország) illetve Görögország erőteljes hatása miatt megkérdőjelezhetők, azt az IMF vezető közgazdásza is elismerte, hogy a költségvetési multiplikátort a válság elején alábecsülték, és az jelentősen meghaladja a 0,5-ös értéket.⁸

Bár a költségvetési kiigazításokról szóló vita résztvevői látszólag egymásra reagálnak, jól érzékelhető, hogy a szereplők erősen elbeszélnek egymás mellett. Míg az expanzív kiigazítás irodalmának fő kérdése az, hogy milyen feltételek mellett lehet mérsékelni a megszorítások keynesi hatásait, a másik oldal a kiigazítás időzítéséről beszél – sokszor látványosan politikai érrel és az Egyesült Államok gazdaságpolitikai kontextusában. A kritikák emellett elsősorban a válság utáni időszak tapasztalatait használják érveik alátámasztására, melyet azonban könnyen torzíthat ún. harmadik tényező, pl. a globális recesszió, és az általánosítások mögött fontos különbségek tűnhetnek el. A különbségek pedig azért lehetnek fontosak, mert rámutathatnak arra, hogy milyen mechanizmusok vannak a megszorító spirál kialakulása mögött, illetve miért alakul ki egyes országokban és miért nem másokban. Szintén megkerülhetetlen az a kérdés is, hogyha ennyire negatív hatással jár a konszolidáció, akkor miért is vezetnek be az országok ilyen lépéseket. Ebben a tanulmányban ezekre a kérdésekre próbálok felelni.

A folyamatokat és okságot vizsgáló kérdések megválaszolásához az összehasonlító esettanulmányok különösen alkalmasak.⁹ Az ilyen típusú kutatások sem nélkülözhetik azonban az elméleti keretet. A következőkben először a megszorító spirálok kialakulásáról mutatok be egy elméletet, majd ezt a keretet alkalmazom Görögország és Lettország esetére illusztrálva az elméleti megfontolások gyakorlati működését.

2. Bizalom és megszorító spirálok

2.1. A bizalom szerepe a kollektív dilemmákban

A költségvetési kiigazítások, különösen, ha egy nemzetközi mentőcsomag feltételeként valósulnak meg, több szinten is kollektív dilemmának tekinthetők. A következőkben először rövid áttekintést nyújtok a problémáról majd bemutatom, hogyan jelenik meg a költségvetési kiigazítások előkészítésében, végrehajtásában és következményeiben.

A kollektív dilemma fogalma arra a helyzetre utal, amikor az egyénileg racionális viselkedés nem feltétlenül eredményez közösségi szinten racionális kimenetet. Ennek a problémának legismertebb illusztrációja a fogolydilemma, melyben az együttműködés komoly kockázatot jelent, ám az együttműködés hiánya minden szereplő számára költ-

⁷ GRAUWE, Paul De és Yuemei Ji: Panic-driven austerity in the Eurozone and its implications.” *VoxEU*, 2013. február 21. Elérhető: <http://www.voxeu.org/article/panic-driven-austerity-eurozone-and-its-implications>.

⁸ BLANCHARD, Oliver és Daniel LEIGH: Growth Forecast Errors and Fiscal Multipliers. IMF Working Paper No. 13/1, 2013.

⁹ GEORGE, Alexander L., Andrew BENNETT: *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. Cambridge, Mass., MIT Press, 2005.

séges. Társadalmi szinten hasonló szituáció az adók befizetése – a racionális egyén számára az adó elkerülése tűnik a legjobb választásnak, hiszen jelentős egyéni haszonnal jár, míg a többiek által befizetett adók révén a közszolgáltatásokból így is részesedhet. Azonban ha mindenki ugyanígy gondolkozik és cselekszik, az ellehetetleníti a közszolgáltatások finanszírozását és társadalmilag súlyos költséget jelent.

A játékelméletben a kollektív dilemmák megoldása lehet az információáramlás biztosítása két fél között, az együttműködés harmadik fél által történő kikényszerítése illetve a játszma ismétlődése, mely a szereplők számára egy tanulási folyamatot jelent az együttműködés hiányának költségeiről¹⁰. Az adók befizetése kapcsán pl. tudható, hogy az emberek nagyobb valószínűséggel fizetik be az adóikat amennyiben tudják, hogy mások is tisztességes adózók illetve azzal is tisztában vannak, hogy a befizetéseik a köz javát fogják szolgálni¹¹.

Racionális kereteken belül azonban a dilemma nem küszöbölhető ki maradéktalanul, és a potyautas probléma előbb-utóbb feltétlenül előjön¹². A többi szereplőbe vetett bizalom nélkül könnyen kialakul egy társadalmi csapda, melyben minden szereplő rosszabbul jár, mintha együttműködnének.

A bizalom irodalmának egyik legfontosabb kérdése a bizalom eredete. A racionális paradigma képviselői szerint a bizalom egyfajta tudás a másik fél szándékairól és ösztönzőiről: A megbízik B-ben abban az esetben, amennyiben tudja, hogy B-nek fontos érdeke fűződik ahhoz, hogy A-nak tett vállalásait teljesítse. A hitelesség és a hírnév például ilyen ösztönző. Mindez azonban nem képes teljesen feloldani a problémát, hiszen a bizalmon alapuló cselekvés mindig jövő-orientált. A jövőről pedig nem lehet biztos tudásunk és ezért soha nem lehetünk egészen biztosak mások szándékaiban sem. A bizalmon alapuló cselekvés éppen ezért mindig sebezhetőséggel is jár, melynek elfogadása egyfajta hitet igényel.¹³ Honnan jön ez a hit?

Azok a kutatások, melyek az ún. általános bizalom eredetét próbálták feltérképezni, többféle választ is adtak a kérdésre. Kezdetben úgy gondolták, hogy az általános bizalom az ismerősökbe vetett bizalom kivetítése az idegenekre, melyet leginkább a korai szocializáció formál.¹⁴ Későbbi kutatások ezt az elméletet visszautasították és egy fordított okság mellett érveltek – mivel az intézmények a másik félről szóló információkat képesek pótolni, az intézményekbe vetett bizalom vetítődik ki a személyes kapcsolatokra is.¹⁵

¹⁰ AXELROD, Robert M.: *The Evolution of Cooperation*. New York, Basic Books, 1984.

¹¹ FELD, Lars P. és Bruno S. FREY: Tax Compliance as a Result of a Psychological Tax Contract: The Role of Incentives and Responsive Regulation. *Law and Policy*, 2007, 29(1). 102-120.

¹² ROTHSTEIN, Bo: Trust, social dilemmas and collective memories. *Journal of Theoretical Politics*, 2000, 12(4) . 482.

¹³ MÖLLERING, Guido: *Trust: Reason, Routine, Reflexivity*. Amsterdam, Elsevier, 2006.

¹⁴ ALMOND, Gabriel A. és Sidney VERBA: *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 1963.

¹⁵ Lásd. pl. OFFE, Claus: How Can We Trust Our Fellow Citizens? In: WARREN, Mark E. szerk.: *Democracy and Trust*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999. 42–87. ROTHSTEIN, Bo: *The Quality of Government: Corruption, Social Trust and Inequality in International Perspective*. Chicago, Chicago University Press, 2011.

Az intézmények minősége önmagában azonban nem feltétlenül ad választ a bizalom kialakulásának kérdésére, hiszen a hatékony intézmények létrehozása maga is egyfajta kollektív dilemmának fogható fel. ROTHSTEIN (2000) ennek kapcsán arra a következtetésre jut, hogy a közös kollektív emlékezet kritikus jelentőségű a közösség meghatározásában, mely lehetőséget biztosít a bizalom megteremtésére a szereplők között és az ehhez szükséges intézményi keret létrehozására. Ez a gondolat rokonnak tekinthető SABATIER elméletével, aki a közpolitikai szereplők közötti hasonló gondolkodásmódot állítja elemzésük középpontjába és tekintik az együttműködést elősegítő bizalom alapjaként.¹⁶

A következőkben azt mutatom be, hogyan alkalmazhatóak ezek a felvetések a mentőcsomagokkal összefüggő költségvetési konszolidációk kapcsán.

2.2. A mentőcsomagok feltételeinek tárgyalása

Amikor egy ország mentőcsomagért folyamodik, megjelenik az aszimmetrikus információ problémája, mely minden pénzügyi tranzakciót jellemez. A kölcsönt felvevő többet tud valós helyzetéről, mint a kölcsön kínálója, és lehetnek motivációi arra, hogy a szerződéstől eltérő módon használja fel a forrásokat vagy ne fizesse vissza adósságát. A piaci hitelszerződések esetén ezt a kockázatot fedezet vagy kamatprémium révén kezelik. Azonban mikor egy ország kerül bajba, akkor nem feltétlenül tud nemzetközileg értékes fedezetet felkínálni illetve az is jellemző, hogy a fennálló kockázat kezeléséhez szükséges kamatprémiumot nem tudná kifizetni. Éppen ezért az IMF a hitelért feltételeket szab, melyek a fedezet helyett biztosítják a hitel visszafizetését.¹⁷

Azonban a feltételeesség önmagában nem feltétlenül oldja meg a problémát, hiszen ellentétben egy magánintézménnyel, az IMF nem szállhat ki olyan könnyen egy hitelből leírva a veszteséget.¹⁸ Emiatt megkerülhetetlen a program melletti belső elköteleződés (*ownership*), mivel ez feltételezi, hogy a kölcsön nyújtónak és a kölcsönt felvevőnek ugyanaz az érdekeltsége. DRAZEN szerint ez a belső elköteleződés azt jelenti, hogy az ország vezetői a nemzetközi szervektől függetlenül is érdekeltek abban, hogy a megadott reformokat végrehajtsák.¹⁹

A feltételeesség és a reformok melletti elköteleződés között azonban komoly feszültség áll fenn: miért kellene feltételeesség, ha a megadott feltételeket adott ország vezetése saját céljainak érzi? A kérdés megválaszolásához DRAZEN rámutat arra, hogy az érdekonfliktus nem a kölcsön nyújtója és a kölcsön felvevője között áll fenn, hanem sokkal

¹⁶ SABATIER, Paul A.: An Advocacy Coalition Model of Policy Change and the Role of Policy Orientated Learning Therein. *Policy Sciences*, 1988, 21. 129–168.

¹⁷ KAHN, Mohsin és Sunil SHARMA: IMF Conditionality and Country Ownership of Adjustment Programs. In: MODY, Ashoka és Alessandro REBUCCI szerk.: *IMF-supported Programs: Recent Staff Research*. Washington DC, International Monetary Fund, 2006. 121.

¹⁸ Uo. 122.

¹⁹ DRAZEN, Allen: Conditionality and Ownership in IMF Lending: A Political Economy Approach. *IMF Staff Papers*, 2002, 49. 37.

inkább az országon belül: a feltételek révén a nemzetközi szervezetek a reformok iránt elkötelezett csoportot erősítik és a reformok ellenzőit gyengítik.²⁰

Az IMF mégis számos mechanizmust dolgozott ki, melyek a belső elkötelezettséget erősítik. A legfontosabb ezek közül, hogy az országok maguk tervezik a programjaikat. Emellett a szerkezeti feltételeket minimálisra szabják, hogy a demokratikus döntéshozatalt minél kevésbé korlátozzák. Szintén lényeges, hogy a kölcsönt a feltételek teljesítésének függvényében nem egyben, hanem részletekben fizetik ki. Végül, a programok során igyekeznek a kimenetekre és nem a kimenetek elérésének módszerére koncentrálni, mely szintén a kormányok számára biztosít mozgásteret a konkrét lépések kialakításában.²¹

A fenti módszerek azonban önmagukban még nem alkalmasak az erkölcsi kockázat kezelésére és nem tagadják a bizalom jelentőségét a hitelező és a hitel felvevője között. Az IMF-nek ugyanis el kell fogadnia a nemzeti kormány által tervezett programot, és éppen ezért megkerülhetetlen a bizalom abban, hogy a program működőképes és megfelelő eredményekhez vezet. A kölcsön részletekben történő kifizetése érdekeltséget teremt a program végrehajtására, de nem mentesíti a szervezetet az értékelés alól. Ahogy fentebb említésre került, az IMF nem tud olyan könnyen kiszállni egy hitelből, mint egy magánbank és egyértelműen a program sikerességében érdekelt. A végrehajtás során váratlan események történhetnek, melyek a szerződés eredeti feltételeit irreálissá tehetik. A megítélés és a politika ilyen helyzetekben megkerülhetetlen, és éppen ezért a bizalom is kritikus jelentőségű.

Az IMF és egy kormány közötti bizalom számos forrásra épülhet. Ilyen például egy korábbi sikeres együttműködés illetve a hit abban, hogy az adott kormány képes és hajlandó egy sikeres programot végrehajtani. Szintén nagyon fontos az előző részben említett hasonló elméleti megközelítés, azaz az a tényező, hogy a gazdaság mechanizmusait a kormány és az IMF szakértői hasonlóan ítélik meg. Ilyenkor a hazai hivatalnokok nagyobb mozgásteret kaphatnak a mentőcsomag összeállításában és több a hibalehetőségük is, mint olyan esetekben, amikor nincs korábbi sikeres együttműködés, nincs meg a technikai kapacitás egy sikeres program tervezésére és nem osztják az IMF gazdaságfilozófiáját.

2.3. Társadalmi attitűdök – a mentőcsomag végrehajtása

A mentőcsomag melletti belső elköteleződés nem vákuumban történik – a belső körülmények kritikusak. A társadalomnak hinnie kell, hogy az áldozatok nem feleslegesek. Ez azonban jelentős társadalmi bizalmat feltételez, mely lehetővé teszi, hogy a kormányzat rövid-távon fájdalmas intézkedéseket vezessen be. Ez akkor valószínű, ha a társadalom a kormányzatot elkötelezettnek látja a közös felé illetve bízik abban, hogy megvan a képessége a szükséges átalakítások végrehajtásához.²²

²⁰ Uo. 40.

²¹ KAHN és SHARMA i. m. 125-128.

²² ROSANVALLON, Pierre: *Counter-Democracy: Politics in an Age of Distrust*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008. 3–4.

A hosszú távú gondolkodás és az áldozatok felvállalása döntő jelentőségű abban a kérdésben, hogy milyen típusú csomagot terveznek, és mekkora ellenállással kell a kormánynak megküzdenie a program végrehajtása során. Alacsony bizalmi környezetben az ígéretek hiteltelensége miatt a reformok hosszú-távú haszna kétséges, míg a rövid távon szükséges áldozatok hatása azonnal érződik. Mindez óriási ellenállást kelt a költségvetési stabilizáció és a szerkezeti reformok ellen, ami jelentősen megnöveli a lépések költségét.²³

A költségvetési kiigazítások szempontjából ez azt jelenti, hogy a kiigazítás összeállítása során a rövid távú politikai szempontok feltehetően dominálják a hosszú távú gazdasági szempontokat. Ennek jele, mikor a konszolidáció során a kiadások csökkentése helyett az adók emelését választja a kormány. Ha pedig mégis a kiadásokon spórol, akkor inkább választja a közberuházások visszafogását, mint például a pénzbeli szociális transzferek csökkentését, mely a társadalmat a legérzékenyebben érinti. Ahogy az előzői részben ez megjelent, az 1990-es években az ilyen típusú kiigazítások jóval kedvezőtlenebb kimentekhez vezettek, mint a kiadásoldali stratégiák.

A kormányzatba vetett hitet jelentősen befolyásolják a múltbeli kiigazítások emlékei – a korábbi sikerek vagy eredménytelen nehézségek várhatóan befolyásolják a társadalom kiigazítással kapcsolatos attitűdjeit. Ha a társadalom úgy érzi, hogy a program nem a közjót, hanem egyes csoportok érdekét szolgálja csupán, akkor kevésbé hajlandó elviselni a kívánt áldozatokat. Ebben a tekintetben a program méltányossága kritikus jelentőségű, azaz az, hogy erőfeszítés történik-e arra, hogy a terheket méltányosan osszák el.

2.4. Piaci bizalom – a mentőcsomag fogadtatása

A mentőcsomagok fő célja, hogy az országok képesek legyenek visszatérni a piaci finanszírozáshoz. Ahhoz, hogy erre sor kerüljön, szintén szükség van bizalomra, azaz arra a hitre, hogy a felvett hiteleiket vissza tudják fizetni. A piaci bizalom azonban szintén tekinthető egyfajta kollektív dilemmának. Egy ország fundamentumai konzisztensek lehetnek többféle egyensúllyal, ami azt jelenti, hogyha a beruházók bizonyosak afelől, hogy vissza képes fizetni a hiteleit, akkor így lesz, amennyiben azonban nem hisznek benne, akkor valóban nem lesz képes rá.²⁴

Régóta ismert, hogy a piaci bizalom részben a Keynes által állati ösztönöknek nevezett jelenség függvénye, mely olyan ciklusokat eredményezhet, mikor a bizalom miatt az árak öngerjesztő módon emelkednek – a növekvő árak megerősítik a bizalmat, ami további áremelkedést eredményez. Ezt a jelenséget felismerték gyakorló befektetők,²⁵

²³ GYÖRFFY DÓRA: *Institutional Trust and Economic Policy in the European Union: Lessons from the history of the Euro*. Budapest és New York, Central European University Press, 2013.

²⁴ OBSTFELD, Maurice: Models of currency crises with self-fulfilling features. *European Economic Review*, 1996, 40. 1037–1047.

²⁵ SOROS, George: *The Alchemy of Finance: Reading the Mind of the Market*. New York, Simon & Schuster, 1987.

magatartási közgazdászok²⁶ és a pénzügyi válságok empirikus elemzői.²⁷ Mindegyik szerzőnél az áremelkedések racionalizálása fontos szerepet játszik a ciklus fenntartásában.

Bár a befektetői hangulat fontos szerepet játszik a bizalom kialakulásában, nem fedezhetünk meg a racionális tényezőkről sem. Azok az országok, melyek már számos alkalommal jelentettek csődöt és komoly inflációs múltjuk van, jelentős korlátokkal szembesülnek piaci hozzáférés tekintetében. Ezt a jelenséget adósság intoleranciának nevezik, ami azt jelenti, hogy ezek az országok már viszonylag alacsony adósságsszint mellett is sebezhetőnek bizonyulnak.²⁸ A jelenlegi gazdaságpolitika szintén meghatározó a bizalom alakulásában. Az expanzív kiigazítások irodalmának egyik fő állítása, hogy a kiadások csökkentése részben annak révén vezet kedvező kimenethez, hogy a belső elkötelezettségről adott jelzés alapján a várakozásokat alakítja.²⁹

Az IMF mentőcsomagok egyik hatásmechanizmusa szintén a bizalomra épül, azaz arra alapoz, hogy az IMF jóváhagyása egy adott program kapcsán meggyőzi a piac szereplőit a program komolyságáról és ez a hit csökkenti a kiigazítás költségeit. Empirikus adatok azonban ezt a mechanizmust csak korlátozottan támasztják alá. COTTARELLI és GIANNINI ezt azzal indokolja, hogy a lehetséges csatornák, melyeken keresztül ilyen hatás kialakulhat (technikai segítség, információ biztosítása, elköteleződési technológia, felügyelet és likviditás) jelentős bizonytalanságot hordoznak magukban, mely részben éppen a korábban már említett problémákból fakad – az aszimmetrikus információból, a szerződés megszegésének lehetőségéből és a nem-teljesítés szubjektív megítéléséből.³⁰

A fenti problémák egyben azt is eredményezik, hogy a piacok figyelemmel kísérik nem csupán a makroadatokat, hanem az országon belüli fejleményeket is, melyek formálják a politikusok érdekeltségeit. A társadalmi támogatás hiánya vagy erős ellenállás esetén jogos kételyek merülhetnek fel a csomag fenntarthatóságával kapcsolatban.

2.5. Bizalom és megszorító spirálok

A fentiek alapján levonható az a következtetés, hogy a megszorító-spirálok gyökere valójában a kormányzatok hiteltelensége. Amikor egy hiteltelen kormányzat mentő-

²⁶ SHILLER, Robert J.: *Irrational exuberance*. New Jersey, Princeton University Press, 2000.

²⁷ KINDLEBERGER, Charles P.: *Manias, Panics and Crashes*. 2. kiadás. Houndmills és London, Macmillan Press, 1989. REINHART, Carmen M. és Kenneth S. ROGOFF: *This Time is Different: Eight Centuries of Financial Folly*. Princeton, Princeton University Press, 2009.

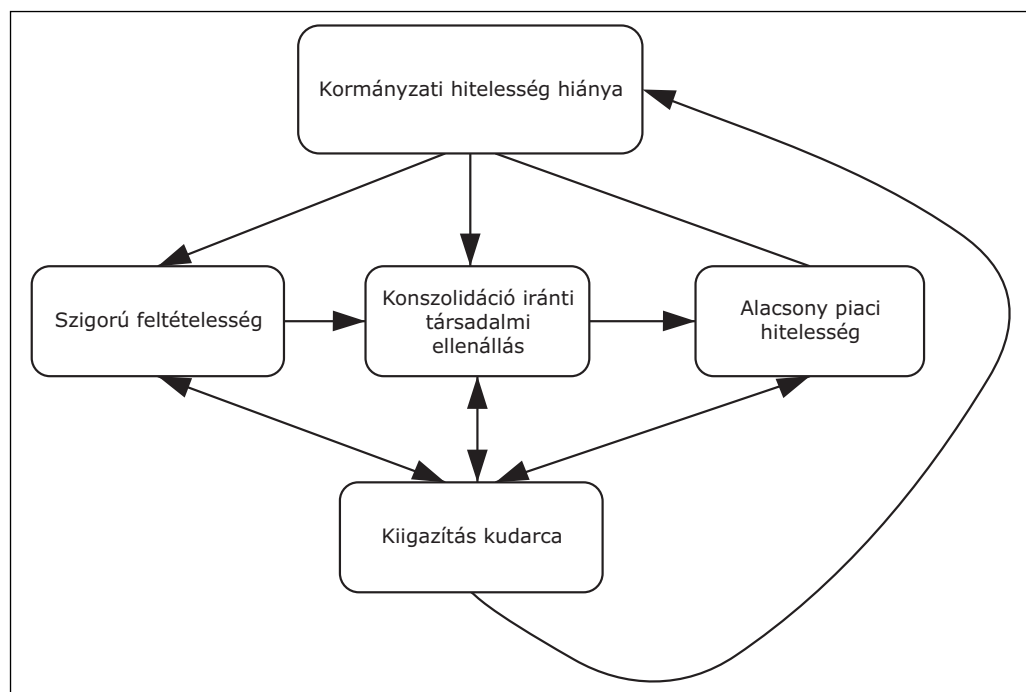
²⁸ REINHART, Carmen M., Kenneth S. ROGOFF és Miguel A. SAVASTANO: *Debt Intolerance*, *Brookings Papers on Economic Activity*, 2003, 34(1). 1–74.

²⁹ ALESINA, PEROTTI és TAVARES.

³⁰ COTTARELLI, Carlo és Curzio GIANNINI: *Bedfellows, Hostages, or Perfect Strangers? Global Capital Markets and the Catalytic Effect of IMF Crisis Lending*. In: MODY, Ashoka és Alessandro REBUCCI szerk.: *IMF-supported Programs: Recent Staff Research*. Washington DC, International Monetary Fund, 2006. 202–227.

csomagról tárgyal, várhatóan keményebb feltételeket kap, mint egy hiteles kormány. A kemény feltételek növelik a társadalom ellenállását, mely egyben a piaci bizalmat is csökkenti. Mindezen tényezők hozzájárulnak a program kudarcához: a keményebb feltételeket nehezebb teljesíteni, a nagyobb társadalmi ellenállás növeli az érdekeltséget a nem-teljesítésre, míg a piaci bizalom hiánya növeli a kiigazítás nagyságának szükségességét. A program kudarca tovább erodálja a kormányzat hitelességét tovább erősítve a leírt folyamatokat. Ezt az öngerjesztő ciklust mutatja be az 1. ábra.

1. ábra. Kormányzati hiteletlenség és a megszorító spirál

3. A válsághoz vezető út Görögországban és Lettorszáiban

Mielőtt az elméletet a görög és a lett válságkezelésre alkalmaznánk, megkerülhetetlen egy rövid áttekintés a két ország gazdasági rendszeréről és a válság gyökereiről. A későbbiekben ez a leírás szolgál majd alapul a kollektív emlékezet és a kormányzati hitelesség kapcsán történő hivatkozásokra.

3.1. Kollektív emlékezet Görögországban és Lettországban

3.1.1. Demokrácia és populizmus Görögországban

Görögország egy hét évig tartó jobboldali katonai diktatúrát hagyott maga mögött 1974-ben. Míg az 1970-es években a köztársaság intézményeinek kiépítése és az Európai Közösséghez való csatlakozás dominálta a politikát, ennek elérésével az 1980-as évektől kezdve az ország az állam által vezérelt önfenntartó fejlődést tűzte ki célul.³¹ Az állami szférát radikálisan kiterjesztették államosítások és új állami ügynökségek alapítása révén, melyek révén biztonságos és magasán fizető állásokat hoztak létre a kormánypárt lojális támogatói számára.³² Míg 1981-ben a közszféra 350 000 főt foglalkoztatott, 1992-ben már 616 000 főt.³³ Mivel az állam terjeszkedése az adóbevételek növelése nélkül ment végbe, a teljes időszakra jellemző volt a magas költségvetési hiány és a drámai mértékben növekvő adósság; 1981 és 1991 között 26,7 százalékról 79,1 százalékra nőtt az államadósság.³⁴

Az 1990-es években egy rövid időre az adósság növekedése megállt, és az euróövezeti csatlakozáshoz kötődően megkísérelték a reformokat, 28 állami vállalatot privatizáltak és igyekeztek csökkenteni a költségvetési hiányt.³⁵ Az évtized végére a korábban jellemző 10 százalék feletti deficitet sikerült 3 százalék közelébe leszorítani.³⁶ Bár, mint utólag kiderült, a 3 százalékos küszöböt soha nem sikerült elérnie az országnak, illetve az adósság is jóval a 60 százalékos követelmény felett volt, 2001-ben mégis felvették az országot az eurózónába.

Az euró bevezetése utáni időszak meghatározó jellemzője a magas költségvetési hiány állandósulása. Ez hosszú ideig nem okozta az adósság növekedését, mivel a kamatok jelentős csökkenésével³⁷ a korábbi magas kamatozású adósságokat lecserélték, ami jelentős megtakarítást hozott a költségvetésnek.³⁸ Ez azonban egyben azt is jelentette,

³¹ PAPPAS, Takis: Macroeconomic Policy, Strategic Leadership, and Voter Behaviour: The Disparate Tales of Socialist Reformism in Greece and Spain during the 1980s. *West European Politics*, 2010, 33(6). 1247.

³² CHRYSOLORAS, Nikos: Rebuilding Eurozone's Ground Zero: A Review of the Greek Economic Crisis. GreeSE Paper 66. London, London School of Economics, 2013. 12.

³³ IOAKIMIDIS, P.C.: The Europeanization of Greece: An Overall Assessment. In: FEATHERSTONE, Kevin és KAZAMIAS, George szerk.: *Europeanization and the Southern Periphery*. London, Frank Cass, 2001. 77.

³⁴ EUROPEAN COMMISSION: *Statistical Annex of European Economy, Spring*. Brussels, Commission of the European Communities Directorate General for Economic and Financial Affairs, 2013. 184.

³⁵ KARAGIANNIS, Nikolaos és Alexander KONDEAS: The Greek Financial Crisis and a Developmental Path to Recovery: Lessons and Options. *real-world economics review*, 2012, 60. 56.

³⁶ EUROPEAN COMMISSION (2013) i. m. 180.

³⁷ A hosszú-távú kamatok az 1992-es 24,1 százalékról 3,6 százalékra estek 2005-re. Uo. 126.

³⁸ Az adósság után fizetendő kamatok az 1994-ben voltak a legmagasabb szinten, a GDP 12,5 százalékán, majd 2006-ra süllyedtek a legalacsonyabb szintre, 4,4 százalékra közel stabil adósságsszint mellett. Uo.160.

hogy reformok nélkül is jelentős költségvetési megtakarítás történt, ami a kormányszatnak lehetővé tette a bérek és a jóléti transzferek növelését.³⁹

A reformok elkerülése ráadásul nem egyszerűen azt jelentette, hogy nem sikerült csökkenteni a magas adósságot. Ennél sokkal fontosabbnak tekinthető, hogy a rendkívül alacsony színvonalú és drága közszolgáltatások reformja maradt el. Az 1990-es évek privatizációjának ellenére az állam szerepe a foglalkoztatásban tovább nőtt és 2009-re elérte az 1 200 000 főt a nagyjából 5 milliós munkavállalói állományból.⁴⁰

Az állam növekedésével együtt járt az állami szabályozások sokasága – a termék és munkaerő szabályozás Görögországban a legkiterjedtebb az EU-n belül.⁴¹ A szabályozások sokasága tág teret nyújt a korrupciónak, mely az árnyékgazdaság kiterjedéséhez vezet. Görögországban becslések szerint ez a hivatalos gazdaság 30 százaléka körüli értékre tehető.⁴² Ez a környezet nem igazán vonzó a magánszektor befektetései számára. A válságot megelőző 4 százalékos körüli növekedés hajtóereje kezdetben a 2004-es olimpiát megelőző hatalmas befektetések voltak, majd a rendkívül alacsony kamatszint, mely a fogyasztást serkentette.⁴³ Mindez azt jelenti, hogy egy olyan gazdasági szerkezet alakult ki, ahol a vállalkozás és beruházások helyett a magas bérekre épülő fogyasztás fűti a növekedést – a görög GDP-ben 70 százalékos körüli a részesedése, mely jóval magasabb az euró-zóna 57 százalékos körüli részesedésénél.⁴⁴

3.1.2. Neoliberalizmus Lettorszáiban

Lettország Görögországhoz képest nagyon eltérő pályát járt be a válságot megelőzően. Függetlenségének 1991-ben történt elnyerését követően meghatározó feladat volt az állami intézmények kiépítése és egy működő piacgazdaság kialakítása miközben 1991 és 1993 között a GDP 56 százalékot zuhant⁴⁵. A Szovjetuniótól való teljes elszakadást jelképezte a kilépés a rubelzónából és egy önálló valuta, a lats bevezetése. Új államként elsősorban az új pénz hitelességét kellett megteremteni, melyre legalkalmasabbnak a szigorúan rögzített árfolyamrendszer tűnt.⁴⁶

A szigorúan rögzített árfolyam és a szovjet múlttól való teljes elszakadás vágya a gazdaságpolitika többi aspektusát is meghatározta. Észtország példáját követve Lettorszáiban az 1990-es évek elején radikális piacpárti reformokat vezetett be, melynek része

³⁹ Ez a folyamat főleg 2005 után gyorsult fel – a pénzbeli jóléti transzferek 2009-re a GDP 14,1 százalékáról 18,1 százalékra növekedtek, míg a kormányzati bérkiadások 11,6-ról 13,4 százalékra. Uo. 152, 156.

⁴⁰ VISVIZI, Anna: The Crisis in Greece and the EU-IMF Rescue Package: Determinants and Pitfalls. *Acta Oeconomica*, 2012, 62(1). 18.

⁴¹ IOAKIMIDIS i. m. 77.

⁴² OECD: *Greece at a Glance: Policies for Sustainable Recovery*. Paris, OECD, 2010. 10.

⁴³ CHRYSOLORAS i. m. 17.

⁴⁴ EUROPEAN COMMISSION (2013) i. m. 54.

⁴⁵ ASLUND, Anders és VALDIS DOMBROVSKIS: *How Latvia Came through the Financial Crisis*. Washington DC, Peterson Institute for International Economics, 2011. 12.

⁴⁶ Uo. 8.

volt a szigorú költségvetési politika, az egykulcsos adórendszer, a teljes kereskedelmi liberalizáció és a kiterjedt privatizáció.⁴⁷ Az ország a kezdetektől az Európai Unióhoz való csatlakozást tűzte ki célul, melyre végül 2004-ben sor is került.

A reformokat követően az ország rendkívüli növekedési teljesítményt nyújtott. 1996 és 2007 között a kibocsátás – az orosz válság időszakának kivételével – átlagosan évi 7,7 százalékkal nőtt.⁴⁸ Eközben a költségvetés is kiegyensúlyozott volt, az adósság a GDP-hez mérve 15 százalék alatt maradt, és egészen 2003-ig az infláció is alacsony volt.⁴⁹

A kiváló teljesítmény azonban nem volt árnyoldalak nélkül. A költségvetési szigor egyik összetevője a szociális juttatások jelentős lefaragása volt,⁵⁰ mely komoly elégedetlenséget okozott a társadalomban. Ezt az elégedetlenséget az EU integráció erősítésével, a külföldi bankok beengedésével és a hitelekhez való hozzáférés javításával igyekeztek ellensúlyozni.⁵¹ Utóbbi politika rendkívül népszerű volt, ám az EU legmagasabb inflációs rátáját (20,3 százalék 2007-ben) és hatalmas fizetésimérleg-hiányt eredményezett (22,5 százalék 2006-ban és 2007-ben).⁵² A túlfűtöttséget a lakásárak alakulása is jelezte: Rigában a négyzetméter-árak 2004 és 2007 között 400 euróról 1700 euróra nőttek.⁵³ A látványos jelek ellenére azonban semmilyen komoly beavatkozás nem történt, hiszen a gazdaság szárnyalása rendkívül népszerű volt.⁵⁴

3.2. A válság kitörése

3.2.1. Válság Lettországbán

Lettországban már a globális válságot megelőzően is megkezdődött a lassulás a valuta túlértékeltsége,⁵⁵ illetve a hitelezési feltételek szigorodása miatt, mellyel a bankok a túlfűtöttségre reagáltak. 2007 utolsó negyedétől kezdve csökkenésnek indult az export, a belső fogyasztás és a beruházások egyaránt. 2009 harmadik negyedévéig a GDP össz-

⁴⁷ Uo. 9–10.

⁴⁸ BLANCHARD, Olivier, Mark GRIFFITS és Bertrand GRUSS: Boom, Bust, Recovery Forensics of the Latvia Crisis. Konferencia előadás: Brookings Panel on Economic Activity, 2013. szeptember 19–20, Washington DC. A tanulmány szövege elérhető: <http://www.brookings.edu/~media/Projects/BPEA/Fall%202013/2013b%20blanchard%20latvia%20crisis.pdf>. 4.

⁴⁹ EUROPEAN COMMISSION (2013) i. m. 195.

⁵⁰ BOHLE, Dorothee és GRESKOVITS Béla: *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 2012. 116.

⁵¹ BOHLEE, Dorothee: East European Transformations and the Paradoxes of Transnationalization. EUI Working Paper SPS 2010/01. Badia Fiasolana, European University Institute, 2010. 8–9.

⁵² EUROPEAN COMMISSION (2013) i. m. 195.

⁵³ BLANCHARD, GRIFFITS és GRUSS i. m. 8.

⁵⁴ ASLUND és DOMBROVSKIS i. m. 29.

⁵⁵ 2005 és 2008 között az egységnyi munkaerő-költség 2,5-szörösére nőtt. ASLUND és DOMBROVSKIS: 23

szesen 25 százalékot esett.⁵⁶ Ez a visszaesés már a globális válság hatásait is érezte, mely Lettországot két csatornán keresztül érintette: a globális kereslet visszaesése és a tőkeáramlások leállása révén. Míg az első 5 százalék körüli kereslet kiesést okozott, a hitelezés leállása a belső fogyasztást 43 százalékkal vetette vissza.⁵⁷

A válság közvetlen kiváltó oka Lettorszáiban a Parex Bank bukása volt. A Parex Bank a legnagyobb hazai bank volt, amely a lett banki eszközök 14 százalékának tulajdonosa volt. Forrásait fele-fele arányban hazai és külföldi betétesek biztosították. A válság idején ez azért vált problémássá, mivel a bank kitétté vált a betétesek bizalmának – amennyiben pánik alakul ki, önbeteljesítő módon omlik össze a bank, mivel a szigorúan rögzített árfolyam a jegybanknak lehetetlenné teszi a végső hitelezői szerep betöltését. A pánik 2008 októberében be is következett, mivel a Lehman Brothers összeomlását követően a nemzetközi pénzügyi piacok kvázi leálltak, és így a bank számos tartozását nem újították meg.⁵⁸ A bank elvesztette betétei 25 százalékát, és a pánik nem csitult az óvatos kormányzati beavatkozások (pl. a tartalékráta csökkentése) hatására sem.

A globális és hazai kereslet összeomlása, a hitelezés leállása, illetve a bankrendszer instabilitása idején Lettország válaszára került, és megkérdőjeleződött elkötelezettsége a rögzített árfolyam fenntartása mellett. Pénzügyi stabilitása fenntartása érdekében 2008. novemberben külső segítségért folyamodott.⁵⁹

3.2.2. Válság Görögországban

Görögországot a Lehman Brothers 2008 őszi összeomlását követő pénzügyi válság első szakasza kevésbé érintette, hiszen a görög bankok kitétsége a subprime hiteleknek minimális volt.⁶⁰ Emellett a teljes görög adósság (állami és magán) is alacsonyabb volt a GDP 230 százalékán, mint akár a brit (466%), a francia (323%) vagy a német (285%).⁶¹ Mindennek következtében a válság első szakaszában Görögország közvetlenül nem volt érintett, bár a globális visszaesés miatt jelentős esést szenvedett el két legfontosabb szektora, a hajózás és a turizmus.

A válság kitörését a görög kamatszint emelkedése jelezte, mely 2009 végén vált riasztó mértékűvé. Ennek legfontosabb oka a költségvetési hiánycél emelése volt 2009 októberében. A globális válság ellenére a kormányzó PASOK populista kampányt folytatott, majd győzelme után az előző kormány 6 százalékos előrejelzését 12,7 százalékra módosította annak érdekében, hogy kampányígéreteit megvalósíthassa. Ezt a lépést követte decemberben annak elismerése, hogy az államadósság elérte a 300 milliárd

⁵⁶ BLANCHARD, GRIFFITS és GRUSS i. m. 12.

⁵⁷ Uo. 13.

⁵⁸ Uo. 14.

⁵⁹ BAKKER, Bas és Christopher KLINGEN: *How Emerging Europe Came Through the 2008/2009 Crisis*. Washington DC, IMF, 2012. 114.

⁶⁰ VISVIZI i. m. 16-17.

⁶¹ CHRYSOLORAS i. m. 3.

eurót, azaz a GDP 113 százalékát. A két bejelentésre gyorsan reagáltak a hitelminősítő intézetek is, és az országot bővli kategóriába sorolták.⁶² Mivel Görögország nem jutott finanszírozáshoz a piacokról, 2010 májusában egy nemzetközi mentőcsomagot volt kénytelen elfogadni.

4. A mentőcsomagok tárgyalása

Eltérő gazdasági rendszerük ellenére 2009–2010-ben mind Lettország mind pedig Görögország nemzetközi kimentésre szorult. A csomag feltételeiről a Trojkával (Európai Bizottság, Európai Központi Bank, IMF) kellett megegyezniük, mely komoly megszorításokat igényelt. A tárgyalások mögötti folyamatok megértése a második részben bemutatott elmélet alapján közelebb vihet minket annak megértéséhez, hogy miért jött létre egy megszorító spirál Görögországban, és hogyan kerültek el ugyanezt a lettek.

4.1. Lettország

A lett mentőcsomag összeállításának a szokásosnál jóval több szereplő ült az asztalnál. Az IMF és az Európai Bizottság képviselői mellett részt vettek a skandináv országok is, melyek a lett bankrendszerben való 60 százalékos részesedésük miatt voltak érdekelték. A 7,5 milliárd eurós mentőcsomagból 1,7 milliárdot adott az IMF, 3,1 milliárdot az Európai Unió és 1,8 milliárdot a skandináv országok. Emellett Lettország kétoldalú kölcsönt kapott még Csehországtól, Lengyelországtól és Észtországtól.⁶³

A lettek mentőcsomag tárgyalásának központi kérdése az volt, hogy feladja-e az ország az árfolyam szigorú rögzítését. A lettek ragaszkodtak a rögzítéshez, melynek legfontosabb oka az volt, hogy hiteleik 90 százaléka külföldi valutában volt, és belátható időn belül tervezték bevezetni az eurót.⁶⁴ Annak érdekében, hogy a rögzítés fennmaradjon, tisztában voltak azzal, hogy jelentős belső leértékelésre lesz szükség, mely bércsökkentést és súlyos költségvetési megszorításokat jelentett.

A tárgyalások folyamán az európai tárgyalópartnerek támogatták a lett stratégiát, mivel félték attól, hogy egy esetleges leértékelés régiós válságot generált volna. Ezzel szemben az IMF nem volt meggyőződve arról, hogy Lettország képes végrehajtani azt a mértékű belső leértékelést, mely a rögzítés fenntartásához szükséges. A többi tárgyalópartner támogatását látva azonban végül elfogadták a lett stratégiát, és belementek a programba leértékelés nélkül is.⁶⁵

⁶² A válság kitörésének fő eseményeinek összefoglalója időrendben elérhető: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/1795026/euro-zone-debt-crisis/301861/Timeline-of-key-events-in-the-European-sovereign-debt-crisis>.

⁶³ ASLUND és DOMBROVSKIS i. m. 45–46.

⁶⁴ BAKKER és KLINGEN i. m. 115.

⁶⁵ Ezt a tárgyalások idején számos elemző kritizálta. A vitáról és az IMF által kialakított álláspontról lásd. ROSENBERG, Christoph: Why the IMF Supports the Latvian Currency Peg.

A program feltételei között szerepelt a szigorú költségvetési kiigazítás, azaz a költségvetési hiány 3 százalék alá kerülése 2011-re (1. táblázat). Ennek része volt többek között a közszféra béreinek 25 százalékos azonnali, nominális csökkentése, és az ÁFA emelése. Emellett a lett kormány elkötelezte magát a közigazgatás és az oktatási reform mellett. A tárgyalásokon szintén felmerült az, hogy a lettek feladják az egykulcsos adót és az alacsony társasági adót, de ebbe a kormány nem ment bele.⁶⁶

1. táblázat. A mentőcsomagok költségvetési egyenlegre vonatkozó feltételei és teljesülésük Lettorszáiban és Görögországban⁶⁷

	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Lettország 2009	-5,3	-5	-3			
Lettország 2010	-10	-8,5	-6	-3		
Lettország tény	-9,8	-8,1	-3,6	-1,3	-1,4*	-1,0*
Görögország 2010	-13,6	-8	-7,6	-6,5	-4,9	-2,6
Görögország 2012	-15,8	-10,6	-9,3	-7,3	-4,6	-2,1
Görögország tény	-15,6	-10,7	-9,5	-10	-3,8*	-2,6*

*Megjegyzés: a *-gal jelzett értékek előrejelzések.*

A mentőcsomag összeállításakor 2009-re 5 százalékos GDP visszaeséssel számoltak. Ez hamarosan nagyon optimistának bizonyult, mivel az éves visszaesés 18 százalék lett. Elkerülhetetlenné vált a mentőcsomag feltételeinek újratárgyalása, és ismét felmerült az IMF részéről a leértékelés javaslata.⁶⁸ Ekkor azonban az Európai Unió átvette a kezdeményezést, és az IMF-től függetlenül folyósította a mentőcsomag következő részletét támogatva Lettország stratégiáját a rögzítés fenntartásában. Ezt követően 2009. júliusban a többi hitelező is beegyezett abba, hogy a 3 százalékos hiányt egy évvel később teljesítse az ország.⁶⁹ A haladékot az új lett kormány kihasználta, és hatalmas megszorításokat vezetett be – további 20 százalékos bércsökkentést a közszférában, nyugdíjcsökkentést, illetve számos jövedelemadó kivezetését. A megszorítások

Economonitor, 2009. január 6. Elérhető: <http://www.economonitor.com/blog/2009/01/why-the-imf-supports-the-latvian-currency-peg/>

⁶⁶ ASLUND és DOMBROVSKIS i. m. 44.

⁶⁷ A táblázat forrásai: EUROPEAN COMMISSION: Memorandum of Understanding between the European Community and the Republic of Latvia. 2009a. január 28. Elérhető: http://ec.europa.eu/economy_finance/eu_borrower/balance_of_payments/pdf/mou_bop_latvia_en.pdf, EUROPEAN COMMISSION: Memorandum of Understanding between the European Community and the Republic of Latvia. 2009b. július 13. Elérhető: http://ec.europa.eu/economy_finance/eu_borrower/balance_of_payments/pdf/mou_add1_bop_latvia_en.pdf
EUROPEAN COMMISSION: The Economic Adjustment Program for Greece. Occasional Papers No. 61. Brussels: Directorate General for Economic and Financial Affairs, 2010., EUROPEAN COMMISSION: The Second Economic Adjustment Programme for Greece.” Occasional Papers No. 94. Brussels, Commission of the European Communities Directorate General for Economic and Financial Affairs, 2012a., EUROPEAN COMMISSION (2013) i. m. 180.

⁶⁸ ASLUND és DOMBROVSKIS i. m. 85

⁶⁹ EUROPEAN COMMISSION (2009b)

mértéke 2009-ben elérte a GDP 8 százalékát, és 2010-ben ehhez adódott további 5,4 százalék majd még 2,3 százalék 2011-ben.⁷⁰

A megszorításoknak köszönhetően a lettek a módosított feltételeket messze túlteljesítették (1. táblázat), és az ország az Európai Unióban a válságkezelés egyik sikertörténete lett. A kiigazítás sikere utólag is hitelesítette a lett tárgyalási stratégiát, melyet kezdetben még az IMF is túl radikálisnak ítélt meg. A történet lényege azonban mégis az, hogy a mentőcsomag tárgyalásánál hasonló gondolkodású partnerek ültek az asztalnál, mely lehetőséget adott egy meggyőzésre, és nem kényszerekre alapozott mentőcsomag kidolgozására.⁷¹ A lett tárgyalások sajátosságai leginkább a görög mentőcsomag tárgyalásának tükrében érthetőek meg.

4.2. Görögország

Görögország iránt a tárgyalások kezdetétől rendkívül alacsony volt a bizalom. Az ország rendszeresen meghamisította a statisztikáit, és a válság kitörése a felelőtlen gazdaságpolitika jogos büntetésének érződött. Angela Merkel még 2010 februárjában is tagadta egy görög mentőcsomag lehetőségét a nincs-kimentés elvre hivatkozva, és arra ösztönzött, hogy az ország tegyen eleget nemzetközi kötelezettségeinek és szerezze vissza elvesztett hitelességét.⁷²

Több hónapos tétlenség és növekvő pénzpiaci bizonytalanság közepette 2010 májusában a Trojka megegyezett egy három évre szóló 110 milliárd eurós mentőcsomagban. Az euróövezet kormányai ebből 80 milliárdot, az IMF 30 milliárdot biztosított. A csomag feltételei költségvetési konszolidáció illetve kiterjedt szerkezeti reformok voltak.⁷³ Bár a költségvetési konszolidáció mértéke – 3 százalékos hiány 2014-re – nem volt precedens nélküli, két tényező szinte lehetetlenné tette a teljesítést: a recesszió mértéke Görögországban és globális szinten, illetve a valutaleértékelés eszközének hiánya összehasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb feltételeket jelentett a kiigazítás számára mint ami a hasonló mértékű konszolidációk idején fennállt.⁷⁴

⁷⁰ BLANCHARD, GRIFFITS és GRUSS i. m. 18.

⁷¹ A párbeszéd és a meggyőzés erejét emeli ki a mentőcsomag tárgyalásainak elemzése során DAHAN, Samuel: Conceptualising the EU/IMF Financial Assistance Process. In: EUROPEAN COMMISSION DIRECTORATE-GENERAL FOR ECONOMIC AND FINANCIAL AFFAIRS: *EU Balance-of-Payments Assistance for Latvia: Foundations of Success*. Brussels, Commission of the European Communities Directorate General for Economic and Financial Affairs, 2012. 201.

⁷² Az *Economic Policy Journal* tudósítása 2010. február 28-án. A cikk elérhetősége: <http://www.economicpolicyjournal.com/2010/02/merkel-no-greek-bailout.html>.

⁷³ A részletes feltételek megtalálhatóak az Európai Bizottság jelentésében: EUROPEAN COMMISSION (2010)

⁷⁴ ARDAGNA, Silvia és Francesco CASELLI: The Political Economy of the Greek Debt Crisis: A Tale of Two Bailouts. LSE Center for Economic Performance Special Paper No. 25, 2012. Elérhető: <http://personal.lse.ac.uk/casellif/papers/greece.pdf>. 7–8.

Bár Görögország jelentős kiigazítást, bér- és nyugdíjcsökkentést illetve adóemelését hajtott végre,⁷⁵ 2011-re nyilvánvalóvá vált, hogy a program nem sikeres és az ország nem tud visszatérni a piaci finanszírozáshoz. Ennek számos oka volt. Egyrészt a 2009-es deficit módosítása 14-ről 16 százalékra azt jelentette, hogy jóval nagyobb kiigazításra lett szükség, mint amiről a mentőcsomag feltételeiben szó volt. Másrészt az ír majd a portugál mentőcsomag tartósították a bizonytalanságot, ami lehetetlenné tette a piaci finanszírozáshoz való visszatérést⁷⁶. Emellett a korábbnál várt nagyobb visszaesés is hozzájárult ahhoz, hogy az ország elvétette a deficitcél. Ez jelentős részben a kiigazítás összetételéből adódott – bár Görögországnak komoly szerkezeti problémái vannak a túlzott állami beavatkozás miatt, a válságkezelő lépések elsősorban bevételek növelésére és az adóelkerülés elleni harcra koncentráltak, melyek tovább rombolták az üzleti környezetet.⁷⁷ Eközben a privatizáció, mely egy kézenfekvő bevétel-, illetve hatékonyságnövelő eszköz teljesen háttérbe szorult.⁷⁸

A kimentést és a megszorításokat követően a görög gazdaság egyre zsugorodott (5. ábra), ami a konszolidációt még fájdalmasabbá tette. A piaci bizalmatlanság fennmaradása azt jelentette, hogy a piacok nem hitték el, hogy az ország fizetni tudja az adósságait, és így valóban nem is tudta fizetni. Németország ragaszkodása a magánszektor bevonásához a válságkezelés során a befektetőket még óvatosabbá tette.⁷⁹

Bár az, hogy Görögország egy újabb mentőcsomagra szorul már 2011 elején nyilvánvalóvá vált, az új megállapodás csupán 2012. februárban lett aláírva. A partnerek közötti bizalmatlanság a késedelem egyértelmű okának tekinthető. Görögország ideális bűnbak volt. A populista gazdaságpolitika gyakorlata és a rendszeres statisztikai manipuláció mellett az ország jelentősen meghaladta az első két évben a mentőcsomag feltételül szabott költségvetési hiánycél (1. táblázat). Emellett Németországgal való kapcsolatában eluralkodott a kölcsönös neheztelés érzése. Míg a görögök a németeket okolták a súlyos megszorításokért, a németek azt nehezményezték, hogy a görögök folyamatosan tiltakoznak és a feltételek újratárgyalását követelik, míg nekik kell fizetniük a válságkezelés költségeit.⁸⁰ Egy 2012 januárjában készített kérdőíves felmérés tanulságai szerint csupán az 5000 német válaszoló 30 százaléka támogatott változatlan vagy nagyobb arányú részvételt az európai válságkezelésben.⁸¹

⁷⁵ Az intézkedések között említhető az ÁFA és jövedéki adók emelése, az állami beruházások csökkentése, a 13. és 14. havi bérekre felső plafon bevezetése illetve a nyugdíj korhatár emelése. Lásd. MONASTIRIOTIS, Vassilis: A Very Greek Crisis. *Intereconomics*, 2013, 48(1). 5–6.

⁷⁶ ARDAGNA és CASELLI i. m. 21.

⁷⁷ VISVIZI i. m. 29–30.

⁷⁸ Uo. 33.

⁷⁹ ARDAGNA és CASELLI i. m. 22.

⁸⁰ A mentőcsomagok tárgyalásának fogadtatásáról a két országban lásd. a *Guardian* 2011. június 11-i cikkét: <http://www.guardian.co.uk/world/2011/jun/21/german-media-bild-greece-bailout-resentment>.

⁸¹ BECHTEL, Michael M., Jens HAINMUELLER és Yotam MARGALIT: Sharing the Pain: Explaining Public Opinion Towards International Financial Bailouts? MIT Political Science Department Research Paper No. 5, 2012. Elérhető: <http://ssrn.com/abstract=2032147>

A második mentőcsomag aláírása előtt a bizalom további eróziója volt megfigyelhető a tárgyalópartnerek között. A fájdalmas kiigazítás Görögországban jelentős tiltakozásokhoz vezetett. Hazai politikai érdekek miatt a miniszterelnök, George Papandreou népszavazást hirdetett meg az új mentőcsomag feltételeiről, melynek révén az ellenzékben levő ND-vel próbálta megosztani a megszorítások politikai költségeit. Az EU vezetőinek nyomására azonban a népszavazást törölni kellett, és Papandreou lemondott. Helyette az EKB korábbi elnökhelyettese, Loukas Papdemos lett a miniszterelnök, aki egy nagykoalíció élén próbálta a megállapodást végrehajtani a következő választásokig, 2012 májusáig.

A 130 milliárd euró nagyságú második mentőcsomag végül 2012 februárjában került aláírásra. Ugyanekkor sor került a magánszektor bevonására is, ami alapvetően a görög államadósság 53,5 százalékos leírását jelentette. A csomag feltételei még az elsőnél is szigorúbbak voltak, és 2014-re egy 4,5 százalékos elsődleges többletet írtak elő a költségvetésben illetve az államadósság 120 százalék alá csökkentését 2020-ra⁸². A kívánt konszolidáció nagysága példátlan volt az elmúlt 40 év OECD-beli konszolidáció-jához képest⁸³. A szerkezeti reformok feltételei is jelentősen szigorodtak, és rendkívül részletezett intézkedések lettek előírva a közszektor működése, a munka- termék- és pénzügyi piacok szabályozása illetve az igazságszolgáltatás reformja terén⁸⁴.

A mentőcsomag a választási kampány idején lett aláírva, melynek során a legfőbb ellenzéki párt, a SYRIZIA a megállapodás módosítását követelte. A kormányalakítás nehézségét jelezte, hogy a májusi választás után senki nem tudott többségi kormányt kialakítani, ezért a választás megismétlésére lett szükség júniusban. Ezt követően az euró-párti pártoknak (ND, PASOK, Demokratikus Baloldal) nagy nehezen sikerült kormányt alakítaniuk, ám a választóknak küldött első üzenet a foglalkoztatási feltételek újratárgyalásának ígérete volt.⁸⁵

Ebben a helyzetben a Trojka egy rendkívül kemény tárgyalási pozíciót vett fel, és komoly lépéseket követelt annak érdekében, hogy a programot továbbra is finanszírozzák. A kormányzati bérek, nyugdíjak és szociális transzferek csökkentése immár elkerülhetetlenné vált. 2012. novemberre Görögország már túl is teljesítette a feltételeket.⁸⁶ Cserébe a Trojka két évvel, 2016-ra meghosszabbította a deficit 3 százalék alá csökkentésének határidejét. Emellett jelentősen könnyítette a hitel feltételeit, mely közel 40 milliárd eurónyi megtakarítást jelentett Görögországnak, bár senki nem merte a lépéseket

⁸² EUROPEAN COMMISSION (2012a) i. m. 16.

⁸³ ARDAGNA és CASELLI

⁸⁴ Maga a feltételek mennyisége is megdöbbentő – míg az első csomag dokumentációja 90 oldal (EUROPEAN COMMISSION 2010), a második csomag leírása 185 oldal (EUROPEAN COMMISSION 2012). A feltételek közé tartozott a minimálbér 22 százalékos csökkentése, a bér-megállapodások rendszerének teljes decentralizációja és 2015-re 150 000 fő elbocsátása a közszférából. Görögország emellett egy ambíciós privatizációs programot is meghirdetett 50 milliárd euró értékben.

⁸⁵ Lásd. a BBC tudósítását: <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-18564266>.

⁸⁶ EUROPEAN COMMISSION: The Second Economic Adjustment Programme for Greece First Review. Occasional Papers No. 123. Brussels: Directorate General for Economic and Financial Affairs, 2012b. 23.

harmadik mentőcsomagnak nevezni.⁸⁷ A könnyítésnek feltétele volt egy közép-távú költségvetési program elfogadása. Ez egy újabb 13,4 milliárd eurós megszorításnak felelt meg, aminek nagy része (11,25 milliárd) a kiadási oldalt terhelte.⁸⁸

Az egymást követő görög mentőcsomagok tárgyalásának bemutatása révén jól látszik a bizalom hiányának jelentősége. A kezdeti időszakban a görög válságot a korábbi időszak túlköltekezéséért és a statisztikai manipulációért elszenvedett méltó büntetésként értelmezték. A korábbi bűnökért való megfizettetés gondolata a mentőcsomagok tárgyalásának egyik kiindulópontja volt. Az első mentőcsomag sikertelensége, a célok folyamatos elvétése és a feltételek megkerülésére történő próbálkozások tovább növelték az országgal szembeni bizalmatlanságot és ebben a helyzetben a külső körülmények jelentette nehézségek csekély figyelmet kaptak. Az eluralkodó bizalmatlanság a következő mentőcsomag feltételeinek még nagyobb szigorúságában tükröződött. Ezen folyamatok következményeként Görögország az elmúlt évtizedek legnagyobb mértékű konszolidációját hajtotta végre anélkül, hogy ez hozzájárult volna a hitelességének javulásához.

5. Közvélemény és megszorítások

A két ország válságkezeléséről szóló tárgyalások jól megérthetőek a közvélemény megszorításokhoz kapcsolódó nézetei alapján. Ezzel kapcsolatosan fontos leszögezni azt, hogy a különbség nem a gazdasági helyzet eltérő megítéléséből fakad. Mint a 2. ábra mutatja, a lett és a görög közvélemény 2009 és 2011 között nagyon hasonlóan ítélte meg országa gazdasági helyzetét – 90 százalékos többségben voltak azok, akik rossznak látták. A különbség 2012-től növekedett meg, azaz már a válságkezelés eredményeit tükrözte.

Görögország és Lettország szintén nem különbözik abban, hogy a mentőcsomagok tárgyalását és végrehajtását komoly politikai bizonytalanság mellett kellett végrehajtani. Lettorszáiban a válság már 2007 végén megkezdődött, és ugyanebben az időpontban az akkori miniszterelnök, Aigars Kalvitis belebukott abba, hogy le akarta váltani a korrupcióellenes hivatal vezetőjét. Ezt követően került hatalomra Ivars Godmanis, aki az önálló Lettország első miniszterelnökeként komoly hitelességgel rendelkezett.⁸⁹ A válság kezelését azonban késve kezdte meg, és még 2008 őszén is hatalmas ellenállás fogadta a költségvetési megszorításokkal kapcsolatos terveket.⁹⁰ Ahogy azonban a gazdasági összeomlás nyilvánvalóvá vált, a valuta rögzítésének fenntartása miatt egyre nagyobb volt a költségvetési megszorításokat követelők tábor. A 2009-es költségvetést az ellenzék amiatt kritizálta, mert nem tartalmazott elég kiigazítást, és egyes érdek-

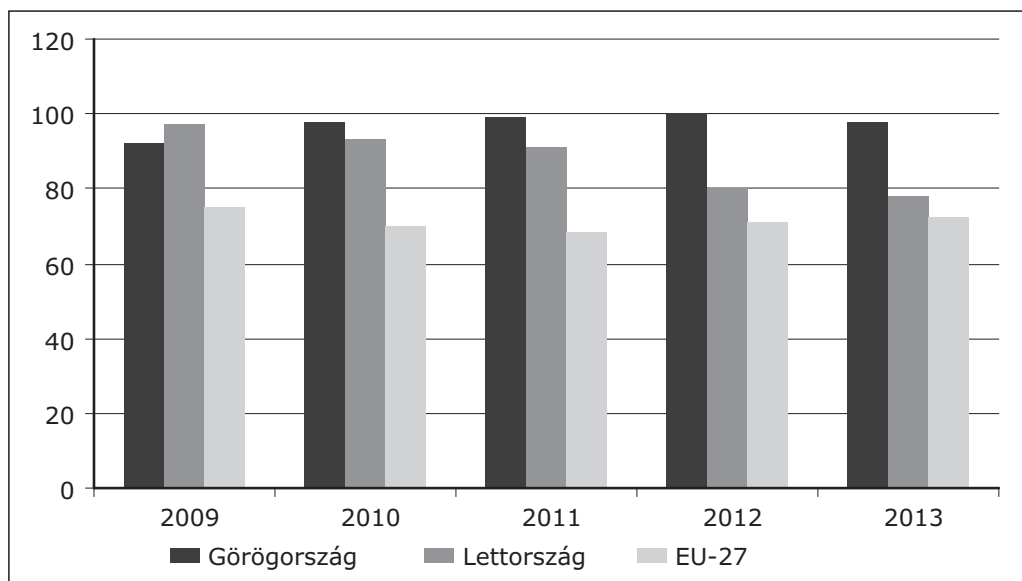
⁸⁷ A csomag részleteiről lásd. a Eurogroup nyilatkozatát: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/en/ecofin/133857.pdf

⁸⁸ EUROPEAN COMMISSION (2012b) i. m. 30.

⁸⁹ ASLUND és DOMBROVSKIS i. m. 33–34.

⁹⁰ Uo. 36

2. ábra. A hazai gazdasági helyzet megítélése 2009–2013 (% rossz)

Forrás: Eurobarometer felmérések (Nos. 72, 74, 75, 77, 79)

Elérhető: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb_arch_en.htm

csoportokat védeni próbált a megszorítások hatásától.⁹¹ 2009. januárban az ellenzék elérte az új választások kiírását, melyet meg is nyertek, és Valdis Dombrovskis vezetésével új kormány alakult. Hatalomra kerülése után rendkívüli költségvetési stabilizációt hajtott végre, melynek révén sikerült teljesíteni a módosított mentőcsomag feltételeit. A szigorú megszorítások azonban nem eredményeztek népszerűség-vesztést, és 2010. októberben Dombrovskis-t újraválasztották a korábbinál is nagyobb többséggel. Az ellenzék megszorítás-ellenes kampánya megbukott.⁹²

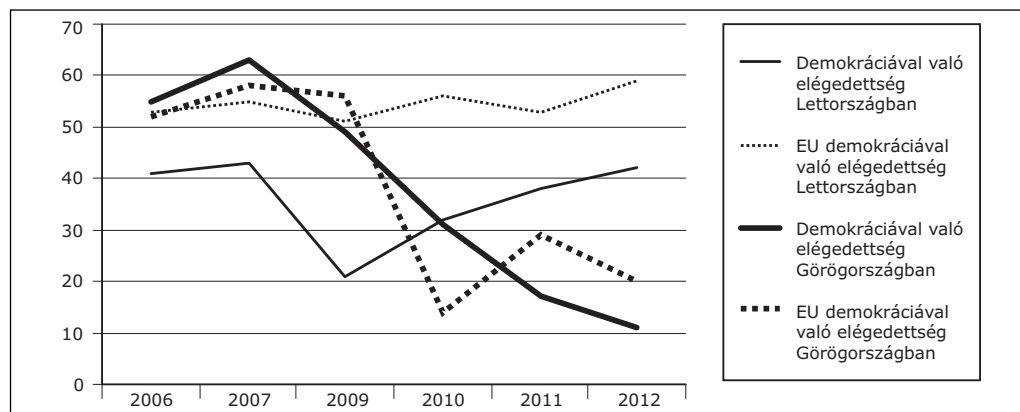
Görögországban eközben történelmi léptékű változások mentek végbe a pártrendszerben. Bár a 2009-es választások, melyet a PASOK nyert, még nem tükrözték a válságot, a 2012-es választás már egyértelműen igen.⁹³ Az országban az összes hagyományos párt veszített erejéből, és a szélsőségek megerősödésének lehettünk tanúi. A PASOK, melyet a választók a válság fő előidézőjének tartottak, csupán a szavazatok 13,2 százalékát szerezte meg a 2009-es 44 százalékos eredményhez képest. Ezzel a parlamentben 160 helyükből 116-ot elvesztettek. A választásokat kis különbséggel az ND nyerte meg 18,85 százalékkal, ám ez az eredmény is bőven alatta maradt a 2009-es 33 százaléknak. A radikális baloldali SYRIZIA és a szélsőjobb-oldali Arany Hajnal,

⁹¹ Uo. 38, 40.

⁹² Uo. 97.

⁹³ A választási eredmények elérhetőek: <http://www.electionresources.org/>

3. ábra. Demokráciával való elégedettség
Lettországban és Görögországban 2006–2012

Forrás: Eurobarometer felmérések (No. 65, 68, 72, 73, 76, 78).

Elérhető: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb_arch_en.htm

melyek elleneztek a mentőcsomag vérehajtását a szavazatok 16,8 illetve 7 százalékát kapták. Bár a júniusi választások utáni a kimentés-párti pártoknak sikerült kormányt alakítaniuk, a választások tisztán mutatták a társadalom kiábrándultságát és a megszorítások ellenzését.

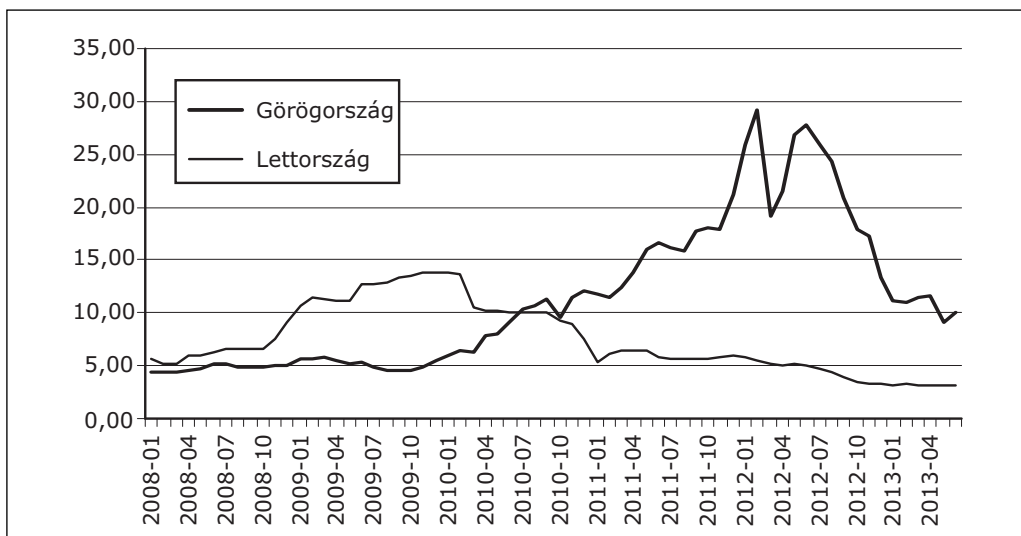
A két társadalom eltérő hozzáállását a megszorításokhoz jól mutatja a demokráciával való elégedettség mutatóinak alakulása is, mely a rendszerszintű bizalom egyik fontos mutatója (3. ábra). Míg a válság előtt az EU demokráciával való elégedettségük hasonló szinten állt, a mentőcsomaggal kapcsolatos tárgyalások során ez Görögországban lezuhant, míg Lettország esetén stabil maradt – a mentőcsomag szigorú feltételei nem erodálták az EU hitelességét. A nemzeti szintű demokráciával való elégedettség Görögországban a válság előtt jóval magasabb volt mint Lettorszáiban, azaz a populisták politika messzemenően népszerű volt. A válság után azonban ez a támogatás összeomlott, melyet a szélsőséges pártok erősödése is illusztrál. Eközben Lettorszáiban a szigorú válságkezelés a válság hatására bekövetkező csökkenést teljes mértékben kompenzálni volt képes.

A két eset jól mutatja, hogy önmagában a megszorítások nem eredményeznek népszerűség-vesztést. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a lettől hasonló gazdaságpolitika Görögországban népszerű lett volna. Ám rámutat arra, hogy a közvélemény támogató hozzáállása megkerülhetetlen a sikeres válságkezeléshez. Ebben a támogatásban pedig döntőnek tekinthető a kollektív emlékezet szerepe – míg Lettorszáiban a neoliberális megoldások a nemzeti identitás részévé váltak, Görögországban több évtizedes öröksége van a gondoskodó állam koncepciójának. Míg a hitelezés elérhetősége idején ez a különbség nem jelentkezett egyértelműen a növekedési teljesítményben, válság idején jelentősége felnagyitódott.

6. Piaci reakciók

A Trojkával való kapcsolatok illetve a közvélemény befolyásolja a piaci megítélést is. A 4. ábra havi adatokat mutat a 10-éves kormányzati kötvényekre.

4. ábra. 10-éves lejáratú kormányzati kötvények kamatszintje 2008–2013 (havi adatok)

Forrás: ECB Statistical Data Warehouse

Mint a 4. ábrán látható, 2008. októberig csekély különbség volt a két ország kamatszintje között. A lett válság kitörése 2008 őszén a lett kamatok növekedéséhez vezetett, csökkenés csak 2010 elején, a válságkezelés végrehajtása után kezdődött meg. A sikerek láttán, melyet az euró-övezeti csatlakozás jóváhagyása is megerősített, a kamatok jóval a válság előtti szintre csökkentek. Görögország ehhez képest nagyon eltérő pályát járt be. A 2010. májusi mentőcsomag ellenére kamatszintje folyamatosan nőtt, jóval magasabbra, mint Lettországé a válság idején. A mentőcsomag újratárgyalása, és az elmúlt évtizedek legkeményebb megszorítása⁹⁴ ellenére azonban kamatszintje még 2013 elején is majdnem kétszerese a válságot megelőző időszakénak. A kényszer hatására végrehajtott kiigazítás tehát önmagában nem volt képes előidézni a piaci bizalmat.

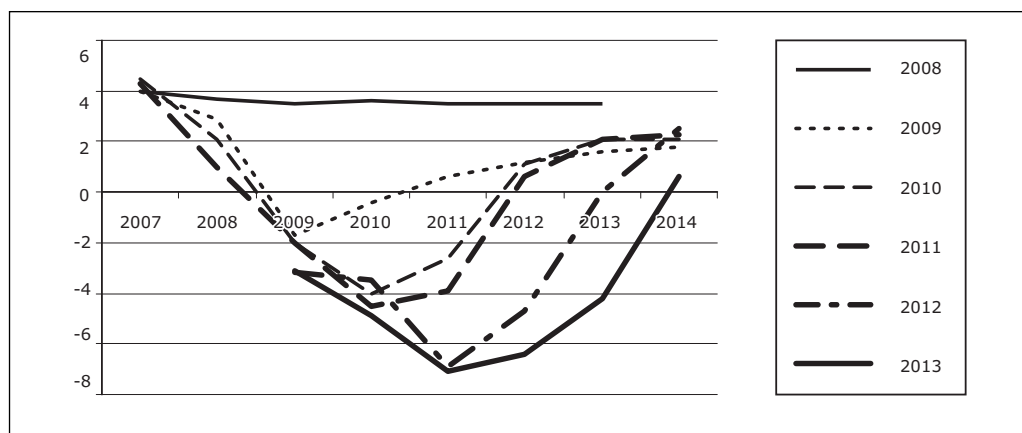
A piacok eltérő megítélése jelentősen befolyásolta a válságkezelés kimenetelét is.

⁹⁴ Görögország strukturális egyenlegét 17,5 százalékkal javította 2009 és 2013 között, ami messze a legnagyobb kiigazítás a fejlett világban. Messze lemaradva második és harmadik követi Izland és Írország 5,6 százalékos javulással. IMF: *Fiscal Monitor October 2012 – Taking Stock: A Progress Report on Fiscal Adjustment*. Washington, IMF, 2012 8.

7. A válságkezelés kimenetele

A leírtak alapján a válságkezelésben a következő dinamikát láthatjuk. Különböző okokból mind Görögország mind pedig Lettország súlyos pénzügyi válságba került. Mindketten hatalmas kiigazítást hajtottak végre, melynek során Görögország közel 50 milliárd eurónyi értékben hajtott végre költségvetési kiigazítást 2010 és 2012 között, és további 15 milliárdot tervez 2015-ig. A 2010-es GDP-hez mérve a kiigazítás eléri a GDP 30 százalékát.⁹⁵ A költségvetési kiigazítás nagyságrendje Lettorszáiban 2008 és 2011 között a GDP 15 százalékára tehető, melynek legnagyobb részét 2009-ben hajtották végre.⁹⁶ Bár mindkét ország hatalmas kiigazítást hajtott végre, a növekedésre gyakorolt hatás erősen eltér a két országban.

5. ábra. GDP előrejelzések és tények Görögországban 2007–2013

Adatok: IMF és az Európai Bizottság előrejelzései 2007–2013.

Az 5. és 6. ábra a várakozások és a megvalósulás közötti eltéréseket mutatja. A két ország közötti különbség szembetűnő. A görög előrejelzések rendszeresen túlzottan optimistának bizonyultak, míg Lettorszáiban jellemző a célok és a kimentek közötti megfelelés. Tekintve, hogy a két ország egymással szinte párhuzamosan valósított meg kiigazítást, a nemzetközi körülmények ezeket a különbségeket nem indokolhatják.

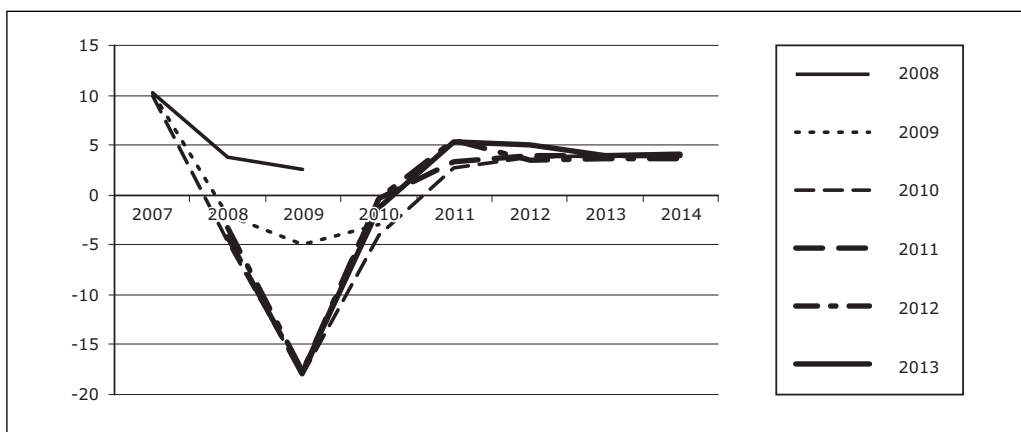
A céloktól való jelentős eltérések Görögország kapcsán komoly kérdéseket vetnek fel a program tervezése kapcsán. Ezt a kérdést vizsgálja az IMF zárójelentése is, mely arra jut, hogy jelentősen alábecsülték a költségvetési multiplikátort illetve nem követ-

⁹⁵ MONASTIRIOTIS i. m. 5.

⁹⁶ COMITE, Francesco, Gabriele GUIDICE, Júlia LENDVAI és Ingrid TOMING: Fiscal consolidation in the midst of the crisis. In: EUROPEAN COMMISSION DIRECTORATE-GENERAL FOR ECONOMIC AND FINANCIAL AFFAIRS: *EU Balance-of-Payments Assistance for Latvia: Foundations of Success*. Brussels, Commission of the European Communities Directorate General for Economic and Financial Affairs, 2012. 77.

kezett be a magánszektor beruházásainak növekedése, melyet a szerkezeti reformoktól vártak. A jelentés visszautasítja azt a lehetőséget, hogy egy fokozatosabb kiigazítási pálya jobb eredményekhez vezetett volna mondván, hogy ez további finanszírozást igényelt volna, ami politikailag nem volt lehetséges.⁹⁷

6. ábra. GDP előrejelzések és tények Lettországból 2007–2013

Adatok: IMF és az Európai Bizottság előrejelzései 2007–2013.

Amikor a görög esetet összehasonlítjuk Lettországgal, akkor további okokat is sejtethetünk a két ország közötti különbségek kialakulása mögött. A program melletti belső elköteleződés, a helyi tudás jelenléte és felhasználása feltehetően erőteljesen hozzájárult a jobb lett teljesítményhez. Ezzel szemben a görögökkel kapcsolatos bizalmatlanság éppen a statisztikai manipulációkból adódott, mely azt is jelentette, hogy az országról jóval kevesebb megbízható információ állt rendelkezésre mint az lett esetben. Ezek a különbségek a kiinduláskor a válság során felerősödtek és jó, illetve rossz körök kialakulásához vezettek. Míg Lettországból a célok és a megvalósulás között szoros kapcsolat volt, mely növelte az ország iránti bizalmat, a célok rendszeres elvétése Görögországban teljesen aláásta a válságkezelést még akkor is, amikor már hatalmas erőfeszítéseket tettek. A mentőcsomagok tárgyalásai során az eurózónából való kilépés végig fennállt lehetőségként, mely magával hozta a piacokról való kizárást és a betétek kiáramlását a bankokból.

⁹⁷ IMF: Greece: Ex Post Evaluation of Exceptional Access Under the 2010 Stand-By Agreement. IMF Country Report No. 13/156, 2013. 20–22.

8. Következtetések

Görögország és Lettország esete azt illusztrálja, hogy a bizalom, illetve annak hiánya hogyan játszik szerepet a megszorító spirálok kialakulásában. A két országban sem a kiigazítás mértéke sem pedig a következményei nem tekinthetők független változónak – mindkettőt meghatározta a kormányzat viszonyának minősége a Trojkával, a lakossággal és a piacokkal. A bizalom hiánya magyarázatot nyújt arra a paradoxonra, hogy Görögország bár hatalmas mértékű konszolidációt vitt véghez, nem volt képes visszatérni a piaci finanszírozáshoz. Ezzel szemben Lettország némileg visszafogottabb megszorításokkal is jelentős elismerést aratott és sikeresen kerülte el az önerősítő megszorító spirált, mely Görögországban kifejlődött.

A bizalom azonban szintén nem független változó és jól látható a kapcsolat a társadalmi attitűdökkel. A neoliberális gazdaságpolitika és a nemzeti identitás összefonódása hitelessé tette a lett kormányzat elkötelezettségét a szigorú kiigazításról. A nagyobb hitelesség révén képesek voltak a görögöknél kisebb erőfeszítéssel jobb eredményt elérni.

A tanulmányból adódó legfontosabb következtetés, hogy a költségvetési megszorítások nem tekinthetők független változónak, és alakulásukat meghatározó módon befolyásolják a társadalom attitűdjei. Ebből adódóan elmondható, hogy az állami gondoskodást ígérő populista gazdaságpolitika többszörösen is megbosszulja magát: az adósság felhalmozása mellett a társadalmi várakozások torzításával ellehetetleníti a válságkezelés eredményességét is. Éppen ezért a hiteles intézményrendszer kialakítása és a legitimitás populista lépések helyett jó kormányzásra való alapozása a feltörekvő országok számára megkerülhetetlen feladat mind a válságok mind pedig a megszorító spirálok kialakulásának megelőzésében.

LESZ-E PÉNZ FEJLESZTÉSRE? A PÉNZÜGYI STABILIZÁCIÓS PROGRAMOK AZ EURÓPAI UNIÓS ADÓSSÁGMENEDZSELÉSBEN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL NÉMETORSZÁGRA¹

Kőrösi István²

Bevezetés

A legutóbbi, 2008-ban kezdődött és hatásaiban máig le nem zárult pénzügyi válság egyúttal a világgazdaság, a nemzetközi pénzügyi intézményrendszer, a gazdasági-pénzügyi működési mechanizmusok és a gazdaságpolitikai eszköztár alkalmazásának válsága is, a gazdasági-pénzügyi szereplők súlyos etikai felelősségével együtt. Azóta kiderült, hogy a válságproblémák a válság után is fennmaradtak és kezelésük hosszú távú, nehéz feladatokat ró a gazdasági struktúrák befolyásolóira, a gazdaságpolitikákra és a társadalmi szereplőkre egyaránt.

A döntően hitelfelvételekre alapozott, adósságnövelés árán megvalósított gazdasági növekedés korszaka jó időre lezárult, illetve tarthatatlanná vált. A pénzügyi konszolidáció került előtérbe, s ez behatárolja a fejlesztésösztönzés forrásait. A gazdaságban a reálszféra és a pénzügyi szféra drasztikusan felborult egyensúlyának megteremtése, azaz a belátható időtávban az egyensúlyhiányok csökkentése elkerülhetetlen feladattá vált az Európai Unió egészében, még a legfejlettebb, sőt a fizetésimérleg-többlettel rendelkező országokban is. Ez az államháztartás egyensúlyának megteremtésével és fenntartásával kapcsolatos költségvetési intézkedéseket helyezi előtérbe.

A pénzügyi egyensúlyhiányok csökkentésének céljával együtt előtérbe kell helyezni a fejlesztéspolitikát és annak finanszírozását, mert az EU-országok, köztük Magyarország konszolidációja és előretörése csak így biztosítható. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy jelenleg a költségvetési hiány alacsonyan tartása és az adósságteher csökkentése a legfőbb út arra, hogy a növekedési bevételek többlete mellett több finanszírozási forrás keletkezzen a fejlesztéspolitika finanszírozására. Az adósságmenedzselés ebből a szempontból rendkívüli jelentőségű. Az adósságmenedzselés a stabilitási programok szempontjából a következőkben az e téren legsikeresebb német tapasztalatokat és az Európai Központi Bank stabilitási csomagterveit elemzem.

1. Az Európai Központi Bank stabilitási csomagjai és Németország szerepe az európai adósságmenedzselésben

Németország az európai adósságkezelésben kulcsszerepet játszik. Az EU-ban játszott legnagyobb finanszírozói szerepe a brüsszeli költségvetéshez való hozzájárulásban el-

¹ A tanulmány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem TÁMOP-4.2.1.B-11/2/KMR-2011-0002. sz. projektje (A tudományos kutatások kibontakoztatása a PPKE-n) keretében jelent meg.

² a közgazdaság-tudomány kandidátusa, egyetemi docens, PPKE

törpül a különböző támogatási programokban való részvétele, a pénzügyi mentőcsomagokhoz, hitelnyújtáshoz és garanciavállaláshoz történő hozzájárulásához képest. Az EU költségvetéséhez való nettó befizetői hozzájárulása 2011-ben 12,14 Mrd euró volt. A Németországból az EU költségvetésbe történő befizetések 23,77 Mrd eurót tettek ki, az EU-ból Németországba érkező transzferek 11,83 Mrd eurót értek el. Ebből az igazgatási kiadásokat levonva (193,4 millió euró) a német befizetési többlet az említett, több mint 12 Mrd eurónyi hozzájárulást jelent.³

A következőkben áttekintjük az EU legfontosabb pénzügyi stabilizálási alapjait és az azokkal kapcsolatos német koncepciókat és szerepvállalást. Ezek 100 Mrd eurón felüli nagyságrendje jól érzékelteti, hogy a német pénzügyi szerepvállalás kiemelkedő méretű és jelentőségű. A német belföldi pénzügyek elemzéséből kiderült, hogy Németország pénzügyi erejét a belső stabilizáció leköti, így nem pótlólagos pénzt kíván pumpálni a közös projektumokba, hanem elsősorban saját stabilitási koncepcióját, stratégiáját, politikáját és eszközrendszerét kívánja partnereivel elfogadtatni.

Az *Európai Pénzügyi Stabilitási Eszközt* (EFSF – European Financial Stability Facility)⁴ 2010 júniusában német–francia közös koncepció nyomán hozták létre. Az EFSF fő célját abban határozták meg, hogy „az egész euró valutaövezet pénzügyi stabilitását biztosítsa”. Ez az alap tulajdonképpen védőernyő funkciót hivatott betölteni. Az euróövezeti országok 780 Mrd eurós garancialapot hoztak létre, amely 440 Mrd eurós hitelezési kapacitással rendelkezik. Az EFSF létrehozásához Németországban egy ún. Stabilizációs Mechanizmus-törvényt (Stabilisierungsmechanismusgesetz) kellett elfogadni, amely ellen tudósok, menedzserek és egy politikus is keresetet nyújtottak be a német Alkotmánybírósághoz, abból a célból, hogy az EU ne válhasson „garancia- és transzferközösséggé”. Az Alkotmánybíróság úgy döntött, hogy a garanciavállalás mérete nem lépte túl azt a határt, amelynek nyomán a Szövetségi Gyűlésnek az államháztartással kapcsolatos döntési jogköre csorbult volna. Ugyanakkor leszögezte, hogy minden további mentőcsomaghoz a Szövetségi Gyűlés költségvetési bizottságának hozzájárulása szükséges.

Az EFSF a tőkepiacon vehet fel hiteleket, amelyekre az euróövezeti tagországok kvótájuk arányában garanciát vállalnak. A tagországok kvótája 50 százalékban a népesség számával, 50 százalékban GDP-jükkel arányos. Németország részesedése 28 százalék, ami 123,2 Mrd eurót jelent. Feltétlenül szükséges helyzetben a Szövetségi Gyűlés költségvetési bizottságának jóváhagyásával a Németország által garantált összeg 20 százalékkal növelhető; 148 Mrd euróra. A német–francia javaslat nyomán elfogadott konstrukció szerint a felvett hitelek nem csak teljes összeggel, hanem 120 százalékosan garanciát nyújtanak. Ez azt jelenti, hogy a résztvevők kvótájuk felett szükség esetén még 20 százalékos többletgaranciát vállalnak. Ennek a túlbiztosított konstrukciónak köszönhetően a nemzetközi hitelminősítőktől az EFSF a legjobb, AAA minősítést

³ http://ec.europa.eu/budget/figures/2012/2012_de.cfm Az Eurostat által külön kimutatott nettó befizetési pozíció ennél kisebb (kb. 10 Mrd euró), aminek az a magyarázata, hogy a nemzetállami befizetések egy részét az EU-költségvetés saját bevételi forrásként tartja nyilván.

⁴ <http://www.efsf.europa.eu/about/index.htm>

kapta. A tagállamok az IMF-tagságuk révén ottani részesedésükkel is részt vesznek a finanszírozási akciókban. Az EFSF-nek nyújtott tagállami garanciát akkor kell teljesíteni, ha az EFSF nem tudná visszafizetni az általa felvett hiteleket. Ez akkor történhetne meg, ha egy tagország csődbe jutna és nem fizetne. A mentőcsomagok révén a hitellavína továbbgörgetése folyik. A müncheni IFO Gazdaságkutató Intézet számításai szerint Görögország csődje Németország számára 82 Mrd eurós tehertételt jelentene, ha egyúttal rögtön az eurózónából is kilép. Ha az utóbbi nem történik meg, mivel jogilag nem automatikus, akkor még nagyobb, 89 Mrd eurós német veszteség keletkezne.⁵

Az EFSF pénzügyi csomagjaiból eddig öt ország részesült: Görögország, Írország, Portugália, Spanyolország és Ciprus. Hatodikként Szlovénia is mentőcsomagot igényelt, amit az EU-Bizottság 2012 júniusában kilátásba helyezett.

A Német Szövetségi Bank (Deutsche Bundesbank) 2011 szeptemberében hivatalos állásfoglalást tett közzé arról, hogy az EFSF eszköztárának kibővítésével további nagy lépés történt a közösségi felelősség kiterjesztése felé és a tőkepiaci fegyelem csökkenése irányába, anélkül, hogy cserébe a nemzeti pénzügyi politikák fölötti ellenőrzési és befolyásolási lehetőséget érezhetően megerősítették volna.

A 2011–2012-es pénzügyi stabilizálási koncepciók a Stabilitási és Növekedési Paktum konkretizálására és megvalósításának hatékonyabb biztosítására irányulnak. Ez a paktum előírta, hogy középtávon kiegyensúlyozott államháztartást kell elérni és megerősítette, hogy éves szinten be kell tartani a Maastrichti Szerződésben rögzített célokat, köztük azt, hogy az államháztartási deficit aránya az éves GDP 3 százalékát nem haladhatja meg. A paktumban szerepelt azonban egy kivétel: súlyos, mélyreható recesszió esetében ideiglenesen meg lehet haladni ezt a küszöböt.⁶ Az elmúlt években már az EU-országok túlnyomó többsége ellen indult túlzott deficiteljárás (EDP – Excessive deficit procedure). Jelenleg (2012 novemberében) 21 ország ellen folyik ilyen. Köztük volt, illetve van Németország, Hollandia és Franciaország is. 2011 márciusában német–francia kezdeményezésre megállapodás született a túlzott deficiteljárás szigorításáról, amely szerint a büntetőeljárást a határ túllépése esetén automatikusan elindítják és az ECOFIN-Tanácsnak indokolnia kell, ha nem vezeti be azt. Az eljárás megszüntetéséről is a Tanács dönt az adott ország összesített pénzügyi helyzetének megvizsgálása és mérlegelése után, ami problematikus, mert szubjektív megítélésre, illetve időhúzásra ad alkalmat. A túlzott deficiteljárás akkor fejeződik be, ha az ECOFIN-Tanács úgy ítéli meg, hogy „a túlzott deficitet az érintett országok kiküszöbölték”. Német és francia kritikák gyakran hangsúlyozzák, hogy az ECOFIN-Tanácsban azok döntenek, akik maguk is felelősek a helyzetért. Chirac, korábbi francia elnök a 3 százalékos deficit-küszöb helyett 4 százalékos javasolt a pénzügyi mozgástér növelésére a növekedés érdekében. Alliot-Marie, korábbi francia védelmi miniszter pedig azt javasolta, hogy indokolt eset-

⁵ <http://www.sueddeutsche.de/geld/rettungsschirm-fuer-den-euro-tickende-zeitbombe-1.1080370> és az IFO-Intézet számításai alapján: <http://www.cesifo-group.de/de/ifoHome/policy/Haftungspegel.html>

⁶ EU-Működési Szerződés, 124. és 126. cikkely

ben egyes beruházási és védelmi kiadások ne számítsanak bele a deficitbe.⁷ A német pénzügyminisztérium véleménye szerint biztosítani kell, hogy a költségvetési fegyelmet ne csak megköveteljék, hanem meg is valósítsák.

A *Hatos csomagot* (*Sixpack*) Németország kiemelten szorgalmazta és az EU döntés-előkészítő szakértői (köztük nagy számban és aktivitással a németek) konkrét mutatórendszerrel állítottak össze a mérhetőség érdekében.⁸ A Hatos csomag négy fő intézkedése a Stabilitási és Növekedési Paktum reformjára vonatkozik, kettő pedig a jelzőrendszer kialakítására és alkalmazására, valamint a korrekciós mechanizmusra. Tanulságos áttekinteni a jelzőtáblaként összeállított tíz mutatót.⁹

1. A fizetési mérleg szaldója a mindenkori utolsó 3 évben a GDP +6 és -4 százaléka között legyen.
2. A GDP-hez viszonyítva az országok nettó külföldi vagyoni pozíciója legfeljebb 35 százalékkal változhat évente.
3. Az exportpiaci részesedés 5 év alatt legfeljebb a GDP 6 százalékaival csökkenhet.
4. A nominális fajlagos bérköltségek 3 év alatt legfeljebb 9 százalékkal növekedhetnek az euró-övezeten belüli és 12 százalékkal az azon kívüli országokkal szemben.
5. A reál effektív-árfolyam meghatározása (a harmonizált fogyasztói árindex alapján), 35 országgal szemben kiszámítva történik, s annak változása ± 5 százalék lehet az euró-övezeten belül és ± 11 százalék azon kívül.
6. A magánszektor adósságállománya legfeljebb a GDP 160 százaléka legyen.
7. A magánszektor hiteláramlását a GDP 15 százalékára kell korlátozni. A magánszektorba beleszámítják a non-profit társaságokat, szervezeteket is. Az említett küszöb a kötelezettségek állománya értékének változására vonatkozik.
8. Az ingatlanárak éves változása legfeljebb 6 százalékkal lehet magasabb, mint az Eurostat magánfogyasztói árindexének változása.
9. Az összes államadósság mindig az éves GDP legfeljebb 60 százaléka legyen (megismétlik a 3. maastrichti kritériumot).
10. 3 év átlagában a munkanélküliségi ráta legfeljebb 10 százalék legyen.¹⁰

Az *Euró-plusz Egyezmény* a versenyképesség növelésére irányuló csomag, amely kiegészíti az Európai Szemesztert és a Hatos-csomagot. Az Európai Szemeszter a nemzeti államháztartások tervezését és az Európai Stabilitási Mechanizmust jelenti. Az utóbbiakat az EU-Bizottság és a Parlament is jóváhagyták, így az Európa-jog részévé váltak. Az Euró-plusz viszont csak a résztvevők együttes működésén alapul, nem része a közösségi jognak. Ez az egyezmény gazdaságpolitikai koordinációt irányoz elő. A német kormány az új egyezményt a gazdaságpolitikai koordináció új minőségét biz-

⁷ <http://www.courrierdesmaires.fr/actualite/europe-des-aides-regionales-suspendues-au-respect-du-pacte-de-stabilite-29140.html>

⁸ www.euractiv.de/finanzen-und-wachstum/artikel/six-pack-reform

⁹ www.eds-destatis.de/de/press,14.02.2012

¹⁰ www.europarl.europa.eu/news/de/hedlines/content20110429FCS18371/html

tosító egyezményként értékelte.¹¹ Ugyancsak német kormányzati vélemény szerint az egyezmény súlypontjait a versenyképesség növelését célzó nemzetállami intézkedések és a kóros egyensúlyhiányok leépítése képezik. A gazdaságpolitikai koordináció keretében lehetőség nyílik olyan restriktív intézkedések alkalmazására (pl. az inflációt kiegyenlítő juttatákszámítási mechanizmusok feladására), amelyek ronthatják az elért szociális helyzetet, illetve akadályozhatják a növekedést ésszerűen serkentő nemzetállami döntéseket is. Több ország a gazdaságpolitikai önállóság csorbulásától is tart, amelyet nem kívánatosnak ítélt. Ezért Nagy-Britannia, Svédország, Csehország és Magyarország nem csatlakozott az egyezményhez.

Élesek a viták az egyezménnyel kapcsolatban az országokon belül is. Németországban a Német Szakszervezeti Szövetség (DGB – Deutscher Gewerkschaftsbund) a szerződést „a gazdasági ésszerűtlenség és a szociális ridegség paktumának” nevezte. A kritika tárgyyszerű megfogalmazásait idézzük. Rámutatnak arra, hogy „a pénzpiacok gyors és hatékony szabályozása, a spekuláció leküzdése és az adóparadicsomok kiszárítása nélkül” nem lehet megoldani a helyzetet. „A válsággal küzdő országoknak növekedési és nem restriktív stratégiára van szükségük”. „A pénzpiacok megzabolázása, gazdasági prosperitás és igazságos teherkiegyenlítés nélkül egyik válság a másikat követi”. A DGB azért is bírálja az Euro-pluszt, hogy a „termelékenységnövelésen alapuló bérpolitika” leple alatt a munkavállalók kárára beavatkozik tarifapartnerek autonómiájába és a kialakult bérképzési alkufolyamatokba. Sérelmezik az inflációt kiegyenlítő béremelési gyakorlat feladását célzó törekvéseket is.¹² A különböző bírálatokat mérlegre téve látható, hogy Németországban is az érdeklődésekben súlyos kérdésként merül fel, hogy „ki fizesse a válságkezelés terheit”. Az adósságmenedzselésben is alapvetően eltérő a megközelítés a „stabilitással a növekedésért” és a „növekedéssel a stabilitásért” irányzatok hívei között. Az előbbi e kérdésben is elsősorban a németek, az utóbbit a franciák képviselik.

Az *Európai Fiskális Paktum* (EFP – European Fiscal Pact)¹³ teljes hivatalos neve és célja szerint a „Gazdasági és Monetáris Unió stabilizálására, koordinációjára és szabályozására” irányuló egyezmény. A fiskális stabilitás megteremtése, az államadósság leszorításának stratégiája és a fiskális politika koordinációjának terén történő előrehaladás állnak a paktum középpontjában. A szerződést tartalmáról 2011 decemberében egyezett meg 25 ország, az aláírásra 2012 márciusában került sor. Nagy-Britannia és Csehország nem csatlakozott az egyezményhez. Az egyezménnyel kapcsolatban kezdeményező szerepet játszott ezúttal is Németország és annak kidolgozásában is mértékadó szerepet játszott. A franciákkal való egyeztetések során sikerült közös álláspontot kialakítani, Nagy-Britannia viszont az egyezmény tartalmát nem tudta elfogadni. A paktum lényegét az államadósság hatékony kezelésére irányuló intézkedések alkotják: az államadóssággal kapcsolatos kérdésekben automatikus eljárásrend, a szankciók

¹¹ www.bundesregierung.de/Content/DE/2011/04/04

¹² www.dgb.de/themen/++co++d104762e-61f6-11e0-4d9c-00188b4dc422

¹³ Részletes elemzését lásd Karsten Herzmann tanulmányában, ZJS 2/2012: http://www.zjs-online.com/dat/artikel/2012_2_538.pdf

szigorítása és az ECOFIN-Tanács döntési joga, hogy mikor látja teljesítve a megszabott feltételeket.

A paktumnak több új vonását problematikusnak ítéljük. A Bizottság országonként dönthet a kiadások és az eladósodás tolerált mértékéről, ami a többes mérce eklatáns példája és az országok eltérő kezelését teszi lehetővé. Elfogadható viszont, hogy tartós deficit esetén jelenteni kell a Bizottságnak a deficitcsökkentés tervét és módozatát. A Bizottság mérlegelési joga viszont újabb vitákhoz vezethet és Brüsszel szubjektíven ítélheti meg a tagországok programját, nemegyszer ugyanazon kérdésben eltérően foglalkozva állást. Az eladósodás növekedését, a jelentős új hitelfelvételeket előre jelenteni kell és az éves költségvetési terveket a Bizottsághoz be kell nyújtani. A 3 százalékos küszöbértéket meghaladó államháztartási deficit esetén eddig is deficiteljárás indult, de ennek elindítása ezután automatikus lesz, kivéve, ha a GMU-tagországok többsége minősített szavazással leállítja azt. Ez ismét alkuknak nyit teret. Az euró-övezetben a büntetési szankciók is automatikus következményként lépnek életbe. Ez nem vonatkozik Magyarországra az euró-övezetbe történő belépésünk előtt. Magyarország erre vonatkozóan garanciát kért és kapott, amit a jelenlegi helyzetben igen fontosnak kell tartanunk.

Az egyezménnyel kapcsolatban folyamatosan számos kritika fogalmazódik meg az euró-övezeten belül és kívül egyaránt, elvi és gazdaságpolitikai síkon is. Német és francia elemzők a következő fő bírálatokat fogalmazzák meg. Ha nem növekedésből és exportbővítésből származik a pénzügyi konszolidáció, akkor azt az államok csak elvonásból, az adóterhek és/vagy a járulékok növelésével biztosíthatják. Ennek hatására a háztartások és a vállalatok jövedelme csökkenhet, ami a fogyasztás zsugorodását és a beruházások visszaesését okozhatja.¹⁴ Ha a konszolidáció restriktió révén valósul meg, akkor a nemzetgazdaság összkereslete is csökkenhet. Ha gyorsan és nagymértékben csökkentik az állami kiadásokat az államháztartási hiány mérséklésére, emiatt csökken az állami kiadásoktól függő szektorok jövedelme. A konjunktúra romlása a GDP visszaesésével jár, ennek hatására pedig az adósságállomány/GDP-arány újra romlik a szándékolt javulás helyett.¹⁵

A Fiskális Paktum által megcélzott útnak a szerződés tartalma szerint egy majdani fiskális unióhoz kellene elvezetnie, de ettől a GMU a belátható időben messze van. A fiskális unióban a résztvevő országok kormányai közösen döntenének a nemzeti költségvetésekről, ezáltal az adókról és más befizetésekről is. A költségvetési döntések, az adópolitika eddig és jelenleg is nemzeti hatáskörben van és minden országban, Németországban és Franciaországban is a szuverenitás fontos és érzékeny területét képezik.¹⁶ Az adópolitikák mindenütt a versenyképesség alakításának fontos területét jelentik, az adóügyi ösztönzésről a belátható időben egyetlen érintett ország sem tud és kíván lemondani. A szociális ellátórendszerek és a munkaerő-piaci helyzetek, feltételrendszerek nagyon különbözőek az euró-övezeten belül és kívül egyaránt. Ezekre a különböző hely-

¹⁴ www.consilium.europe.eu/uedocs/cms_data/doc/pressdata/de/ec/126678.pdf

¹⁵ www.deutsche-wirtschafts-nachrichten.de/2012/06/09

¹⁶ www.ec.europa.eu/economy-finance/economic-governance/index-en.htm

zetekre közös gazdaságpolitikát alkalmazni nem lehetséges, nem is célszerű. A neves németországi EU-szakértő, Di Fabio véleménye: „Ha már egy büszke jog(követő) államban, mint (amilyen) Németország az adósságfeket csak szép időben lehet betartani, akkor honnan vesszük a bizalmat, hogy ez a jövőben más EU-országokban is működik”.¹⁷

Az *Európai Stabilitási Mechanizmus* (ESM – European Stability Mechanism) 2012 szeptemberében lépett érvénybe az euró-védőernyő részeként. 2013 nyaráig az EFSF-fel párhuzamosan működik, utána leváltja azt. A GMU-val kapcsolatos költségvetési felelősségvállalásban a GMU stabilitásáról, kooperációjáról és szabályozásáról szóló szerződés és az ESM kiegészítik egymást. Az előbbi a hosszú távú célokat szolgálja, az utóbbi pedig a pénzügyi stabilizációt elősegítő finanszírozási támogatás eszköze, a gazdaságpolitikai feltételek, előírások betartásáért cserébe (ESM-Szerződés, 13. cikkely). Az ESM leglényegesebb eszközei a hitelek és a hitelgarancia-vállalások. Az euró-övezet tagországai mellett a többi EU-ország is kaphat támogatást. A támogatásokat két feltételhez kötik: 1. makrogazdasági kiigazítási program benyújtása és megvalósítása, 2. az államháztartás tartós konszolidációjának biztosítását tartalmazó elemzés elkészítése és megvalósítása (ESM-Szerződés, 12. és 13. cikkely). Az ESM-Szerződést 2012 februárjában írták alá Brüsszelben és Észtország kivételével ratifikálták. Franciaországban mindkét parlamenti kamara már 2012 februárjában megszavazta, Németország viszont csak 2012 szeptemberében, a német Alkotmánybíróság pozitív döntése és az euró-övezeti országok pénzügyminisztereinek a német Alkotmánybíróság által kívánt nyilatkozatának aláírása után. Az ESM luxemburgi székhelyű nemzetközi pénzügyi szervezetként működik.

Az EU-szerződés 125. cikkelye; a „No bailout” – klauzula tiltja az EU és tagállamainak felelősségvállalását más tagok pénzügyi kötelezettségeiért. Nagy-Britannia elérte, hogy a GMU-országoknak nyújtott hitelekért csak az euró-övezeti tagországok állnak helyt, de fizetési mérleg hitelt nem euró-övezeti tagországok is kaphatnak és azokért minden EU-ország felel.

Az *Európai Központi Bank* (ECB – European Central Bank) elkezdte a veszélyeztetett euró-övezeti országok államkötvényeinek megvásárlását. Ezzel gyökeresen szakított azzal a korábbi, saját státútumában rögzített alapszabállyal, hogy nem vásárolhat a tagországok államkötvényeiből. Az ECB státútuma pontosan az ilyen kötvények közvetlen vásárlását tiltotta meg. Az új helyzetet azzal legitimálták, hogy az államkötvények vétele most sem a kibocsátó országtól közvetlenül történik, hanem közvetítéssel az ún. másodlagos kötvénypiacon (outright monetary transactions).

Az ESM-mel kapcsolatos legfontosabb német tényszerű kritikák a következőkben foglalhatók össze. Az ESM-mel kapcsolatos alkotmánybírósági kereset benyújtói azzal érveltek, hogy a Szövetségi Gyűlés költségvetési jogkörét csorbítja, hogy az ESM keretében Németország kompetenciákat ad le egy közvetlen választással nem legitimált szervezetnek. Az ESM-szerződésben nincs szabályozva a kilépési lehetőség, így az csak a nemzetközi jog általános szabályai szerint mondható fel, azaz csak akkor, ha a feltételek összességükben megváltoznak. A pénzügyi és költségvetés-alkotási szu-

¹⁷ www.faz.net/aktuell/wirtschaft/recht-steuern/di-fabio

renitás egy részének feladására kerül sor minden országban, amely az ESM-ből támogatást kap. Ezek az országok kötelesek makrogazdasági, alkalmazkodási programot készíteni, jóváhagyatni és betartani és gazdaságpolitikájuk külső ellenőrzés alá kerül (ESM 13. cikkely). A hitelezők sorrendjével kapcsolatban azt rögzítették, hogy a Nemzetközi Valutaalap (IMF) az ESM előtt szerepel követeléseivel. Az ESM jegyzett tőkéje 700 Mrd euró, de ezt korlátlanul emelni lehet. (Lásd az 1. táblázatot).

A ESM-ben a német képviselőnek meg kell szavaznia a tőkeemelést, de nincs kötve a Szövetségi Gyűlés határozatához. Németország számára különösen problematikus az ESM-szerződés 25. cikkelye, amely szerint, ha egy ország befizetőként kiesik, mert maga is segítségre szorul, akkor a kieső ország részesedését az ESM-ben résztvevő többi országnak kell átvenni és a hiányzó tőkét befizetni, illetve garantálni.

Az ESM hitelkeretének volumene nem elegendő, ha a nagyméretű gazdaságok bajba kerülnek. A hitelnyújtással kapcsolatban súlyos probléma, hogy nincsenek kellően objektív, transzparens kritériumok a hitelnyújtás összegéről és elbírálásáról. Az, hogy „mi elengedhetetlen az euró valutaövezet stabilitásának biztosítására” nem megfelelő alap az objektív döntéshozatalra. Így a szubjektív elbírálásnak tág tere nyílik. Az ESM-hitelek odaítéléséről hozott döntések nem megfellebezhetők. A Német Szövetségi Számvévőszék arra mutatott rá, hogy az ESM felett megfelelő jogokkal rendelkező közületi ellenőrző szervet kell létrehozni, ami nem történt meg. A gazdasági kérdésekkel foglalkozó német Szakértői Tanács (Sachverständigenrat) szerint az ESM-ben lehetséges az államcsőd elodázása, ami a hitelezők kárát tovább növelheti. Az államadóssággal kapcsolatos válságok és a bankválságok kezelését külön kellene választani, alapvetően elhatárolni, mert a két probléma jellege, minősége és kezelhetőségi terápiája eltérő.

Hans-Werner Sinn, a müncheni IFO-Intézet elnöke rámutatott arra, hogy a védőernyő biztosítása Németország számára „kalkulálhatatlan kalandot” és „biztos növekedési féket” jelent. Ugyanő fejtette ki, hogy ha a német állam átvállalja más államok finanszírozását, akkor a német állam saját refinanszírozási feltételei romolhatnak, terhei nőhetnek.¹⁸ Az egyértelmű hitelfeltételek hiánya az euró gyengüléséhez vezethet. A hitelfeltételek differenciálása az igénylők bonitása alapján a szakértők többsége szerint a rendszer egységét töri meg, egységesítésük viszont a legjobb adósok, köztük Németország számára, az eddigieknél magasabb kamatokhoz vezethet.

Walter Obwexer, neves Európa-jogász bírálatában azt fejtette ki, hogy az ESM tevékenysége nem nyilvános és nem átlátható.¹⁹ A német szakértők nagy része különböző megfogalmazásban abban foglalja össze bírálatát, hogy alkotmányjogilag aggályos, hogy Németország pénzügyi szuverenitási jogokat ad fel.²⁰

¹⁸ Hans-Werner Sinn elemzése a Handelsblatt 2010 május 20-i számában: <http://www.handelsblatt.com/politik/konjunktur/nachrichten/fehlentscheidung-ifo-institut-verdammt-euro-rettungsschirm/3440846.html>

¹⁹ Obwexer „problematischer szerződésről” ír a Die Presse 2011. szept. 20-i számában: http://diepresse.com/home/wirtschaft/international/694692/Euroschild_Der-naechste-problematische-Vertrag

²⁰ A kritikusok fontos érveit összefoglalja Lueder Gerken a FAZ-ban: <http://www.faz.net/frankfurter-allgemeine-zeitung/wirtschaft/lueder-gerken-ein-fass-ohne-boden-1611606.html>

Az EU pénzügyminisztereinek és jegybankelnökeinek 2011 szeptemberében, Wroclawban rendezett találkozásán Jens Weidmann, a német Bundesbank elnöke elutasította az EFSF hitelfelvételeit. Az ECB politikai függetlenségét szerinte nem szabad az államadósságok finanszírozásával kapcsolatban felhasználni, mindegy, hogy az közvetlenül, vagy közvetve történik. A német Szakértői Tanács közleményt adott ki, amelyben figyelmeztet, hogy felelősséget kell vállalni Európáért és a felelős cselekvés szükségességét fogalmazza meg.

Az európai bankrendszer jövőjével kapcsolatban a 2012. decemberi EU-csúcson minden bizonnyal kiemelt téma lesz az európai bankfelügyelet kérdése. Az európai bankfelügyelet tárgykörében már eddig is sok minden történt, részben ugyanezen elnevezés alatt. 2011 januárja óta működik londoni székhellyel az *Európai Bankfelügyeleti Hatóság* (EBA – European Banking Authority),²¹ amely az Európai Bankfelügyelők Bizottságából (Committee of European Banking Supervisors) alakult.²² Érdekes, hogy éppen elsősorban Németország és Nagy-Britannia kormányai elleneztek ennek a magánszervezetnek megalakítását, mert mindkét ország a saját jegybankjának és állami bankfelügyeletének kompetenciáját féltette. Németországban a Bundesbank és a BaFin; a szövetségi bankfelügyelet gyakorolja a pénzügyi szféra ellenőrzését és felügyeletét. A londoni EBA jelenleg a gyakorlatban csak két beavatkozási joggal rendelkezik. Akkor avatkozhat be javaslattételrel, ha több nemzeti pénzügyi felügyelet nem tud meg egyezni a pénzpiaci szabályozás módjáról közös érdekeltségű kérdésekben, a másik esetben akkor, ha egy nemzeti bankfelügyeleti hatóság EU-jogot sért. Ilyen esetekben az Európai Bírósághoz fordulhat, különben jelenleg nincs közvetlen ráhatása a tagországok pénzügyi kötelezettségvállalásaira.

Németország a tagországok fiskális fegyelmének megerősítésére és a közösségi pénzügyi ellenőrzés kiépítésére tesz jelentős erőfeszítéseket. Az EU-csúcson a német stabilitásorientált költségvetési és adósságleépítési stratégiát törekednek minél szélesebb körben elfogadtatni, mert a nagyobb európai pénzügyi stabilitás Németország számára a pótlólagos terhek veszélyét és újabb támogatási csomagok szükségességét csökkentené.

2. A német állami költségvetés és az adósságállomány menedzselése

A német gazdaságpolitika prioritásaként szereplő mágikus háromszög; az ún. erhardi célok 1. az infláció alacsonyan tartását, 2. a lehető legmagasabb arányú foglalkoztatást, 3. a külgazdasági egyensúlyt, illetve többlet elérését tartalmazták. Ehhez kapcsolták később (1967-ben), az NSZK első mini recessziójának idején negyedikként a növekedés célját, érzékelve, hogy azt is kiemelten kell kezelni. Így jött létre a mágikus négyszög. A jelenlegi stabilizációs kényszerek közepette a mágikus négyszög szerepe újra egyre

²¹ Az EBA tevékenységének összefoglalását lásd: <http://www.eba.europa.eu/>

²² Ez a hatóság része az Európai Pénzügyi Felügyeleti Rendszernek (ESFS – European System of Financial Supervision), amelyet 2010 szeptemberében alapítottak.

inkább előtérbe kerül. (A gazdaságpolitika mágikus négyszögének átfogó elemzését nyújtja Botos Katalin, 2008).

A német monetáris és fiskális politika klasszikus fő célkitűzése, iránytűje, hogy stabilitással lehet eljutni a tartós, fenntartható növekedéshez. A monetáris politikában az infláció alacsonyan tartása az alapvető cél, míg a fiskális politikában az államháztartás hiányának kordában tartását célozták meg. A francia pénzügyi politika a növekedés-ösztönzésből indul ki, arra számítva, hogy a tartós növekedés révén lehet biztosítani a stabilitást is.

Az euró 1999. évi bevezetése után hamar kiderült, hogy a költségvetési hiányok és az államadósság kezelése a vártnál nehezebb, az alacsony euró-hitelkamatok azonban sokáig elfedték a problémát, mert a deficitek finanszírozhatónak tűntek. A válságban kiderült az is, hogy az öt maastrichti kritérium korántsem elegendő, mert nem fedte le a pénzügyi stabilitás követelményeit. Nem szerepel közöttük az országok fizetési mérlegének hiánya, holott az kulcsfontosságú, mivel a belső és külső deficitproblémák összefüggnek.

Az európai uniós Stabilitási és Növekedési Paktum hazai részeként kidolgozták és többször aktualizálták a *Németországi Stabilitási és Növekedési Paktumot*.²³ E paktum fő kiadási célterületei:

1. A közületi beruházások támogatása,
2. A gazdaság hitelezésének biztosítása,
3. A foglalkoztatás és képzés ösztönzése,
4. Az adók és járulékok csökkentése,
5. A kiegyensúlyozott, tartós pénzügypolitika biztosítása.

A pénzügyi konszolidációt szolgálja a *Pénzügyi Stabilizációs Törvény* (Finanzmarktstabilisierungsgesetz).²⁴ Emellett kidolgozták és elfogadták az adóterhek csökkentését, a társadalombiztosítási járulékok stabilizálását és a családtámogatásba történő beruházások intézkedési csomagját (Massnahmenpaket zur Senkung der steuerlichen Belastung, Stabilisierung der Sozialversicherungsabgaben und für Investitionen in Familien). 15 pontos programot dolgoztak ki „a foglalkoztatás biztosítására a növekedés ösztönzése révén”. Ennek keretében 30 milliárd eurós tehercsökkentést valósítottak meg. Az Újjáépítési Hitelintézet (Kreditanstalt für Wiederaufbau) 20 milliárd eurót fordított beruházásösztönzésre és az ingázóknak nyújtott támogatást növelték.

Németországban a pénzügyi válságproblémák kezelésére ún. *pénzügyi stabilizálási különalapot* (Sonderfonds Finanzmarktstabilisierung)²⁵ hoztak létre. Ez a következőket tartalmazza:

1. Az értékelési és mérlegkészítési szabályozás módosítása,
2. Pénzügyi stabilizálási alap működtetése,

²³ <http://ideas.repec.org/a/zbw/wirtdi/42514.html> és <http://econstor.eu/bitstream/10419/42514/1/484674668.pdf>

²⁴ A törvényt 2008. okt. 17-én fogadták el. Tartalma: [http://www.bgbl.de/Xaver/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBl&bk=Bundesanzeiger_BGBl&start=//*\[@attr_id=%27bgbl108s1982.pdf%27\]](http://www.bgbl.de/Xaver/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBl&bk=Bundesanzeiger_BGBl&start=//*[@attr_id=%27bgbl108s1982.pdf%27])

²⁵ A SoFFin tevékenységére vonatkozóan lásd: <http://www.fmsa.de/en/soffin/>

3. A szövetségi állami refinanszírozás garanciarendszere,
4. A pénzintézetek feltőkésítésének lehetőségei, az állami kontroll és garanciaszabályozás rendszere,
5. A kockázatos követelések átvállalásának módjai, aktívák megszerzése (vétele) révén,
6. A pénzügyi alapok likviditásának biztosítása,
7. A pénzügyi felügyelet működésének javítása,
8. Betétbiztosítás (megtakarítási és befektetési garanciák),
9. A tartományok részesedése a pénzügyi intézetekben (tőkehozzájárulással).

A stabilizálási különalap (SoFFin) 400 milliárd eurós garanciakeretet biztosít. Pénzügyi stabilizációra 100 milliárd eurót szánnak. Állami refinanszírozásra külön 400 milliárd euró áll rendelkezésre. 80 milliárd euró szolgálja az állami rizikóátvállalás és szükség esetén a pénzintézeti rekapitalizáció céljait. A köz- és magánberuházások előmozdítására 50 milliárd eurós keretet határoztak meg. Az Újjáépítési Hitelintézet 20 milliárd euróval serkentette a vállalatok likviditását. Kommunális beruházási programokat indítottak be. A gyorsított leírási feltételek javítják a gép- és berendezésberuházások feltételeit. A strukturálisan gyenge régiók megsegítésére növelték a regionális gazdasági struktúrafejlesztési programok kiadásait.

A Németországi Stabilitási és Növekedési Paktum alapján készített programban kiemelkedő jelentőséget tulajdonítanak a képzési és infrastrukturális fejlesztési programoknak. A bankügyek területén megerősítették a bankszolgáltatások felügyeletét ellátó szövetségi hivatalt (Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht).²⁶ A tőkejövödelmek adóztatása terén adózássegyszerűsítést vezettek be.

A stabilizációs politikát Németország kezdettől fogva fejlesztéspolitikaként, strukturapolitikaként, exportpolitikaként szerette volna megvalósítani. E fő célról egyértelműen megállapítható, hogy ez mindmáig nem sikerült. Ez azért probléma, mert erre akarták építeni az államháztartás konszolidációját a bevételi oldalon, több adóbevételt remélve a német vállalatoktól.

A német bankok helyzete összességében stabil, de ezt azzal érték el, hogy leánybanki kihelyezéseiket óvatosan kezelték, új, friss tőkét a válságban nem vagy csak igen óvatosan transzferáltak külföldre. Több tartományi bank (Landesbank) mutatott ki veszteséget. A német pénzügyi intézkedések között szerepelt, hogy a Bad Bank törvény alapján a veszteséges bankok írják le deficitjüket. A SoFFin 2009-ben teljesen állami tulajdonba vette a Hypo Real Estate Holdingot.

Az állam nettó eladósodásának korlátozását törvénybe iktatták, plafonját 2011-től rögzítették. Az adórendszer további reformjának alapelveül tűzték ki a teljesítménynövekedés és a gazdasági alanyok (egyének és vállalatok) felemelkedésének ösztönzését. A stratégiában szerepelt a családbarát adózás erősítése, a gyermekgondozási segély felemelése. Az adóalapból leírható összeget eltartott személyenként mintegy 1000 euróval 7000 euró fölé növelték. A stratégiai célok között szerepel a társadalombiztosítás re-

²⁶ Jelenleg érvényben lévő módosított változat 2011. dec. 6. (BGBl I.S. 2481). <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/findag/gesamt.pdf>

formja, a működőképesség, a megfelelő szintű ellátás és a finanszírozhatóság szempontjainak együttes figyelembe vételével. E téren a számítások tovább folynak és a pénzügyi konszolidáció megvalósíthatóságának kereteit elemzik (a járulékbefizetések és kifizetések egyensúlya szempontjából).

2011-től a német költségvetést konszolidációs pályára állították és ún. adósságfeketék építettek be. 2012-ben a német költségvetés bevételeit 312,7 Mrd euróban rögzítették, a kiadások összege 306,2 Mrd euró. A 2011. évben 1 százalékra lefaragott költségvetési hiány 2012 végére 0,5 százalék alá csökken és 2013-ban a 2012. októberi előrejelzések szerint kiegyenlített német költségvetés várható, amire 1970 óta nem volt példa.²⁷

A német költségvetési bevételek révén 2008-ban a GDP 44,8 százalékát, 2012-ben 45,1 százalékát központosították. A bevételek között a legnagyobb tételt az adók jelentik; 2008-ban 23,3 százalékkal szerepeltek, arányuk 2011-ig 0,2 százalékponttal csökkent, 2012-ben és várhatóan 2013-ban is 23,4 százalékot tesz ki. A járulékokból (egészségbiztosítás és nyugdíj) származó bevételek 2008-ban a GDP 16,5 százalékát érték el, 2012-ben 11,1 százalékot tesznek ki. Az elmúlt években a foglalkoztatás és a vállalatok rentabilitásának növelése érdekében járulékkulcsokat csökkentettek, ezek az intézkedések beváltak és megnőtt a járulékbecfizetések aránya és abszolút összege is.

A német költségvetési kiadásokban a foglalkoztatási és szociális kiadások jelentik a legnagyobb tételt; 126,5 Mrd euróval, azaz 41,3 százalékkal szerepelnek. A második legnagyobb kiadást viszont a szövetségi állam adósságterhei jelentik, a törlesztés+kamatokra 38,3 Mrd eurót kell fordítani, ami a költségvetés 12,5 százalékát éri el. Ennek az arálynak a terhét jól érzékelteti, hogy egészségügyre a költségvetés 4,7 százalékát fordítják, oktatásra, képzésre és kutatásra 4 százalékot, családtámogatásra 2,2 százalékot. A közlekedés, az építésügy és a kommunális fejlesztés együttesen 8,5 százalékkal szerepel a kiadásokban. A 2012-es költségvetési kiadások megvalósításához a szövetségi állam 26,1 Mrd euró új hitelt vett fel (1 Mrd euróval kevesebbet, mint a kormánytervezetben szerepelt). A Merkel-kormány céljai közé tartozik, hogy a pénzügyi konszolidációt folytassa és a jogilag lehetséges hitelfelvételi lehetőségeket se merítse ki. A 2014–16-os időszakban el kívánják érni, hogy a német államháztartás strukturális deficitje legfeljebb 0,35 százalék legyen, ami 10 Mrd eurónál kisebb hiányt jelent.

Az államadósság a német újraegyesítés finanszírozási terhei nyomán megnőtt, így Németország sem tudta betartani az általa is javasolt 60 százalék/GDP arányt. Az újraegyesítés finanszírozása évente 180–200 Mrd német márkába került, majd euróban számítva évi mintegy 90 Mrd-ba. 2008-ban a német államadósság a bruttó hazai termék 66,7 százalékát tette ki. 2009-ben és 2010-ben a válságban a német államháztartás mérlege növekvő deficitet mutatott (–3,2 és –4,3 százalékot). Emiatt és a 2009-ben visszaeső GDP, valamint a megnőtt finanszírozási terhek nyomán az államadósság 2010-re 83,0 százalékra ugrott.

Az adósságállomány/GDP-arány 2010-ben tetőzött 83,0 százalékkal, 2011-ben 81,2 százalékot tett ki, 2012 végére 82,2 százalék várható. (Lásd az 2. táblázatot).

²⁷ A német szövetségi költségvetés tartalmát lásd: <http://www.bundesfinanzministerium.de/bundeshaushalt2012/pdf/haushaltsgesetz.pdf>

A 2013–2014-ben, ha sikerül a kiegyenlített (vagy közel kiegyenlített) költségvetési pozíciót elérni, akkor ez a ráta 80 százalék alá csökkenhet és a német adósságmenedzselésben eltökélt szándék, hogy a folyamatosan csökkenő tendenciát biztosítsák.

Az államadósság a szövetségi államot, a tartományokat és a községeket egyaránt terheli. A központi államadósság 2011 végén 1282,3 Mrd eurót tett ki, a tartományoké 617,9 Mrd eurót, a községeké 129,9 Mrd eurót. Így összesen a közszféra adósságállománya 2030,0 Mrd euró volt. Ez azt jelenti, hogy az egy főre jutó szövetségi államadósság 15 676 euró, a tartományoké 7563 euró, a községeké 1558 euró. Így minden német állampolgár közel 25 ezer eurónyi (24 817 euró) közadósságot visel. Ez a nyomasztó teher és kedvezőtlen állapot 2008–2010 között vált drámaivá, amikor az államadósság/GDP-arány közel 17 százalékkal nőtt meg két év alatt, amiben a GDP visszaesése, a lejáró hitelek visszafizetése és az új hitelfelvételek egyaránt szerepet játszottak. A jövő kilátásai az államadósság alakulása szempontjából az elkövetkező időszakban a következő tényezőktől függenek: a GDP növekedése, a felhasználásban a törlesztések teljesítése új hitelfelvételek nélkül, a nemzetközi kamatszínvonal alakulása, a hozzáadott érték növekedése a német gazdaságban, valamint, hogy a nemzetközi pénzügyi konszolidációja vagy ehelyett a helyzet romlása következik be.

Mitől függ az adósságmenedzselés sikere Németországban? A pénzügyi helyzet tartós konszolidálása, az adósságmenedzselés sikere számos gazdasági tényező együttes hatásától és a gazdaságpolitika konzisztenciájától függ. Újra előtérbe kerül a mágikus négyszög tényezőit egyszerre kezelő policy-mix kialakítása. Jó gazdasági növekedés mellett megnő a gazdaságpolitika manőverező képessége, a GDP-növekedés közvetlenül kihat a költségvetési hiány és az adósságállomány/GDP-ráta alakulására.

A 2011-es kedvező 3,0 százalékos német GDP-növekedési ütem nemzetközi viszonylatban is jó volt, 2012-ben azonban éves szinten is igen lelassult a növekedés; 0,5–0,7 százalékra és a 2013-ra szóló GDP-növekedési prognózist a német és a nemzetközi előrejelzések sorra lefelé módosítják (1,7 százalékos növekedés helyett csak kb. 1 százalékot jeleznek előre). A növekedés oldaláról egyelőre érdemi pozitív impulzus nem várható. Az inflációs ráta 2010–2011-ben 1 százalék alatti volt, 2012-ben 1,6 százalék, 2013-ra 1,8 százalékot jeleznek előre. Az alacsony német inflációs ráta várhatóan a következő években is a stabilitás kulcstényezője marad. 2013-ban az export mintegy 5, az import közel 6 százalékos növekedésére számítanak, ami 2012-höz képest jelentős élénkülést jelent. Az import bővülése a külföldi szállítók lehetőségeit növeli a német piacon, de ebből elsősorban a kínai és délkelet-ázsiai exportőrök profitálnak. Németország fizetési mérlegének többlete továbbra is óriási marad, jöllehet a 185 Mrd eurós aktívum némileg csökkenhet az import gyorsabb növekedésével. A folyamatosan tetemes fizetésimérleg-aktívum a német pénzügyi stabilizáció fontos eleme, az államadósság leépítésének bőséges forrása. A pénzügyi konszolidáció szempontjából kedvező, hogy EU-országok között az egyik legkedvezőbb foglalkoztatási rátával rendelkezik; 2012-ben 76,3 százalékos a foglalkoztatási ráta, 2013-ban tovább növekedhet. A munkanélküliségi ráta 2010 óta folyamatosan csökkenő tendenciát mutat, 2012-ben 5,5 százalékot tesz ki. A munkanélküliség leszorításával Németországban több tízmilliárd eurós nagyságrendben szabadulnak fel összegek a további pénzügyi stabilizációra.

A munkanélküliek száma tartósan 3 millió fő alatt marad. Megjegyzendő az a fontos tény, hogy a munkanélküliség csökkentését nagyobb részben a munka újraelosztásával, a részmunkaidős foglalkoztatás kiterjesztésével és a távmunka lehetőségének növelésével érték el. Az egy főre jutó reálbér növekedése a megállapodások szerint lassú, 2011-ben 4,9, 2012-ben 0,5 százalék. Hosszabb időtávban Németország nemzetközi versenyképességét növelte, hogy a termelékenység növekedése gyorsabb volt, mint a termelési költségek, köztük a bérek, növekedése. A termelés kibocsátása egyre rentábilisabbá vált, a fajlagos reálbérköltségek a vállalatok szempontjából kedvezően alakultak, 2010-ben csökkentek, 2011-ben minimálisan; 0,6 százalékkal nőttek, 2013-ra újra csökkenést jeleznek előre. 2011–2012-ben Németország külkereskedelmi cserearányai javultak, 2013-ra további kismértékű javulást jeleznek előre. (Lásd a 3. táblázatot).

A német gazdasági fejlődésnek csak azokat a fő komponenseit érintettük, amelyek a pénzügyi helyzet javítása, a fiskális konszolidáció szempontjából fontosak. A bemutatott adatok többsége alapján a német reálgazdasági fejlődés biztos alapot nyújt a költségvetés stabilizációjára és az államadósság megfelelő kezelésére. Egyúttal levonható az a tanulság is, hogy tartós pénzügyi konszolidáció megteremtése és fenntartása csak a reálgazdaság kedvező fejlődésének bázisán hajtható végre. A német államháztartási mérleg alakulásának adatai azt is jelzik, hogy azt a stabilizáció szolgálatába állították. A német államháztartás kiegyensúlyozottságának megteremtése biztosítottnak látszik, de emellett nem marad további erőforrás az EU-befizetések és az EU-tagországok támogatásának növelésére.

A német adósságmenedzselést az államháztartási tervezetekben 2016-ig konzisztensen kiszámolták, kérdéses azonban, hogy a tervezés alapjául szolgáló előfeltételek teljesülnek-e. Ha igen, akkor a német államháztartás strukturális deficitje 0,35 százalék/GDP-re csökken, ami önként vállalt sokkal kedvezőbb érték a Fiskális Paktumban rögzített 0,5 százalék/GDP aránynál. Az euróövezet egészére vonatkozóan így is az említett 0,5 százalékos strukturális deficitcél betartását igen nehéznek kell minősíteni, a mediterrán tagországok esetében pedig betarthatatlan.

Az államadósság/GDP-arány leszorítása az éves költségvetés rendbetételénél hosszabb távú és sokáig sok áldozatot igénylő feladat. A maastrichti kritériumok között szereplő 3. követelmény erre vonatkozik és az összes adósság/éves GDP viszonylatában 60 százalékos küszöbértéket enged meg. Jelenleg 17 EU-ország lépi túl ezt a mértéket, köztük Németország, Franciaország és Nagy-Britannia is. Ez az egyetlen maastrichti kritérium, amelynek a betartását úgy definiálták, hogy teljesítettnek tekinthető akkor is, ha egy EU-tagország meghaladja ugyan a 60 százalékot, de az államadósság csökkentésének tartós, lényeges, folyamatos trendjét tudja biztosítani. Az egy főre jutó államadósság nagysága terén Franciaország, Németország és Nagy-Britannia viszonylag gyengén teljesít, azaz magas az egy főre jutó államadósság. Az erre vonatkozó adatokat lásd a 4. és 5. táblázatokban.

A német államháztartási helyzetet és politikát azért elemeztük, hogy bemutassuk az EU legnagyobb finanszírozójának belső lehetőségeit és korlátait. Ebből a helyzetből az adódik, hogy a német költségvetési és adósságkezelési célok megvalósítása lényegében teljesen leköti Németország pénzügyi erejét. A teljesítéshez a német államháztartás

bevételi és kiadási oldalának tételeit egyaránt tartani kell, így nem marad pótlólagos német pénzügyi erőforrás az EU-integráció finanszírozásának növelésére. Németország minden valószínűség szerint fenntartja legfőbb finanszírozói szerepét az eddigi nagyságrendben, de a támogatások bővítésére nincs további mozgástér, amellyel az EU fejlődése, belső finanszírozása és a nemzetközi kapcsolatrendszer szempontjából – mint alapvető ténnyel – feltétlenül számolni kell. A globalizáció fejleményei mélyrehatóan befolyásolják az országok mozgásterét és a felzárkózás lehetőségeit. (Ezzel kapcsolatban lásd: Árva–Katona–Schlett, 2013).

Az Európai Uniónak a 2014–2020-as időszakra vonatkozó költségvetési keretét az Európai Bizottság 2013 novemberében fogadta el. Az EU-költségvetés erre az időszakra 960 milliárd eurót; a tagállamok összesített bruttó nemzeti jövedelmének kerekén 1 százalékat irányozza elő. A kifizetési tervben 908,4 milliárd euró szerepel. Ebből a fejlesztéspolitika szempontjából a fenntartható növekedésre, a foglalkoztatásra és a versenyképesség javítására irányuló kiadások a legfontosabbak. Ezeket áttekintve azt láthatjuk, hogy a növekedési és foglalkoztatási célra eddig az EU-költségvetés 9,2 százalékat fordították, a következő, 2014–2020-as időszakban, a versenyképességi céllal kiegészítve, a költségvetés 13,1 százalékat szánják, ami 125,6 milliárd eurót jelent. A fejlesztéspolitika szempontjából az oktatás–képzés és a nemzetközi szakképzési és csereprogramokra szánt összeg a jelenlegihez képest 40 százalékkal nő. Ez konkrétan azt jelenti, hogy több mint 4 millió pályázó juthat támogatáshoz külföldi tanulmányaihoz, képzéséhez és önkéntes munkához. Nagyságrendi növekedést jelent, hogy 2 millió ösztöndíjat fordítanak felsőoktatási tanulmányok támogatására, 650 ezer fő szakképzési programját és szakmai gyakorlatát támogatják és több mint 500 ezer külföldi csereprogram finanszírozásában vesznek részt.

Záró gondolatok

A címben feltett kérdésre; hogy lesz-e pénz a fejlesztésre, e tanulmány keretében abban a szegmensben kerestem a választ, hogy az adósságcsökkentés, a pénzügyi konszolidáció és az EU stabilizációs programjai összességükben milyen keretfeltételeket teremtenek a fejlesztéspolitikák számára. A nemzeti fejlesztéspolitikák sikere azon múlik, hogy miként képesek összeegyeztetni és egyszerre megvalósítani a fenntartható fejlődés megteremtésének és a pénzügyi egyensúlyhiányok csökkentésének nehéz feladatát.

A nemzeti költségvetések szanálásának szükségessége belgazdasági oldalról, a nemzetközi fizetési mérleg problémái pedig külgazdasági szempontból behatárolják a fejlesztési forrásokat. Ez azt jelenti, hogy a fejlesztéspolitikában az igen szűkös fejlesztési pénzekkel körültekintően kell gazdálkodni, de ugyanakkor az oktatás–tudománypolitika–kutatás-fejlesztés–innováció láncolatát egységként kezelve, meg kell teremteni a felemelkedés legfőbb hatóerejét, a humán erőforrás fejlesztését.

Az Európai Központi Bank több, igen jelentős stabilizációs programot dolgozott ki és a konszolidációs programok szabályrendszerét, mechanizmusát igyekszik hatékonyan érvényesíteni. E tanulmányban bemutattam az ECB nemzetközi válságkezelési,

adósságmenedzselési mechanizmusának legutóbbi fő elemeit és alkalmazásuk hatásait. A stabilitásorientált költségvetési és adósságkezelési stratégiát töreksenek minél szélesebb körben elfogadtatni, mert a nagyobb európai pénzügyi stabilitás csökkentheti a pótlólagos terhek veszélyét és újabb támogatási csomagok szükségességét. A szükséges stabilizáció mellett elengedhetetlen az európai uniós országok és Magyarország gazdaságának fenntartható, hosszú távú, jó struktúrában történő, megfelelően finanszírozható és ökoszociális fejlesztési pályára állítása. A szűkös fejlesztési finanszírozási forrásokat ezért a minél konzisztensebb fejlesztéspolitikára kell koncentrálni, mert csak ez lehet a szociális piacgazdaság megújításának záloga.

Irodalomjegyzék

Árva László, Katona Klára, Schlett András: Stages of Globalisation: Alternative Ways from Eastern Europe and the Far East. Bratislava, Kalligram, 2013. 266.

Botos Katalin: Európai gazdasági és monetáris integráció. Szeged, JATEPress, 2008. 95.

Botos Katalin (2012): A gazdaságpolitika mágikus négyszöge. *Heller Farkas Füzetek X*, 2012, 1–2. 1–17.

European Commission (2012): European Economic Forecast: Spring 2012. Commission Staff Working Document.

European Council: Németország 2012. évi nemzeti reformprogramjáról és Németország 2012–2016-os időszakra vonatkozó stabilitási programjáról szóló tanácsi vélemény adásáról.

Eurostat: News release: euroindicators. 2012

Eurostat, Statistical Annex of European Economy, Brussels, 2012

Fichtner, Ferdinand et al.: Herbstgrundlinien 2012. *DIW Wochenbericht*, Berlin, 2012. 12.

Grundlinien der Wirtschaftsentwicklung. *DIW Wochenbericht*, 2009, 1-2. 1-17.

Institut der Deutschen Wirtschaft (Hrsg.): Wirtschaftswachstum?! Warum wir wachsen sollten und warum wir wachsen können. Köln, 2012

Kőrösi István: Beindult-e a mozdony: A válság, a pénzügyi egyensúlyhiányok kezelése és növekedésösztönzés Németországban. Budapest, MTA VKI, 2010. 18.

Perspektiven der deutschen Wirtschaft – Gesamtwirtschaftliche Vorausschätzungen 2012 und 2013. Deutsche Bundesbank, 2012

http://www.bundesbank.de/Redaktion/DE/Downloads/Veroeffentlichungen/Monatsberichtsauftaetze/2012/2012_06_perspektiven.pdf

Rácz Margit: Adósságválság az eurózónában és a német érdekek. Budapest, MTA VKI, 2011

http://www.vki.hu/es_doc/Raczeurozona.pdf

Schlaglichter der Wirtschaftspolitik. Monatsbericht Juli 2010. BMWi, Berlin

Statistisches Bundesamt, Fachserie 18, Bundeshaushalt 2012

Weltkonjunktur und deutsche Konjunktur im Sommer 2012 (Kieler Diskussionsbeiträge, 2012. 505–507.

Sachverständigenrat: Jahresgutachten 2011/12: Verantwortung für Europa wahrnehmen.

<http://www.sachverstaendigenrat-wirtschaft.de/aktuellesjahrgutachten.html>

<http://ideas.repec.org/a/zbw/wirttdi/42514.html>

<http://econstor.eu/bitstream/10419/42514/1/484674668.pdf>

[http://www.bgbl.de/Xaver/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBl&bk=Bundesanzeiger_BGBl&start=/*\[@attr_id=%27bgbl108s1982.pdf%27\]](http://www.bgbl.de/Xaver/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBl&bk=Bundesanzeiger_BGBl&start=/*[@attr_id=%27bgbl108s1982.pdf%27])

<http://www.fmsa.de/en/soffin/>

<http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/findag/gesamt.pdf>

<http://www.bundesfinanzministerium.de/bundeshaushalt2012/pdf/haushaltsgesetz.pdf>

http://ec.europa.eu/budget/figures/2012/2012_de.cfm

<http://www.efsf.europa.eu/about/index.htm>

<http://www.sueddeutsche.de/geld/rettungsschirm-fuer-den-euro-tickende-zeitbombe-1.1080370>

<http://www.cesifo-group.de/de/ifoHome/policy/Haftungspegel.html>

<http://www.courrierdesmaires.fr/actualite/europe-des-aides-regionales-suspendues-au-respect-du-pacte-de-stabilite-29140.html>

www.euractiv.de/finanzen-und-wachstum/artikel/six-pack-reform

www.eds-destatis.de/de/press,14.02.2012

www.europarl.europa.eu/news/de/hedlines/content20110429FCS18371/html

www.bundesregierung.de/Content/DE/2011/04/04

www.dgb.de/themen/++co++d104762e-61f6_11e0_4d9c-00188b4dc422

http://www.zjs-online.com/dat/artikel/2012_2_538.pdf

www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/doc/pressdata/de/ec/126678.pdf

www.deutsche-wirtschafts-nachrichten.de/2012/06/09

www.ec.europa.eu/economy-finance/economic-governance/index-en.htm

www.faz.net/aktuell/wirtschaft/recht-steuern/di-fabio

http://www.european-council.europa.eu/media/582866/02_tesm2.de12.pdf

<http://www.handelsblatt.com/politik/konjunktur/nachrichten/fehlentscheidung-ifo-institut-verdammt-euro-rettungsschirm/3440846.html>

http://diepresse.com/home/wirtschaft/international/694692/Euroschild_Der-naechste-problematische-Vertrag

<http://www.faz.net/frankfurter-allgemeine-zeitung/wirtschaft/lueder-gerken-ein-fass-ohne-boden-1611606.html>

<http://www.eba.europa.eu/>

<http://www.haushaltssteuerung.de/staatsverschuldung-europa-ranking.html>

Táblázatok

1. táblázat. A GMU-tagállamok tőkerészesedése
az Európai Stabilitási Mechanizmusban

Eurózóna országai	Részesedés az ESM-ben (%)	Jegyzett tőke (Mrd. euró)
Ausztria	2,7834	19,4838
Belgium	3,4771	24,3397
Ciprus	0,1962	1,3734
Észtország	0,1860	1,3020
Finnország	1,1974	12,5818
Franciaország	20,3859	142,7013
Görögország	2,8167	19,7169
Hollandia	5,7170	40,0190
Írország	1,5922	11,1454
Luxemburg	0,2504	1,7528
Málta	0,0731	0,5117
Németország	27,1464	190,0248
Olaszország	17,9137	125,3959
Portugália	2,5092	17,5766
Spanyolország	11,9037	83,3259
Szlovákia	0,8240	5,7680
Szlovénia	0,4276	2,9932
Összesen	100	700

Forrás: Vertrag zur Einrichtung des ESM. 25. März, 2011, 62. p.

<http://www.european-council.europa.eu/media/582866/02-tesm2.de12.pdf>

2. táblázat. A német államháztartási mérleg alakulása 2008–2013 között
(a bruttó hazai termék százalékában)

	2008	2009	2010	2011	2012*	2013*
Kiadások	44,1	48,1	47,9	45,7	45,3	44,8
Bevételek	44,0	44,9	43,6	44,7	45,1	44,8
ebből: adók	23,3	23,2	22,3	23,0	23,4	23,4
járadékok	16,5	17,3	16,9	16,9	17,1	17,0
egyéb bevételek	3,8	4,2	4,1	4,7	4,6	4,5
EU-források	0,3	0,2	0,2	0,2	0,3	0,2
Államháztartás mérlege	−0,1	−3,2	−4,3	−1,0	−0,3	0,0
Államadósság/GDP	66,7	74,4	83,0	81,2	82,2	80,7

* 2012. októberi előrejelzések

Forrás: Statistisches Bundesamt, Fachserie 18, Bundeshaushalt 2012

3. táblázat. Németország fő makrogazdasági és pénzügyi adatai 2008–2013 között
(éves változás, százalék)

	2008	2009	2010	2011	2012*	2013*
GDP	1,1	−5,1	3,7	3,0	0,7	1,7
Inflációs ráta	0,8	1,2	0,6	0,8	1,6	1,8
Bruttó állótőke–beruházások	1,7	−11,4	5,5	6,4	2,1	4,7
Magánfogyasztás	0,6	−0,1	0,6	1,5	0,9	1,2
Közületi felhasználás	3,1	3,3	1,7	1,4	1,2	1,4
Export	2,7	−13,6	13,7	8,2	2,9	5,0
Import	3,3	−9,2	11,7	7,4	3,8	6,0
Bttó tőkefelhalmozás/GDP	19,4	16,5	17,3	18,0	18,0	18,4
Tőkeintenzitás növekedése	0,1	0,4	0,3	−0,2	0,1	1,0
Munkatermelékenység növ.	−0,1	−5,2	3,2	1,6	−0,4	1,3
Foglalkoztatási ráta	73,9	74,3	74,8	75,7	76,3	76,5
Munkanélküliségi ráta	7,5	7,8	7,1	5,9	5,5	5,3
Reálbérek/fő növekedése	0,4	0,0	0,1	0,9	0,5	1,1
Fajlagos reál bérktg. vált.	1,5	4,2	−1,7	0,6	1,4	−0,4
Cserearányok változása	−1,5	3,8	−2,0	2,4	0,8	0,3

* előrejelzések

Forrás: Eurostat, *Statistical Annex of European Economy*, Brussels 2012 alapján

4. táblázat. Az EU-tagországok
államadóssága
a GDP-hez viszonyítva, 2011 végén (%)

Görögország	165,3
Olaszország	120,1
Írország	108,2
Portugália	107,8
Belgium	98,0
EU-17	87,2
Franciaország	85,8
Nagy-Britannia	85,7
EU-27	82,5
Németország	81,2
Magyarország	80,6
Ausztria	72,2
Málta	72,0
Ciprus	71,6
Spanyolország	68,5
Hollandia	65,2
Lengyelország	56,3
Finnország	48,6
Szlovénia	47,6
Dánia	46,5
Szlovákia	43,3
Lettország	42,6
Csehország	41,2
Litvánia	38,5
Svédország	38,4
Románia	33,3
Luxemburg	18,2
Bulgária	16,3
Észtország	6,0

Forrás: Eurostat, Staatsverschuldung in der EU
<http://www.haushaltssteuerung.de/staatsverschuldung-europa-ranking.html>

5. táblázat. Az egy főre jutó
államadósság az EU-tagországokban,
2011 végén (euró/fő)

Írország	37 775
Belgium	33 030
Görögország	31 443
Olaszország	31 293
Franciaország	26 400
Ausztria	25 868
Németország	25 547
Nagy-Britannia	24 786
EU-17	24 748
Hollandia	23 566
EU-27	20 741
Dánia	20 100
Portugália	17 325
Finnország	17 307
Svédország	15 892
Spanyolország	15 924
Ciprus	15 812
Luxemburg	15 212
Málta	11 016
Szlovénia	8 270
Magyarország	7 224
Csehország	5 772
Szlovákia	5 503
Lengyelország	5 044
Lettország	3 865
Litvánia	3 645
Románia	2 083
Bulgária	838
Észtország	720

Forrás: ld. 4. táblázat

III. FEJEZET

**VIDÉKFEJLESZTÉS
MÚLTJA ÉS JELENE**

A VIDÉKFEJLESZTÉS ÉS A PÉNZÜGYPOLITIKA

Dr. Kovács Árpád¹

Bevezetés, a témához kapcsolódó fogalmak

Ahhoz, hogy témánkat értelmezni tudjuk, vizsgálnunk kell a vidékfejlesztés fogalmát, ami korántsem egyszerű. Többféle megközelítése használatos, közte kiterjesztő és leszűkítő, tudományos igénnyel fellépő, igazgatási és politikai szemléletű, továbbá gyakorlatias egyaránt megtalálható. A vidékfejlesztés ma fellelhető számos definíciójából hadd álljon itt három.

Az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program szerint a vidékfejlesztés nem egy ágazat, hanem az érintett ágazat feladatainak összessége, együttes hatása. Felöleli a mezőgazdaságot, az ipart, a mikro-, kis- és középvállalkozásokat, a vidéki turizmust, a területfejlesztést, az önkormányzati és szociálpolitikát, nem utolsósorban pedig a humánerőforrások és a közösségek fejlesztése is ide tartozik. Fő célja a vidéki népesség elvándorlásának megelőzése, a lakosság számára vonzó élet- és munkakörülmények megteremtése a helyi erőforrások átgondolt, integrált és fenntartható hasznosításával, a városi környezetben megszokott szolgáltatások minél nagyobb mértékben elérhetővé tételével. (Új Magyarország [2007])

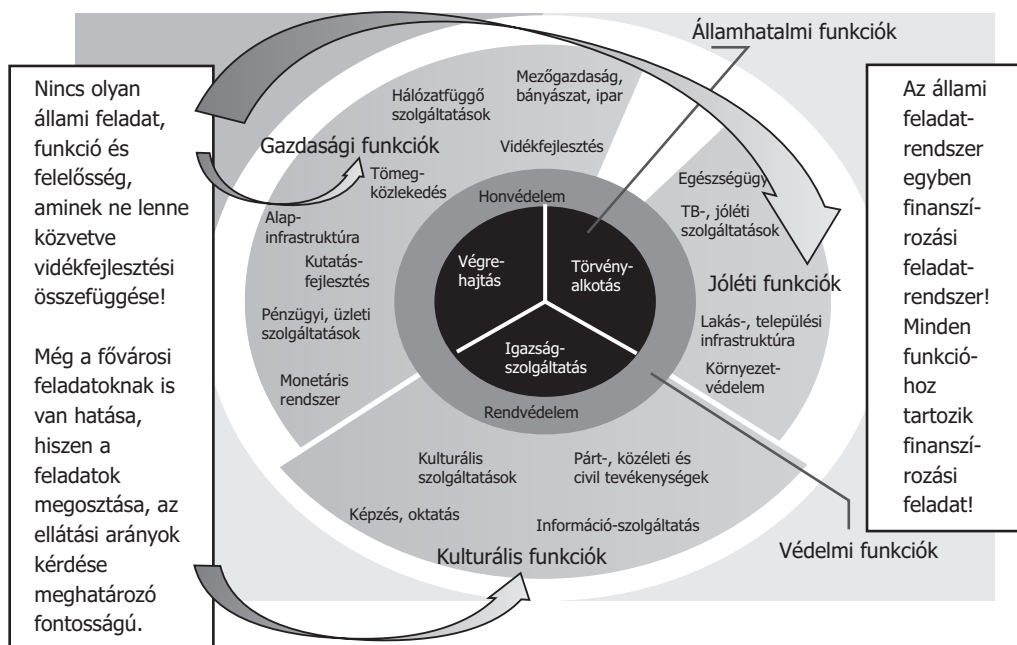
A Vidékfejlesztési Minisztérium Vidékfejlesztésért felelős államtitkárságának feladatmeghatározása szerint a vidékfejlesztés célja, hogy visszaadja a vidéki élet értelmét, becsületét, vonzerejét. Feladata, hogy javítsa a kistelepüléseken élők életminőségét, megteremtse a helyi közszolgáltatásokat, biztosítsa az ország belakottságát, valamint hazai és uniós forrásokra támaszkodva fejlessze a helyi kis- és közepes méretű családi gazdaságokat, feldolgozó üzemeket, vállalkozásokat és a falusi turizmust. (Vidékfejlesztési... [2013])

A tudományos kutatómunkához köthető egyes megközelítések szerint a vidék és annak fejlesztése jelentheti a fővároson kívüli egész országot, a rurális térségeket, de a városok kisebb-nagyobb vonzáskörzetét is. Gyakran azonosítják a falupolitikával, ritkábban a mezőgazdaságtól függő falvak problematikájával. (Ángyán [2005])

Természeteszerű, hogy cikkünkben alapvetően alkalmazkodni kell a közjogi szabályok a költségvetési besorolásokhoz alkalmazkodni igyekvő „hivatalos”, leszűkítő, kereteket adó értelmezési terminológiákhoz. Ugyanakkor nem tagadjuk, hogy a kiterjesztő értelmezés áll közelebb gondolkodásunkhoz. Ha ugyanis kissé mélyebben vizsgáljuk meg a pénzügypolitika funkcióit az állami feladatrendszer működésében, akkor könnyen beláthatjuk, hogy a fiskális politikának, és az annak éves leképeződését jelentő költségvetési politikának lényegében nincs olyan vetülete, amely közvetlenül

¹ közgazdász, a Költségvetési Tanács és a Magyar Közgazdasági Társaság elnöke, a Szegedi Tudományegyetem professzora. Szerzőtársak: Varga Sándor közgazdász, az Állami Számvevőszék volt igazgatóhelyettese, Csomós Dániel közgazdász, a Költségvetési Tanács munkatársa (csomos.daniel@parlament.hu). A cikk a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen 2013. november 14-én tartott konferencián hasonló címmel elhangzott előadás alapján készült.

1. ábra. Az állami feladatrendszer – vidékfejlesztés

vagy közvetve ne érintené a vidékfejlesztést. Így ebben a tekintetben minden korlátozó megközelítést félre kell tennünk.

Ebben az általunk vállalt megközelítésben a vidékfejlesztés kérdését – noha természetesen vannak átfedések, áthallások – nem lehet a regionális gazdaságfejlesztéssel azonosítani, és cikkünkben sem kívánunk az utóbbi tudományterületre tévedni. Lengyel Imre meghatározása erre a különbségre, a regionális gazdaságfejlesztés szakpolitikaként való felfogására szemléletesen mutat rá. Megfogalmazásában „A régió nagyon rugalmasan értelmezett gyűjtőfogalom, sokféle összefüggésben felmerülő, általában valamilyen tájat, vidéket, térséget, tartományt, körzetet, zónát, övezetet, zónát stb. lehatároló területi egységet jelent. Hagyományos értelemben a régió többé-kevésbé lehatárolt terület, amely valamilyen szempontból egységesnek tekinthető, vagy valamilyen szerveződési elv alapján jött létre, amely megkülönbözteti a többi régiótól.” (Lengyel [2010] 36. o.)

A (köz)politika által formált különböző szakpolitikák (oktatás- és egészségügy, iparfejlesztés, közlekedés, környezetvédelem, regionális politika stb.) interakcióban vannak egymással, elgondolásaik, törekvéseik végül is pénzügyi mutatókká transzformálódnak a költségvetésben. Ha pedig funkcionális szakpolitikának tekintjük a költségvetési politikát – már csak az előteremthető források korlátossága vagy célirányos, takarékos-ságra, hatékonyságra készítő felhasználás okán is – akkor könnyen kimutatható itt is az egymásrautaltság, és belátható a fiskális politika kiemelt szerepe. A fiskális politika akár az elosztható források nagysága, akár a forrásgyűjtés (jövedelempolitika), akár a

költségvetésben érvényesülő elosztáspolitikai – a rendelkezésre álló pénz elosztásának geográfiai és funkcionális megfontolásai – által, meghatározó szerepet tölt be a vidékfejlesztés céljai kitűzésében és megvalósításában. Mindezek egyben azt is megengedik, hogy a vidékfejlesztés kérdéseire is e nézőpontból közelítsünk.

Az államháztartás finanszírozza az állami feladatrendszert. Ennek összefüggérendszerét mutatja be a 1. számú ábra. Minden funkcióhoz tartozik finanszírozási feladat. Ma mintegy 3000 állami feladatot tartunk számon és folyamatos a bővülés. Az ábrából is kitűnik, hogy szinte minden egyes feladatban, szakpolitikában, funkcióban megtalálható a vidékfejlesztés, illetve van ilyen összefüggése.

A költségvetési politika „teljesítménykövetelményei” és a vidék állapota

A gazdaságpolitika vidékfejlesztési összefüggéseinek ismertetése messze meghaladja írásunk kereteit; és a pénzügypolitika szélesebb összefüggései bemutatására, vagy akár a makrogazdasági szempontból igen nagyjelentőségű monetáris politika hozzájárulása ismertetésére sincs módunk. Mindössze annyit jegyezhetünk meg itt, hogy hasonlóan az előző politikákhoz, a pénzügypolitikának is nyilvánvalóan általános célja az, hogy a távlatilag is fenntartható társadalmi–gazdasági fejlődést szolgálja. Országos és területi szinten egyaránt. Aktuális célja pedig a fiskális politika és az éves megvalósulását jelentő költségvetések útján a dinamikus egyensúlytartás az ország pénzügyi stabilitási érdekei, a gazdasági növekedés tartóssága és érzékelhetővé tétele, és nem utolsósorban a lakossági életfeltételei, szociális biztonsága fenntartása, fejlesztése között.²

Ennek megfelelően cikkünk megközelítésében a magyarországi fiskális politikát abból a szempontból lehet az egyes évek idősorában minősíteni, hogy aktuálisan és távlatilag mennyiben képes hozzájárulásával, tevékenységével megtartani/erősíteni nemzetgazdasági szinten az államháztartás egészének pozícióit, érvényesíteni válság-körülmények között is a pénzügyi stabilitás alapvető érdekeit, mérsékelni az országon belüli fejlettségi különbségeket, fenntartani és megőrizni/javítani a társadalmi (köz) szolgáltatások rendszerét, támogatni a rövidebb és hosszabb távú társadalom- és gazdaságpolitikai célok megvalósulását, együttműködni, harmóniát teremteni e célrendszer teljesülése érdekében a különböző szakpolitikákkal, így a regionális politikával is.

A felsorolásra tekintve – kiegyensúlyozott társadalmi, gazdasági működést, demokratikus közakarat-formálást, politikai érdekek és értékek mentén való kormányzást és interakciók sokaságát feltételezve – levonható az a következtetés, hogy a különböző politikák (közpolitika, gazdaságpolitika, pénzügypolitika stb.) „piramisában”, hierarchiájában a fiskális politika az egyik sajátos építőelem. A többi politika letükröződéseként

² A pénzügypolitikának számos célja van. Témánk szempontjából a legfontosabbak: a gazdasági növekedés elősegítése, a piaci verseny kibontakoztatása, a szociális védőháló kialakítása, az ország fizetőképességének biztosítása, belső pénzügyi egyensúly megteremtése. Részterületei – a monetáris, a költségvetési (fiskális) valamint a devizapolitika – közül a költségvetési politika rendelkezik olyan eszközökkel, amelyekkel legerőteljesebben lehet hatni a vidékfejlesztésre.

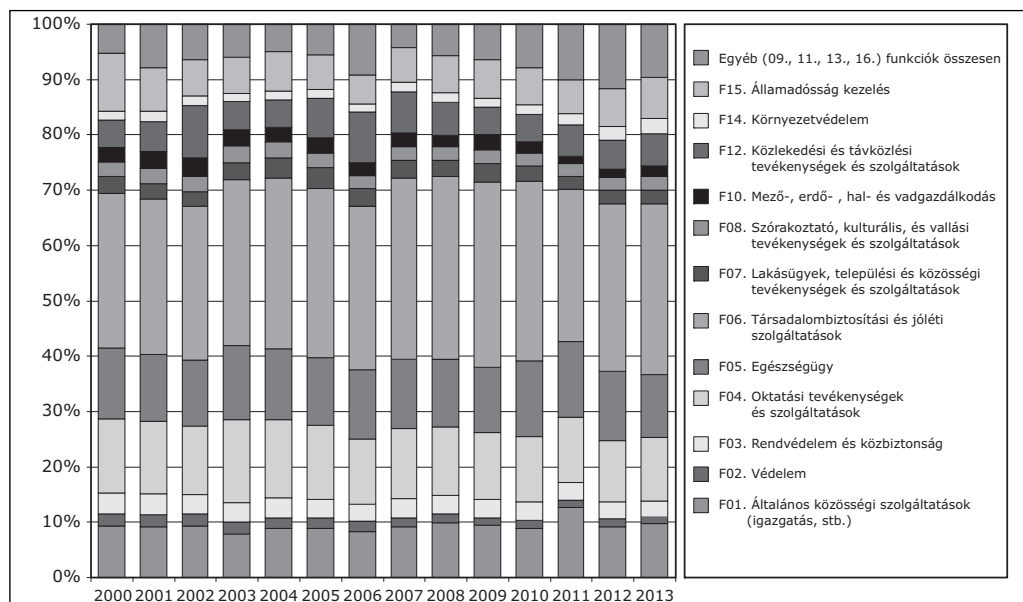
adott pillanatban a finanszírozás kerete, megvalósítója és ugyanakkor a távlati célrendszer kiteljesítéséhez, meghatározásához lehetőségeket nyitó kapu. Egyszerre következő és olyan generáló erő, amelynek hatásmechanizmusai a vidék fejlődését tekintve években, évtizedekben érvényesülnek. Így például a makrogazdasági stabilitás – adott években növekedési áldozatok árán való megteremtése – bár csak évek távlatában képes mérsékelni a vidék társadalmi (köz)szolgáltatásainak különbségét, vagy – közvetve – a foglalkoztatás javításával a megélhetési feltételeket, de megőrzi az esélyt, lehetőséget ad a felemelkedésre.

A vidék fejlettsége a mai Magyarországon

Az állami feladatrendszert az államháztartás központi és önkormányzati alrendszere finanszírozza. Együttes kiadásain belül az úgynevezett funkcionális osztályozás reprezentálja az egyes feladatok súlyát, amelyet a 2. sz. ábra szemléltet.

Az ábra jól mutatja, hogy a költségvetési politika milyen erős determinációkat hordoz, amelyeknek vannak társadalmi, tradicionális okai. Kettősség jellemzi a fiskális politika történéseit. Hosszabb távra visszatekintve egyrészt elkövetője és kiszolgálója volt azoknak a vidékfejlesztéssel, társadalmi gondokkal, életfeltételekkel, elvándorlással kapcsolatos hibáknak, a költségvetés-tervezési (megalapozottsági) és végrehajtási

2. ábra. Az államháztartás funkcionális kiadásainak megoszlása
2000–2013 között (%)

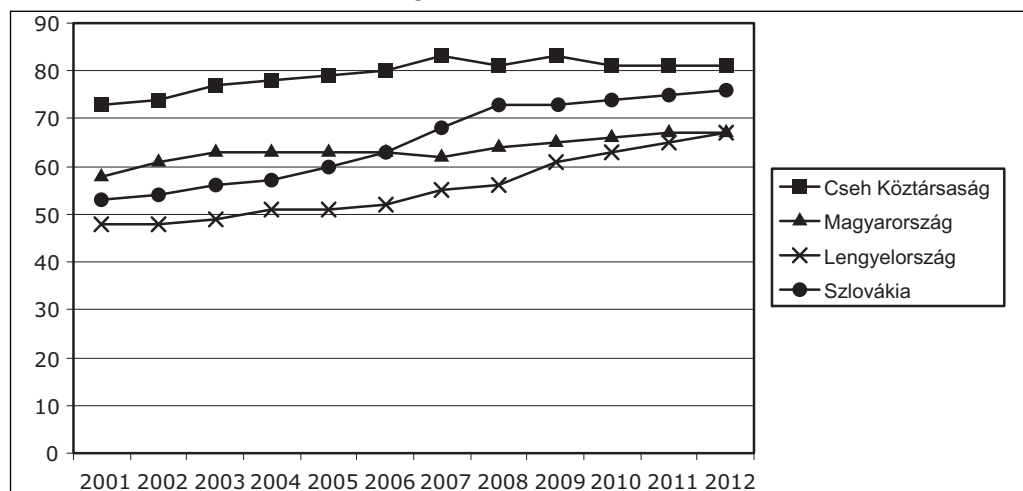
Forrás: NGM

anomáliáknak, a költségvetési szempontból a „könnyebb út” választásához (eladósodás bátorítása), amelyek a mai magyar vidéket jellemző fejlődésbeli állapotokhoz, súlyos lemaradásokhoz, elvándorláshoz vezettek. Másrészt rövidebb távra visszanézve a költségvetési politika elvitathatatlan sikere, hogy Magyarországon a fiskális konszolidáció lezárult, kikerültünk – az EU-ba belépésünk, 2004 óta tartó – a túlzott mértékű államháztartási hiány miatti deficiteljárás alól, hiszen immár tartósan a GDP 3 százaléka alatt van az államháztartás hiánya. A költségvetések megalapozottságának és végrehajtásának a fegyelme javult.

Fokozatosan csökken az államadósság mértéke is (de még mindig a GDP 79%-a körüli). Kedvezőtlen, hogy az államháztartás adósságszolgálat (kamatkiadás) még mindig kiugró mértékű. Az e célra évente kényszerűen fordított 1200 milliárd forint megegyezik az államháztartás egészségügy kiadásainak nagyságrendjével, a közoktatási kiadások négyötödével, vagy a közlekedési ráfordítások 1,3-szorosával. Ezáltal kevesebb jut az egyes közszolgáltatási funkciókra, s azokon belül a vidékfejlesztést szolgáló kiadásokra.

Az ország pénzügyi stabilitása szempontjából rendkívül fontos hazánk makrogazdasági helyzetének alakulása, az EU, a visegrádi országokhoz való összehasonlítása. A magyar gazdaság a 2000-es évek elején még a régió éllovasa volt a gazdasági növekedés ütemét tekintve, évi 4 százalékot meghaladó mértékkel. Az évtized második felében ugyanakkor a visegrádi országok közül egyértelműen Magyarországot jellemezte a legszerényebb gazdasági növekedés, 2009 után pedig az egyik legnagyobb visszaesés (3. sz. ábra).³

3. ábra. Az egy főre jutó GDP (vásárlóerő-paritáson) alakulása,
EU átlag = 100, 2001-2012 között

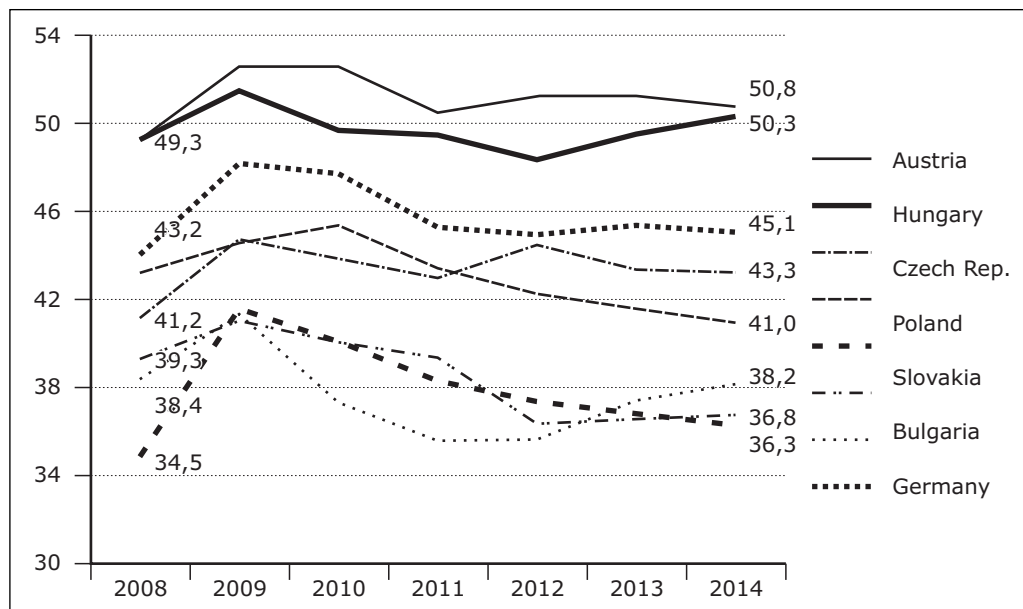

Forrás: EUROSTAT

³ Az ábránál az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptióra támaszkodtunk. Ahol ettől eltértünk, ott megjelöltük a forrást.

Az ország fejlődése, így a vidék fejlesztése szempontjából lényeges, mekkora az államháztartás GDP-n belüli aránya. Hazánkban – különösen a környező országokkal összehasonlítva – ez (vagyis az újraelosztás) még mindig magas, 50 százalék körüli (4. sz. ábra). E mögött természetesen nagymértékű a jövedelemcentralizáció, riasztóan hatva a működő tőkére.

4. ábra. A konszolidált államháztartás kiadási főösszege (a GDP %-ában)

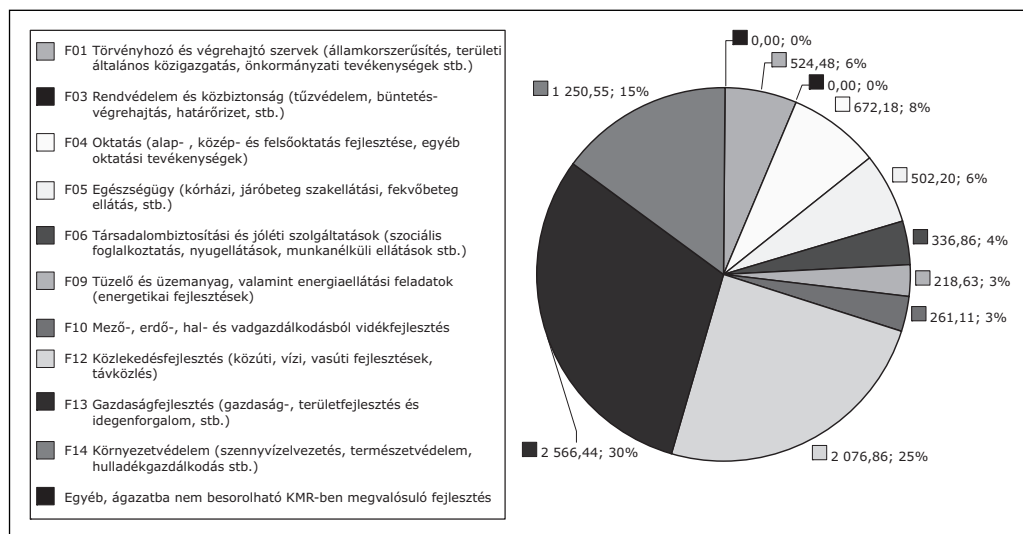

Forrás: EUROSTAT

2007–2013. évi fejlesztési kiadások – vidékfejlesztés

A 2013-ban lezárult hétéves fejlesztési ciklusban a magyar államháztartásban közel 12 ezer milliárd forintot használtak fel beruházásokra, felújításokra. Ennek 70%-át tették ki az uniós támogatásból és a hazai társfinanszírozásból megvalósult (megvalósuló) fejlesztések. Az utóbbin belül ismert az ágazatonkénti megoszlás (5. sz. ábra), valamint a vidékfejlesztést szolgálók aránya (83%). Ha figyelembe vesszük a tisztán hazai forrásból finanszírozott fejlesztéseket is, óvatos becslés szerint az elmúlt hét évben mintegy 9–10 ezer milliárd forint beruházás valósult meg vidéken.

5. ábra. Kiemelt területek finanszírozására rendelkezésre álló uniós kötelezettségvállalási keretek a 2007–2013 közötti időszakban (milliárd forint; az összes %-ában)

Forrás: NGM

A vidék lemaradása

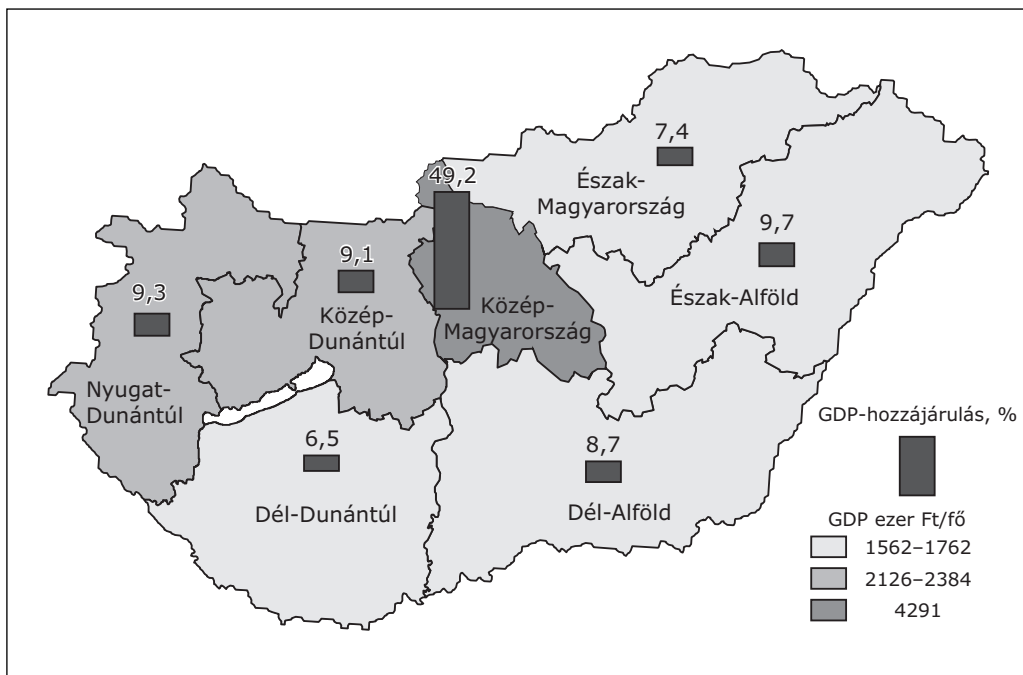
Hazánk fővároson kívüli területének fejlettségét a legkülönbözőbb mutatókkal lehet jellemezni. A jövedelemtermelő képesség tekintetében jelennek meg legmarkánsabban az országon belüli különbségek (6. sz. ábra). A differenciálódás nemcsak főváros és vidék között, hanem vidéken belül is jelentős.

Az ábrán jól láthatóan Közép-Magyarország kiemelkedik a jövedelemtermelő képességet illetően, hiszen ez a régió – benne a fővárossal – adja Magyarország bruttó nemzeti termékének csaknem felét. Ha a lentebb megjelenített 2–3. sz. táblázat adatait is figyelembe vesszük, az ország régiói közül Észak-Magyarország a legelmaradottabb, de Dél-Alföld, Észak-Alföld valamint Dél-Dunántúl leszakadása is szembeűnő.

Ha a Közép-Magyarország régióból kiemeljük a fővárost, még inkább érzékelhető a vidék leszakadása.

A vásárlóerő paritáson kimutatott egy főre jutó GDP tekintetében egyedül Budapest értéke haladja meg az EU átlagát. A vidék egy lakosa harmadannyi GDP-t állít elő, mint a fővárosban élő. Ha a NUTS 3 terület egységek rangsorát vizsgáljuk, akkor valamennyi magyarországi megye az EU megyéinek alsó 25%-ában, míg 13 megye pedig az alsó 10%-ában helyezkedik el.

6. ábra. Hozzájárulás az ország GDP-jéhez és az egy főre jutó GDP, 2009

1. táblázat. A főváros és a vidék fejlettsége

Megnevezés	EU átlag	Ma- gyar- ország átlaga	Buda- pest	Megyei átlag (Bp. nélkül)	Eu27 átlag feletti megyék	Magyar megyék az EU NUTS 3 területegységek rangsorának alsó 25%-ában	Magyar megyék az EU NUTS 3 területegységek rangsorának alsó 10%-ában
Egy főre jutó GDP (euró- vásárlóerő paritáson, 2009)	23 500	12 260	34 500	11 890	nincs (kiv. Bp.)	Minden megye (kiv. Bp.)	13 megye (Nógrád, SzSzB, Békés, BAZ, Somogy, Bács-K., JNSZ, Baranya, Veszprém, Heves, Hajdú-B., Csongrád, Tolna)
Egy főre jutó hozzáadott érték (euró, 2009)	21 089	6 207	17 536	5 611	nincs		

Az EU 2020 stratégiához kapcsolódó regionális mutatók is jól ábrázolják az országon belüli differenciálódást.

2. táblázat. Az EU 2020 stratégiához kapcsolódó regionális mutatók I.

Megnevezés	Népesség	GDP/fő (vásárlóerő paritás, PPP)	Munka- nélküliségi ráta	Ipar és szol- gáltatások termelékeny- sége	Foglalkoztatás a tudásintenzív szolgáltatási ága- zatban
	1000 fő (2010)	EU27 = 100 (2010)	az aktív népesség %-ában (2012)	EU27 = 100 (2008)	a teljes foglalkoz- tatottak %-ában (2010)
EU27	501 755	100,0	10,4	100,0	39,0
Magyarország	10 000	64,7	10,9	66,9	34,5
Közép-Magyarország	2 961	106,7	9,2	76,6	42,0
Közép-Dunántúl	1 096	56,6	9,8	61,6	26,4
Nyugat-Dunántúl	996	64,9	7,4	65,8	26,5
Dél-Dunántúl	944	44,3	12,0	56,6	33,6
Észak-Magyarország	1 202	39,6	16,6	56,7	32,4
Észak-Alföld	1 487	41,2	13,9	58,3	34,9
Dél-Alföld	1 313	42,3	10,5	55,3	31,2

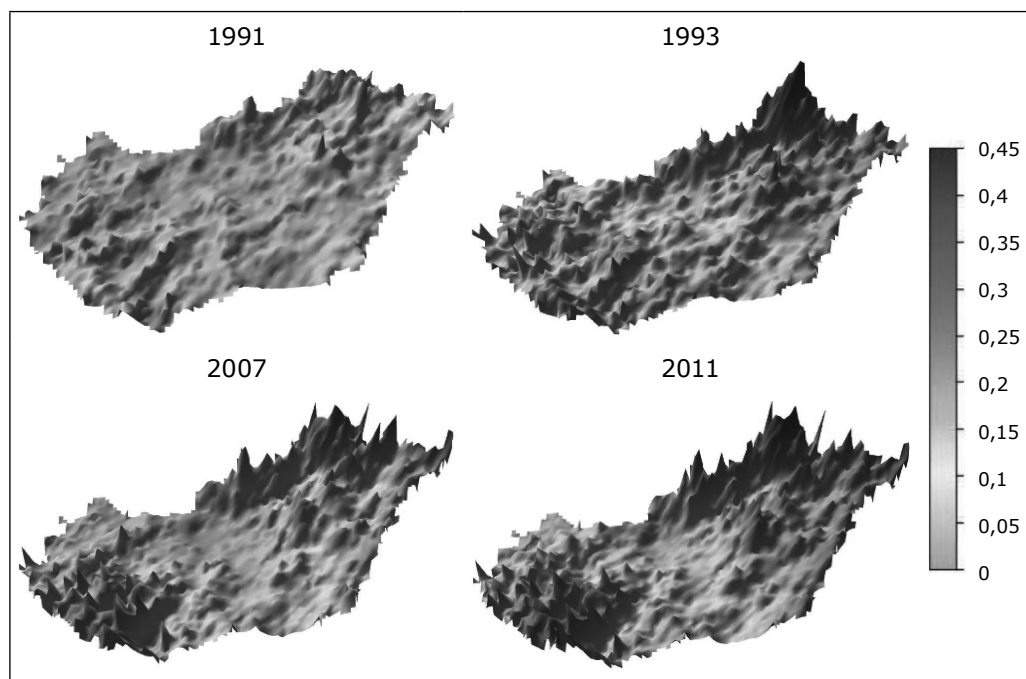
3. táblázat. Az EU 2020 stratégiához kapcsolódó regionális mutatók II.

Megnevezés	Foglalkoztatási ráta (20–64 év között)	K + F ráfordítás	Korai iskola- elhagyók (18–24 év között)	Felsőoktatási végzettséggel rendelkező (30–34 éves)
	A 20–64 év közötti népesség %-ában (2012)	a GDP %-ában (2010)	A 18–24 év kö- zötti népesség %-ában (2010–2012)	A 30–34 év közötti népesség %-ában (2010–2012)
EU27	68,4	2,0	13	35
EU 2020 célkitűzés	75,0	3,0	10	40
Magyarország	62,1	1,2	11	28
Hazai EU 2020 célkitűzés	75,0	1,8	10	30
Közép-Magyarország	66,8	1,6	9	40
Közép-Dunántúl	64,9	0,6	11	21
Nyugat-Dunántúl	66,7	0,6	9	22
Dél-Dunántúl	57,5	0,5	11	21
Észak-Magyarország	54,2	0,6	15	19
Észak-Alföld	57,3	1,1	14	22
Dél-Alföld	60,7	1,2	9	24

A jövedelemtermelő képesség gyengeségei megmutatkoznak a foglalkoztatottságban (munkanélküliségben), valamint az ipar és a szolgáltatások termelékenységében is. A felzárkózás reménye mutatkozik abban, hogy egyes elmaradott régiókban a tudásintenzív szolgáltatási ágazatban foglalkoztatottak aránya, valamint a K+F ráfordítás mértéke nagyobb, mint a fejlettebb régiókban. Kedvező az is, hogy a felsőoktatási végzettségűek aránya tekintetében a – Közép-Magyarország régióin túli – régiók között alig van eltérés (Dél-Alföld mutatója e körben a legjobb).

A következő (7. sz.) ábra térképei azt a sokéves folyamatot érzékeltetik, ahogyan Észak-Magyarország és Észak-Alföld, sőt egyre inkább Dél-Dunántúl is leszakadt a többi régiótól a munkanélküliség tekintetében.

7. ábra. Regisztrált munkanélküliek aránya a 15-64 éves népességben

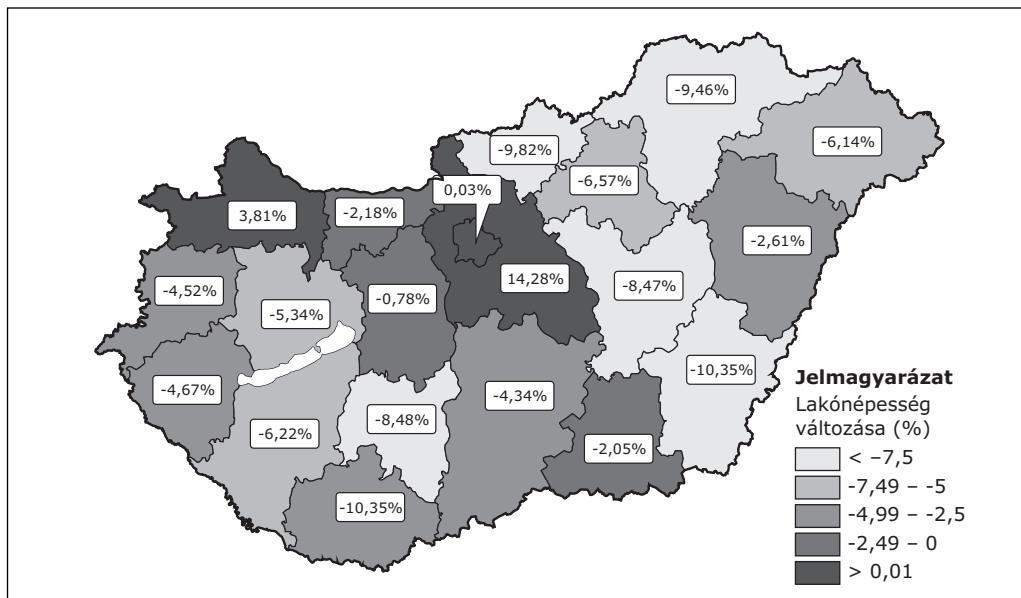

Forrás: MTA KRTK Adatbank. Készítette: Göndör László

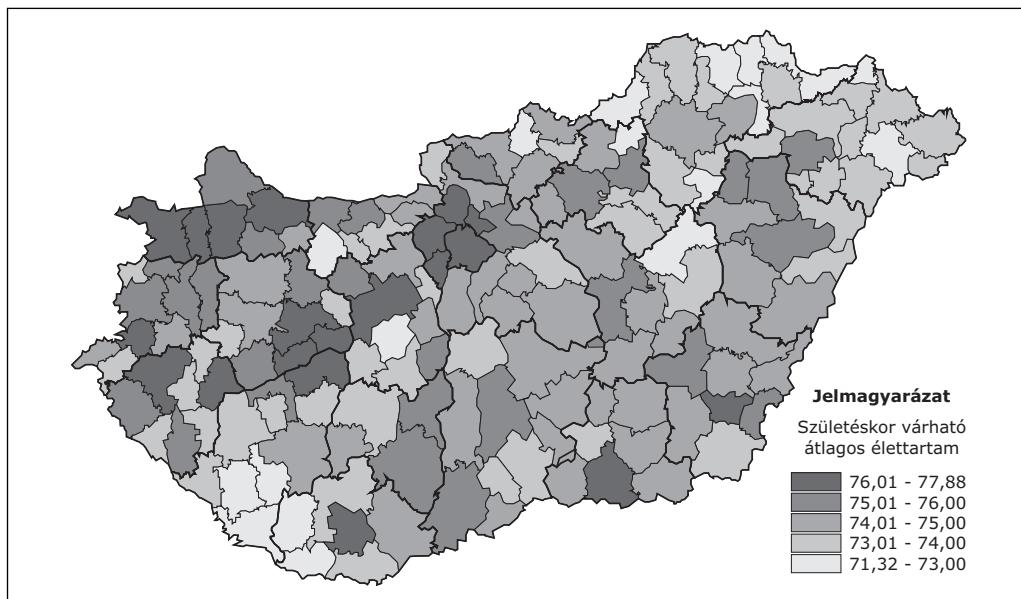
Az ország népessége csökken. A 2011. évi népszámláláskor 9985 ezren voltunk, 191 ezer fővel (2%-kal) kevesebben, mint 10 évvel korábban. Az ország egyes részeiben ennél lényegesen nagyobb a visszaesés, van viszont, ahol növekedést látunk – az országon belüli vándorlás következtében. (8. ábra)

A gazdasági fejlettséggel/fejletlenséggel párhuzamosan fokozódnak az egészségügyi egyenlőtlenségek is az országon belül. Az életkilátások ebből fakadóan különösen Észak- és Kelet-Magyarországon rosszak (9. sz. ábra)

8. ábra. A lakónépesség változása megyénként,
2002. január 1. és 2012. január 1. között

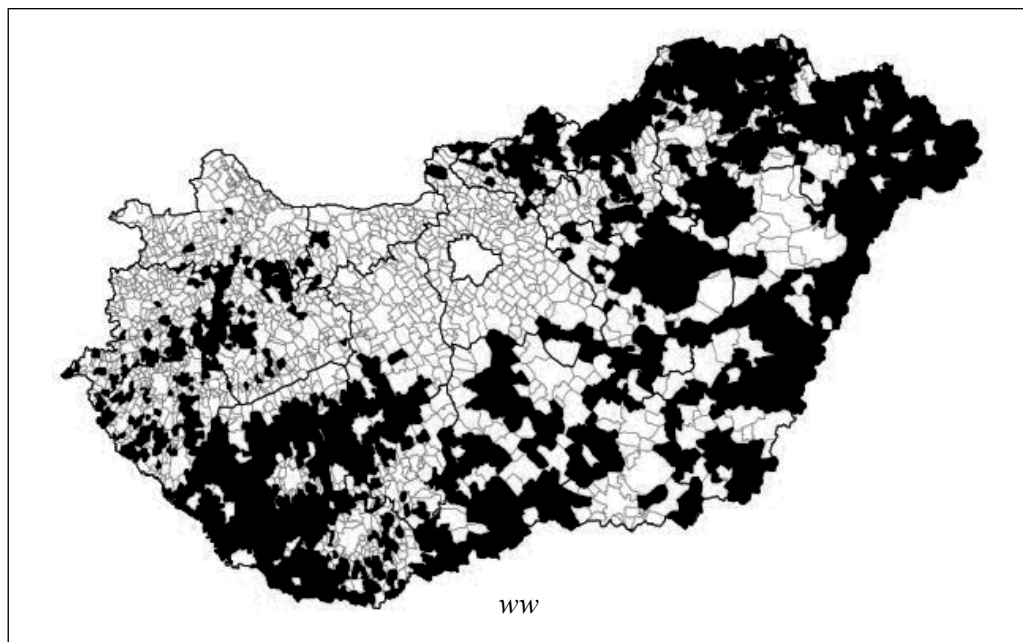

9. ábra. Születéskor várható élettartam (2011)

Magyarország 175 kistérsége közül 2010-ben 94 hátrányos helyzetűnek minősült (az ország területének 57%-át, a népesség 30%-át – 3 millió főt – érintően) (10. sz. ábra). Ezekre jellemző a gazdasági funkcióvesztés, esetenként a bedőlt szocialista iparosítás, az erőltetett mezőgazdasági kollektivizálás következményeként. Magyarország keleti fele „gazdag” periférikus térségekben, de újonnan leszakadó kistérségek vannak Zala, Somogy, Veszprém, Tolna, Baranya és Fejér megyében is (aprófalvak!).

10. ábra. Társadalmi, gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott települések (2010)

Európa 2020

Magyarország hosszú távú fejlődésére várhatóan erőteljes hatást gyakorol a Lisszaboni Stratégiát felváltó Európa 2020, az Európai Unió növekedési stratégiája. Az új stratégia fő célja, hogy Európa gazdasága intelligens, fenntartható és inkluzív legyen annak érdekében, hogy az Unióban és tagországaiban növekedjék a termelékenység és a foglalkoztatottság, erősödjön a társadalmi kohézió.

A stratégia öt célkitűzése a foglalkoztatásra, az oktatásra, a kutatásra és innovációra, a társadalmi befogadásra és a szegénység enyhítésére, valamint az éghajlatváltozás elleni küzdelemre és az energiaügyre irányul.

Az Európa 2020 stratégiának területi szempontból kulcseleme a város és térsége fejlesztése.

Az EU stratégiájába illeszkedő Közös Agrárpolitika 2013 utáni jövőjét meghatározó reform három fő célt fogalmazott meg: életképes élelmiszertermelés, természeti erőforrásokkal való fenntartható gazdálkodás, valamint kiegyensúlyozott területi fejlődés (a vidéki közösségek, a helyi gazdaságok erősödjenek, a vidéki munkahelyek gyarapodjanak).

Nemzeti fejlesztés, területfejlesztés, vidékfejlesztés

Az EU 2020 stratégia megvalósítása érdekében mindegyik tagállam saját nemzeti célokat és intézkedéseket fogad(ott) el. Ebbe a körbe tartozik hazánknak – az Országgyűlés OGY 1/2014. (I.3.) számú határozatával elfogadott Nemzeti Fejlesztés 2030 – Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptiója.⁴

A Konceptió jövőképe és átfogó célrendszere 2030-ig szól. A dokumentumban fejlesztési (benne a vidékfejlesztési) prioritások, célkitűzések, eszközrendszerek fogalmazódnak meg a 2014-2020-as programidőszakra.

A Konceptióban rögzített jövőkép szerint „Magyarország 2030-ra Kelet-Közép-Európa gazdasági és szellemi központjává válik, lakosságának biztonságos megélhetést biztosító, az erőforrások fenntartható használatára épülő versenyképes gazdasággal, gyarapodó népességgel, megerősödött közösségekkel, javuló életminőséggel és környezeti állapottal” (Magyar Közlöny [2014]).

A jövőkép elérése érdekében négy átfogó fejlesztési célt jelöltek meg: „értékteremtő, foglalkoztatást biztosító gazdasági fejlődés; népesedési fordulat, egészséges és megújuló társadalom; természeti erőforrásaink fenntartható használata, értékeink megőrzése és környezetünk védelme; valamint térségi potenciálokra alapozott, fenntartható térszerkezet” (Magyar Közlöny [2014]).

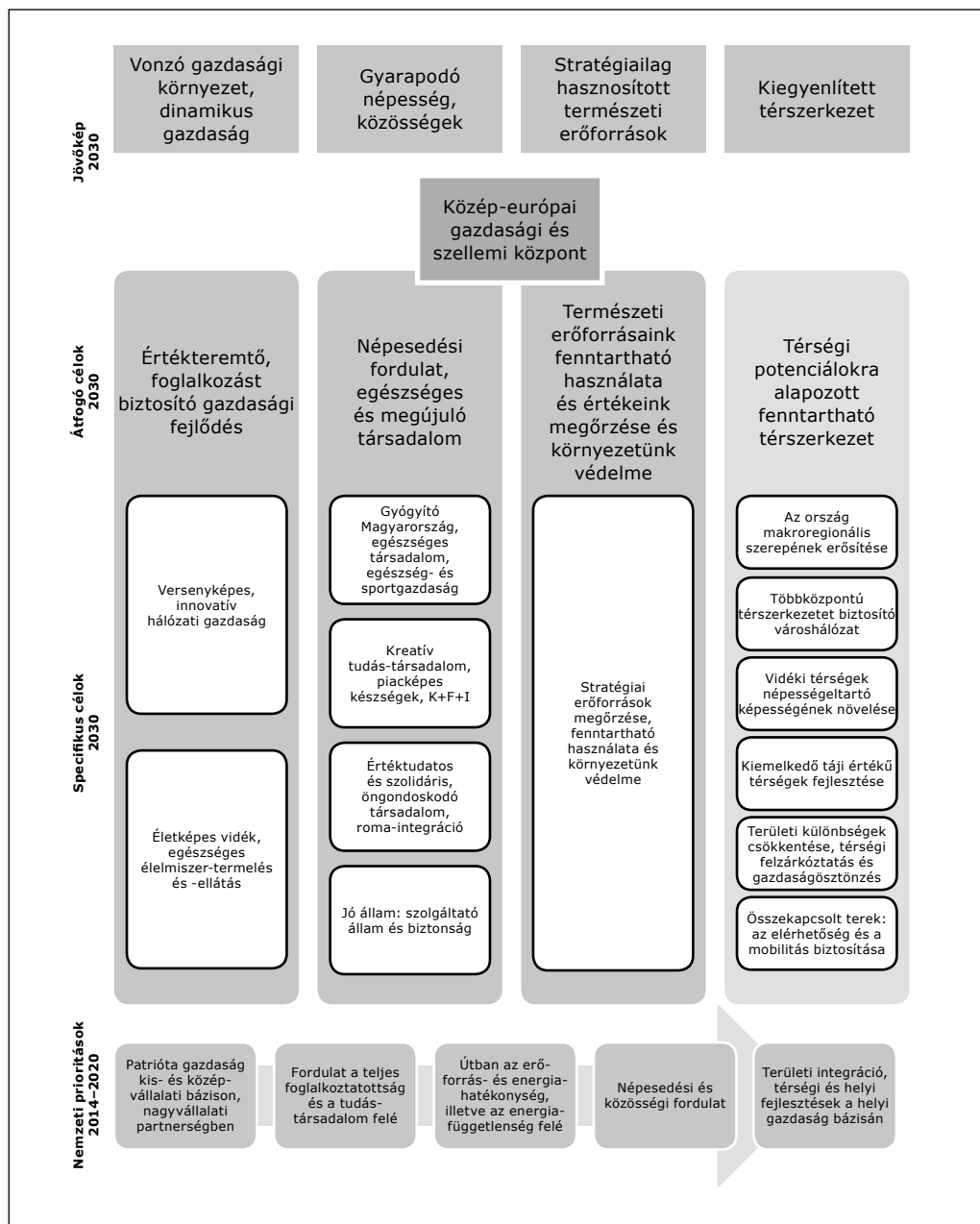
A nemzeti fejlesztésre, benne a területfejlesztésre, specifikus célokat határoztak meg:

- „a) szakpolitikában érvényesítendő: versenyképes, innovatív gazdaság; gyógyító Magyarország, egészséges társadalom, egészség- és sportgazdaság; életképes vidék, egészséges élelmiszertermelés és ellátás, az élelmiszer-feldolgozóipar fejlesztése; kreatív tudástársadalom, piacképes készségek, K+F+I; értéktudatos és szolidáris öngondoskodó társadalom; jó állam, szolgáltató állam és biztonság; stratégiai erőforrások megőrzése, fenntartható használata, környezetünk védelme;
- b) területi specifikus célok: az ország makroregionális szerepének erősítése; a többközpontú térszerkezetet biztosító városhálózat; vidéki térségek népességtartó képességének növelése; kiemelkedő táji értékű térségek fejlesztése; területi különbségek csökkentése, térségi felzárkóztatás és gazdaságösztönzés elősegítése; összekapcsolt terek: az elérhetőség és mobilitás biztosítása.” (Magyar Közlöny [2014])

⁴ A 2013. november 14-én elhangzott előadásban a Konceptiónak még a társadalmi vitára bocsátott változatára tudunk építeni. Ebben az írásban viszont már az elfogadott dokumentumra tudunk támaszkodni.

A jövőkép, az átfogó és a specifikus célok valamint a nemzeti prioritások összefüggéseit, összekapcsolódásait szemlélteti a 11. számú ábra.

11. ábra: Az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció célrendszere

Az ábra legalsó sorában feltüntetett nemzeti prioritások azzal összhangban kerültek meghatározásra, hogy a 2014–2020 programozási és fejlesztési időszak forrásait – amelyek az előző hétéves időszakhoz képest szűkebbek lesznek – döntően a stratégiai jelentőségű, nagy hozzáadott értéket produkáló gazdasági területeken kell majd felhasználni.

Az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció – az előzőekben már kiemelt szempontokkal összhangban, figyelemmel a Nemzeti Vidékstratégiában megjelöltekre is – többek között a következők szerint határozta meg a vidékfejlesztési, agrárgazdasági feladatokat a 2014–2020-as időszakra: a perifériák visszacsatolása; a vidéki foglalkoztatás növelése; város–vidék kapcsolatok helyreállítása, várostérségi települések összehangolt fejlesztése; a megyei önkormányzatok a területfejlesztés középszintű főszereplői (a régiók – NUTS 2 szint – csak statisztikai egységek); a vidék gazdaságának több lábra állítása, a helyi, térségi gazdasági autonómia erősítése; az önkormányzatok helyi gazdaságfejlesztési szerepvállalásának erősítése,⁵ a vidéki népesség egészségügyi, szociális ellátásának javítása; a vidéki települések, falvak, tanyák infrastrukturális fejlesztése, gazdasági létalapjuk megerősítése, elérhetőségük javítása.

További feladatként jelölték meg a vidék kulturális és épített örökségének megőrzését, helyreállítását, fenntartható fejlesztését, a turizmusba való bekapcsolását; a vidékfejlesztés szellemi, szemléleti, kulturális megalapozását, a tudásátadást; a vidékfejlesztés képzési, szakmai bázisainak kialakítását, erősítését; a természeti erőforrásokat és a biodiverzitást megőrző, a termőhelyi adottságokra építő területhasználatot, termelési szerkezetet és agrotechnikát; magasabb hozzáadott értéket előállító és nagyobb foglalkoztatást biztosító ágazatokra és gazdálkodási formákra épülő termelési szerkezet kialakítását; a növénytermesztés–állattenyésztés egyensúlyának helyreállítását; fiatal gazdák támogatását, demográfiai földprogram végrehajtását; kertészetek korszerűsítését, támogatását; a fenntarthatóság követelményeit teljesítő, a foglalkoztatást biztosító gazdálkodási formák, családi gazdaságok és társulásaik segítését; az erdők egészségi állapotának megőrzését, az erdőtelepítések ütemének növelését; halgazdálkodás támogatását, halgazdálkodásra épülő feldolgozás erősítését; a klímaváltozás hatásainak mérséklését az öntözés fejlesztésével és széles körű elterjesztésével, víztározóink öntözési célú hasznosításával.

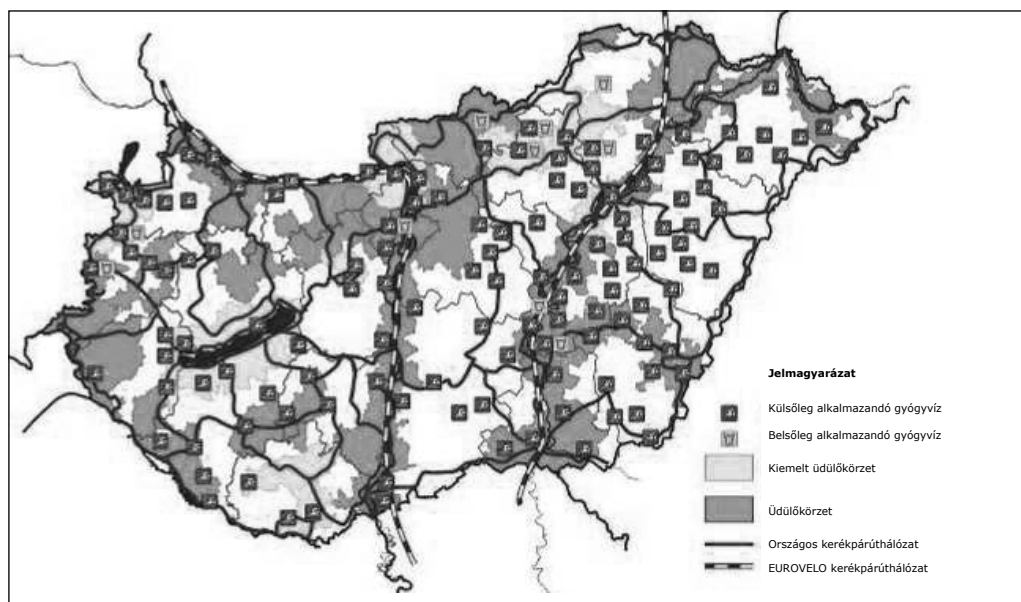
Gazdasági növekedésünk és egyben hazai egészségvédelmünk fontos színtere a turizmus. A Főváros és a Balaton mellett az ország más idegenforgalmi területeinek fejlesztése, megőrzése kiemelt cél.

Különösen az egészség-, az öko-, a gyalogos, a kerékpáros, a kulturális, a konferencia-, a rendezvény- és a falusi turizmus területén kínálkozó fejlődési lehetőségeket kell kiaknázni.

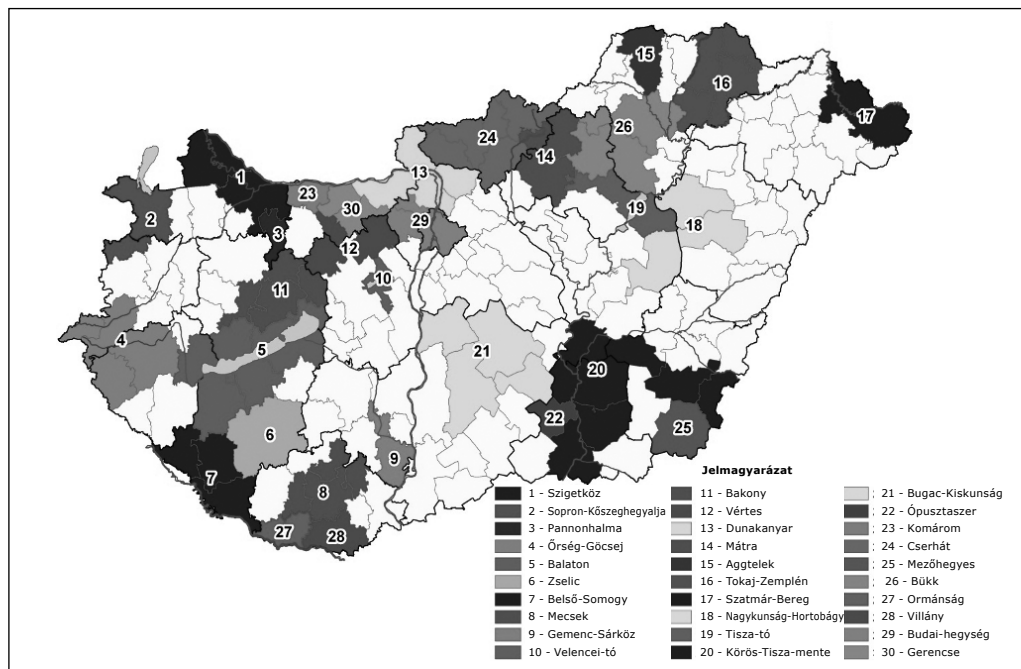
A fejlesztéspolitikában – speciális értékei miatt – külön indokolt kezelni az ország 30 különböző kultúrtáját.

⁵ Hiteleiket 2011–2013 között az állam átvállalta, az így felszabaduló forrásait is tudják a helyi gazdaságfejlesztés támogatására fordítani.

12. ábra. Turisztikai térszerkezet

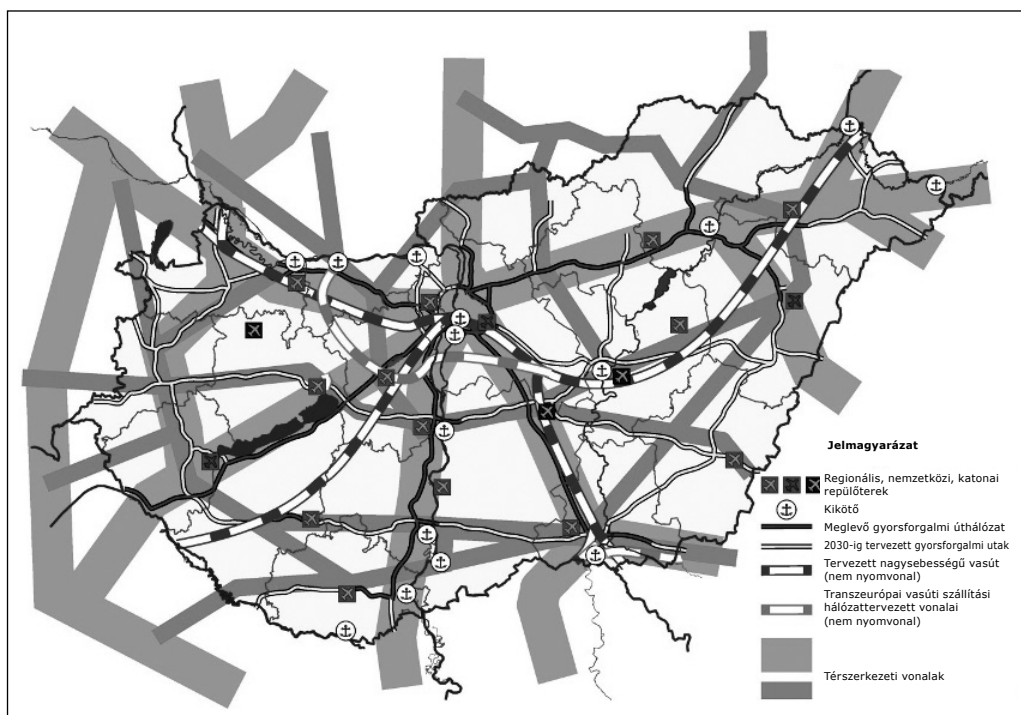

13. ábra. Kultúrtájaink

A közlekedés fontos eszköze a tudáshoz, a munkaerőhöz, a termékekhez és szolgáltatásokhoz való hozzáférésnek. A fővárosközpontú közlekedést hálós szerkezetű (haránt irányú) fejlesztéssel át kell alakítani.

14. ábra. Közlekedési hálózatok térszerkezete

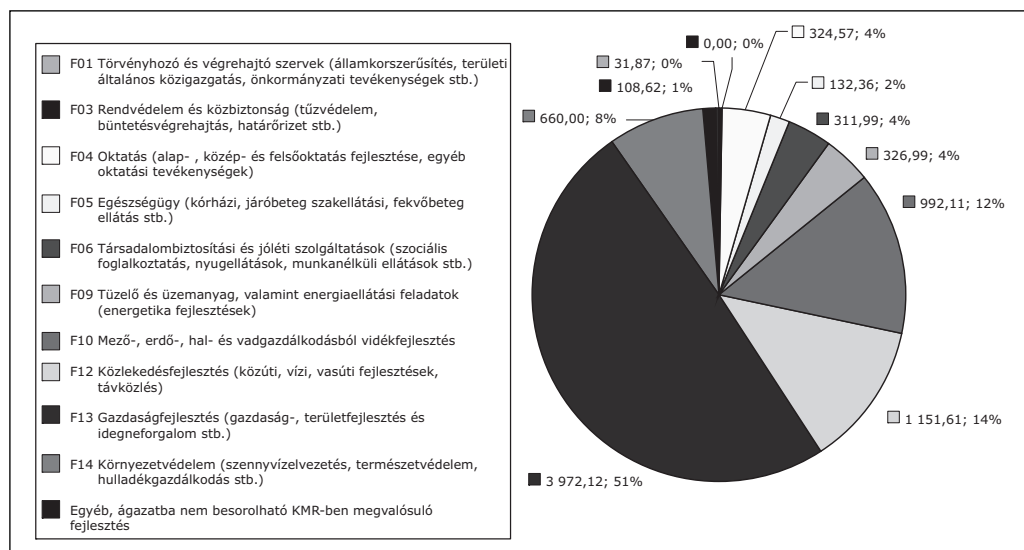

2014–2020 fejlesztési kiadásai

Írásunk vége felé hadd álljon itt a 2014–2020-as programozási és fejlesztési időszak forrásrendszere. Az EU-ból és a hazai társfinanszírozásból együttesen 8012,24 milliárd forint áll rendelkezésre. A tisztán hazai forrásból megvalósuló államháztartási fejlesztések – hasonlóan az előző hét évhez – a GDP 1,5 százalékát tehetik ki. Ezeken belül előreláthatóan a vidék részesedése mintegy 95 százalék lesz, 12 százalékponttal meghaladva az előző hét évit. Az ágazati megoszlást a 15. számú ábra szemlélteti.

Szembevetendő – az előzőekben írottakkal összhangban –, hogy a gazdaságfejlesztés részaránya az elmúlt időszakhoz képest 20 százalékponttal nagyobb, 50 százalékot meghaladó lesz.

15. ábra. Kiemelt területek finanszírozására szolgáló uniós kötelezettségvállalási előzetes keretek a 2014–2020 közötti időszakra (milliárd forint; az összes %-ában)

Forrás: NGM

Összegzés helyett

Kérdés, a „közjó” vizsgálható-e a költségvetési politika vidékfejlesztési kontextusában, és egyáltalában miként értelmezhető ez a megszokott közgazdasági nyelvezetben kevésbé szokásos fogalom. Csak arról van szó pedig, hogy folyamatában, fenntarthatóan képesek vagyunk az adott külső és belső feltételek között a legnagyobb társadalmi-gazdasági eredményt felmutatni. Vagyis legyen meg a vidékfejlesztés összefüggésében is az a képességünk, hogy méltányos egyensúlyt tartsunk a számtalan érdek és igény (foglalkoztatás, szociális kohézió, profit stb.) között, felelősségünk, hogy az örökölt természeti, kulturális és gazdasági javak védelme, továbbörökítése biztosított legyen, alkalmasságunk, hogy az előzőeknek megfelelő költségvetéseket készítsünk.

Az általunk felvázoltak igyekeztek mutatni azokat a költségvetés egészére jellemző pozíciókat, amelyek a vidékfejlesztés általános finanszírozási lehetőségeit meghatározták, és amelyek a kialakult legkevésbé sem megnyugtató, súlyos feszültségekkel terhelt helyzetnek egyszerre voltak okai és okozatai. A kétségvetési politika évtizedes vargabetűi és a lassan elmúlóban lévő válságévek lenyomata is jól látszik a magyar vidék állapotán. A kialakult kép és a feltorlódott feszültségek jelzik, hogy ma nemcsak a gazdasági válság közvetlen kezelésére, hanem az évek során felhalmozódott társadalmi és jóléti feszültségek oldására is most kell megtalálni az eszközöket, miközben

a források növelésének lehetőségei korlátosak, osztogatással pedig végképp nem juthatunk messzire.

Ha nem látnánk a kapcsolódó feladatok kiterjedtségét, akkor akár közhelynek is tűnne annak hangsúlyozása, hogy a vidék népességmegtartó és -eltartó képességének javítása rendkívüli módon összehangolt tervezési, irányítási, szak- és pénzügypolitikai munkát igényel. Természetesen az Európa 2020 koncepció és a hazai megvalósítására uniós és magyar költségvetési forrásból rendelt pénz generáló erőként hathat, meghatározó lehet a vidék fejlődésére, de csak akkor, ha érvényesülése a szakpolitikák és pénzügypolitika harmóniájában teljesebbé válik.

Remélhetőleg a most elkezdődött fejlesztési időszak erőfeszítéseinek eredményei 2020-ban már kézzelfoghatóak lesznek, s Magyarország – benne a vidék – jövőképe megfogalmazott elgondolások megvalósulása révén 2030-ban valamilyen területen beköszönt a közjó az ország valamennyi szegletébe, s érzékelhető módon javul a ma még legelmaradottabb (kis)területekben is az emberek életminősége.

Rajtunk múlik, mire jutunk.

Felhasznált irodalom:

Ángyán József [2005]: Agrár-környezetgazdálkodás és vidékfejlesztés az Európai Unióban és Magyarországon (folyamatelemzés, helyzetértékelés és fejlesztési stratégiavázlat) – előadás, *Fenntartható vidékfejlesztés – Hagyományos gazdálkodás az EU csatlakozás küszöbén, konferencia*, Sepsiszlófalva.

Európa 2020 [2010]: Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:HU:PDF>, 2013.11.10

Magyar Közlöny [2014]: A Nemzeti Fejlesztés 2030 – Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció, 1/2014. (I.3.) OGY határozat, 2014/1.

Lengyel Imre [2010]: Regionális gazdaságfejlesztés, Bp., Akadémiai Kiadó, 380 oldal

Új Magyarország Vidékfejlesztési Program [2007]

Vidékfejlesztési Minisztérium [2012] Nemzeti Vidékstratégia 2012–2020, <http://videkstrategia.kormany.hu/>, 2013.11.05.

Vidékfejlesztési Minisztérium [2013] Felelősségi Területek, *Vidékfejlesztésért Felelős Államtitkárság*, <http://www.kormany.hu/hu/videkfejlesztési-miniszterium/videkfejlesztésért-felelos-allamtitkarsag/felelossegi-teruletek>, 2013.11.05.

A KETTÉSZAKADT ORSZÁG: RÉGIÓK MAGYARORSZÁGON¹

Botos Katalin – Botos József

Az elemzés célja, módszerei

Mint ismeretes, Magyarország 7 régióra oszlik, amely három nagyrégiót alkot. Mindjárt meg kell jegyezzük, hogy az ún. első, ún. nagyrégió, a Közép-Magyarországi régió, amely ugyanakkor önmagában a 7 régió egyike, oly mértékben aránytalan a többihez képest, hogy talán érdemes lenne kettébontani, a fővárosra, és Pest megyére. (Lásd 1. sz. melléklet!) A lakónépesség és a foglalkoztatottság arányait tekintve, a három nagyrégió nagyjából arányos, egyharmad-egyharmad-egyharmad részesedéssel bír. Budapest adatai azonban markánsan eltérnek Pest megyétől. Budapest népesség és foglalkoztatottak arányait tekintve is jelentősen eltér a többi régió adataitól – hiszen egy-maga nagyjából egyötöde az országos adatnak –, míg Pest megye nagyjából megfelel a másik hat régió részesedéseinek. Mi az elemzéseinkben érvényesítjük e bontást, így nem hét, hanem 8 régiót különböztetünk meg a három nagyrégióon belül.

Annál is inkább jogos ez, hiszen a többi hat régió 3-3 megyéből áll, amelyek önálló közigazgatási egységet képeznek, megyei közgyűléssel, annak elnökével. Az egyes számú nagyrégióban azonban nem Pest megye irányítja Budapestet, hanem a főváros önálló közigazgatási egységet alkot, polgármesterrel, önkormányzattal. Ha belegondolunk, Szlovénia lélekszáma alig nagyobb, mint Budapesté és Szlovénia önálló állam. Budapest tehát állam az államban. Ezért indokolt a külön kezelése, ami miatt a részletező táblákban külön „régióként” fel is tüntetjük. (A mutatók majd jelzik, hogy egyébként nagyon sok egyéb vonatkozásban is eltér a többi régiótól.)

Azt tűztük magunk elé, hogy egyszerű statisztikai eszközökkel egy *pillanatfelvételt adjunk* a magyarországi régiók helyzetéről. Természetesen, az általánosan ismert különbségekhez képest meglepő újdonságokra nem jutunk a friss adatok elemzésével sem. A központi régió fejlett, Szabolcs-Szatmár, Nógrád, Békés és Baranya elmaradott. Ezt külön elemzés nélkül is tudtuk, nagy a leszakadás. Azt azonban, hogy mekkora, talán érdemes lesz a gazdaságpolitika számára átgondolni. Azt is, hogy mi miért alakult így, és mit célszerű, mit lehet tenni a változtatás érdekében.

Rögtön előre bocsátjuk, hogy munkánkkal egy időben több, szakavatott – és módszertanilag talán gazdagabb – elemzés látott napvilágot a magyar regionális politikáról. (Lengyel I., Rechnitzer J. [2013]) A mi elemzéseink értelemszerűen megerősítik az ezen tanulmányokban adott helyzetleírást, és a mi munkánk is sokban olyan következtetésre jutott, mint amire a hivatkozott szerzők.

Rechnitzer János „A régiók az elmúlt húsz év területi politikájában” című tanulmányában (Rechnitzer, [2012]) kimutatja, hogy a területi politikának 1995 és 2004 között nem sikerült a regionális különbségeket csökkentenie. Sőt, növekedtek a fejlődésbeli

¹ A tanulmány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem TÁMOP-4.2.1.B-11/2/KMR-2011-0002. sz. projektje (A tudományos kutatások kibontakoztatása a PPKE-n) keretében jelent meg.

eltérések (idézett mű, 191.), *Lengyel Imre* a Közgazdász Vándorgyűlésen tartott előadásában pedig kimutatta, hogy egyedül a közép-magyarországi régió van az EU átlagos fejlettségi szintjén, a többi mind jócskán alatta marad. Rámutatott, hogy bár a munkanélküliségi ráta minden régióban emelkedett az utóbbi évtizedben (2011-ig), Közép-Magyarországon és Nyugat- Dunántúlon a legalacsonyabb. Észak-Magyarországon elkeserítően magas, 16,7%-os és Észak-Alföld és Dél-Dunántúl is jóval 10% fölött volt 2011-ben (14,5%, ill. 12,7%). Valószínű, hogy van kapcsolat a diplomások relatíve magas aránya (31%) és a foglalkoztatottság (65%) között Közép-Magyarországon, ámbar a nyugat-dunántúli régió, ahol a foglalkoztatás a központi régióéhoz hasonló (64%), ennél jóval alacsonyabb képzettségi szinttel rendelkezik. (17,9% a diplomások aránya). Vagyis, a megfelelő középfokú végzettség még fontosabb, különösen az újraiparosodó területeken. Kiemelte Lengyel, hogy a magyar gazdaság EU-átlag körüli növekedését döntően a főváros és vonzáskörzete generálta, s hogy a különböző megyék egyszerűen képtelenek a felzárkózásra. Azt is kimondta, hogy nincs igazán tovaryűző hatása a külföldi tőkeberuházásoknak. (Lengyel, [2013]) Ezeket a sajnálatos tényeket mi is látjuk elemzésünk során.

Ami az általunk felhasznált statisztikai adatokat illeti, azok részben állomány-szemléletűek, részben azonban az adott év adatait jelentik. Utóbbiakban lehetnek jelentősebb esetlegességek, például egy-egy térségben éppen megvalósuló nagyberuházás következtében. Az állományi adatok mindenesetre jól mutatják az ország részekre szakadását.

Azt is előre kell bocsátani, hogy természetesen nagyon sok jelenséget *nem tükröznek* a rendelkezésünkre álló és elemzett adatok. Így nem tudjuk megbecsülni a szürkegazdaság eltéréseit, a számottevő árdifferenciák hatását a vásárlóerőre stb. A KSH-adatok tartalmi takarása is elgondolkodtató. Külön felhívjuk a figyelmet példának okáért az egyes ágazatok bontására. Az, hogy mi minden tartozik az „ipar” fogalomkörbe, kissé meglepő volt számunkra: ide sorolnak például a kommunális szolgáltatások. Tágas fogalom az „egyéb” kategória is. Ez kitűnik abból, hogy az „összesen” adatból milyen nagy arányt jelent helyi-közzel az „egyéb”. (Lásd 2. sz. melléklet!) Mindezzel együtt arra biztosan jó lesz a jelen áttekintés, hogy bemutassa: *nem lehet az országos átlagok alapján szabályozni és intézkedni a gazdaságpolitikában*. (Erre a tényre egyébként Lengyel Imre is felhívta a figyelmet idézett 2013-as előadásában.)

A nagyrégiók néhány kiemelten fontos adata.

A nagyrégiók adatait az 1.0 táblázat tartalmazza. A tábla is magáért beszél. (1.0 táblázat: Nagyrégiók néhány kiemelten fontos adata.)

Noha a *lakónépesség és a foglalkoztatottak* számát tekintve a három nagyrégió nagyjából azonos kategóriát képvisel (hiszen az egyharmad–egyharmad körül vannak az egyes nagyrégiók létszámadatai), vannak olyan állományi mutatók, amelyek *kiemelkedően eltérnek* a 2. és 3. régió adataitól. Így az első régióban a *GDP és a bruttó bértőmeg* – az egyharmados létszámadatokkal szemben – *mintegy felét* teszik ki az országos

adatoknak. A külföldi vállalkozásoknak meg a *háromnegyede* az 1. számú nagyrégióra összpontosul. Itt van a külföldi működőtőke-állomány mintegy 60%-a is.

Budapest és Pest megye – amely az 1. sz. nagyrégiót alkotja –, a lakosság és foglalkoztatottak arányán túl, szinte minden mutatóban eltér a másik két nagyrégiótól. A foglalkoztatottság aránya nagyjából megegyezik a lakosságéval. Országos átlagban *egy működő vállalatra* 6 foglalkoztatott jut, az egy működő vállalatra jutó lakosok száma viszont 14 fő. (2.0–2.1 sz. táblák). Ez úgy differenciálódik, hogy az 1. sz. nagyrégióban az egy működő vállalatra eső 5 foglalkoztatottra 6 nem foglalkoztatott jut, a másodikban 6-ra 9, a harmadikban 6-ra 12. (Budapesten 1 működő vállalat egyébként csak 4 főt foglalkoztat.) Nyilván a lakosok számában a foglalkoztatottakon kívül benne vannak a (jövedelemmel nem rendelkező) gyermekek, és a nyugdíjjövedelemmel rendelkező idősök is, továbbá a munkanélküliek és a munkaerőpiacon nem jelentkezők. Számos tényező befolyásolja tehát a tényt, hogy az országos átlaghoz képest a vállalatonkénti adatok az egyes nagyrégiókban különböznek. Budapest és az egyes számú nagyrégió mindenképpen kedvezőbb helyzetben van, mert egy vállalkozásban dolgozóknak kevesebb nem dolgozót kell eltartaniuk. Vidéken nagyobb a munkanélküliség, s feltehetően a demográfiai összetétel is eltérő.

Ami kirívóan eltérő, az a jövedelme aránya. A bruttó bértömeg megoszlásában az 1. nagyrégió messze nagyobb hányadot mondhat magának az éves bruttó bértömegből, mint a másik kettő. Utóbbiak együtt sem érik el az 1. sz. nagyrégió bértömegét. Ez egyrészt utal az átlagkeresetek lényegesen magasabb voltára, amit részben az ágazati szerkezet is magyaráz. Az, hogy itt van az „egyebekben” a pénzügyi szektor, itt magas az ingatlanszektor aránya is s az energiaszektorban is a legmagasabbak országos átlagban is a bérek, s ez is jelentősebb arányú az 1. sz. nagyrégióban. Másrészt magyarázatot jelent a régió nagyobb fogyasztásának vállalkozásokat, tőkét vonzó szerepére is. Noha nem élnek itt többen, sokkal nagyobb keresletet jelentenek a vállalkozások számára.

Mindez jól látható abban is, hogy a vállalkozások száma is az 1. sz. nagyrégióban magasabb, mint a többiekénél. Megjegyzendő, *sok kisvállalat* van ezek között, amire már fentebb is utaltunk, a budapesti egy vállalatra jutó foglalkoztatottak számánál. A magyar vállalkozások 41%-a van itt, a *külföldieknek* viszont túlnyomó többsége, 72%-a! (1.0 sz. tábla)

A külföldi vállalkozások

Ha megnézzük a 4.0 táblát, láthatjuk, hogy az 1. régióban működő külföldi vállalkozásoknak *csak kicsi százaléka* van az iparban (6,2%), míg a kereskedelem és gépjármű szerviz 33,8% az ingatlan 25% (!), s az „egyéb” tevékenységek aránya 35%-ot tesz ki. Nyilván ez az „egyéb” kategória tartalmazza a pénzügyi szektort is, a szállítás, raktározás stb. mellett. Közismert, hogy a pénzügyi szektorban a külföldi tőke részesedése általában igen magas, 90–100% volt. S az is nyilvánvaló, hogy ezeknek az intézményeknek a vállalatközpontja az 1. nagyrégióban, nevezetesen Budapesten van. Ez emeli meg alaposan az „egyéb” kategória súlyarányát.

A 4.3-as táblázat szerint, ahol az egyes régiókban tevékenykedő külföldi vállalatok 100%-át osztjuk meg ágazatok szerint, a Budapesten lévő külföldi vállalatoknak csupán 5%-a tevékenykedik az iparban. Ne felejtjük el azonban, hogy itt sem a hagyományos feldolgozó iparról van szó, mivel ebbe az ágazatba van sorolva – mint erre a bevezetőben utaltunk – az elektromos energia, víz, gázellátás, hulladékfeldolgozás, szennyvízkezelés is. Ezek nyilvánvalóan jelentős szerepet játszanak a fővárosban. Nem lévén már számottevő feldolgozóipar a fővárosban, nem az ipar számára szolgáltatnak, hanem alapvetően lakossági szolgáltatást elégítenek ki.

Vagyis, teljesen világos, hogy az úgymond „iparba” áramló külföldi tőke sem valami ipari vállalkozást célzott meg Budapesten, ill. az 1. nagyrégióban, hanem a privatizációkor szolgáltatási cégeket vásárolt meg. Elsősorban *a csak forintbevételt eredményező lakossági* szolgáltatásokat célozta meg. Azt a fizetőképes keresletet, amelyet a lakosság mindenképpen kénytelen elkölteni, méghozzá ezekre a szolgáltatásokra, ha nem akar télen fázni, s hulladékmentes környezetben szeretne élni. E vállalkozások forintban realizálódó hasznát valutára konvertálva ki lehet vinni az országból, ami jelentős nyomást gyakorolhat – s gyakorolt is – a forint árfolyamára.

Szó sincs e nagyrégióban és ezen belül Budapesten, a külföldi tőke által hozott korszerű technikáról, technológiai kultúráról, ennek megfelelő know-how behozatalról, s más ilyesmiről, amiről a rendszerváltás idején a szakma beszélt. Amiért annak idején szinte minden reformerő támogatta, hogy szükség van Magyarországnak külföldi tőkére. „Vörös Csepel vezesd a harcot, Váci út felelj neki” – zengett az ének az ötvenes évek mozgalmi dalaiban. Ma az angyalföldi és újpesti fő útvonalakon nincsenek hatalmas gépgyárak, vannak viszont autószalonok, bevásárlóközpontok, plázák. Hová lettek ezen nagy ipari központok munkavállalói? Hogyan gazdálkodott a rendszerváltozás az egykor itt rendelkezésre álló humántőke potenciállal? Nyilvánvalóan: sehogy. Az idősebb munkavállalók elmenekültek nyugdíjba, a középkorúak pedig valami más, szolgáltató szakmát választottak. Kereskedelmi alkalmazottak, esetleg taxisok lettek. Nem eredeti szakmájukban maradtak, hiszen a fővárosi feldolgozóipar leépülése következtében nem volt hol dolgozniuk. Nem kapkodtak értük a külföldi privatizálók, pedig sokszor halljuk, hogy a jól képzett munkaerő fontos vonzerő a tőkének. Vidéken gyakran találkozhatunk segélyből, nyugdíjból nyomorgó, *több szakmával rendelkező*, viszonylag fiatal előnyugdíjasokkal, korengedményes nyugdíjba vonult emberekkel, akik vidéki létre cserélték fővárosi lakásukat, valamivel olcsóbb megélhetésért. De munkát, jó képzettségük ellenére, ott sem, sehol sem találnak.

Ha valaki erre azt mondja, hogy világjelenség az ipar eltűnése, akkor természetesen, elismerhetjük, igaz. Ugyanakkor, megkérdézhetjük: vajon miért akarja a jelenlegi kormányzat *visszaiparosítani* az országot? Miért írják a bevezetőben idézett regionalista szakértők, hogy a vidék számára a lehetőség az *ipar fejlesztése*? (Lengyel I., [2013]) Bő két évtized múltán kiderül mégiscsak, hogy szükség van iparhoz értő szakemberekre – *de ez a szükséglet területileg egészen más elosztásban* jelentkezik. Már rég nem a szakmájában dolgozik a többségük. Nagyrészt el is felejtették szakmájukat, amit egyébként is, az eltelt 20 évben fejleszteni kellett volna a kor követelményeinek megfelelően. Az idősebb korú munkavállalók számára ez az újraparosítás aligha jelent esélyt.

Irreális azt gondolni, hogy jelentős arányban várható el mobilitás a részükről. Köti őket a lakás, a család. Viszont korai nyugdíjba vonulásuk nagy teher a nyugdíjrendszeren, államháztartáson. *Ezt a humántőke-állományt elvesztegettük, elpazaroltuk.* Nyugodtan odairhatjuk a rendszerváltás veszteséglistájára. Ez a veszteség benne van az államadós-ságban is, hiszen nyugdíjukat, segélyeiket is nagyrészt az adósság terhére teremtettük elő. Mert a nagy fordulat idején feltételeztük, hogy *gazdaságpolitika nélkül*, tudatos állami intézkedéssorozat nélkül, a piac majd magától megmutatja, mit kell fejleszteni, és mit kell veszni hagyni. De a kiképzett munkaerő-vagyont így semmibe venni, mindenképpen óriási pazarlás. Mert az a munkás, aki egyébként jó felkészültséggel az adott szocialista technikán, az adott szervezettség mellett nem tudott nyugati színvonalú terméket előállítani, még nem jelenti azt, hogy más feltételek mellett nem kamatoztathatta volna tudását.

Mit gondolunk, vajon a nyugatnémet gyárakban dolgozó érett, középkorú szakmunkásoknak is ilyen aránya vált használhatatlanná az elmúlt negyedszázad fejlődésének eredményeképpen? Nyilván nem. Az is egyértelmű, hogy a német eredményekben benne van a munkások szakmai gyakorlata – amit feltehetően folyamatosan tovább képeztek – és a folyamatosan és jól működő tanoncképzés rendszere is. Az megint más kérdés, hogy miért jönnek most mégis hozzánk a német autógyárak. Azért, mert a magyar munkaerő felkészültsége a rendszerváltás után nem esett annyit, hogy lerontaná az *alacsonyabb bérek* előnyét. Ez olyan hatalmas motiváció, amely azt eredményezte, hogy számos külföldi cég minket választott telephelyül. Sokan hangsúlyozzák ugyan a külföldi beruházásokat elemző közgazdászok közül, hogy nem az egyetlen fontos motiváló tényező a bér. Valóban nem, de éppen elég fontos a többi döntést befolyásoló tényezőhöz képest (jó képzettség, infrastruktúra), hogy a magyar telephely mellett döntsenek a beruházók.

Ha tehát egyet is érthetünk azzal, hogy a fejlett országokban az ipar mérséklődése, s a szolgáltató ágazatok előtérbe kerülése világjelenség, mégsem mondhatjuk, hogy nem volt hatalmas pazarlás a jól képzett szakmunkás munkaerő gyakorlatilag használaton kívül helyezése nálunk, az elmúlt évtizedekben. Ez nem olyan könnyedén pótolható. Egy generáció rámegy. Ráadásul, máshol a folyamat nem olyan lökészerűen ment végbe, mint nálunk, Kelet-Európában. És semmiképpen nem ilyen alacsony bérszínvonal mellett. Hiszen rendben van, hogy a fejlett világban a szolgáltatások társadalma jött el. A szolgáltató ágazatok jelentős részének fejlődéséhez (legalábbis a lakossági szolgáltatásoknál) azonban bér kell, amiből a szolgáltatást megveheti a lakosság. Márpedig nálunk a bér – mint említettük – negyede, ötöde a nyugati béreknek. S itt még nem érintettük azt a privatizációs tökebeáramlást, amelynek célja *kimondottan a hazai termelés megszüntetése*, azaz, piacszerzés volt (lásd pl. a cukoripar), mert ezt a tényt a jelen adatok csak nagyon áttételesen tükrözik. Márpedig ilyen esetben teljességgel feleslegessé vált az ott foglalkoztatott munkaerő.

Nézzük meg a régiókban lévő külföldi vállalatok arányait!

Az egyes nemzetgazdasági ágakat 100%-nak tekintve, az *iparjellegű* külföldi vállalatoknak 39%-a van az 1. sz. nagyrégióban, a 2.-ban 37%-a 3.-ban 24%. (Ugyanakkor ez az 1. sz. nagyrégióban lévő 39%-nyi iparvállalat az *adott nagyrégióban működő összes*

külföldi vállalatnak csak 6%-a. Vagyis, igaz, amit már idéztünk, hogy a külföldi tőke – különösen korábban, a privatizációnál – nem a feldolgozóipart favorizálta. Hanem akkor mit?

Az 1. sz. nagyrégióban a *kereskedelemmel, gépjárműszervizzel* foglalkozó külföldi vállalatoknak 78%-a található (3.0 táblázat) (Budapestet kiemelve, annak részesedése konkrétan 68%). (3.3 táblázat) A 2. és 3. nagyrégió aránya ebből a szektorból 12, ill. 10%. Az első nagyrégió 78%-os adata 1. sz. nagyrégió összes külföldi vállalkozásának 34%-át teszi ki. A 2. és 3. sz. nagyrégióban ez az arány, vagyis az adott nagyrégióban működő külföldi vállalatokból a kereskedelem és gépjárműszervizben lévő vállalkozások aránya 20%, ill. 30%. Ugyancsak magasan kiugró az 1. nagyrégió részesedése az *ingatlanágazatba* tartozó vállalatokból: 79%, a 2. nagyrégióé 15%, a 3.-é 6%. A nagyrégióon belül az összes külföldi vállalatból az 1. nagyrégióban az ingatlanágazat 25%-ot tesz ki, a 2.-ban 18%-ot, a 3.-ban 14%-ot.

A külföldi *vállalatok száma* az elmaradottabb régiókban igen alacsony. (3.3 tábla) E kevés vállalat is döntően a kereskedelmi területre áramlott. Az ország minden nagyobb lélekszámú körzetében ott van, legalább egy multi kereskedelmi lánc egy egysége. Ezek a vállalkozások hasznukat még csak nem is a hazai termékek forgalmazásával érik el, hanem közismerten importra támaszkodnak. Szabályozással kell a hazai termékek felhasználására késztetni, kényszeríteni őket. Hatékony tőkeberuházással, viszonylag kevés munkaerő alkalmazásával (és igen szigorú munkarenddel) dolgoznak, és számos kis kereskedelmi egzisztenciát lehetetlenítenek el. Kétségtelen, gyakran alacsony árakat biztosítanak a fogyasztóknak. Ami szintén nem tiszta öröm, mert a vásárlónak ugyan jó, de az esetleges magyar beszállítók árait rendkívül leszorítják. (A minőségi problémákról ne is beszéljünk: szép, ámde ízetlen paradicsom, olykor átdátumozott húskészítmények, kizárólag importból származó termékek stb.) Kiemelkedő az 1. sz. nagyrégióban – Budapesten különösen – az ún. egyéb tevékenységek aránya. Mint erre már a utaltunk, ebben a pénzügyi szektor Budapest központúsága játszik nagy szerepet. (3. tábla, 3.3 tábla)

Ha a külföldi működőtőke-állományt nézzük, még markánsabban megmutatkozik, mennyire nem érdeklődik a külföldi tőke az elmaradottabb régióink iránt. Az 1. sz. nagyrégióban összpontosul az összes működőtőke-állomány közel 60%-a, a 2.-ben a 30%-a, s a 3. nagyrégióban mindössze csak 10%. Régiókra lebontva még „látványosabb” a szóródás: Dél-Alföld 3%, Észak-Alföld 4%, Észak-Magyarország 3%, Dél-Dunántúl pedig *mindössze 1,5%!* Ezzel szemben Budapest 48%, Nyugat-Dunántúl 21%, Pest megye 11%.

Ha a 2011. évi *beruházások szerkezetét* elemezzük régiók szerint (1.1 tábla), azt látjuk, hogy nincs jelentős eltérés a beruházások eloszlásában. Nagyjából egyharmad-egyharmad arányban részesedik minden nagyrégió az adott évi beruházásokból. Ha részletesebb bontásban, régióként vizsgáljuk, akkor kitűnik, hogy a külföldi beruházások nagy része, egyharmada továbbra is Budapestre összpontosul. (Itt van a külföldi működőtőke-állomány 48%-a). Emellett a Nyugat-Dunántúli régióban van még számottevő külföldi beruházás (14%), de hiszen a működő külföldi tőkeállomány 25%-a is itt található. Dél-Alföldön, ahol a külföldi tőke állománya csak 3%, jelentős változást hoz

a kecskeméti Mercedes beruházás, amely 2011-ben a régió külföldi beruházásokból való részesedését 13% fölé emelte. Ha a külföldi beruházások ágazati bontását nézzük régióként, akkor jól látható a *vidék iparosítására való kormányzati törekvés*. A 2011. évi külföldi beruházások döntő része, kétharmada, háromnegyede az iparba történt a vidéki régiókban. Budapesten szerényebb az arány: itt a külföldi beruházásoknak közel 20%-a irányult csak az iparba, a kétharmad (továbbra is) az ingatlan és egyéb ágazatokba összpontosult. (4.4 tábla) Az összes magyarországi ún. egyéb beruházás több mint fele Budapestre összpontosul, az összes ingatlanberuházás közel háromnegyede és a kereskedelem, gépjárműszerviz terén is az országos adat 41%-a koncentrálódott Budapestre. (3.4 tábla)

Nyereségadatok

Érdemes még megvizsgálni, hogyan oszlik meg az adózás előtti nyereség az egyes régiók között! Bár az egyes nagy régiókban azonos a foglalkoztatottak aránya, láttuk, hogy a GDP összes értékéből az 1. régió részesedett jelentősen nagyobb arányban. A nyereségben is az 1. sz. nagyrégió túlsúlya látszik: az összes adózás előtti nyereség 45%-a itt termelődik meg (*vagy itt van számításba véve*). A 2. nagyrégió: 28%, 3. nagyrégió: 27%. Ehhez az értékhez úgy jutottunk, hogy levontuk a GDP összegéből a bruttó munkajövedelmek munkaadói tb-járadékával növelt összegét. (5.0 tábla) Ha a nyereség/GDP arányt nézzük, jól látható, hogy az „osztzkodási arány” tőke és munka között Budapesten *kedvezőbb*, 60–40%, míg a többi régióban feltehetően a bérek alacsony volta miatt átlagosan 70–30%. Érdekes, hogyha összevetjük az 1.1 tábla külföldi tőkeállomány megosztás adatait a 5.0 tábla adózás előtti nyereség megoszlási adataival, akkor az látszik, hogy ahol sokkal több a külföldi tőke, ott azzal nem arányosan nagyobb az adózás előtti nyereség. Hajlamos az elemző azt gondolni, hogy e régiókban a nyereségáramok lényegesen ügyesebben kerülnek kimutatásra a transzferárak révén. Hiszen eléggé közzismert, hogy a hazánkban tevékenykedő és jelentős importtal dolgozó külföldi tőke az importárakon keresztül is képes a nyereségmutatót befolyásolni. Ez látszik abból, hogy ahol beszállítással dolgozó külföldi tőke működik, pl. Nyugat-Dunántúlon, ott a tőkeállományhoz képest alacsony az adózás előtti nyereségáram mutatója. Budapesten meg feltehetően az egyéb ágazatban tevékenykedő pénzügyi intézmények képesek hasonló kozmetikázásra, hiszen, hogy milyen forrásköltségeket számolnak el anyabankjuk felé, az nyilván a cégtől függ. A többi régióban az alacsony külföldi tőkeállomány-részesedéshez képest viszonylag magas az adott régióban megtermelődő adózás előtti nyereség. Itt zömében magyar vállalatok dolgoznak, amelyek kevésbé tudják „leköltségtelni” a nyereséget, s jobban kontrollálhatóak ebből a szempontból. Mindenesetre nagyobb lesz így viszonylag az adóalapjuk.

Összegezés

Az elemzett adatokból levonhatóak következtetések mind a jelenre, mind a múltra, s bizonyos mértékig a jövőre nézve is. A jelenre vonatkoztatottan megállapítható az ország kettészakadása. A központi régió, különösképpen Budapest nagyjából beleilleszkedik az európai átlagba. Mind a GDP termelőképeség, mind a bérprofit-osztás vonatkozásában lényegesen kedvezőbb helyzetben van, mint a többi régió. Ebbe a régióba áramlott a legtöbb külföldi tőke a múltban. Sajnálatos módon, korántsem a feldolgozóipari ágazatokba, így az itt lévő jelentős humántőke-állomány elpocsékolódott a rendszerváltozás következtében. A tőke elsősorban piacot venni jött, s elsősorban a központi régióba. Igazolódott tehát valóban az állítás, hogy nem elsősorban az alacsony bérek vonzzák a tőkét. *Nem:* a relatíve alacsony bérek *elköltsége* vonzza a tőkebeáramlást! Legyen az akármilyen szerény, vásárlásra mégiscsak elköltik! A kereskedelemben a mégoly szerény vidéki bérek, jövedelmek is vonzóak voltak. Ebben az ágazatban a vidéki területeken is találkozunk külföldi tulajdonnal, a nagy multi-élelmiszerláncok üzleteivel. De Budapest vásárlóereje mindenképpen igen vonzó. A tőke a kommunális szolgáltatásiparba sorolt ágazatába is áramlott. Itt is az volt az alapvető ok, hogy ott biztos piacot, biztos pénzköltést talált. Érdekes volt látni, hogy nagyon nem „dobja meg” a kimutatott nyereséget a külföldi vállalatok magas aránya. Tehát nagyon csalódnia kellett annak, aki a külföldi tőkebeáramlástól – különösen a privatizáció szakaszában – az ország felvirágzását remélte. A jelen helyzetben, amikor az ország szabad, befektethető tőkéje szerény, s csak az EU-s pénzekről és a külföldi befektetőktől várhatunk beruházásnövekedést, természetesen örülnünk kell a bejövő tőkének. Különösen, ha az visszteher-mentes, mint az EU alapokból kapott transzferek, vagy exportorientált magánberuházás, s így kitermeli a saját profitjának devizafedezetét. A múlt befektetései (felvett külföldi hitelei is) nyomást jelentenek a visszafizetésre, ill. a profit repatriálásakor az árfolyamra. Az ellenkezője se volt igazán kedvező, tudniillik, hogy a beáramló tőkék felfelé nyomták a forint árfolyamát. Ennek persze örült az akkori időben a kormányzat, hiszen az importot olcsóbbította, s az inflációt fékezte. Csak a magyar termelők versenyképességi helyzetét rontotta, de ezek a szektorok mindig gyengébb érdekérvényesítéssel rendelkeztek. A lakosság is – sajnálatos módon – elhitte, hogy ez a helyzet örökké megmarad. (Ebből eredt részben a svájci frank hitel probléma.) Pedig nyilvánvaló, hogy egy telítettségi ponton túl az alacsony hazai jövedelmek gátat szabnak a hazai piacra eladni akaró külföldi tőkének, tehát megszűnik a beáramlás ilyen intenzív formája. Világos éppen ezért, hogy a jelenlegi kormányzat külföldi ipari tőkét vidékre bevonni törekvő politikája helyes. Főleg, mivel ezek a vállalkozások kimondottan exportra orientáltak. Persze, gondolhatunk itt arra, hogy ismét csak az összeszerelő perifériás termelés marad nálunk, ill. települ hozzánk, de mégis fontos, hogy a technológiai szintet, munkakultúrát ezek a befektetések emelik. Szemben a korábbi két évtized piackiárúsító gazdaságpolitikájával, amikor ilyen szempontból kevésbé igényes beruházásokra került sor. A regionális adatok elemzése megerősíti, hogy helyes törekvés a vidék újrapiarosítása, a realisabb magán-állami tulajdonarányokra való törekvés, a kommunális szolgáltatások hazai tulajdonban való tartása vagy vissza-

állítás, a magyar termőföld védelme, a kisgazdaságok támogatása. Ami még további erőfeszítéseket igényel, az összehangolt fejlesztéspolitika megvalósítása, a vertikális magyar tulajdonban lévő integrálódás elősegítése, a külföldi vállalatoknak való magyar beszállítás elősegítése, a szövetkezési mozgalom támogatása. Fontos lenne a magyar élelmiszerforgalmazás és -feldolgozás maximális támogatása, komparatív előnyünk kihasználása. Természetesen a gazdaságpolitika előtt még számos nagy horderejű feladat tornyosul, a vízgazdálkodás, környezetvédelem, a demográfiai folyamatok megfordítása, az oktatás és kutatás, az egészségügy fejlesztése, de ezek már messze túlmutatnak e szerény elemzés keretein.

Irodalmi hivatkozások

Lengyel Imre [2012]: Regionális növekedés, fejlődés, területi tőke és versenyképesség. In: Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, 2012

Lengyel Imre [2013]: A gazdaság térbeli növekedésének korlátai. Előadás a 2013-as Közgazdász Vándorgyűlésen. <http://www.mkt.hu/hirek.php?w=408>

KSH Régiók zsebkönyv, 2012

Rechnitzer János [2012]: A régiók az elmúlt húsz év területi politikájában. In: Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság, SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, 2012

1. sz. melléklet

1.	Közép-Magyarország	Budapest
		Pest megye
2.	Közép-Dunántúl	Fejér megye
		Komárom-Esztergom megye
		Veszprém megye
3.	Nyugat-Dunántúl	Győr-Moson-Sopron megye
		Vas megye
		Zala megye
4.	Dél-Dunántúl	Baranya megye
		Somogy megye
		Tolna megye
5.	Észak Magyarország	Borsod-Abaúj Zemplén megye
		Heves megye
		Nógrád megye
6.	Észak-Alföld	Hajdú-Bihar megye
		Jász-Nagykun-Szolnok megye
		Szabolcs-Szatmár-Bereg megye
7.	Dél-Alföld	Bács-Kiskun megye
		Békés megye
		Csongrád megye

A hét régió három nagy régiót alkot. Az első (1.): Közép-Magyarország, a második (2.): Dunántúl, a harmadik (3.): Alföld és Észak-Magyarország (az 5. 6. 7. régió)

Megjegyzés: Az 1. nagyrégió a lakónépesség és a foglalkoztatottak számát tekintve két alrégióra bontható: 1/A. régió – Budapest, 1/B. régió – Pest megye

1.0 a nagyrégiók néhány kiemelten fontos adata %-os megoszlási viszonyszámok (ország összesen = 100%)

		1. nagyrégió	2. nagyrégió	3. nagyrégió
1.	lakónépesség	30	30	40
2.	foglalkoztatottak	33	31	36
3.	éves bruttó bértömeg	54	23	23
4.	GDP	48	26	26
5.	beruházások összesen	35	33	31
6.	magyar beruházások	32	33	33
7.	külföldi beruházások	39	32	27
8.	külföldi működőtőke állomány	59	29	10
9.	magyar vállalkozások	41	28	31
10.	külföldi vállalkozások	72	19	10

Megjegyzés: Kerekítések miatt a viszonyszám összege esetenként eltér a 100%-tól!

*1.1 a régiók néhány kiemelten fontos adata %-os megoszlási viszonyszámok
(ország összesen = 100%)*

		1/A	1/B	2	3	4	5	6	7
1	lakónépesség	17,4	12,2	10,9	9,9	9,4	12,1	15,1	13,1
2	foglalkoztatottak	19,8	13,2	11,4	10,9	8,7	10,0	13,5	12,6
3	éves bruttó bértömeg	45,0	8,8	9,2	8,1	5,9	6,8	8,8	7,9
4	GDP	37,6	10,6	9,8	10,2	6,3	7,2	9,6	8,7
5	beruházások összesen	25,5	9,3	10,0	14,1	8,6	8,4	10,9	11,6
6	magyar beruházások	22,7	9,5	9,4	14,5	9,4	9,6	13,1	10,7
7	külföldi beruházások	30,4	9,0	11,2	13,5	7,1	6,3	7,0	13,2
8	külföldi működőtőke áll.	47,7	11,1	7,0	20,6	1,5	2,8	3,9	3,1
9	magyar vállalkozások	27,6	12,9	10,0	10,0	8,4	8,4	11,4	11,3
10	külföldi vállalkozások	62,1	9,4	5,4	9,0	4,0	2,5	3,0	4,6

*2.0 a nagyrégiókra vonatkozó néhány mutatószám
1 működő vállalkozásra jutó...*

		1. nagyrégió	2. nagyrégió	3. nagyrégió
1.	lakos (fő)	11	15	18
2.	foglalkoztatott (fő)	5	6	6
3.	beruházások átlagosan (míó Ft)	4,8	6,5	5,6
4.	beruházás magyar vállalatokra (míó Ft)	3,1	4,4	3,9
5.	beruházás külföldi vállalatokra (míó Ft)	25,7	80,3	123,3
6.	külföldi vállalatra jutó működőtőke állomány (míó Ft)	495,2	946,3	585,5
7.	külföldi vállalati beruházás a működőtőke állomány %-ában	5,2	8,5	21,1
8.	magyar vállalati beruházás a külföldi beruházás %-ában	12,1	5,5	3,2
9.	GDP (míó Ft)	48,0	37,6	33,1

*2.1 a régiókra vonatkozó néhány mutatószám
egy működő vállalatra jutó...*

		1/A	1/B	2	3	4	5	6	7
1	lakos (fő)	9	14	16	14	16	20	19	17
2	foglalkoztatott (fő)	4	6	6	6	6	7	7	6
3	beruházások átlagosan (míó Ft)	5,2	4,	5,6	8,1	5,7	5,6	5,4	5,8
4	beruházás magyar vállalatokra (míó Ft)	3,3	2,7	3,5	5,5	4,1	4,2	4,2	3,5
5	beruházás külföldi vállalatokra (míó Ft)	22,8	44,9	96,0	69,5	83,2	118,0	109,5	135,1
6	külföldi vállalatra jutó működőtőke állomány (míó Ft)	462,6	711,0	775,1	1370,1	219,1	676,1	789,7	402,8
7	külföldi vállalati beruházás a működőtőke állomány %-ában	4,2	6,3	12,4	5,1	38,0	17,9	13,9	33,5
8	magyar vállalati beruházás a külföldi beruházás %-ában	14,5	6,0	3,6	7,9	4,9	3,6	3,8	2,6
9	GDP (míó Ft)	55,0	33,0	39,5	41,9	30,3	34,6	33,9	31,1

3.0 megoszlás nagyrégiók között az egyes nemzetgazdasági ágakban (%)

nemzetgazdasági ágak:	foglalkoztatottak			GDP			külföldi vállalatok			külföldi beruházások		
	nagyrégió			nagyrégió			nagyrégió			nagyrégió		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.
mezőgazdaság	9,1	35,5	55,4	7,6	40,2	52,3						
ipar	20,3	40,4	39,2	33,1	38,9	28,0	39,0	37,3	23,6	18,4	42,6	36,0
építőipar	32,7	33,1	34,2	42,1	27,6	30,2						
kereskedelem, gépjárműszerviz	39,7	25,4	34,9				78,3	11,8	9,9	63,5	17,0	19,2
szállítás, raktározás	36,5	31,3	32,2									
közigazgatás, védelem, tb	25,1	29,9	45,0									
oktatás	34,3	27,8	38,0									
egyéb	46,1	25,6	28,3	57,7	20,0	22,3	71,2	20,4	8,4			
ingatlan							79,3	15,0	6,0	75,8	11,9	12,3

3.1 foglalkoztatottak megoszlása a régiók között nemzetgazdasági áganként (%)

nemzetgazdasági ágak	régiók							
	1/A	1/B/	2	3	4	5	6	7
mezőgazdaság	1,6	7,5	9,8	12,2	13,5	10,1	21,4	23,9
ipar	9,4	10,9	16,6	15,0	8,8	12,7	13,8	12,8
építőipar	15,5	17,2	12,3	11,1	9,8	10,0	13,2	11,0
kereskedelem, gépjármű szerviz	22,2	17,5	9,0	9,7	6,7	9,3	12,6	13,0
szállítás, raktározás	20,0	16,5	12,7	9,6	8,9	9,3	12,1	10,9
közigazgatás, védelem, tb	14,0	11,0	10,7	8,4	10,7	12,0	18,8	14,3
oktatás	23,2	11,1	9,4	8,0	10,4	10,7	14,7	12,5
egyéb	32,5	13,6	8,8	9,6	7,1	7,4	10,6	10,4

3.2 GDP megoszlása a régiók között nemzetgazdasági áganként (%)

nemzetgazdasági ágak	régiók							
	1/A	1/B/	2	3	4	5	6	7
mezőgazdaság	1,9	5,7	12,1	12,8	15,3	8,2	21,0	23,1
ipar	21,9	11,2	16,6	17,0	5,4	9,5	10,4	8,1
építőipar	27,9	14,3	9,4	10,3	7,9	9,0	10,8	10,4
egyéb	47,3	10,4	6,8	7,2	6,0	6,1	8,4	7,8

*5.0 adózás előtti nyereség megoszlása
a nagyrégiók/régiók között*

Nagyrégiók	
1.	45,2
2.	27,9
3.	26,6
Összesen:	100,0

Régiók	
1/A	33,8
1/B	11,5
2	10,0
3	11,3
4	6,5
5	7,4
6	10,0
7	9,1
Összesen	100,0

*5.1 adózás előtti nyereség
a megtermelt GDP %-ban*

Nagyrégiók	
1.	62,4
2.	70,4
3.	69,4

Régiók	
1/A	59,7
1/B	72,1
2	69,4
3	73,3
4	68,4
5	68,3
6	69,2
7	69,3

Megjegyzés:

1. A régióban (nagyrégióban) megtermelt GDP összegéből a bruttó munkajövedelmek 1,25-szörösét vontam le (munkaadói tb járulékot véve figyelembe)
2. A megtermelt jövedelmen való osztozkodás a tőke javára 70–30% kivéve Budapestet, ahol az arány 60–40%.

2. sz. melléklet

Kód	Nemzetgazdasági ág
A	Mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat
B	Bányászat, kőfejtés
C	Feldolgozóipar
D	Villamosenergia, gáz-, gőzellátás, légkondicionálás
E	Vízellátás; szennyvíz gyűjtése, kezelés, hulladékgazdálkodás, szennyeződésmentesítés
B-E	Ipar
F	Építőipar
G	Kereskedelem, gépjárműjavítás
H	Szállítás, raktározás
I	Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás
J	Információ, kommunikáció
K	Pénzügyi, biztosítási tevékenység
L	Ingatlanügyletek
M	Szakmai, tudományos műszaki tevékenység
N	Adminisztratív és szolgáltatást támogató tevékenység
O	Közigazgatás, védelem; kötelező társadalombiztosítás
P	Oktatás
Q	Humán-egészségügyi, szociális ellátás
r	Művészet, szórakoztatás, szabad idő
S	Egyéb szolgáltatás
A-S	Nemzetgazdaság összesen

A MEZŐGAZDASÁGI FOGLALKOZTATÁS SZEREPE VIDÉKEN

Rácz Katalin¹

Bevezetés

A mezőgazdaság foglalkoztatásban betöltött szerepének visszaesése a nemzetközi tendenciákhoz hasonlóan Magyarországon is általános jelenség. Az élőmunka-felhasználás csökkenését eredményező modern technológiák alkalmazása, a termelési szerkezet leegyszerűsödése, a specializáció és a koncentráció mellett főként a nemzetgazdaság más ágazataiban elérhető magasabb jövedelmek és a kedvezőbb munkakörülmények gyorsították fel a mezőgazdaságból történő munkaerő-kiáramlást. Ennek ellenére a vidéki megélhetés egyik alapvető forrása ma is a mezőgazdaság, amelynek jövőbeni szerepe – különösen az önfoglalkoztatáson, önellátáson keresztül – tovább erősödhet. A tanulmány az Agrárgazdasági Kutató Intézetben lezajlott kutatás (Bíró és Székely [2012]) eredményeit ismerteti, bemutatva a vidék és az agrárágazat munkaerő-piaci helyzetét, főbb változásait, valamint a mezőgazdasághoz kötődő foglalkoztatásbővítés lehetőségeit, irányait.

Gazdasági aktivitás és foglalkoztatás a vidéki térségekben

A foglalkoztatottak számának elmúlt két évtizedben bekövetkezett csökkenése jelentősen átrendezte a hazai foglalkoztatás nemzetgazdasági ágak szerinti szerkezetét. A változásokra – a nemzetközi tendenciákhoz hasonlóan – a termelőágazatok foglalkoztatási szerepvesztése, valamint a szolgáltatások térnyerése volt jellemző. A kilencvenes években – közel 650 ezer fővel – a legnagyobb létszámkibocsátó az agrárágazat² volt, az érintett időszakban a munkaerő csaknem kétharmada veszítette el állását³. A mező- és erdőgazdaság foglalkoztatási részesedése a kilencvenes években tapasztalt erős visszaesés után 2000–2010 között mérsékeltebb ütemben, 6,6 százalékról 4,5 százalékra tovább csökkent. A mezőgazdasághoz hasonlóan az ipar foglalkoztatásban betöltött szerepvesztése is tendenciózus, miközben a szolgáltatási szektort dinamikus növekedés jellemezte. A szolgáltató szektorban bekövetkezett foglalkoztatásbővülés főként az átmeneti térségeket érintette: 2000–2010 között az átmeneti térségekben az országos

¹ Agrárgazdasági Kutató Intézet Vidékpolitikai Kutatások Osztályának munkatársa. racz.katalin@aki.gov.hu

² A mezőgazdasághoz tartozó mellékiparágakkal együtt.

³ Az agrárfoglalkoztatottság visszaesése csak részben eredményezett agrár-munkanélküliséget, az ágazatból kiáramlók egy része ugyanis nem vált regisztrált munkanélkülivé, jóllehet, a vizsgált időszakban ténylegesen munka nélkül volt. A mérsékelt agrár-munkanélküliség kialakulásában szerepe volt a privatizáció által lehetővé tett önálló gazdálkodásnak, amely – ha csak átmenetileg is – alternatívát kínált a termelési erőforrásokhoz (termőföldhöz, a műveléshez szükséges alapvető eszközökhöz) hozzájutók számára (Fóti és Lakatos 2004).

átlaghoz képest több mint 4%-kal növekedett a foglalkoztatottak száma, miközben a vidéki térségekben az átlaghoz képest közel 5 százalékponttal csökkent (1. táblázat).

1. táblázat. Foglalkoztatáshoz kapcsolódó fontosabb mutatók alakulása térségtípusok szerint

Indikátor	Év	Alapvetően városi	Átmeneti	Alapvetően vidéki	Ország összesen
Népesség száma, ezer fő	2001	1759	5535	4907	10200
	2010	1722	5603	4699	10014
	Változás*	97,9	101,2	95,8	98,2
Aktivitási arány (15–64 éves népességen belül) %	2001	64,6	57,0	58,7	59,2
	2010	67,9	61,1	60,2	61,9
	Változás	105,2	107,2	102,7	104,6
	2010	311	346	350	342
	Változás	91,4	94,7	97,1	95,3
Foglalkoztatottak száma, ezer fő	2000	746	1285	1825	3856
	2010	731	1340	1711	3781
	Változás	97,9	104,3	93,7	98,1
Munkanélküliek száma, ezer fő	2000	41	93	129	264
	2010	73	171	230	475
	Változás	177,5	183,5	178,3	180,1

Megjegyzés: * százalék

Forrás: KSH STADAT, TEIR, Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat adatközlése alapján az AKI Vidékpolitikai Kutatások Osztályán készített összeállítás.

A mezőgazdasági foglalkoztatás csökkenő trendje 2011-ben megtört, az ágazatban foglalkoztatott munkaerő létszáma meghaladta a 2008-ban meginduló makrogazdasági válság előtti szintet (2. táblázat). A foglalkoztatásbővülés a mezőgazdasági munkaerőpiac legkevésbé stabil szegmenseiben – kisméretű gazdálkodó szervezetek, határozott idejű és/vagy nem teljes munkaidős álláshelyek, közfoglalkoztatás – következett be, a munkaerőpiac kínálati oldalát érintő szigorításokkal (korkedvezményes nyugdíjazás szűkítése, rokkantnyugdíjak felülvizsgálata, segélyezés szigorítása), a közfoglalkoztatás rendszerének átalakításával, valamint az alkalmi munkavállalás adminisztratív felteteleinek megkönnyítésével összefüggésben.

A mezőgazdasági munkaerőpiac gyors regenerálódásának egyik oka lehet, hogy a mezőgazdaság a válság első két évében (2008-ban és 2009-ben) kiugróan magas teljesítményt nyújtott, és súlyához viszonyítva az átlagnál nagyobb mértékben járult hozzá a nemzetgazdaság összteljesítményéhez (Cseres-Gergely [2010]). A mérsékelt munkaerő-piaci hatáshoz vélhetően hozzájárul az agrárágazat fekete foglalkoztatás általi érintettsége is. Egyes elemzések (Semjén és Tóth [2010]) szerint a válság hatására a gazdaság egészét tekintve nőtt a be nem jelentett foglalkoztatás, ugyanakkor a fekete foglalkoztatás által leginkább érintett ágazatokban – így a mezőgazdaságban is – a

2. táblázat. A foglalkoztatottak nemzetgazdasági ágazatok szerint, 1992–2012

Év	Mezőgazdaság, vad-, erdő-, halgazdálkodás		Ipari szektor		Szolgáltatások		Összesen	
	Létszám (ezer fő)	Arány (%)	Létszám (ezer fő)	Arány (%)	Létszám (ezer fő)	Arány (%)	Létszám (ezer fő)	Arány (%)
1992	459,9	11,4	1 431,7	35,5	2 136,7	53,1	4 028,3	100
1995	295,1	8,1	1 198,1	33,1	2 129,6	58,8	3 622,8	100
2000	255,5	6,6	1 304,0	33,8	2 296,7	59,6	3 856,2	100
2005	194,0	5,0	1 264,0	32,4	2 443,5	62,6	3 901,5	100
2010	171,8	4,5	1 160,8	30,7	2 448,6	64,8	3 781,2	100
2011	185,1	4,9	1 173,8	30,8	2 453,0	64,4	3 811,9	100
2012	200,3	5,2	1 156,5	29,8	2 521,0	65,0	3 877,8	100

Forrás: Lakossági munkaerő-felmérés, a vonatkozó évek statisztikái. KSH adatközlés.

munkaerő „fehéredése” következett be⁴. Ennek egyik oka, hogy az érintett ágazatokban a válság kedvezőtlen hatásaira reagálva elsősorban a be nem jelentett dolgozókat „építették le”.

Piaci és szociális alapú foglalkoztatás a mezőgazdaságban

A mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő több megközelítésben is vizsgálható. A piaci foglalkoztatás mellett meghatározó jelentőségű a főként állami forrásokra támaszkodó szociális alapú mezőgazdasági foglalkoztatás (leggyakrabban közfoglalkoztatás). Az alábbiakban a két terület foglalkoztatási vonatkozásait külön tárgyaljuk.

A piaci alapú foglalkoztatás legfontosabb szereplőinek azokat tekinthetjük, akik az ágazatban főállásban foglalkoztatottak. Számuk a KSH adatgyűjtése szerint 2010-ben 171,8 ezer fő volt, a tíz évvel korábbi létszámnál 33%-kal kevesebb (3. táblázat). A mezőgazdasági foglalkoztatottak kétharmada alkalmazottként, közel egyharmaduk (29,6%-ot) társas vagy önálló vállalkozás tagjaként tevékenykedett. A vizsgált sokaság 3,0%-a (5,2 ezer fő) segítő családtagként végzett munkát⁵. A munkavégzés különböző formáit eltérő mértékű csökkenés jellemzi. Legszenbetűnőbb a szövetkezeti tagok létszámának – uniós csatlakozás után is folytatódó – csökkenése, ami a szövetkezetek megszűnésének, illetve gazdasági társasággá alakulásának egyik következménye.

⁴ Az Országos Munkavédelmi és Munkaügyi Felügyelőség (OMMF, 2007, 2008 és 2009) felmérése szerint hazánkban a mezőgazdaság 12,1%-kal az építőipart és a szolgáltató szektort követve a harmadik helyen áll a nem legális foglalkoztatás tekintetében (Forrás: OMMF adatok alapján saját számítás).

⁵ Az ÁMO 2010 szerint a segítő családtagok száma lényegesen magasabb, jelentős részüik más ágazatban főállású.

3. táblázat. Főállású foglalkoztatottak a mezőgazdaságban, 2000–2010

Év	Összesen (ezer fő)	Ebből							
		Alkalmazott		Szövetkezet tagja		Társas vállalkozás tagja, önálló		Segítő családtag	
		ezer fő	%	Ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%
2000	255,5	145,7	57,0	29,8	11,7	69,6	27,2	10,3	4,0
2005	193,9	125,1	64,5	4,8	2,5	58,4	30,1	5,6	2,9
2010	171,8	114,1	66,4	1,6	0,9	50,9	29,6	5,2	3,0
Változás (2000=100%)	67,2	78,3	–	5,4	–	73,1	–	50,5	–

Forrás: KSH adatszolgáltatása alapján az AKI Vidékpolitikai Kutatások Osztályán készített összeállítás.

A nemzetgazdasági átlagtól elmaradó, jelentős regionális eltéréseket⁶ mutató mezőgazdasági átlagkeresetek⁷ és a kedvezőtlen munkakörülmények miatt egyre többen az ágazaton kívül keresnek megélhetési lehetőséget, illetve ha végeznek is mezőgazdasági munkát, nem a mezőgazdasági tevékenységet tekintik főállásuknak. Ezt támasztja alá a teljes körű Általános Mezőgazdasági Összeírás, amely az előzőekben említetteknél jóval több, 2010-ben összesen közel 1,3 millió fő mezőgazdasági munkaerőt mutatott ki, akik 576 ezer gazdaságban (8,6 ezer társas és 567,4 ezer egyéni) időszakos vagy állandó alkalmazottként, szolgáltatók által közvetített (fizetett) vagy családi (nem fizetett) munkaerőként voltak jelen. A fizetett és a nem fizetett munkaerő ledolgozott munkaidejét tekintve az egyik legszembetűnőbb változás a mezőgazdasági üzemek csökkenő munkaerő-felhasználása (4. táblázat). Az összes munkaerő 439,5 ezer éves munkaerő-egységnek (ÉME)⁸ megfelelő munkát végzett 2010-ben, ami a tíz évvel korábbi értéknek mindössze kétharmada. A csökkenés üteme a fizetett munkaerő esetében lelassult, a gazdaságokban a családtagok által végzett nem fizetett munkaerő-felhasználás csökkent jelentősebben (közel 40%-kal). A versenyképességük megőrzését szem előtt tartó, kedvezőbb tőkeellátottságú mezőgazdasági üzemek főként az élő munkaerőt kiváltó technológiák fejlesztésével, az automatizálást lehetővé tevő termékszerkezet-váltással mérséklék munkaerő-szükségletüket.

⁶ A regionális bérkülönbségek okait feltáró vizsgálatok szerint a területi különbségek első sorban az eltérő összetételű munkaerő-kínálattal, a munkanélküliségi rátával, illetve a foglalkoztatottak közötti termelékenység-különbséggel magyarázhatók (Fazekas–Bálint [2008], Karácsony–Varga [2010]).

⁷ A teljes munkaidőben foglalkoztatottak nettó és bruttó átlagkeresetei alapján a 2001–2011 közötti időszakban mindvégig a fizetési rangsor utolsó harmadában szerepelt a mezőgazdaság, csak a szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás gazdasági ágazatot, valamint az adminisztratív és szolgáltatást támogató tevékenységeket előzte meg. Forrás: KSH, 2012.

⁸ Az éves munkaerőegység (Annual Work Unit) az EU-statisztikákban általánosan alkalmazott munkateljesítmény-mértékegység. A mutató bevezetését a mezőgazdaságot jellemző szezonális munkaerő-ingadozás, a napi 8 órás foglalkoztatástól eltérő munkaerő-szükséglet indokolta. A tagállamok mezőgazdasági munkaerő-felhasználásának összehasonlítására lehetővé adó mutató Magyarországon 2003 óta nyilvántartott.

4. táblázat. Mezőgazdasági munkaerő felhasználás, 2000–2010

Év	Nem fizetett		Fizetett		Összes	
	Munkaerő					
	ezer ÉME	Változás*, %	ezer ÉME	Változás*, %	ezer ÉME	Változás*, %
2000	532,6	100,0	143,4	100,0	676,0	100,0
2005	407,7	76,5	114,6	79,9	522,2	77,2
2010	326,5	61,3	104,7	73,0	439,5	65,0

Megjegyzés: * 2000=100%

Forrás: KSH, 2010

A mezőgazdasági munkaerő-felhasználás 43,3%-a, a fizetett munka 93%-a az első sorban piacra termelő 119,5 ezer gazdasághoz kötődik (5. táblázat). A saját fogyasztásra termelő 341,4 ezer gazdaság köti le a munkaerő kétötödét, a családi munkaerő felét. A munkaerő-lekötés mintegy ötöde a saját fogyasztáson felül értékesítő gazdaságokhoz kötődik. További mezőgazdasági munkaerő-felhasználást jelentenek a gazdaság-méretet⁹ el nem érő, mezőgazdasági tevékenységet (főképp ház körüli és zártkertekben) folytató, statisztikai összeírásokban nem szereplő háztartások, akikről részletes adatokkal nem rendelkezünk. Szerepük főként az önellátásban jelentős, számuk – az egyéni gazdaságok számának egyidejű csökkenése mellett – tíz év alatt csaknem 200 ezerrel bővült, 2010-ben közel 1,1 millió volt.

5. táblázat. Mezőgazdasági munkaerő gazdaságtípus és termelési cél szerint, 2010

Megnevezés		Gazdálkodás célja			Összesen
		Saját fogyasztásra termelő	Felesleget értékesítő	Elsősorban értékesítésre termelő	
Gazdaságok száma (ezer db)		341,4	115,2	119,5	576,1
Teljes munkaerő	ezer fő	628,7	230,5	389,0	1257,3
	ezer ÉME	166,6	82,4	190,5	439,5
ebből családi munkaerő	ezer fő	287,3	115,3	171,4	574,1
	ezer ÉME*	162,9	77,7	85,9	326,5
állandó alkalmazott	ezer fő	0,1	0,7	87,6	88,4
	ezer ÉME	0,1	0,5	75,5	76,1
időszaki alkalmazott	ezer fő	1,6	5,2	77,0	83,8
	ezer ÉME	0,2	1,1	18,9	20,2
különböző munkaadó		3,5	3,1	10,2	16,7

Megjegyzés: * az egyéni gazdaságvezetők munkaerő-felhasználásával együtt

Forrás: KSH, 2010

⁹ A 2010-es mezőgazdasági összeírás során gazdaságküszöb alattinak az minősülhetett, aki mezőgazdasági tevékenységet végzett, de azt kevesebb mint 1500m²-en végezte (gyümölcsös, szőlő esetében 500m²-nél, üvegház esetében 50m²-nél kisebb területen), mezőgazdasági haszonállat-állománya pedig kevesebb volt 50 tyúknál, illetve más baromfinál (liba, kacska, pulyka, gyöngyös), vagy 25 házinyúlánál, prémies állatnál, húsgalambnál vagy 5 méhcsaládnál (Laczkó [2010]).

A munkaerő-hasznosítás hatékonysága a rész- és családi munkaerőn alapuló, valamint az „idegen” munkaerőt alkalmazó gazdaságokban jelentős mértékben eltér egymástól, utóbbiak javára háromszoros hatékonyságbeli különbség mutatkozik. A magyar mezőgazdaság termelési szerkezetében azonban mindkét termelési típusnak (a családi és az idegen munkaerőn alapuló gazdaságoknak is) helye és szerepe van. A versenyképesség alapvető feltétele a vállalkozások piaci részesedésének tartós és profitábilis megőrzése, míg a gazdaságok életképessége a piaci részesedés megszerzésével, növelésének képességével jellemezhető. Az életképesnek sem minősülő vállalkozások addig a pontig eltartóképesek, amíg alkalmazottaik számára a munkaszerződésben rögzített munkabért fizetni képesek¹⁰ (Potori et al., [2004]).

A mezőgazdasági foglalkoztatás bővítésének viszonylag gyorsan aktivizálható csoportját a munkaerőpiac kínálati oldalán megjelenő – elsősorban vidéken élő – a mezőgazdasághoz már korábban is kötődő álláskereső alkották. A Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat adatai szerint az álláskereső – korábbi munkahelyüket tekintve – egyre csökkenő mértékben kötődnek a mezőgazdasághoz¹¹. A munkát keresőknek 2000-ben még 4,7%-a, 2010-ben már csak 3,1%-a (18,1 ezer fő) kötődött az alapanyag-termeléshez és további közel 8 ezer fő az élelmiszer-feldolgozáshoz (6. táblázat). A két csoport együttesen az álláskeresők 4,5%-át tette ki, ami megegyezik az ágazat foglalkoztatási szerepével. Az ágazati kötődés a vidéki térségekben nyilvántartott munkanélküliek körében a legerősebb.

A munkaerőpiac strukturális egyensúlytalansága más ágazatokhoz hasonlóan a mezőgazdaságban is mutatkozik, a keresett és kínált szakképzettség, munkatapasztalat összeegyeztethetlensége a hazai munkaerőpiac területi egyenlőtlenségeinek és a potenciális munkavállalók alacsony mobilitásának együttes következménye.

Tekintettel arra, hogy a munkaerő-piaci hátrányokkal sújtott népesség jelentős része az agráradottságú vidéki területeken koncentrálódik, a hazai mellett jelentős uniós forrásokat mozgósító, évente átlagosan 350-400 ezer álláskeresőt érintő aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök¹² közül több is mezőgazdasági érintettségű. Az egyes beavatkozási eszközök működési logikája, költsége, hatékonysága jelentős mértékben eltér egymástól. Az elsődleges munkaerőpiacra történő visszatérés szempontjából a foglalkoztatást elősegítő támogatásokat és a munkaerő-piaci szolgáltatásokat egyidejűleg alkalmazó komp-

¹⁰ Egyéni vállalkozások esetében kritikus pontnak a mindenkor minimálbér tekinthető (Potori et al., [2004]).

¹¹ Frey (1998) számításai szerint a munkanélküliség tetőződésének évében, 1993-ban 547 ezer munkanélküliből 75 ezer dolgozott (14%) munkanélkülivé válása előtt a mezőgazdaságban. Más szerzők (Süli-Zakar [1996], Bukosza [2003]) ennek három-négyszeresére becsülik az érintett időszakban a mezőgazdasági munkanélküliek számát. A gazdaságszerkezet munkanélküliségre gyakorolt hatásait vizsgálva Forray és szerzőtársai [2008] nem találtak szoros összefüggést a mezőgazdasági foglalkoztatás mértéke és a munkanélküliségi ráta között. Kutatási eredményeik szerint a magas munkanélküliség hátterében a gazdaságszerkezet mellett egyéb tényezők, a munkavállalók életkori összetétele, iskolai végzettsége, a munkahelyek elérését biztosító feltételek együttesen játszanak szerepet.

¹² Munkaerő-piaci képzés; bérjellegű támogatás; vállalkozóvá válás ösztönzése; közfoglalkoztatás; valamint az ezek kombinációjaként kialakított komplex munkaerő-piaci programok.

6. táblázat. Álláskereső és álláslehetőség ágazatok és térségtípusok szerint

Térségtípusok	Álláskereső (ezer fő)		Álláslehetőség (ezer db)		Változás (2000=100%)	
	2000	2010	2000	2010	Álláskereső	Álláslehetőség
Mezőgazdasági, erdészeti és halászati tevékenység						
Alapvetően városi	0,1	0,3	2,5	0,2	270,8	9,3
Átmeneti térség	6,6	6,4	6,6	6,1	96,5	91,2
Alapvetően vidéki	11,5	11,4	7,5	10,6	99,1	141,5
Ország összesen	18,2	18,1	16,6	16,9	99,3	101,3
Élelmiszeripari tevékenység						
Alapvetően városi	0,1	0,3	0,4	0,3	232,7	61,5
Átmeneti térség	3,0	2,7	3,6	2,4	88,5	65,5
Alapvetően vidéki	5,6	4,8	8,2	4,7	86,5	57,8
Ország összesen	8,7	7,8	12,3	7,4	89,6	60,2
Mezőgazdaságon, élelmiszeriparon kívüli tevékenység						
Alapvetően városi	24,0	46,1	77,2	35,6	192,0	46,1
Átmeneti térség	146,3	210,6	162,8	123,6	143,9	75,9
Alapvetően vidéki	193,3	299,4	253,8	188,2	154,9	74,2
Ország összesen	363,6	556,1	493,8	347,4	152,9	70,4
Országosan összesen						
Alapvetően városi	24,2	46,8	80,1	36,1	192,7	45,0
Átmeneti térség	155,9	219,7	173,0	132,1	140,8	76,3
Alapvetően vidéki	210,4	315,6	269,5	203,5	150,0	75,5
Ország összesen	390,5	582,0	522,7	371,7	149,0	71,1

Forrás: NFSz adatszolgáltatása alapján az AKI Vidékpolitikai Kutatások Osztályán készült összeállítás

lex munkaerő-piaci programok¹³, valamint a munkaadókat támogató, a hatásvizsgálatok tapasztalatai szerint a magasabb iskolai végzettségű álláskereső elhelyezkedését elősegítő bér- és bérköltség támogatások¹⁴ a legnagyobb hatásfokú eszközök. Emellett – az érintett álláskereső létszáma alapján – a legnagyobb horderejű beavatkozásnak az évente átlagosan 250–300 ezer álláskeresőnek túlnyomórészt időszakos munkalehetőséget kínáló közfoglalkoztatási programok tekinthetők (7. táblázat). A gyakorta a legális munkajövedelem-szerzés kizárólagos eszközét jelentő közfoglalkoztatásnak jelentős szerepe van az „árnyékgazdaság” elhagyásában, valamint a feketefoglalkoztatás csökkentésében, reintegráló hatása azonban alacsony, a közfoglalkoztatottaknak csak kis része jut vissza az elsődleges munkaerőpiacra (Csoba, Nagy és Szabó [2010]).

A közfoglalkoztatás 2011-ben megújult rendszere a foglalkoztatás tartós bővülése érdekében a korábbinál nagyobb hangsúlyt fektet a fenntarthatóságra. Ennek érvényesülését szolgálja a közfoglalkoztatottak központi koordinációban megvalósuló, de

¹³ A munkaadók részére nyújtott, átlagosan 30–60 főt érintő támogatási norma a munkaviszonyban foglalkoztatott teljes bérköltségét is fedezheti.

¹⁴ A bértámogatást igénybe vevő vállalkozások 25–30%-a, a bérköltség-támogatással foglalkoztató vállalkozásoknak 14–18%-a kötődik az agrobizniszhez. Forrás: NFSZ, 2011.

7. táblázat. Közhasznú, közmunka és közcélú programok, 2003–2010

Év	Közhasznú programok		Közmunka programok		Közcélú programok	
	Forrás (milliárd HUF)	Létszám (ezer fő)	Forrás (milliárd HUF)	Létszám (ezer fő)	Forrás (milliárd HUF)	Létszám (ezer fő)
2003	n.a.	76,9	4,9	6,8	12,1	190,2
2004	9,7	64,0	4,4	9,8	14,4	219,6
2005	12,8	79,4	7,0	17,2	14,4	200,0
2006	10,8	66,4	7,6	35,2	12,4	183,9
2007	11,1	63,1	8,9	22,8	14,7	199,7
2008	11,8	63,1	9,5	25,4	14,7	195,1
2009	3,7	20,5	7,3	15,5	51,3	103,2
2010	4,3	16,8	n.a.	31,5	n.a.	137,8

Forrás: NFSZ, 2003–2010; Csoba [2010]; Balás et al. [2011] alapján az AKI Vidékpolitikai Kutatások Osztályán készült összeállítás

a helyi szükségletekhez is igazodó képzése, valamint a programok összekapcsolása a túlnyomórészt önkormányzati koordinációban megvalósuló, az önellátásra történő felkészítést, illetve az elsődleges munkaerőpiacra való visszatérést tanácsadással, mentorálással is ösztönző szociális gazdasággal. A települések önszerveződésén alapuló, a helyi fogyasztási szükségleteket is szem előtt tartó szociális gazdaság ugyan önmagában nem eredményez piaci alapú munkahelyteremtést, a szociális feszültségek mérséklésében, a költségvetési források kímélésében betöltött szerepe azonban kétségtelen.

Mezőgazdasági foglalkoztatásbővítési potenciál 2020-ig

Magyarországon a munkaerőpiac túlkínálatát kitevő 200 ezer fő vidéken élő aktív álláskereső mellett további 2,5 millió fős gazdaságilag inaktív népesség is a munkaerőpiac potenciális szereplője. Közülük a mezőgazdasághoz közvetlenül és közvetetten kapcsolódva 2020-ig az Agrárgazdasági Kutató Intézet becslése¹⁵ szerint mintegy 80–150 ezer fő teljes munkaidőnek megfelelő foglalkoztatása érhető el (8. táblázat). A bővítés egyharmada piaci alapon hozható létre. A növekmény egyrészt új munkahelyek

¹⁵ A munkaerő-felhasználás változásának becslésénél abból indultunk ki, hogy az ágazatok munkaerő igényét a termékek piaci árvárakozásain alapuló kibocsátás, illetve az alkalmazott technológia változása határozza meg, amely hatással van a munkaerő-felhasználás alakulására. A 2000–2010 közötti változások mértékét, irányát figyelembe véve meghatároztuk az alkalmazott technológia és a termelési szerkezetváltozás ágazati foglalkoztatásra gyakorolt hatását (korrekciós tényező), amelyet az ágazatok közötti termelési szerkezet módosulása tovább erősíthet. A piaci kilátások elemzése alapján becstült 2020-ig várható ágazati kibocsátás-változás és az üzemtípustól függő munkaerőigény alapján meghatároztuk a piaci alapú foglalkoztatásbővülés várható értékeit, amelyeket a technológiai fejlesztésekből eredő hatás mértékével (korrekciós tényező) módosítottuk.

kialakításából, másrészt a jelenlegi munkaerő, egyenletesebb kihasználásból, illetve a feketemunka kifehéritéséből származhat. A mezőgazdasági alaptevékenységen kívüli diverzifikáció a többletjövedelem mellett jelentős mértékben (15–25 ezer ÉME-vel) növelheti a gazdaságok munkaerő-felhasználását. A foglalkoztatás bővítésében a gazdaságokban történő élelmiszer-feldolgozás (8–12 ezer ÉME) kitüntetett szerepet tölthet be, mivel a feldolgozottság növelése egyszerre teremt hozzáadott értéket és munkahelyet. A közvetlen termékértékesítés növelése is kínál foglalkoztatásbővítési lehetőségeket (mintegy 4–8 ezer ÉME), ezen felül a megújuló energiatermelés bővítése néhány ezer (3–5 ezer ÉME) piaci alapú munkahely létrejöttét eredményezheti.

A tényleges piaci alapú munkahelyteremtést korlátozhatja, hogy a kibocsátás bővülése elsősorban a már meglévő termelési struktúrában szereplő munkaerő munkaidejének bővítésével kerülhet megvalósításra. A foglalkoztatás bővítésének további korlátjaként jelentkezik, hogy a mezőgazdaság egészét tekintve a technológiai korszerűsítés munkaerőt kibocsátó hatása a foglalkoztatásban – az ágazatok közötti jelentősebb szerkezeti átalakulás miatt – egyrészt fokozottabban érvényesül, másrészt pedig a szűkösen rendelkezésre álló, képzetesebb munkaerő iránt támaszt növekvő igényt. Mindez a mezőgazdaságban a rugalmas foglalkoztatási formák térnyeréséhez teremt kedvező feltételeket.

8. táblázat. Mezőgazdasághoz kötődő munkahelyteremtés vidéken 2020-ig

Megnevezés	Létszám	
	(ezer ÉME)	arány (%)
Piaci alapú közvetlen ágazati munkahelyteremtés	23 – 51	28,8 – 34,9
Piaci alapú munkahelyteremtés ágazaton kívüli foglalkoztatási hatása*	5 – 15	6,3 – 10,3
Szociális alapú közvetlen ágazati munkahelyteremtés	50 – 75	51,4 – 62,5
Szociális alapú munkahelyteremtés multiplikátor hatása **	2 – 6	2,5 – 4,1
Ágazathoz kötődő munkahelyteremtés összesen	80 – 146	100,0

Megjegyzés: *A foglalkoztatás szociális alapú bővítésénél jóval alacsonyabb, 1,04-1,08 multiplikátor értékkel kalkuláltunk. **A foglalkoztatás szociális alapú bővítése a piaci alapúnál jóval alacsonyabb, 1,04-1,08 multiplikátor értékekkel kalkuláltunk.

Forrás: AKI Vidékpolitikai Kutatások Osztályán készült szakértői becslés

A mezőgazdasági foglalkoztatás bővítésének fele-kétharmada szociális alapú lehet, míg a fennmaradó rész (9–15%-a) multiplikátor hatásként más ágazatokban közvetetten jelentkezhet vidéki térségeinkben. A szociális alapú foglalkoztatásbővítés¹⁶ szempontjából a földprogramok (10–15 ezer ÉME) és szociális szövetkezetek (5–10 ezer ÉME) további fejlesztése, valamint a mezőgazdasági közfoglalkoztatás (10–15 ezer ÉME) bővítése tűnik célravezető eszköznek. A résztvevők akár minden programban részt vehetnek, így egyszerre szerezhetnek mezőgazdasági termelési és munkatapasztalatokat.

¹⁶ A mezőgazdasághoz kötődő szociális alapú munkahelyteremtésben rejlő potenciált a piaci alapú bővítéshez hasonlóan becsültük. Az egyes foglalkoztatási formákban résztvevők jelenlegi létszámából kiindulva határoztuk meg teljes munkaidőben (ÉME) az aktuális munkaerő-felhasználást. Ezt követően az elmúlt évek tendenciáit valamint a reális foglalkoztatási lehetőségeket alapul véve becsültük meg a bővülési potenciált.

A szociális eszközök alkalmazása elősegítheti a háztartások saját erőforrásaira támaszkodó termelési tevékenységek megalapozását, bővítését (akár 25–35 ezer ÉME-vel), amely jelentős munkaidő lekötés mellett az élelmiszerkiadások mérséklésében tölthet be szerepet. A gazdasági hatásokat tekintve, a munkajövedelemből élők arányának emelkedése az alapvető infrastruktúrák és szolgáltatások iránti keresletet növeli, ami további, részben az agrobizniszhez, illetve más ágazatokhoz kötődő munkahelyteremtést indukálhat.

Felhasznált források

Biró Sz. (szerk.)–Hamza E.–Molnár A.–Rác K.–Székely E. (szerk.)–Tóth K.–Tóth O.–Varga E. [2012]: A mezőgazdasági foglalkoztatás bővítésének lehetőségei vidéki térségeinkben. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest, 2012.

Bukosza G. [2003]: Van-e szociális kérdés a mezőgazdaságban? A Falu, 18. évfolyam, 2003. 1. szám, 29–31.

Cseres-Gergely Zs. [2010]: Munkapiaci áramlások, gereblyezés és a 2008 végén kibontakozó gazdasági válság foglalkoztatási hatásai. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek MTA KTI–BCE Emberi Erőforrások Tanszék, Budapest, BWP 2010/4.

Csoba J., Nagy Z. és Szabó F. [2010]: Az aktív eszközök, munkaerőpiaci programok kontrollcsoportos, többváltozós értékelése. Debrecen, 2010. www.mukutir.telco-sytem.hu. (Letöltés: 2013.08.15.)

Fazekas K.–Bálint M. [2008]: A magyar munkaerőpiac állapota 2007–2008 ban. URL: <http://econ.core.hu/file/download/mt2008/trendek.pdf> (Letöltés: 2013. 08.12.)

Forray Katalin–Híves Tamás–Marton Melinda–Paku Áron–Radácsi Imre–Vámos Teodóra [2008]: A foglalkoztatottság és a munkanélküliség szerkezetét befolyásoló társadalmi–területi tényezők. Kutatási zárótanulmány. Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet. Budapest, 2008. március 31.

Fóti János–Lakatos Miklós [2004]: Foglalkoztatottság és munkanélküliség. http://tudasbazis.org.hu/doktar/kutatasok_tanulmanyok_publikaciok/foglalkoztataspolitika/Munkaeropiac_multja_jelene.pdf. Letöltés: 2012. augusztus 31.

Karácsony P.–Varga M. [2010]: Regionális különbségek a hazai munkaerőpiacon. Munkaügyi Szemle 2010. 4. szám, 86–90.

Laczka Éva [2010]: Agrárcenzusok 1895 és 2010 között – célok, módszertani megoldások, eredmények. Statisztikai Szemle, 2010. 88. évfolyam, 6. szám, 603–622.

Potori N (szerk.)–Erdész F.-né–Fogarasi J.–Hingyi H.–Nyárs L.–Papp G.–Spitálszky M.–Vőneki É. [2004]: A főbb mezőgazdasági ágazatok élet- és versenyképességének követelményei. AKI tanulmányok, 2004/8., 91.

Semjén A.–Tóth I. J. [2010]: A válság hatására tett vállalati válaszlépések. In: Munkaerőpiaci Tükör. Közelkép. A válság munkaerőpiaci hatásai. Szerk. Fazekas K.–Molnár Gy. 2010. 149–168.

Süli-Zakar István [1996]: A mezőgazdaság jövője, avagy a fenntartható fejlődés esélye az Alföldön. Tér és Társadalom, 10. évf. 1996. 4. szám, 125–136.

A MAGYARORSZÁGI MEZŐVÁROSOK MÚLTJA, TÖRTÉNETI SAJÁTOSSÁGAI

Orosz István¹

A mezővárosok múltjával és történeti sajátosságával számos tudományág foglalkozott és foglalkozik. A történettudományon belül a jogtörténet, az agrártörténet és általában a gazdaság- és társadalomtörténet, a társadalomnéprajz, a településföldrajz, de a településszociológia is. Távrolról sem állíthatjuk azonban, hogy a különböző tudományágak azonos fogalmi és szóképletet használnának a mezővárosok vizsgálata során.

Ez a rövid tanulmány a különböző tudományágak mezőváros fogalmának összehangolhatásáról kíván szólni, s arra a kérdésre kíván válaszolni, hogy van-e lehetőség egységes fogalmi rendszerben szólni a Kárpát-medence mezővárosairól?

Kétségtelen, hogy a mezőváros-kutatásban a legnagyobb hagyománya a történeti–jogtörténeti megközelítésnek van. Ismeretes, hogy Magyarországon a 19. század 40-es éveig a közigazgatás és az államélet nyelve latin volt, így évszázadokon keresztül az elnevezés latin megfelelőjét is vizsgálnunk kell. A latin nyelvben a magyar *város* elnevezésnek sokféle megfelelője volt: mindenekelőtt az *urbs*, amellyel elsősorban a fővárost, Rómát nevezték meg, a *civitas*, a *municipium*, és az *oppidum*. Ez utóbbinak a kisebb, megerősített vidéki városokat nevezték.

A magyarországi középkori latinságban a Mohács előtti időszakban gyakran változott a városi települések megnevezése. A XI. században ezeket *urbs*nak vagy *civitas*nak, a XII. században *civitas*nak vagy *castrum*nak (= erődítmény, vár) nevezték, később a *civitas* mellett az *oppidum* elnevezés vált általánossá. (Fügedi [1981], 317). Az előbbinek eredetileg az egyházi központokat, püspöki székhelyeket, később a földesúri függésből kiszabadult polgári rendi közösségeket hívták, amelynek tagjai szabad emberként, az országgyűlések résztvevőiként, mint a papság és nemesség melletti harmadik rend képviselői illeszkedtek a feudális társadalomba. A *civitas*ok a 15. századtól fogva szabad királyi városok voltak, nem tartoztak földesúri hatalom alá, tulajdonosai voltak városi háztelkeiknek és a város határának, adót csak a királynak fizettek, eljáróikat maguk választották, polgáraik felett maguk ítélkeztek, s rendelkeztek a közös libertással, ami a rendi viszonyok között a rendi szabadsággal volt egyenértékű. Ezt a szabadságot királyi privilégiummal nyerték el, ami tagjaikat kiemelte a földesúri függésből.

A latin *oppidum*mal jelölt mezővárosok földesúri hatalom alatt maradtak, házaik és településük határa továbbra is uraságuk tulajdonában volt, s ezért az állami adó mellett a földesúri terheket is viselniük kellett, azaz *jobbágyok* maradtak, továbbra is érvényes volt felettük az úri joghatóság, ami azt jelentette, ha voltak is választott bíráik, fellebbviteli fórumuk az uraság bírósága: az úriszék volt. Ugyanakkor a mezőváros lakói jobbágy voltak ellenére a városi életforma felé tartottak (Fügedi [1981], 337.). Mi kü-

¹ professor emeritus, akadémikus

lönböztette meg mégis e településeket a közönséges jobbágyfalvaktól, amelyeket a magyarországi latinságban *possessió*knak neveztek. A történeti kutatások három lényeges különbséget szoktak kiemelni: a vásártartás jogát, a földesúri adózásnak a falvakénál kedvezőbb rendszerét és az igazgatásban az autonómia jelenlétét

A vásár- és piactartás joga annak a kifejezése volt, hogy a mezővárosok már a kezdetől fogva az árucseré központjai voltak, ahol a környék falvai termékeiket piacra vihették. Elsősorban a német szakirodalomban van olyan felfogás, hogy az első piac-helyek (Marktort, Marktsiedlung) egész élete a szomszédos agrárkörzettel folytatott termékcsere-n nyugodott, ennek a termékcsere-nak pedig legfőbb intézménye a hetivásár, hetipiac volt. (Mendöl [1963], 316–317.) Ehhez azonban szükséges volt, hogy az adott településen éljen olyan iparos réteg, amely termékeivel elláthatta a környék falusi lakosságának igényeit is, a mezővárosi lakosságnak pedig szüksége legyen a környék falvainak termékeire. Aligha véletlen, hogy a jeles hegyaljai mezőváros Tokaj 1610-ből származó törvénykönyvében külön fejezet foglalja a „vásárbíró tisztí”-vel, amelynek első paragrafusa azt mondja ki, hogy „az vásárbíró minden napon ki megien az piaczra, az ki árulni akar, akarmifele árut, szorgalmatosan meg circallja (ellenőrzi) és mindeneket képes (valóságos) árán adat.” Jellemzőnek tekinthető az is, hogy a törvénykönyv a piacra hozott áruk között a mézet, vaját, olajat, túró, szalonnát említi meg. Külön intézkedik a törvénykönyv a sokadalmakról, azaz az országos vásárokról s szabályozza azoknak a kalmároknak fizetségét, akik „singvel mérnek”, azokat akik külföldi fűszert, sőt, vasat, szűcs, vagy szabó terméket stb. árulnak. (Csorba, h. é. n.)

A földesúri adózás előnyösebb rendszere többnyire a taxás, summás adózást jelentette, amelyben a falvak robotolásával, kilenced és census fizetésével szemben egy összegben és pénzben egyenlítették ki földesúri járadékukat, és így nem személyesen, hanem csak előjáróik közvetítésével voltak kapcsolatban uraikkal. Ez a helyzet fellazította a jobbágyi személyi függést. (Orosz [1995], 4.)

Az autonómia a fentiekkel úgy van kapcsolatban, hogy a közösség maga választhatja meg előjáróit, még akkor is, ha a mezővárosi bíró esetében az uraságoknak volt kandidálási joguk. A mezővárosnak saját pecsétje volt, amellyel a magisztrátus előtt zajló jogügyletek érvényességét biztosította, így „persona authentica”-nak tekintették. A tokaj-hegyaljai mezővárosokban pl. a szőlőadásvételek nemesek és városi polgárok között is csak akkor voltak érvényesek, ha azokat a mezővárosi bíró és tanácsa előtt kötötték s a szerződést a mezőváros pecsétjével (esetleg egy éves kivárás után) megerősítették és a város jegyzőkönyvébe bevezették. (Gulyás [2008], 223.)

Attól függően, hogy a mezővárosokat a falvaktól megkülönböztető helyzet tényezői közül melyik tekinthető fontosabbnak, a történeti irodalomban is különböző nézetek érvényesülnek. Vannak, akik szerint a mezővárosok az árutermelés fejlődésével az árucseré centrumai lesznek, és bár kezdetben nem teljesen kifejlődött városok, egy részük mégis valóságos várossá civitássá fejlődhet. A mezővárosi ipar és kereskedelem fejlődése, amely vonzáskörzetében is meghatározóvá válik, funkcióját tekintve igazi várossá alakíthatja az oppidumot. Ez az átalakulás a szabad királyi városi jog elnyerésével válik jogilag is teljessé. Igaz, az újkorban az uralkodók ingyen már nem osztogattak ilyen privilégiumokat, de az oppidumok bizonyos esetekben, ha volt elég pénzük és

pártfogójuk is az udvarnál, elérhették a rangemelést. Ez történt Debrecen, Szabadka, Zombor, Arad esetében (Orosz [2011], 130.) A mezővárosok közül azonban csak nagyon kevesen járhatták ezt az utat. Éppen ezért gondolják mások, hogy a mezővárosok elsősorban paraszti közösségek, annak a társadalmi mozgalomnak a termékei, amelynek során fokozatosan fellazultak a jobbágyokat és földesurakat összekötő szálak. Ezt fejezte ki a summás adózás, de a fellazulás jele volt, hogy jogügyleteiket is saját bírói fórumokon intézték. Voltak olyan mezővárosok, amelyek egyenesen megtiltották polgáraiknak, hogy első bírói fórumként az uraság székére szaladgáljanak. A mezővárosok függetlenné válhattak földesuraiktól a földbirtoklás és földhasználat tekintetében is. Különösen az Alföldön fordult elő a török kiűzése utáni időszakban, hogy a mezővárosok nemcsak saját, de idegen földesuraktól is béreltek pusztákat, s ezeket nemcsak legeltetésre, hanem olykor állandó szántónak is használták. Voltak olyan mezővárosok is, amelynek lakói közösségként vásároltak földtulajdont, noha a Hármaskönyv szerint a jobbágyoknak földtulajdonuk nem lehetett. Mégis Debrecen már mezőváros korában is tulajdonosa volt két falunak: Szovátnak és Sámsonnak (Orosz [2011], 119), Hódmezővásárhely 1639-ben örök joggal vásárolta meg 200 tallérért a Szentkirály nevű pusztát, Gyöngyös pedig egyenesen II. Mátyástól szerzett királyi adományt (valószínűleg nem ellenszolgáltatás nélkül) az Encs nevű pusztára. (Varga [1969], 498.)

A mezővárosok története Magyarországon a 14. század elejéig követhető vissza. Bácskai Vera szerint 1390 előtt mintegy 50 mezőváros volt. Ez a szám 1391 és 1440 között 249-cel, 1441 és 1490 között 391-gyel, majd 1491 és 1526 között újabb 79-cel szaporodik, így a 15–16. század fordulóján már 769 mezőváros volt az országban. (Bácskai [1965], 15; Beluszky, [2001], II. 151.). Látható, hogy a mezővárosiasodás nagy hulláma a 15. században volt, és ez egybeesett a paraszti függés fellazulásának időszakával is. A civitasok száma stagnált, még 1850-ben is alig haladta meg az 50-et. A középkor végén, a Mohács előtti évtizedekben a magyarországi települések összes száma viszont meghaladta a 20 ezret, így egy mezővárosra és városra mintegy 25 falu jutott. Ez a szám a későbbi századokban sem változott, bár egyes mezővárosok lesüllyedtek mások felemelkedetek, s a falvak száma is csökkent a török uralom és a pusztásodás eredményeként.

1846-ban, a jobbágyfelszabadítás előtt 741 mezőváros volt Magyarországon.

Az arányok nem véletlenek. Nyugat-Európában, ahol sűrű volt a valódi városok hálózata, így a mezővárosok létrejöttére nem volt szükség, a modern kort megelőzően általában 25–20 falu alkotta egy város vonzáskörzetét. A német nyelvterületen pl. 1150 táján még csak mintegy 200 város volt, a 15. század végén pedig 4000 (Droege [1972], 46.), a települések összlétszámához viszonyítva, ez meglehetősen sűrű hálózatot alkotott. Nálunk viszont az igazi városokat mezővárosok helyettesítették. Míg a német területen 80-szor több város volt, mint Magyarországon, a területarányok a 2:1-nél sem voltak rosszabbak. Ugyanakkor a mezővárosokkal együtt csak ötször annyi német város volt, mint magyarországi, azaz még a mezővárosokkal együtt is ritkább volt a városhálózat, mint nyugati szomszédunknál.

A mezővárosok az elmondottak ellenére nem voltak ismeretlenek Magyarország határain kívül sem. Elsősorban Európa középső és keleti felén, Ausztriában, Cseh-

országban, Sziléziában, Lengyelországban és a későbbi Poroszországban voltak olyan települések, amelyeket németül Ackerbürgerstadtnak vagy Marktstadtnak, Marksiedlungnak neveztek, arra utalva, hogy e települések lakói elsődlegesen nem iparral vagy kereskedelemmel, hanem földműveléssel foglalkoztak s piacközponti szerepüket így is betölthették. (Droege [1972], 55.; Franz, [1970], 22.)

A német agrárvárosok nevében is benne van, hogy olyan városok, amelyeknek lakossága inkább mezőgazdasággal foglalkozik és nem iparral vagy kereskedelemmel. Sokan nálunk is természetesnek veszik, hogy a magyar mezővárosnak is köze van a mezőgazdasághoz, igazában agrárvárost jelent. Pedig a kifejezés eredetileg csak annyit jelent, hogy mezőben épült, azaz olyan város, amelyet nem kerítették körül fallal, nem „kulcsos” város. A fal külső jele volt az igazi városnak, bár akadnak kivételek is. Debrecent azután sem kerítették körül fallal, hogy szabad királyi városi rangot szerzett, tövisből épült kerítését a kortársak szerint, bár kapuk és ajtók voltak rajta, a liba is átugorhatta. (Balogh [1973], 66.). A másik oldalon voltak olyan mezővárosok is, amelyek királyi engedélyt nyertek fal építésére (Szécsény, Gyöngyös, Rimaszombat, Tállya) közülük azonban tudomásunk szerint csak Tállya épített falat, s ez a 18. század derekáig meg is maradt.

A városokat pótló mezővárosoknak gazdag variánsai alakultak ki a 14–19. század között. Nagyon sok volt közöttük az uradalmi központ. A Fügedi Erik által megvizsgált 20 mezőváros közül, amelyek a 14. században születtek, 19 uradalmi központ volt. A földesúri gazdaságok uradalmakba szervezése a 14. századi viszonyaink jellemzője volt, s arra ösztönözte a földesurakat, hogy olyan központokat hozzanak létre uradalmaikon belül, ahonnan a sok faluból álló uradalmak irányítása megoldható volt. Erre legalkalmasabbak az áruforgalomban szerepet játszó nagyobb népességszámú falvak voltak. Nem véletlenül itt hozták létre az adminisztrációs központot, építettek kúriát s igyekeztek településüknek az uralkodótól privilégiumot, de legalább vásártartási jogot szerezni. Ezzel saját érdekükben is cselekedtek, mert a vásártartás jövedelméből az uraság is részesedett. Néhol a piacjog mellé vámmentesség is társult, ami szintén közös jövedelemforrása volt a földesúrnak és mezővárosnak. (Fügedi [1981], 342.).

A nagyobb népességkoncentrációt előidézhette olyan mezőgazdasági termékek előállítás, amelyek sok munkaráfordítást kívántak. Ilyen volt bor. Egy sor olyan mezővárost is ismerünk, amelyek *bortermelésre specializálódva* emelkedtek ki a falvak sorából. A Mohács előtti korszakban ilyen bortermelő mezővárosi körzet volt a *Szerémség* ahol Újlak, Nagyolaszi, Szalánkemen, Karom, Kamonc, Zimony a kortárs utazók szerint gazdag, jeles épületekkel büszkélkedő mezővárosok voltak, amelyek felvették a versenyt a nyugat-európai városokkal is. (Szakály [1999], 115–116.). A 16. századtól kezdve *Tokaj-Hegyalja* lett a vezető borvidék, ahol viszonylag szűk területen 12 virágzó mezőváros jött létre, köztük a kulcsos városként falat építő Tállya mellett Tokaj, Tolcsva, Patak és Újhely, de egyéb városok is. A bortermelő mezővárosok esetében az a sajátos helyzet alakult ki, hogy nem egy mezővárosnak, hanem a városok összességének alakult ki vonzáskörzete, nemcsak az áruk, de a munkaerő tekintetében is. (Orosz [1995], 34–35.).

A mezővárosok lakói a magyarországi jobbágyparasztság legfelső, polgárosult rétegét alkották, s ezt a helyüket akkor is megőrizték, amikor a jobbágyi életforma a 16. században mély válságba került. Az örökös jobbágyság elzárta a magyar társadalom legszélesebb rétegéből kifelé vezető utakat, mert megszüntette a szabad költözés lehetőségét. Nem szoktuk azonban figyelembe venni, hogy ez a mezővárosok nagy részében nem volt érvényes. A szabad költözés végleges megszüntetése azzal következett be, hogy a 17. század elején az ún. ablicenciáció, a jobbágyok „szabadságolása” vagy „búcsúztatása” a megyék hatáskörébe került s azok olyan szabályokat alkottak, amelyek gyakorlatilag lehetetlenné tették a jobbágyok elköltözését. Sok mezőváros esetében azonban a szabad költözés lehetősége az örökös jobbágyság időszakában is megmaradt. Nyírbátor lakói szerint a 17. század végén a városba szabadon költözhettek be más urak jobbágjai is és ezeket, szemben a jobbágyfalvakkal nem lehetett visszakövetelni, de szabad volt „a Városból elköltözni és máshová lakójul menni és máshonnét lakójul bérjőni, az Bíró igazságát, úgy mint egy forintot letevén, szabad jövetele, menetele volt”. Misztótfaluban ez az összeg csak 8 dénár volt. Gyöngyösön azt jegyezték fel, hogy „szabadsága az helynek: egy úr földiről az másikra búcsúztatlan szabad volt el menni,” (Varga [1969], 100–101.). A tokajiak jegyzőkönyvükbe foglalták 1610-ben, hogy „mikor valahonnan jobbágy jő be városunkban lakni, szabad az migh akarja ez városban lakni és szabad ki menni is, ha az helyet, avagy az it való lakást nem szereti” (Csorba, é. h. n.). A másik hegyaljai városban, Sárospatakon is hasonló volt a helyzet. Az 1704. évi urbáriumban az olvasható, hogy „minden embernek szabados jövetele és innen való elmenetele lehet, mikor akar, annak az ki jövevény, idegen úr jobbágya, csak a főbbik bírónak adván hirt den. 12 tartozik deponálni (letenni), annak utána el mehet” (Orosz [1995], 118.). A szabad királyi városoktól eltérően, amint látjuk, nem a beköltözéskor kellett bizonyos díjat fizetni, hanem az eltávozás feltételeként és ez sem az uraság, hanem a bíró jövedelme volt. Maga az összeg sem volt magas, még az egy forint esetében sem, hiszen ez sem volt több öt napszámnál.

A költözés szabadságának mezővárosi (olykor kollektív) privilégiummá válása összekötő kapocs lehetett a sokféle jogállású oppidum között, de ebben a korszakban sem tette azonossá a mezővárosokat. A jogi helyzet tekintetében különbségek lehettek a kamarai, egyházi és magánföldesúri mezővárosok között, de más volt az oppidumok helyzete a királyi Magyarországon, a hódoltságban, de Erdélyben is. (Ez utóbbi országrészben az oppidumok pl. meghívást kaptak az országgyűlésekre is)/ A jogállás mellett különbségek születtek a városi funkció tekintetében is.

A specializált bortermelő mezővárosok mellett a 15–18. században alakultak ki az *alföldi nagyállattartó oppidumok*, részben már a török uralom előtt. A 15. században még virágzó szabad költözés lehetőséget teremtett a falvak lakóinak, hogy a mezővárosokba költözzenek a jobb életfeltételek miatt. Így egy-egy mezőváros környezetében, különösen az Alföldön falvak százai néptelenedtek el. Jellemző, hogy Debrecen határa már a 15. század végén mintegy 50 ezer hektárra nőtt a megszerzett puszták révén kialakíthatott egy olyan határhasználati rendszert, amely más alföldi mezővárosoknak is mintát jelentett. A várostól keletre fekvő terület erdőségei tűzifát szolgáltattak, a város közvetlen környékén szántóművelés folyt, míg a távolabbi hortobágyi területe-

ken (később egészen a Tiszáig) legeltették rideg pásztorkodással az állatokat (Balogh [1973], 32.).

Az elnéptelenedett falvak határát, ugyanúgy, mint Debrecen, más alföldi mezővárosok is legelőként hasznosították, így jöttek létre a nagyállattartó alföldi mezővárosok. Ennek az átalakulásnak egyéb feltételei is adottak voltak. Ekkorra már kitenyésztették a nagytestű magyar szarvasmarhát, amelynek vágósúlya kétszerese is lehetett az Nyugat-Európában honos állatoknak, s amelyet lábon hajtva, jó feltételek mellett lehetett Németországban és Itáliában értékesíteni. A hajtók, hajdúk rétegében adva volt az a társadalmi csoport is, amelyre rá lehetett bízni az állatok pásztorkodását és piacra hajtását. A tőzsérek voltak azok a vállalkozók, akik az állatokat felvásárolták és az egész ügyletet irányították. Bár az állattartó gazdák között is sok tőzsér akadt, a többségüknek nem kellett a külföldi értékesítéssel törődni, hiszen akadtak, akik állataikat helyben felvásárolták.

Ezt a 15. században már megkezdődött átalakulást a török uralom kiszélesítette, Debrecen, Szeged, Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét, Hódmezővásárhely, Békés mellett egy sor más alföldi mezővárosban is általánossá tette. Az ún. szultáni városokban a török kormányzat az igazgatási feltételeket is megteremtette e változásokhoz (Novák [1986], 182.). Az óriási határ használata is e helyzethez igazodott, a szálláskertes városok a külső és belső legelőkkel és csekély szántófölddel e folyamat településtörténeti következményei voltak (Bellon [1979], 132.). Az átalakulás társadalmi hatásaként kialakult egy gazdag, hatalmas nyájakkal rendelkező parasztpolgár réteg, amely vezető szerepet játszott az alföldi mezővárosokban. Oláh Miklós esztergomi érsek 1536-ban keletkezett leírásában említi Bíró Gáspár debreceni (valójában nádudvari) polgárt, akinek tízezer eladó ökre volt. Ha ekkora nyájjal mások nem is dicsekedhettek, több száz szarvasmarhájuk másoknak is lehetett. Kecskemét pusztáin egy összeírás 1562-ben 86 gazda kezén 15 333 marhát talált és másik 15 ezret saját határukon. Dobozi István debreceni főbírótól 1707-ben portyázó rác katonák 700 állatot hajtottak el (Beluszky [2001], 94–95.). A specializált két legjobban ismert formája: a bortermelő mezőváros a szűk határ és nagy népesség, a pusztai mezőváros az óriási határ és az ehhez képest viszonylag kevés munkaerő következménye volt.

A specializálódás lehetőségeit azonban e két típus egyáltalán nem merítette ki. Nagyon sok olyan mezőváros maradt, amelynek volt népfölöslege, de szűk határa nem volt alkalmas szőlőtermelésre, tágas puszták megszerzésére pedig nem volt lehetősége. E kis mezővárosok többsége megmaradt egyszerű piacközpontnak, vagy sajátos termék kialakításával sikerült tágabb piacot szerezni. Tágabb piac volt pl. a török időkben egy végvár katonasága. Ez éltette pl. Ónodot, Ecsedet, Kállót. Mások különleges termékeikkel lépték túl vonzáskörzetük határát. Meczenzéf pl. kapát gyártott a helyi piacot meghaladó mennyiségben, s ezeket nemcsak a Hegyaljára, de az Alföldre is eljuttatta. Szepsi a hegyaljai bor szállítására specializálódott, Gönc, Szerednye hordókat gyártott ugyancsak Hegyalja és az észak-keleti szőlővidék bortermelői számára. Krasznabéltek lakói hamuszír főzésére specializálódtak. Az új növények megjelenése újabb specializációra teremtett lehetőséget. Verpelét, Szulok, Fehérgyarmat dohánytermelő, Csány és Hort dinnyetermelő, Királydaróc káposztatermelő központtá vált. Sajátos esetnek

számított, amikor egy-egy mezőváros iskolája révén vált kiemelkedő központtá. Ilyen volt Pápa, Sárospatak vagy Debrecen. E két utóbbi ugyanakkor jeles bortermelő, illetve pusztai állattartó központ is volt (Orosz [1995], 11.).

Társadalmi helyzetük miatt külön csoportot alkotnak az alföldi mezővárosok között a Jászkun és Hajdú Kerületek települései. A hajdúvárosoknak (Polgár kivételével) sikerült megőrizniük a Bocskai Istvántól szerzett kollektív nemességüket, a jászkunok pedig 1745-ben a redemptióval megváltották magukat a jobbágyságból. E két csoport szabadsága a földesúri hatalom alatt maradt mezővárosokhoz képest „teljes” szabadság volt, termelésük rendje azonban nem különbözött a többi alföldi mezővárosétól (Balogh [1969], 27.; Tálasi [1977], 15–16.; Szabó [1982], 32.; Bellon [1979], 52.)

A hajdúk és jászkunok mellett a jobbágysorból való kiemelkedés útja a szabad királyi városi privilégium elnyerése lehetett. Ez azonban, amint utaltunk rá, keveseknek sikerült (Debrecen, Szabadka, Zombor, Arad, Temesvár). A kisebb mezővárosok számára a 19. század első felében még egy lehetőség adódott: az önkéntes örökváltság, amelynek során földesurukkal kellett megegyezni a felszabadulás anyagi-pénzügyi feltételeiről. Ez pedig nem volt olcsó. Míg Debrecen 20 ezer forint ellenszolgáltatás fejében lett szabad királyi város, Sárospatak 1835-ben 300 ezret fizetett Bretzenheim hercegnek örökváltság fejében. A magas megváltási összegek ellenére is több nagy határú alföldi mezőváros élt a megváltkozás lehetőségével, vagy legalábbis 1848 előtt megkezdte a tárgyalásokat, így Nagykörös és Nyíregyháza mellett Szarvas, Sentes, vagy az 1840-es években a legnépesebb európai falunak tartott Békéscsaba, és a kisebbek közül Tiszaföldvár (MADAY [1962], 142.).

Az eddig vázolt történettudományi felfogással szemben a társadalomnéprajz és a településszociológia látszólag ellentétes mezőváros fogalommal operál. A mezővárost nem mezőben épült s falak nélküli városnak, hanem *mezőgazdasággal foglalkozó városnak* tekintik s jórészt csak az alföldi mezővárosokat sorolják ebbe a fogalomkörbe. A néprajztudós Györfy István s az ő nyomdokain néhány mai kutató is a kétbeltelkes, szálláskertes, később tanyás településeket tekinti mezővárosoknak. A kettős beltelek esetében a lakóház és a gazdasági udvar térben is elvált egymástól, az utcák nélküli belső városban a lakóházak rendszertelenül helyezkedtek el. A lakóházak övezetét kívülről ólaskertek, szálláskertek határolták, amelyek az állatok téli tartását és takarmányozását biztosították. Építményeik a tüzelős ólak voltak, amelyek a családon belüli munkamegosztást is biztosították azzal, hogy a felnőtt férfiak „tanyázó” helyei is voltak. A kétbeltelkes, osztott települések felbomlása a szántóföldek megnövekedésével következett be, amikor Györfy szavai szerint „az ólas kertek nagyrészt kimentek teljes berendezésükkel a határba – tanyának.” (Györfy [1943], 66.), de a tanya nem vesztette el szerves kapcsolatát a városban lévő lakóházzal. Györfy a kétbeltelkes alföldi mezőváros őseit is megtalálta a sztyeppei nomádok aul-jaiban, amelyek formailag valóban hasonlítottak az alföldi szálláskertes településekre (Györfy [1943], 82.).

Elképzeléseit rendszerre a településszociológus Erdei Ferenc fejlesztette, olykor a településföldrajz nézeteit képviselő Mendöl Tiborral éles vitában. Kiinduló pontja szerint azzal a nézettel vitatkozik, hogy az alföldi városok nem igazi városok. Azt írja: „az alföldi városok igenis igazi városok, csak nem olyanok, mint a nyugatiak, s a tanya

nem egyértelmű a nyugati szórvány faluval, hanem olyan földművelőknek a gazdasága, akiknek a lakóhelye a városban van. Az igazság az, hogy az alföldi tanyás városok egy különleges városi településrendszert testesítenek meg, s ez a rendszer természetesen nem érthető meg a nyugati város–falu elv szemléletével. Egy különleges magyar településformáról van itt szó, amely megoldotta azt a megoldhatatlannak hitt kérdést, hogy földművelők is lehetnek városlakók, sőt egyenesen földművelők teremthetnek városokat” (Erdei [1974], 9.). Erdei szerint a magyar város felborítja azt az elvet, hogy munkamegosztásnak kell érvényesülni falu és város között, és lehetővé teszi, hogy az egész településterület városi legyen. Az 1930-as évek néprajzi vizsgálatainak eredményei alapján úgy vélte, hogy a honfoglaló magyarság aulokban megnyilvánuló nomád szállásrendszerétől a szálláskertes településeken keresztül egyenes út vezet a tanyás mezővárosokig, s a kun szállásokban, amelyek már a megtelepült magyarság soraiban is felélesztették a nomád települési rendszert, ugyanúgy megtalálható a tanyás város őse, mint a honfoglalók szállásaiban

Ez az elmélet azonban néhány dolgot nem vett számításba. A honfoglalók nomád jellegét ma többen vitatják, mint ahányan vallják. Az is kétségtelen, hogy az Alföldet a 15. század előtt ugyanolyan sűrű településhálózat jellemezte, mint az ország más tájait. Ez a településhálózat jellemzi mindmáig az alföldi jellegű Szabolcs, főként azonban Szatmár megyét. A 3–5 kilométerre egymást követő alföldi falvak egyikének sem lehetett olyan tágas határa, amely a nomád aulok rendszerének megfelelt volna. Ezek a feltételek csak a 15. században a nagy pusztasodással és a falvak lakosságának mezővárosba költözésével valósultak meg. A Mohács előtti korszakra vonatkozó településtörténeti kutatások sem erősítik meg, hogy a középkori Magyarországon lettek volna kétbeltelkes települések. Így a szálláskertes települések, mint a tanyás városok ősei, minden bizonnyal csak másodlagos fejlemények és nem eredeztethetők a nomád aulokból. Erdei ősi magyar városa, minden bizonnyal a 14–15. századi alföldi gazdasági–társadalmi átalakulás következménye. Azzal viszont, hogy a várost nemcsak a munkamegosztás eredményének tekinti, megmagyarázza a sokféle specializálódás eredményeként született hazai mezővárosok létét. Úgy vélte: „ha a mezőgazdasági termelés olyan belterjességet ér el, hogy azon a területen, amelyen egyébként egy falunyi népesség telepedhet meg, városi tömegű népességet tud eltartani, bizvást hozhat létre városokat” (Erdei [1974], 26.). Ha ezt elfogadjuk egyszerű magyarázatot kapunk az alföldi állattartó mezővárosok mellett a szőlőtermelő mezővárosok létrejöttére is. Ez a felfogás nem zárja ki a mezővárosoknak olyan felfogását, amely szerint olyan paraszti közösségek, amelyekben fellazultak a feudális kötöttségek. Ugyanakkor Erdei kitágítja a mezőváros fogalom érvényességét. Pontosan ismeri, hogy mit jelentett a mezőváros a feudális jog szerint (vásárjog, önkormányzat). Ezt akarja helyettesíteni azzal, hogy „mezőváros az a mezőgazdasági település, amely tanyás vagy kertes szervezetű és bizonyos nagyságot elér” (Erdei [1974], 62.). Ennek is van alapja. Békéscsaba már akkor is az alföldi mezővárosok karakteres képviselője volt, amíg csak possessio jogállású volt. Debrecen szabad királyi városként sem tért el jellegében az alföldi mezővárosoktól. Az életforma alapján kategorizáló település–néprajzi és településszociológiai vizsgálatok mezőváros fogalma részben szűkebb, részben tágabb a hagyományos történeti oppidum fogalmá-

nál. Szűkebb, mert csak az alföldi agrárvárosokat foglalja magába, de tágabb, mert nemcsak a feudalizmus korában tételezi a mezővárosok létét, de a polgári átalakulás utáni évtizedekben is. A különbség azonban, ha nem *magyar városról*, hanem alföldi városról beszélünk, nem áthidalhatatlan.

A történeti mezővárosok léte a jobbágyfelszabadítással azonban befejeződött. A volt mezővárosok utótörténetét mégsem lehet 1848-cal befejezettnek tekinteni. 1867-ig, mintha misem történt volna tovább tartott a vásártartási privilégiumok osztogatása. 1867-ben még 719 mezővárost regisztráltak az országban, és igazi változás csak 1871-ben következett be, amikor újra rendezték a hazai települések státusát. Négy kategóriába soroltak minden települést: törvényhatósági jogú, rendezett tanácsú város, nagyközség, község. A mezővárosi létforma idejétmúlt voltát az tükrözte, hogy összesen csak két olyan mezőváros akadt, amely törvényhatósági jogú város lett, mindössze 56-ból alakult rendezett tanácsú város. A többi maradt nagyközség, sőt igen sok lehanyaglott mezőváros csak község. Az átszervezéssel a legkisebb megrázkódtatás az alföldi mezővárosokat érte. Sőt, magas lélekszámuk következtében az emelkedés útjára léptek, közülük került ki a legtöbb rendezett tanácsú város. Jól alkalmazkodtak a tőkés viszonyokhoz, a tanyarendszer alkalmas eszköz volt nemcsak újabb földek termelésbe vonásához, de intenzív kertkultúrák kialakításához is.

Az új körülmények között új városfejlesztő tényezők jelentkeztek. A forgalmi, vasúti csomópontok (Hatvan, Szolnok, Nyíregyháza, Dombóvár) az új ipari centrumok (Újpest, Lugos, Vajdahunyad, Ózd) a városok sorába emelkedtek, függetlenül a feudális hierarchiában elfoglalt helyüktől. Ezek vizsgálata azonban egy másik tanulmány feladata lehetne.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a mezővárosok múltja a magyar városfejlődés sajátos színfoltját jelenti. Vizsgálata csak társadalomtörténeti keretek között folyhat, mert ebbe fér bele a mezővárosi múlt minden variánsa. Ez azonban nem jelentheti a település-néprajzi és településszociológiai megközelítések kirekesztését, ha e tudományágak mezőváros fogalmát a történeti alföldi mezővárosok egyik típusaként közelítjük meg.

Irodalom

- Balogh István [1969]: Hajdúság, Budapest, Gondolat.
Balogh István [1973]: Cívisek világa, Budapest, Gondolat
Bácskai Vera [1965]: Magyar mezővárosok a XV. században, Budapest, Akadémiai
Bellon Tibor [1979]: Nagykunság, Budapest, Gondolat
Beluszky Pál [2001]: A Nagyalföld történeti földrajza, Budapest–Pécs, Dialóg–Campus
Beluszky Pál (szerk.) [2005]: Magyarország történeti földrajza I–II. Budapest–Pécs, Dialóg–Campus
Georg Doege [1972]: Deutsche Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Frankfurt/M–Berlin–Wien, Ullstein

- Erdei Ferenc [1974]: Magyar város. (Hasonmás kiadás), Budapest, Akadémiai
- Günther Franz [1970]: Geschichte der Bauernstandes vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart, Eugen Ulmer
- Fügedi Erik [1981]: Kolduló barátok, polgárok, nemesek Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest, Magvető
- Gulyás László Szabolcs [2008]: A hegyaljai mezővárosok középkori kiadványainak sajátosságaihoz (Adásvételi szerződések utólagos megpecsételése). *Agrártörténet Szemle* 2008, 1–4., 213–229.
- Györffy István [1943]: Magyar falu magyar ház Budapest, Turul
- Maday Pál [1962]: Szarvas története. Szarvas
- Mendöl Tibor [1963]: Általános településföldrajz. Budapest, Akadémiai
- Novák László [1986]: A három város. Budapest, Gondolat
- Orosz István [1995]: Hagyományok és megújulás. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből. Debrecen, Csokonai
- Orosz István [2011]: Debrecen útja a mezővárostól a szabad királyi városig. Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok. (Szerk. Bárány Attila–Papp Klára–Szálkai Tamás). Debrecen, Alföldi Nyomda Méliusz Műhelye
- Szakály Ferenc [1999]: A Közép-Duna menti bortermelés fénykora. Borok és korok Bepillantás a bor kultúrtörténetébe. (Szerk. Benyák Zoltán–Benyák Ferenc). Budapest, Hermes Kör
- Szabó László [1982]: Jászság. Budapest, Gondolat
- Tálas István [1977]: Kiskunság. Budapest, Gondolat

A HAZAI MEZŐGAZDASÁGRA IRÁNYULÓ SZUBJEKTÍV PIACKUTATÁS TÖRTÉNETE¹

Mányó-Váróczi Violetta²

Bevezetés

Jelen tanulmányomban a hazai közgazdasági gondolkodás, azon belül is a mezőgazdaságot érintő elméleti tapasztalatok és az elméleteken nyugvó gyakorlati kutatások fejlődéstörténetével kívánok foglalkozni. Továbbá szeretném bemutatni az első hazai kvótás mintavételű piackutatást és annak eredményeit.

1. Agrárgazdasági elméletek

A hazai közgazdasági gondolkodók, a mezőgazdaságot érintő vizsgálódásaik tekintetében két csoportba sorolhatóak. Az egyik csoportba azon agrárközgazdászaink tartoznak, akik a mezőgazdaságra elméleti rendszerük részeként tekintettek pl. Navratil Ákos, Földes Béla, Heller Farkas. „Mint a „tisztá” tudomány képviselői csak a lehetséges célkitűzések logikus rendjével és kidolgozásával, továbbá az esetleges beavatkozás eszközeinek leírásával és méltatásával foglalkoznak, amelyek közül a gyakorlat szabadon választhat.” (Schlett [2009])

Míg a másik csoportba többek között Ihrig Károly, Matolcsy Mátyás, Reichenbach (Nagypataki) Béla, Geszelyi Nagy László, Beke László és Varga István tartoztak, akik kifejezetten a mezőgazdaságra fókuszáltak, szem előtt tartva annak más ágazatokkal való szoros kapcsolatát. „Akiknek munkássága koruk gazdasági életének talajából nőtt ki; erre reflektálnak, magyarázzák, illetve bírálják azt. Agrárközgazdászaink a gyakorlati élet számára adandó útmutatásokat sokkal fontosabbnak tartják, mint a tudományos igazságok megállapítására irányuló törekvést.” (Schlett [2009a])

A gazdasági világválságot követően a magyar mezőgazdaság problémáit többen is észlelték, javaslatok is születtek, azonban a cselekvés váratott magára. „Utólag a jelenségek közül elsősorban a föld eloszlásának egészségtelen módja maradt meg a köztudatban, de a kortársak jó része tudta, hogy nem csak erről, hanem ennél sokkal többről volt szó: a magyar mezőgazdaság egészének alacsony produktivitásáról.” (Schlett [2009b])

¹ A tanulmány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem TÁMOP-4.2.1.B-11/2/KMR-2011-0002. sz. projektje (A tudományos kutatások kibontakoztatása a PPKE-n) keretében jelent meg.

² PhD-hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, e-mail cím: manyo-varoczi.violetta@jak.ppke.hu

2. A hazai mezőgazdasági piacutatás kialakulásának okai

Beke László a következőképpen foglalta össze az akkori növénytermesztést érintő komoly hiányosságokat: „gyümölcsértékesítésünk egyik legfőbb akadálya, hogy egyetlen cikkünkéből sincs egyöntetű és nagytömegű, összefüggő területeken feltalálható olyan minőségű árunk, amilyen a külföldi fogyasztópiacainknak megfelel. (Ugyanez a helyzetünk búzánál, burgonyánál, babnál, bornál, baromfinál is.) Sajnos, mi még legtöbb gyümölcsünkönél ott tartunk, hogy azt akarjuk külföldre vinni, ami nekünk tetszik, s ami eddig is termett s nem azt igyekszünk termesztetni, amit a külföldi kíván, s ami az ottani vevők ízlésének a legjobban megfelel és ezért a legjobban értékesíthető.” (Beke [1935])

Ezen megállapítás felhívta a figyelmet arra, hogy amikor az eladó kapcsolatba kerül a vásárlóval, akkor egyrészt figyelembe kell vennie a fogyasztó szükségleteit, másrészt irányítania kell a jelentkező szükségleteket ahhoz, hogy a piacát növelni tudja. A fogyasztók szükségleteinek irányításához azonban elengedhetetlen a szükségletek alapos ismerte. De mivel a szükségletek alakulása nem esik teljesen egybe a fogyasztás alakulásával, ezért a fogyasztási szokások megismerésén túl a lappangó szükségletek feltárása is indokolt lehet.

2.1. A szükségletek vizsgálata

A szükségletek feltérképezése többféle módon is történhet. Az egyik lehetőség, hogy a kereslet rugalmasságát vizsgálják. Az ilyen jellegű objektív piacutatás estén feltételezik, hogy az áru/termék minősége végig változatlan marad, illetve, hogy a fogyasztói szokások nem változnak.

Az objektív piacanalízis mellett alkalmazható az úgynevezett szubjektív piacutatás is, amely az előbbihez képest, a fogyasztók szükségleteinek és az árurol/termékről alkotott véleményének feltérképezését pszichológiai vonatkozásban is megkísérli.

A Magyar Gazdaságkutató Intézet 1935-ben jelentette meg első gazdaságpszichológiai tanulmányát. A budapesti gyümölcsfogyasztási szokásokkal foglalkozó – a tanulmány formájában nyilvánosan közzétett – vizsgálatot azért hajtották végre, hogy a szubjektív tényezők által befolyásolt, ugyanakkor egyre nagyobb közgazdasági jelentőségű gyümölcstermesztés piaci helyzetét és a további fejlesztési lehetőségeit feltárják. (MGI.9.Kk. [1935.])

2.2. A Magyar Gazdaságkutató Intézet által végzett kutatások

Az intézeti iroda már 1927. november 1-jétől működött és a munkálatok előkészítése tulajdonképpen már akkor el is kezdődött. Az 1928. december 11-i alakuló közgyűlésen készített jegyzőkönyv szerint az addig felmerülő kiadásokat a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara előlegezte meg. Ezen jegyzőkönyv szerint az önálló kutatóintézetet, hivatalosan Magyar Gazdaságkutató Intézet Egyesület néven alapították meg.

Az Egyesület céljaként egy tudományos intézet, a Magyar Gazdaságkutató Intézet (továbbiakban: MGI) megalakítását és fenntartását tűzték ki. Az Intézet a Hivatallal és az Országos Gazdaságstatisztikai és Konjunktúrakutató Bizottsággal együttműködve végezte elsősorban a konjunktúra alakulását vizsgáló, valamint a gazdasági előrejelzések készítését célzó kutatásait.

Az Intézet már megalakulása óta jelentős támogatást élvezett, ugyanis első elnöke Popovics Sándor, a Magyar Nemzeti Bank akkori elnöke volt. A MGI ügyvezető alelnöke pedig dr. Konkoly-Thege Gyula miniszteri tanácsos, a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal aligazgatója, későbbi elnöke volt.

Az Intézet Alapszabálya szerint a feladatai közé a következők tartoztak: a magyarországi gazdasági jelenségek folyamatos, összefüggő vizsgálata (konjunktúrakutatás), tekintettel a nemzetközi gazdasági élet kölcsönhatásaira is. Valamint gazdaságstatisztikai problémák feldolgozása. Továbbá a közvélemény és a gazdaság szereplőinek tájékoztatása a vizsgálatok eredményeiről, és ezen keresztül a gazdasági életjelenségek helyes megítéléséről. (MGI Alapszabály [1928])

A tisztikar, az elnöki tanács és az egyes bizottsági tagok illusztris névsorát elnézve kijelenthető, hogy a hazai közgazdasági gondolkodás meghatározó személyiségei – például: dr. Heller Farkas műegyetemi ny. r. tanár, dr. Navratil Ákos egyetemi ny. r. tanár, dr. Fellner Frigyes egyetemi ny. r. tanár, dr. Laky Dezső műegyetemi ny. r. tanár, dr. Surányi-Unger Tivadar egyetemi és műegyetemi magántanár – elismerték, támogatták és aktívan részt vettek az Intézet munkájában.

Az Intézet igazgatója és egyben főtitkára – az alapítástól kezdve egészen 1949. augusztus 15-ig, vagyis az Intézet megszűntetéséig – Varga István volt.

Dr. Varga István (1897–1962) egy személyben volt elméleti tudós közgazdász, jeles tanár és kiváló gazdaságpolitikus. Nevéhez köthető többek között a Magyar Gazdaságkutató Intézet megalapítása és igazgatása, az 1946. évi stabilizáció, majd részvétel a Közgazdasági Szakértő Bizottság elgondolásainak kidolgozásában is. Bár tény az is, hogy átfogó reformjavaslatait a forradalmat követő években nem, csak később 1968-ban (Varga halála után 6 évvel) vezették be. (Botos K. [2011]) Pályája során számos hazai jelentős intézménynél, hivatalnál, bizottságban, illetve egyetemen fordult meg és dolgozott. Élete során többször került méltánytalanul mellőzött helyzetbe, majd amikor szakértelmének, tapasztalatainak szükségét látták hirtelen ismét „felkarolták”.

2.2.1. Gazdasági helyzetjelentések

Az Intézet 1929 tavaszán adta ki első jelentését. Gazdasági helyzetjelentést (lásd 1. számú melléklet) negyedévente adtak ki, a felépítésére pedig jellemző volt, hogy az általános áttekintésen kívül a magyar gazdasági helyzetet fejezetenként tárgyalta, tehát foglalkozott a pénz- és tőkepiac, az áralakulás, a hitelbiztonság, a külkereskedelem, az államháztartás, a mezőgazdaság, az idegenforgalom, valamint az ipari termelés helyzetével, amelyet még szakmák szerint is részleteztek. „Ezek a jelentések mindenkor

hű, leplezetlen és kendőzetlen tükörképei a magyar gazdasági életnek. Ezekben a jelentésekben azonban nemcsak a magyar gazdasági élet jelenségei vannak regisztrálva, hanem ezek mély és nagy gazdasági tudással olyan harmonikus egységbe vannak összeolvasztva, hogy azok, akik ezt olvassák, nemcsak a gazdasági élet egyes tényeiről szereznek tudomást, hanem egyszersmind elméleti tájékozottságra is szert tehetnek.” (Jelentés MGI [1937])

2.2.2. Közlemények

Az Intézet 1946 és 1948 között összesen 7 közleményt (lásd 2. számú melléklet) is kiadott. A közlemények jobb felső sarkában a következő feliratot szerepeltették „Bizalmas használatra, kézirat gyanánt”. A közlemények egy-egy témához kapcsolódó kutatómunka eredményeit tartalmazták, melyek leggyakrabban felkérésre készültek például a mezőgazdaság körébe vágóan a Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium vagy a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal számára. Az árstatisztika terén részt vett a MGI az Árellenőrzés Országos Kormánybiztosának megbízásából az áradatgyűjtés megszervezésében. A Magyar Nemzeti Bank számára kéthetente mintegy száz cikkre és húsz országra kiterjedően készítettek árstatisztikát, amely áradatok szolgáltak a vásárlóerő-paritás megállapítására. (Varga [1940])

2.2.3. Külön kiadványok

A MGI-ben a gazdasági helyzetjelentéseken túl, előre meg nem határozott időközönként fontosabb aktuális gazdasági kérdésekről nagyszabású tanulmányokat is készítettek, amelyeket külön kiadványok (lásd 3. számú melléklet) formájában publikáltak. Ezen kiadványokkal kívántak hozzájárulni az ország strukturális adottságainak jobb megismeréséhez. (Jelentés MGI [1937])

1936-ban az egyik külön kiadványként jelent meg a nemzeti jövedelemszámítással foglalkozó, nemzetközi elismerést is kiváltó mű, amely Varga István és Matolcsy Mátyás nevéhez fűződik. A könyv angol nyelvű kiadását a King and Son előkelő londoni könyvkiadónál a Nemzeti Bank adománnyal is támogatta. Megjegyzendő, hogy a szerzőpáros elévülhetetlen érdemeit az is bizonyítja, hogy egy 2012-es tanulmány szerint ezen külön kiadvány tartalmazza a korszakról leginkább teljes körűen az adatokat és az elemzéseket. (Hüttl [2012])

3. A kérdőíves kutatások hazai kezdeteiről

Amennyiben a Magyarországon szélesebb körben és nagyobb arányban – amennyiben eltekintünk a KSH kutatásaitól, illetve a hazai szociológiai, pszichológiai és pedagógiai pl.: Nagy László, Éltés Mátyás által végzett vizsgálatoktól – elvégzett kérdőíves kuta-

tásokat vesszük számba, akkor kiderül, hogy azok a piackutatáshoz, mégpedig a rádió hallgatottságához köthetőek. Először 1927-ben a magyar rádió kerített sort erre, ekkor 27 000 hallgató küldte vissza a kérdőívet, 1943-ban pedig már több mint 700 000 fő alkotott véleményt a rádióműsorról. (Horváth [2004])

Kvótás mintavétellel piackutatást hazánkban először a harmincas évek közepén Varga István és Harkai Schiller Pál (egyetemi adjunktus, az alkalmazott lélektan egyik hazai úttörője) végzett. (Horváth [2004])

A szubjektív piackutatás módszerét alkalmazva a Magyar Gazdaságkutató Intézet két tagja publikálta a magyar gazdasági és pszichológiai szakirodalom első ilyen természetű közleményét, az Intézet 9. számú „Gyümölcsfogyasztási szokások Budapesten” című külön kiadványaként. (MGI.9.Kk. [1935.])

3.1. Az első piackutatás módszere

A Harkai Schiller–Varga szerzőpáros, a budapestiek gyümölcsfogyasztási szokásainak megismerésére irányuló vizsgálat elvégzése során a reprezentatív statisztika módszerét alkalmazta. Tapasztalatuk szerint a szokásos egyszerű kérdőíves eljárás nem vezetett volna eredményre, ezért német és amerikai mintára a hasonló kutatásokhoz kialakított személyes kikérdezés mellett döntöttek. (MGI.9.Kk. [1935.])

A kérdések szerkesztése során figyelemmel voltak a „széles néprétegek nyelvezetére” is. (MGI.9.Kk. [1935.])

Első körben az elkészült kérdőív alapján pszichológiával foglalkozó – Vargáék által is felkészített – egyetemi hallgatók vették fel Budapesten és környékén, az előre meghatározott földrajzi körzetekben az adatokat.

Különböző társadalmi osztályokhoz és foglalkozási ágakhoz tartozó háziasszonyokat kerestek fel és kérdeztek ki.

Az összegyűjtött és feldolgozott 120 adatlap kiértékelése után, a kérdőívet átdolgozták. Bizonyos kérdéseket módosítottak, esetleg el is hagytak, illetve új kérdéseket találtak ki. Az új kérdőívek alapján 200 fogyasztót kérdeztek meg. Az újabb tapasztalatok alapján, munkatársaikkal ismételten átdolgozták a kérdőívet. Így készült el a harmadik, a végleges kérdőív (lásd 4. számú melléklet), amely harminc kérdésből állt.

A kérdőívvel 1934. március 1. és május 15. között 1000 fogyasztót – háziasszonyt – kérdeztek meg Budapesten és városias jellegű környékén. A tudatosan választott időszakban nem állt rendelkezésre friss gyümölcs, így az nem befolyásolhatta a válaszadókat. A reprezentativitásra való törekvés során arra is ügyeltek, hogy az egyes általuk meghatározott körzetekben megkérdezettek számának egymáshoz viszonyított aránya nagyjából megfeleljenek az illető körzetek lakossági arányainak. Ezáltal a város különböző részeiben kialakult szokások is kiderülhettek, illetve a fogyasztást legnagyobb mértékben befolyásoló társadalmi, vagyoni osztályok közötti megfelelő megoszlást is szem előtt tartották. Az egész kutatást négy társadalmi kategória – legszegényebb, egyszerű sorsú, jobb módú, igen jómódú- megkülönböztetésével dolgozták fel. (MGI.9.Kk. [1935.])

3.2. A piackutatás eredményei

A budapesti gyümölcsfogyasztási szokásokra vonatkozó felmérés eredményei azt mutatták, hogy a nyári és a téli gyümölcsfogyasztás között lényeges különbség mutatkozik, külföldhöz viszonyítva is.

Fontos gyakorlati tapasztalatot jelent, hogy célszerű volna a gyümölcsidény meghosszabbítása, ugyanakkor Vargák hangsúlyozzák, hogy a vásárlási kedv is nagyobb lehetne, ha a kívánt áru megfizethető áron lenne beszerezhető, illetve még arra is felhívták a figyelmet, hogy a gyümölcsszezon meghosszabbítása nemcsak gazdasági, hanem egészségügyi szempontból is kedvező lenne.

Megállapították, hogy gazdasági okokra vezethető vissza az, hogy a szegényebb osztályok kevesebb gyümölcsöt fogyasztanak.

Sok háztartás főétkezésként is fogyaszt gyümölcsöt pl.: gyümölcsleves formájában.

A legkedveltebbek a lédús, nemes gyümölcsök pl.: alma, szőlő, őszibarack és narancs, míg a szárítottak fogyasztása kismértékű.

A házi befőzést egyik társadalmi osztályban sem tudta kiszorítani a konzerv gyümölcs.

Ahogy az a kérdésekből is kiolvasható a kérdőíves felvétel során a gyümölcsfogyasztási szokásokon kívül egyéb körülmények tisztázására is alkalom nyílt. Jóval több jól karbantartott háztartást számoltak össze, mint amennyi a jómódúak száma volt.

A vásárlók a gyümölcsöt elsősorban vásárcsarnokokban, és piacokon szerzik be. A véleményekből kitűnik azonban, hogy egészen kiváló gyümölcsöt viszont csak a csemegeüzletből vagy gyümölcsüzletből lehetett beszerezni.

A gyümölcsvásárlás elsődleges szempontjának a gyümölcs szépségét nevezték meg. „Nem jól okoskodnak tehát azok, akik a hazai gyümölcs nagy vitamintartalmára és ízletességére hivatkozva elhanyagolják a gyümölcs külsejét.” (MGI.9.Kk. [1935.])

A válaszadók véleménye szerint a narancsot és a banánt nehéz nélkülözni, illetve érdekes, hogy a banán különleges tulajdonságait egyik hazai gyümölcs sem tudja pótolni. „Ezért meddők azok a törekvések, amelyek a déligyümölcs behozatalának megnehezítésétől a hazai gyümölcsfogyasztás fellendülését várják.” (MGI.9.Kk. [1935.])

A kutatás egyik érdekes eredménye, hogy a közönség keveset tud a gyümölcsfogyasztás hatásairól, előnyeiről.

3.3. A piackutatás sikere

A Magyar Gazdaságkutató Intézet tagjai által elvégzett kutatás sikerét egyértelműen bizonyították a további kutatásokra vonatkozó felkérések.

1936 tavaszán a magyar királyi Dohányjövedék megbízta az Intézetet, hogy a Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Lélektani Intézetével együttműködve végezzen el, egy a budapestiek dohányzási szokásaira irányuló piackutatást. A kutatás elvégzése során három fő fókuszpontot jelöltek ki, nevezetesen a dohányzási szokások elemzése – milyen dohányt, milyen formába, mennyit, mikor,

milyen gyakran vásárol és szív –; aztán a dohányzásra vezető vagy attól távoltartó belső motívumok elemzése – mikortól, miért, milyen helyzetben, mikor mennyit, egyéb kedvtelések –, illetve a külső befolyásoló tényezők – családi hatások, közvélemény, csomagolás, propaganda hatása – kerültek górcső alá. Varga István és Harkai Schiller Pál második gazdaságpszichológiai tanulmánya 1938-ban jelent meg, a Magyar Gazdaságkutató Intézet 14. számú külön kiadványaként, a „Dohányzási szokások Budapesten” címmel. A vizsgálatba 2000 dohányzó személyt, 450 nem dohányzó egyént (háztartásonként kizárólag 1 főt), valamint 300 „dohánykísárust” vontak be és a személyes kikérdezés módszerét alkalmazták.

Vargák hangsúlyozták, hogy a szubjektív piackutatás eredményei segíthetnek egyfelől abban, hogy a gyártási eljárás a fogyasztók igényihez igazodhasson, másfelől a helyes irányú, ésszerű nevelést is lehetővé teszi, mégpedig tudományos alapon. (MGI 14. Kk. [1938])

A második kutatás eredményeit összefoglaló tanulmány megjelenését követően, 1939 tavaszán gróf Teleki Mihály földművelésügyi miniszter azzal bízta meg az Intézetet, hogy a Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Lélektani Intézetével karöltve a szubjektív piackutatás módszerével vizsgálja meg a budapesti borfogyasztási szokásokat, valamint a háttérben meghúzódó lélektani motívumokat. Továbbá ellenőrizze, hogy az eljárás alkalmas-e a vidékiek ilyen jellegű szokásainak vizsgálatára. Az elkészített, összesen háromfajta kérdőív, alkalmas volt a 2000 budapesti lakos, a 300 budapesti borárus és a négy vidéki város (Kecskemét, Eger, Hódmezővásárhely, Rozsnyó) összesen 1400 lakosának és 130 boreladójának személyes megkérdezésére. A kutatás elvégzése során három fő irányt jelöltek ki, úgymint a borfogyasztási szokások elemzése – milyen bort, milyen formába, mennyit, mikor, milyen gyakran vásárol és iszik/nem iszik alkoholt –, aztán a személyi motívumok elemzése – mióta, miért, milyen helyzetben, mikor mennyit, antialkoholista vélemény, előny-hátrány, egyéb kedvtelések, étkezés–dohányzás–szórakozás módja/összefüggések, végül pedig a tárgyi motívumok elemzése – alkalmak, családi hatások, árkérdés, beszerzés, árusítás. Vargák arra a megállapításra jutottak, hogy „a bortermelés nemzetgazdasági jelentősége azonban kétségtelenül még a fogyasztás mennyiségi fokozása nélkül is lényegesen növelhető, ha a jobb minőségű boroknak általánosabb elterjedését sikerül előmozdítani.” (MGI 19.Kk. [1940])

A szerzőpáros munkáinak eredménye nemzetközi elismerést is kiváltott, ugyanis mindhárom, a szubjektív piackutatás módszerét alkalmazó gazdaságpszichológiai tanulmányuk megjelent német nyelven is, 1941-ben Zürichben, a Gesellschaft für Markforschungban.

Összegzés

A Magyar Gazdaságkutató Intézet tagjai által 1935-től alkalmazott szubjektív piackutatás azért volt újszerű és nagy jelentőségű, mert abból indult ki, hogy a fogyasztó lelkiületét, szokásait és annak változtatásának hatásait is fel kell mérni.

„Ha ismerjük a fogyasztó pszichológiai körülményeit, különösen pedig a vásárlásra vezető motívumokat teljes részletességükben, akkor az ilyen ismeretek alapján leszűrt megállapításokat a szóban forgó cikk értékesítésének irányításánál útmutatásul lehet felhasználni, mind a reklám megválasztása, mind a cikkek terjesztési politikája, sőt minőségének alakítása szempontjából is.” (MGI.9.Kk. [1935.])

A 86 évvel ezelőtt alapított és 20 évig működő Magyar Gazdaságkutató Intézet Egyesület, összesen 54 gazdasági helyzetjelentést, 30 külön kiadványt, 7 közleményt és számos magyar- és idegen nyelvű cikket jelentetett meg.

Fontos megemlíteni, hogy az Intézet tagjai által végzett kutatások eredményei nem minden esetben kerültek nyilvánosságra, hiszen a kormány, a különböző minisztériumok, a Magyar Nemzeti Bank stb. számára is készítettek adatgyűjtéseket, tanulmányokat és szakvéleményeket, de még az is előfordult, hogy név nélkül jelentették meg írásaikat.

Irodalomjegyzék

Beke László [1935]: A magyar gyümölcs jövője. Pátria Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 91–92.

Botos Katalin [2011]: Pénzügypolitika – gazdaságpolitika. Tarsoly Kiadó, Budapest, 56–57.

Horváth György [2004]: A kérdőíves módszer. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 7–21.

Hüttl Antónia [2012]: Nemzeti jövedelem Fellner Frigyes korában – mai szemmel. Statisztikai Szemle, 90.évfolyam 11–12. szám, 2012. nov.–dec., 1091.

Schlett András [2009a]: Érvek – ellenérvek. A földkérdés közgazdasági vonatkozásai a két világháború közötti Magyarországon. In: Réfi Attila – Sziklai István (szerk.): MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport Évkönyve. MTA Politikai Tudományok Intézete. Budapest, 2009. 142–144.

Schlett András [2009b]: Megkésetttség – nyitottság – kettős erőter. Közgazdászok az agrárpolitika szolgálatában a két világháború közötti Magyarországon. Agrártörténeti Szemle, L. évf. (2009/1-4.) (217–220).

Jelentés a Magyar Gazdaságkutató Intézet működéséről 1937. 04. 12., 6–11. Varga István Különgyűjtemény – Varga István Kereskedelmi, Közgazdasági Szakközépiskola és Szakiskola.

Magyar Gazdaságkutató Intézet Egyesület Alapszabálya az 1928. dec. 11-i alakuló közgyűlésről készült jegyzőkönyv 1. számú melléklete. Varga István Különgyűjtemény – Varga István Kereskedelmi, Közgazdasági Szakközépiskola és Szakiskola

Magyar Gazdaságkutató Intézet 9. számú külön kiadvány: Gyümölcsfogyasztási szokások Budapesten. Athenaeum Rt. Könyvnyomdája, Budapest, 1935. 1–36.

Magyar Gazdaságkutató Intézet 14. számú külön kiadvány: Dohányzási szokások Budapesten. Athenaeum Rt. Könyvnyomdája. Budapest, 1938. 1–78.

Magyar Gazdaságkutató Intézet 19. számú külön kiadvány: Borfogyasztási szokások Budapesten. Pesti Lloyd Társulat Könyvnyomdája. Budapest, 1940, 1–62.

Varga István kézirat 1940. Varga István Különgyűjtemény – Varga István Kereskedelmi, Közgazdasági Szakközépiskola és Szakiskola

Mellékletek

1. számú melléklet

A Magyar Gazdaságkutató Intézet által kiadott Gazdasági helyzetjelentések és ebből a Varga István (a jelentések szerkesztője) által megírt részek aránya

Kiadás éve	Gazdasági helyzetjelentés sorszáma	Terjedelem (oldalszám) / Varga István által megírt rész (oldal)
1929	1.	46 / 46
	2.	47 / 47
	3.	52 / 52
	4.	76 / 76
	5.	65 / 65
1930	6.	72 / 72
	7.	74 / 74
	8.	86 / 86
	9.	92 / 62
	10.	96 / 58
1931	11.	109 / 73
	12.	106 / 50
	13.	112 / 76
1932	14.	119 / 119
	15.	107 / 107
	16.	116 / 116
	17.	111 / 111
1933	18.	124 / 118
	19.	111 / 8
	20.	116 / 48
1934	21.	126 / 65
	22.	126 / 0
	23.	134 / 0
	24.	124 / 0
1935	25.	132 / 0
	26.	130 / 0
	27.	139 / 0
	28.	119 / 0

Kiadás éve	Gazdasági helyzetjelentés sorszáma	Terjedelem (oldalszám) / Varga István által megírt rész (oldal)
1936	29.	128 / 0
	30.	106 / 0
	31.	108 / 0
	32.	118 / 0
1937	33.	120 / 0
	34.	26 / 0
	35.	128 / 0
	36.	132 / 0
1938	37.	130 / 0
	38.	132 / 0
	39.	137 / 0
	40.	43 / 0
1939	41.	149 / 0
	42.	142 / 0
	43.	144 / 0
	44.	144 / 0
1940	45.	167 / 0
	46.	186 / 0
	48.	139 / 0
	49.	172 / 0
1942	50.	211 / 0
	51.	170 / 0
1947	54.	173 / 0

Forrás: a tanulmány szerzője által végzett adatgyűjtés

2. számú melléklet*A Magyar Gazdaságkutató Intézet által kiadott Közlemények
és a Varga István által elvégzett tevékenységek*

Kiadás éve	Közlemény sorszáma	Szerző- Szerkesztő	Cím	Terjede- lem (oldal- szám)
1946	1.	Szerző: Varga István; Szerkesztő: Varga István	A magyar valutacsoda	16
1946	2.	Név nélkül; Szerkesztő: Varga István	Magyarország gazdasági helyzete a stabilizáció kezdetén	19
1947	3.	Szerző: Dr. Szentkirályi Miklós; Szerkesztő: Varga István	Tízéves terv a mezőgazdaság gépesítésére	25
	4.	Név nélkül; Szerkesztő: Varga István	Magyarország nemzeti jövedelme	25
	5.	Név nélkül; Szerkesztő: Varga István	A hét főtermény várható terméseredményei	16
	6.	Név nélkül; Szerkesztő: Varga István	Adatok a magyar gyáripár konjunkturális helyze- tének megítéléséhez 1925–1943 és 1946/47.	39
1948	7.	Név nélkül; Szerkesztő: Varga István	Világpiaci helyzetkép néhány fontosabb nyers- anyagról	32

Forrás: a tanulmány szerzője által végzett adatgyűjtés

3. számú melléklet

*A Magyar Gazdaságkutató Intézet által kiadott Külön kiadványok
és a Varga István által megírt részek*

Kiadás éve	Sorszám	Szerző	Tanulmány címe	Terjedelem (oldalszám) / Varga István által megírt rész (oldal)
1929	1.	Varga István	A budapesti tőzsdén jegyzett részvények jövedelmezősége	16 / 16
	2.	Varga István	A Magyar Nemzeti Bank és az Osztrák-Magyar Bank bankjegyforgalmi-, váltótárca- és érckészlet-adatainak magyarázata	56 / 56
1930	3.	Név nélkül	A Magyar Gazdaságkutató Intézet az 1929. évi november-december havi időszakról szóló gazdasági helyzetjelentése táblázatainak magyarázata	16 / 16
1931	4.	Dr. György Ernő	Az árak kialakulása a kereskedelmi forgalomban	67 / 0
1932	5.	Dr. György Ernő	Adalékok az üzletbér alakulásához (39 oldal)	39 / 0
1933	6.	Dr. Matolcsy Mátyas	A mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon	43 / 0
	7.	Dr. György Ernő	Az árak alakulása az 1931. július – 1933. április időszakban	28 / 0
1935	8.	Varga István	Adalékok a magyar gyáripár helyzetének konjunkturális alakulásához	35 / 35
	9.	Dr. Harkai Schiller Pál és Dr. Varga István	Gyümölcsfogyasztási szokások Budapesten. Gazdaságpszichológiai tanulmány	39 / társszerző
	10.	Dr. Keményffy János és Dr. Mitnitzky Márk	Egy munkaszervezési akció előrelátható eredményei Magyarországon. Konjunktúrapolitikai tanulmány	58 / 0
1936	11.	Dr. Matolcsy Mátyas és Dr. Varga István	Magyarország nemzeti jövedelme 1924/25 – 1934/35	144 / társszerző
1937	12.	Név nélkül	Magyarország nyersanyaggazdaságára és népelelmzésére vonatkozó adatok	46 / 5
1938	13.	MGI	A magyar idegenforgalom alakulása 1927–1937	54 / 0
	14.	Dr. Harkai Schiller Pál és Dr. Varga István	Dohányzási szokások Budapesten. Gazdaságpszichológiai tanulmány	78 / társszerző
	14.	Dr. Matolcsy Mátyas	A magyarországi jövedelem- és adóteher-megosztás	127 / 0
	15.	Név nélkül	A magyar nemzetgazdaság fejlődésére vonatkozó adatok 1924/25 – 1937/38	49 / 36

Kiadás éve	Sor-szám	Szerző	Tanulmány címe	Terjedelem (oldalszám) / Varga István által megírt rész (oldal)
1940	16.	Steif Antal és Vezér István Dr.	A magyar tanítóság belföldi utazásai. Az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal kezdeményezésére	24 / 0
	17.	Dr. Matolcsy Mátyás	Tanulmányok a mezőgazdaság köréből. Takarmánymérleg. Az alföldi homoki szőlők bortermelésének jövedelmezősége	52 / 0
	18.	Dr. Matolcsy Mátyás	Mezőgazdasági termékek árkérdése. Módszertani tanulmány	33 / 0
	19.	Dr. Harkai Schiller Pál és Dr. Varga István	Borfogyasztási szokások. Gazdaságpszichológiai tanulmány	62 / társszerző
1942	20.	szerkesztő: Varga István Név nélkül Név nélkül Dr. Varga István Dr. Szentkirályi Miklós	Tanulmányok: I. A magyar nemzeti jövedelem 1936/37 – 1938/39. II. A közgazdaság áruforgalma 1936/37 – 1938/39. III. Az agrárróló jelentősége IV. A szarvasmarhaállomány növelésének előnyei	Összesen 36 / 14
	21.	Farkas Árpád	Magyarország talajtermőerege	41 / 0
1943	22.	szerkesztő: Varga István Dr. Varga István Dr. R. Jónás Magda Dr. Hajpál Gyula Név nélkül	Tanulmányok II. sorozat: I. A harmonikus mezőgazdasági árszintalakítás problematikája II. A létfenntartási költségindexszámok és az életszínvonal III. A mezőgazdasági cselédek járandóságainak értéke IV. A mezőgazdasági napszámosaladók létfenntartási költségeinek változásai	Össz. 76 / 22
	23.	Farkas Árpád	A magyarországi állati energiagazdálkodás	24 / 0
	24.	Név nélkül	Az első világháború gazdasági következményei. Az átmenetgazdálkodás problémái I. kötet	91 / 17
	25.	Név nélkül	A magyarországi kézművesipar gazdasági helyzete 1943-ban	54 / 0
1944	26.	Futó Mihály	A magyar gyáripar története I. kötet A gyáripar kialakulása az első állami iparfejlesztési törvényig 1881.	468 / 0
	27.	Matolcsy Mátyás	A magyar mezőgazdaság adósságterhének alakulása 1924-44 években	32 / 0
1946	28.	Dr. Mártha Zsuzsánna	Magyarország élelmezési helyzete és mezőgazdasági termelése	32 / 0
	29.	Szentkirályi Miklós	Magyarország mezőgazdasági gépszársége	90 / 0
1948	30.	Dr. Hein János	A mezőgazdasági termelés produktivitása a mérsékelt égövi országokban	43 / 0

Forrás: a tanulmány szerzője által végzett adatgyűjtés

4. számú melléklet

„Kérdőív.

A megkérdezett neve:

A megkérdezett címe:

A családfő foglalkozása és társadalmi kategóriája:

A háztartás ápoltsági kategóriája:

A család tagjainak száma és kora:

Férfi:

nő:

gyermek:

- I. Naponkint hányszor esznek gyümölcsöt? a) télen, b) nyáron?
- II. Milyen étkezéshez esznek rendszeresen friss gyümölcsöt? a) télen, b) nyáron?
- III. Főétkezéseken kívül mikor esznek gyümölcsöt? a) télen, b) nyáron?
- IV. Gyermekének több gyümölcsöt ad-e, mint a család felnőtt tagjainak és milyen alkalommal?
- V. Nagy gyümölcsidényben helyettesíti-e a gyümölcs valamely étkezési fogást?
- VI. Milyen gyümölcsöket fogyasztanak legtöbbször és legszívesebben?
- VII. Melyik friss gyümölcsöt szeretik legkevésbé?
- VIII. Milyen szárított gyümölcsöt fogyasztanak?
- IX. Esznek-e ún. száraz gyümölcsöt egymagában?
- X. Hányszor egy hónapban használnak száraz gyümölcsöt a konyhában?
- XI. a) Mennyi gyümölcsöt tesz el télire?
b) Milyen gyümölcsből tesz el többet 10 kg-nál?
- XII. Mennyi gyári befőttet és gyümölcsíz használ egy hónapban?
- XIII. A konyhában miféle formákban használ fel gyümölcsöt?
- XIV. Ki szerzi be a gyümölcsöt?
- XV. Honnan szerzi be a gyümölcsöt?
- XVI. Miért nem veszi mindig a piacon a gyümölcsöt?
- XVII. Miért nem veszi mindig a fűszeresnél a gyümölcsöt?
- XVIII. Inkább jobb vagy inkább olcsóbb gyümölcsöt vásárol-e?
- XIX. Miről állapítja meg, hogy a gyümölcs, amit meg akar venni, jó-e?
- XX. Elveszi-e étvágát, ha a gyümölcs üdödött vagy fűszeres?
- XXI. Milyen gyümölcsöt keres akkor is, amikor nem olcsó?
- XXII. Milyen itt nem kapható gyümölcs hiányzik és pótolja-e valamivel?
- XXIII. Ha narancsot nem hoznának be, hiányozna-e és pótolná-e valamivel?
- XXIV. Miért vesz külföldi almát?
- XXV. Miért fogyaszt gyümölcsöt?
- XXVI. Mit tud a gyümölcs tápértékéről és egészségi hatásáról?
- XXVII. Luxuscikknek tartja-e a gyümölcsöt?
- XXVIII. Szeretné-e növelni a gyümölcsfogyasztását?
- XXIX. Volt-e utóbbi időben valaminek hatása a gyümölcsfogyasztására?
- XXX. Mit gondol, mivel lehetne Magyarországon fellendíteni a gyümölcsfogyasztást?”

IV. FEJEZET

**AGRÁRTÁMOGATÁSI
DILEMMÁK**

AGRÁRTÁMOGATÁSOK AZ EURÓPAI UNIÓBAN

Somai Miklós¹

Jelen dolgozat röviden végigvezeti az olvasót az európai közös agrárpolitikának (CAP²) a kezdetektől napjainkig tartó fejlődésén. Bemutatja, mi maradt és mi változott az utóbbi ötven évben, s mindez hogyan hatott a szektorra, a tagországokra, a gazdákra. Részletesen kitér a legutóbbi reformmal kapcsolatos érdekekre, a Bizottság és a tagországok közötti kötelhúzásra, illetve ismerteti a reform legfontosabb újdonságait. Röviden arra is kitér, mit jelent a magyar mezőgazdaság számára az EU-tagság, hogyan telt a tagság első tíz esztendeje, és mit várhat hazánk a reformtól.

A közös agrárpolitika kezdetei

A mezőgazdaságnak nyújtott szubvenciók tekintetében elmondható, hogy általában minél fejlettebb és gazdagabb egy ország, illetve minél mostohább körülmények között folyik ott az agrártermelés, annál nagyobb az ágazat támogatottsága. Ennek megfelelően az OECD (illetve a szervezettel együttműködő) országok három csoportra oszthatók. Az elsőbe tartoznak a jó adottságokkal rendelkező országok (pl. Ausztrália, Brazília, Chile, Új-Zéland, Amerikai Egyesült Államok), ahol az ún. becsült termelői támogatás (PSE = Producer Support Estimate) 10 százaléknál alacsonyabban van. A másodikba a közepes adottságokkal rendelkezők (pl. Törökország, Izrael, Kanada, Kína vagy az Európai Unió) általában 10–25 százalék közötti PSE-mutatóval. A harmadikba pedig a rossz adottságokkal rendelkező igen gazdag országok (pl. Norvégia, Japán vagy Svájc), ahol a PSE mutató a 45–65 százalékos sávban mozog. (OECD [2012]) (1. ábra)

Az EU közös agrárpolitikája az 1950-es és 1960-as évek fordulóján alakult ki, amikor az integráció még az alapvető mezőgazdasági termékekből sem volt önellátó, miközben az ágazat súlya többszöröse volt a mainak, akár a GDP-ben, akár a foglalkoztatásban mért szerepére gondolunk. (Zobbe [2001]) Az akkor – az 1957-es Római Szerződés 39. cikkelyében – a CAP számára kitűzött célok közül nem is kerülhetett más az első helyre, mint a mezőgazdaság termelékenységének a növelése. Eme fő célkitűzést, a többi nevesített – a termelők számára méltányos életszínvonalat, az összes szereplőnek stabil agrárpiacokat, a fogyasztóknak pedig ésszerű áron történő ellátást biztosító – céllal egyetemben azóta sem kérdőjelezték meg hivatalosan, és változatlan formában került bele a 2009 decembere óta hatályos Lisszaboni Szerződésbe. (The Lisbon Treaty [web])

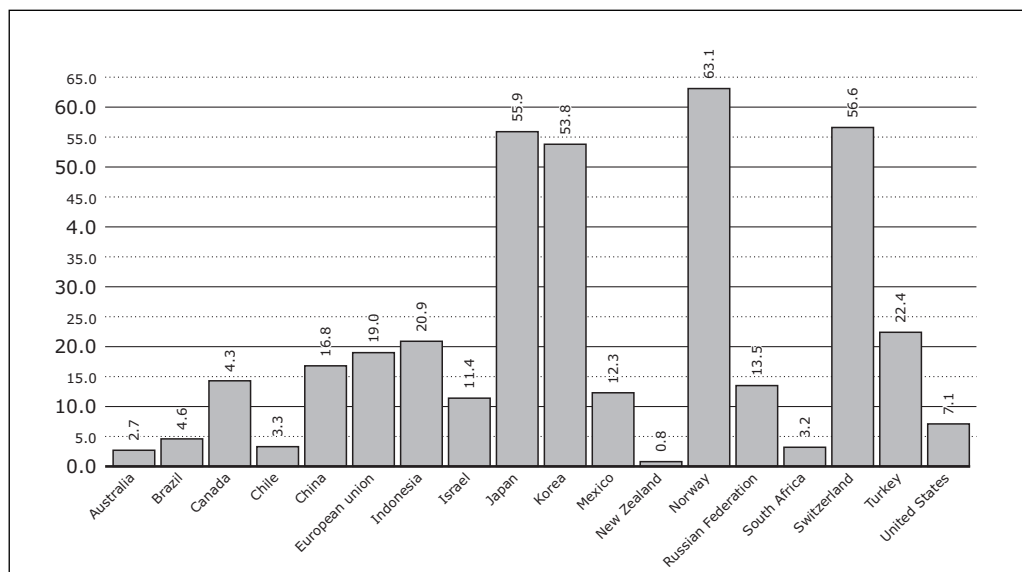
A célokhoz vezető út máig érvényes hármas alapvetése:

- az egységes piac (közös rendtartások és kereskedelempolitika, harmonizált növény- és állategészségügyi szabályozás stb.);

¹ Somai Miklós az Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézetének (MTA KRTK VGI) tudományos főmunkatársa (email: somai.miklos@krtk.mta.hu)

² Common agricultural policy

1. ábra. Becsült termelői támogatás (Producer Support Estimate, PSE)
a mg-i szektor támogatottságának mérőszáma

Forrás: OECD [2012]

- a közösségi preferencia, azaz az importált árucikkek vámmal és (1995 előtt) lefölözéssel történő mesterséges megdrágítása;
- s végül a pénzügyi szolidaritás, ami azt jelenti, hogy a közös agrárpolitikát közös pénzügyi alapról finanszírozzák.

Az 1962–1968 közötti átmeneti időszakban fokozatosan leépültek a tagországok egymás közötti kereskedelmét akadályozó vámok és vámon kívüli korlátozások, és létrejötték a legfontosabb termékek piacát szabályozó ún. európai piaci rendtartások. A rendtartásoknak a hetvenes évek közepére négy alaptípusa alakult ki, melyek az agrárcikkek kb. 94 százalékát fedték le (Gulyás [1978]).

A legmeghatározóbb rendtartástípus az emberi táplálkozás, az állati takarmányozás, valamint a földhasznosítás szempontjából alapvető fontosságú termékek esetében egyszerre biztosította a külső konkurenciával szembeni védelmet és a belső piaci intervenciót.³ A tengerentúli versenytársakhoz képest nagy népsűrűséggel, sűrű településszerkezettel és viszonylag kevesebb termőfölddel rendelkező nyugat-európai mezőgazdaság a második világháború után csak úgy állhatott talpra, ha az olcsó importtól magas vámokkal és mozgó illetékekkel (ún. lefölözéssel) védett belső piacon szabadon fejlődhetett. Az agrárgazdasági modernizációhoz (gépesítéshez, ingatlanberuházá-

³ A többi rendtartástípusban vámokkal és/vagy különféle árkiegészítő és átalány jellegű támogatással javították az európai gazdák versenyképességét.

sokhoz, öntözéshez, talajerőpótláshoz, növényvédelemhez, genetikai fejlődéshez stb.) szükséges jövedelmezőséget a világszínvonalat jócskán meghaladó termelői árak biztosították.

A rendszer nyilvánvalóan azon tagországok számára volt hátrányos, amelyek sok élelmiszert importáltak a Közösségen kívülről, és azoknak kedvezett, amelyek sokat termeltek, illetve exportáltak a Közösségen kívülre. A közös agrárpolitika legnagyobb haszonélvezője a kezdetektől Franciaország volt. Az alapító Hatok megművelhető területének fele esett erre az országra, s az egyetlen volt, mely a saját szükségletein kívül exportra is tudott termelni. Később, a Bretton Woods-i pénzügyi rendszer összeomlása, valamint a tengerentúlról egyre nagyobb mennyiségben és vámmentesen beérkező ún. gabonahelyettesítők megjelenése a közösségi állatélelmezésben kissé módosította a kedvezményezettek körét, amennyiben a stabil valutával, és kedvező földrajzi elhelyezkedésű tengeri kikötőkkel rendelkező országok is növekvő mértékben részesedtek a FEOGA támogatásaiból.

Az európai közös agrárpolitika a 60-as és 70-es években jelentős eredményeket ért el az első számú cél, a termelés valamint a termelékenység növekedése tekintetében: az EU történelmileg rövid idő alatt – kb. a 70-es évek közepére–végére – a legfontosabb termékekből (gabona, hús, tej, cukor) önellátóvá vált. Ebben a periódusban a mezőgazdaság az építő-, gép- és vegyiparnak, valamint a szállításnak adott megrendelése, illetve az élelmiszeriparnak és a kereskedelemnek történő növekvő és javuló termékminőségű szállításai révén a gazdaság egyik motorjának bizonyult (Cahier français [1992]).

A garantált árat a termékek végtelen mennyiségére biztosító politika azonban történelmileg rövid idő alatt megmutatta önnön korlátait. A kereslet és a kínálat egyre inkább elszakadt egymástól: a közösségi termelés – demográfiai és piaci telítettségi okokból – a 70-es években már négyszer olyan gyorsan (évente 2%-kal) bővült, mint a fogyasztás (évi 0,5%). (APCA [1995]). A mérsékelt övi termékek többségéből az EK előbb önellátóvá vált, majd az önellátás strukturális, azaz tartós túltermelésbe fordult.

Tagországok, érdekek

Létrehozásakor a nyugat-európai integráció arra a hallgatólagos kereskedelmi alapvetésre épült, amely szerint a vámunió egyrészt a német ipar, másrészt a francia – illetve néhány termék esetében az olasz – mezőgazdaság előtt nyitott pótlólagos piacra jutási lehetőségeket.⁴ Logikusan arra lehetett számítani, hogy idővel megnő a tagországok

⁴ Ismerünk sarkosabb véleményt is. Delorme [1991] szerint a CAP megalkotásához szükség volt egy titkos egyezsége, amely Franciaország és Németország között jött létre, s lényegében a magasan megállapított gabonaárakra vonatkozott. A németek csak ezzel a feltétellel voltak hajlandók közösségi szintre emelni – a lényegében francia mintára megvalósuló – mezőgazdasági politikát, mert a magasan tartott gabonaárak az ő kevésbé versenyképes termelőiknek is megfelelő jövedelmet biztosítottak. Cserébe a francia termelők a hat ország piacán szabadon, és az ő versenyképességükhöz képest busást hasznot nyújtó, magas áron értékesíthették gabonájukat. A drága gabonaáraknak azonban idővel megmutatkoztak a há-

felé irányuló francia mezőgazdasági export, s a közösségi termelés súlypontja egyre inkább az alacsonyabb határköltségű övezetek – döntően Franciaország – felé tolódik el. A valóságban azonban minden másképp történt.

Az agrárpolitika által kiemelten kezelt termékek (gabona, tej, marhahús) tekintetében „vámunió” helyett „ártámogatási unió” jött létre, melyben a termelők korlátlan mennyiségben termelhettek, magasan garantált árakon. A termelés nem csupán a költségelőnnel rendelkező térségekben nőtt meg, hanem a Közösségben mindenütt, ahol az adott terméket fizikailag egyáltalán elő lehetett állítani.

Bár a francia agrárcikkek eleinte jelentős sikereket értek el a tagországok piacain, a 70-es évek közepétől azonban a partnerek felfutó nemzeti termelése – valamint az amerikai nyomásra vámmentesen beérkező ún. „gabonahelyettesítők” – egyre inkább kiszorították őket onnan. A francia termékfölösleg növekvő mértékben az EU-n kívülre kényszerült, ami viszont megnövelte az exportszubvencióra fordított kiadásokat.

Ebben a rendszerben igazából senki sem járt jól:

- a franciák nem jutottak tehetségükhöz méltó piacrészesedéshez Európában,
- a németek (és 1973 után az angolok) ugyan növelték az önellátási szintjüket, de ennek az árát egyrészt a fogyasztók fizették meg a magas élelmiszerárakban, másrészt az adófizetők a francia export szubvencionálásában.

Más szóval: a franciák esetében, a kereskedelemből származó bevételek egy része a közös költségvetésen keresztül kapott jövedelemmé változott; a németek (és az angolok) esetében pedig a kereskedelmi deficit csökkenésével szemben megnőtt a közös költségvetésbe történő nettó befizetésük.

A nyolcvanas évek elejére egyre akutabbá vált az eladhatatlan készletek és a strukturális túlermelés problémája. A tagországok egyetértettek abban, hogy a CAP kiigazítások nélkül nem finanszírozható tovább. A fölöslegektől való megszabadulás módzataiban azonban már korántsem volt összhang. Elméletileg két megoldás kínálkozott:

- a garantált árak csökkentése, melynek révén a piacról kiszorulnának a túl drágán termelő gazdák,
- vagy a kínálat kvótákkal történő korlátozása.

Az 1980-as évek vitáiban a franciák a garantált árak csökkentése mellett érveltek. Számukra az volt a legfontosabb, hogy a nemzetközileg tagadhatatlanul versenyképes mezőgazdaságuk minél több exportálható árut állítson elő, s azt korlátlanul teríthesse az EU-n belül és kívül. Egy árliberalizáció visszatérést jelentett volna az integráció kezdeti elveihez, azaz a vámunióhoz, amelyben a termelés a legrentábilisabb körzetekben koncentrálódik. A németek azonban féltek az árversenytől, mert agrárszektoruk döntően a kis családi parasztgazdaságokra épült. Ezek életben tartását szociális szempontból is fontosnak tartották, és minden eszközt megragadtak a támogatásukhoz.⁵

tulutói is. Egyrészt megbénították a modern állattenyésztés térhódítását Franciaországban, másrészt a francia gabona fokozatosan kiszorult az európai takarmányozási piacról.

⁵ A szerkezetváltás lelassítása érdekében például a jogi személyiségű társaságokat eleve ipari üzemnek tekintették, s kizárták őket az agrártámogatásokból. (Rösener [2000])

Az 1980-as évek során a németek többször is keresztül tudták vinni az akarataikat, s képesek voltak a saját érdekeiknek megfelelően alakítani a közös agrárpolitikát. Az érdekérvényesítés állomásait jelentették az 1984-es tejkvóták, az önkéntes ugaroltatás rendszerének 1988-as törvényesítése, valamint a bármely közösségi valuta felértékelődésekor a garantált árak automatikus emelését kiváltó „switch over” mechanizmus bevezetése.⁶ A német érdekérvényesítés azonban sohasem a francia érdekek ellenében történt. A franciák változatlanul a közös agrárpolitika legnagyobb hasznélvezői voltak.

Meg kell jegyezni, hogy a németek, a tejkvóták erőltetésével, lényegében borítékolták a további kínálatkorlátozó lépéseket. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a tejtermelés, s ezáltal a marhaállomány adott szinten történő befagyasztása, előbb-utóbb a takarmánytermelés korlátozását is maga után kellett hogy vonja.

A francia–német érdekegyeztetés csúcspontjait jelentette, amikor a felek meg tudtak egyezni a CAP 1992-es reformjában, majd annak továbbfejlesztett változatában, az Agenda 2000-ben. Ezekben a programokban együtt találjuk meg az intézményes árak csökkentését (ami eredendően francia érdek) és a kínálat kvótákkal történő korlátozását (német érdek). A kompromisszum főbb elemei a következők:

- a gabona és a marhahús garantált árának a csökkentése, s az ártámogatásnak közvetlen jövedelemtámogatással való felváltása;
- kötelező ugaroltatás és a marhaprémiumok számának országonkénti korlátozása;
- a tejkvótarendszer, az exportszubszenciók és a pénzügyi szolidaritás fenntartása.

Meg kell jegyezni, hogy a reform következtében – a korábbi változtatásokhoz hasonlóan – a közös agrárpolitika nem vált olcsóbbá. Sőt, minthogy a közvetlen támogatások – az árgarancia-támogatásokkal ellentétben – függetlenek a mindenkori piaci helyzettől, tartósan magas árak esetén a termelők extrajövedelemhez jutnak.

Az 1992-es CAP-reformban megtestesülő német–francia kompromisszum létrejöttét az alábbi változások tették lehetővé (illetve siettetették):

- a német újraegyesítés (a keleti tartományok nagysztruktúrák mezőgazdasága megváltoztatta a prioritásokat),
- a német ipar és politika elfordulása a mezőgazdaságtól,
- a francia agrárpolitika árnyaltabbá válása (a produktivista-expanzionista szemlélet mellett a mezőgazdaság tájfenntartó és népességmegőrző szerepének felismerése),
- és végül, de korántsem utolsó sorban: az EU-t kívülről érő hatások felerősödése (a nemzetközi kereskedelmi partnerek, főként az USA növekvő nyomásgyakorlása a GATT Uruguayi Fordulójában).

⁶ Ez a rendszer a korábbi monetáris határkiegyenlítési illetéket váltotta fel. De míg az előző szisztéma a közös belső határokon a felértékelő ország exportját dotálta, illetve a leértékelőt adóztatta, addig az új rendszer nem engedte, hogy egy valuta felértékelődése következtében csökkenjenek az adott országban az intézményes árak. Minthogy általában a német márka és a holland gulden szokott erősödni, így az új szisztéma automatikusan az ő termelőiknek kedvezett, s egyúttal növelte az európai piaci protekcionizmust.

CAP-reformok 1992–2008 között

A CAP első harminc évében a vámunióra, a közösségi termékek preferálására és a közös finanszírozásra épülő rendszer a külpiaci áraknál lényegesen magasabb színvonalon garantált minimumárakkal (illetve alacsony árak esetén hatékony piaci intervencióval, felvásárlással, állami tárolással stb.) biztosított a farmereknek akkora jövedelmet, amiből végre tudták hajtani a fő célt, gazdaságuk modernizálását. Az agrárpolitika sikere igen rövid idő alatt megmutatkozott, amennyiben már az 1970-es évektől megjelentek, majd az 1980-as években nyomasztó teherré váltak a rendszeresen újratermelődő fölöslegek (tejtermékekből, cukorból, húsból, gabonából). A túlermelés egyrészt igen megdrágította a CAP-et – hiszen a tárolás, szubvencionált értékesítés, denaturálás vagy megsemmisítés sok pénzbe kerül –, másrészt élesen szembeállította az európai integrációt a nemzetközi közösséggel: az USA elveszni látta hagyományos exportpiacait, a szubvenció nélkül vagy minimális szubvencióval is versenyképes exportálók (az ún. Cairnsi Csoport⁷ tagjai) szintén megszenvedték az európai fölöslegek támogatott világpiaci terítését, a fejlődő országok pedig saját agrárszektorukat féltették az egyenlőtlen versenytől.

A nemzetközi nyomás hatására – és az USA-val való kereskedelmi háborút elkerülendő – az EU 1992-től kezdődően több lépcsőben jelentősen átalakította agrárpolitikáját. A változás lényege:

- egyrészt, hogy az intézményes minimumárak minél közelebb kerüljenek a világpiaci árszínhez, mert így csökkenteni lehet a nemzetközi konfliktusokat okozó közvetlen exporttámogatásokat;
- másrészt, hogy a termelőknek juttatott szubvenció minél kevésbé ösztönözzön túlermelésre – azaz minél kevésbé kötődjön a termékmennyiséghez, vagy akár a termelés tényéhez –, mert így a támogatás mértéke tervezhetővé válik, illetve a támogatás idővel akár csökkenthető is lesz. (2. és 3. ábra)

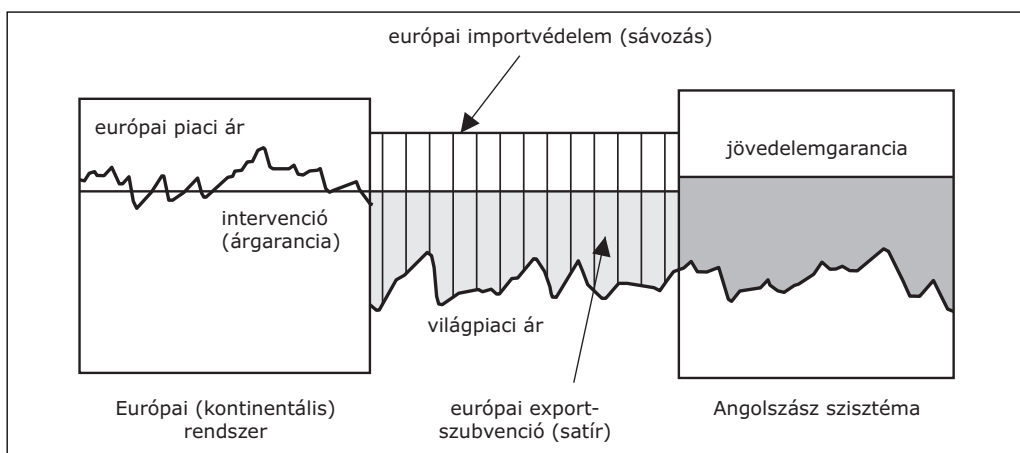
A folyamat 1992-ben a gabonafélék, a tejtermékek és a marhahús garantált árának jelentős csökkentésével indult, mely árakat később az Agenda 2000 program keretében tovább mérsékeltek. A termelők a kalkulálható jövedelemkiesésért eleinte teljes mértékű, majd – a piaci árak vártnál kisebb mértékű csökkenése miatt – már csak részleges kompenzációt kaptak. A kompenzáció bizonyos termelési méret fölött a kínálat egyidejű korlátozásához volt kötve. Az Agendában megjelent a CAP második pillére, a vidékfejlesztési politika, és lehetővé vált, hogy a tagállamok, egyelőre önkéntes alapon, az immár közvetlen kifizetésnek (DP = *direct payment*nek) nevezett – de még teljes mértékben a termeléshez kötődő – támogatások maximum 5 százalékát eme második pillérbe irányítsák át.⁸ A GATT szerinti, illetve 1995-től WTO-i értelmezésben a fenti kompenzációs illetve direkt kifizetések az EU és az USA által kidolgozott ún. „kék”

⁷ Az 1986-ban alakult csoport az agrártermékek világkereskedelmének liberalizálását tűzte ki célul. Kezdetben hazánk is szerepet vállalt a Cairns Group munkájában, majd ez a részvétel EU-s tagfelvételi kérelmünkkel összeegyeztethetlenné vált. Jelenleg 19 latin-amerikai, délkelet-ázsiai, afrikai és óceániai ország érdekeit képviseli. (The Cairns Group [web])

⁸ A szakzsargonban ezt hívják „moduláció”-nak.

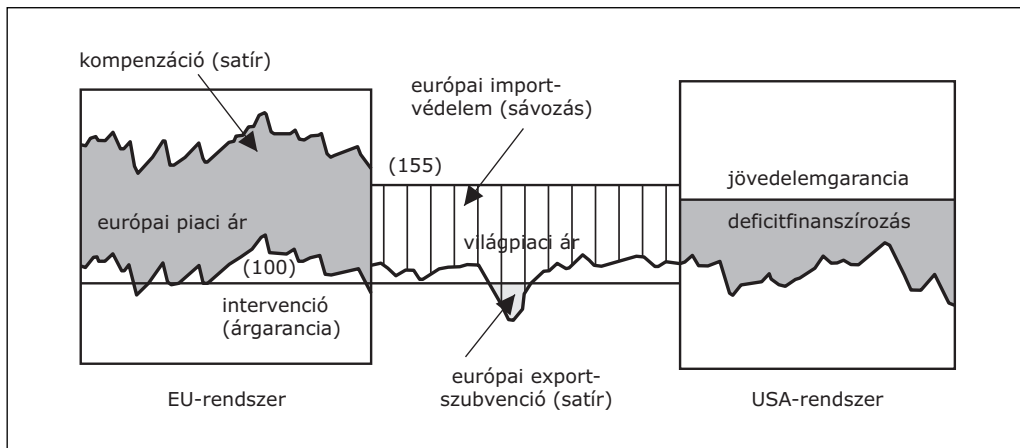
(a kínálat egyidejű korlátozásához kötött szubvenciókat tartalmazó) dobozba tartoznak, s mint ilyenek mentesülnek az URAA⁹-ban lefektetett támogatáscsökkentési kötelezettségek alól.

2. ábra. Az EU és az USA agrárpolitikája 1992 előtt (sematikus ábrázolás)

Saját szerkesztés

3. ábra. Az EU és az USA agrárpolitikája 1995 után (sematikus ábrázolás)

Saját szerkesztés

⁹ Uruguay Round Agricultural Agreement = Uruguyai Forduló Mezőgazdasági Megállapodás

A 2000-es évek CAP-reformjai annyiban hasonlítottak az egy évtizeddel korábbiakhoz, hogy az első (2003-as) radikális változást lényegében csak továbbvitte, kiteljesítette a második (a 2008-as *Health Check*¹⁰). A nagy újítás az volt, hogy a közvetlen kifizetések bázisán (referencia időszaki DP/referenciaterület) létrehozták az ún. egységes farmkifizetést (az SPS-t¹¹), amelyről az alábbiakat érdemes tudni:

- a kistermelők (kb. ≤ 20 ha-ig) kivételével már nem kapható meg a teljes összeg a CAP első (piaci/jövedelmi) pillére alatt, hanem az időközben kötelezővé tett moduláció révén a második (vidékfejlesztési) pillérbe átkerülő pénzekre – akár önerőt is felmutatóan (pl. beruházási projekt esetén) – pályázni kell. Persze ettől még az a bizonyos pénz nagy eséllyel ugyanazokba a zsebekbe (de legalábbis az agrárlobbyhoz) kerül, mint régen, csak éppen a társadalom (közvélemény) szemében a korábbinál elfogadhatóbb módon;¹²
- a moduláció után megmaradó pénzhez is csak akkor lehet teljes egészében hozzájutni, ha a termelő megfelel az egyre szigorodó-finomodó, a termelési technológiára vonatkozó ún. kötelező irányítási követelményeknek (SMR¹³), illetve a földjeit megfelelő állapotban tartja (GAEC¹⁴). Azt, hogy a CAP-szubvenciók kifizetését egyre inkább feltételekhez kötik (vagyis a támogatások *kondicionáltságát*) keresztmegfelelésnek (angolul *cross compliance*-nak) hívjuk. Annyi megjegyzést ez esetben is megengedünk magunknak, hogy amennyiben eme feltételek a többség számára nem lennének viszonylag könnyen teljesíthetők, az erőgépekkel alaposan felszerelt farmertársadalom vélhetően nem restellne hathatósan tiltakozni. Vagyis megint arról van szó, hogy a támogatási pénz – ha nem is pontosan úgy, olyan feltételekkel, mint régen, de – mégiscsak ugyanazokba a zsebekbe kerül;

¹⁰ Egészségügyi állapotfelmérés

¹¹ *Single payment scheme*, mely az EU-hoz 2004-től csatlakozó új tagországok zömében egyszerűsített formában (SAPS = *Single Area Payment Scheme* = hektáronkénti átalányként, a termeléstől teljesen elválasztott, WTO-i értelemben „zöld dobozos”, azaz korlátlanul adható támogatásként) került bevezetésre. Mivel a rendszert 10 év alatt fokozatosan – 25%-ról indulva az első 3 évben 5, majd a következő 6 évben 10 százalékpontos ugrásokkal érve el a 100%-ot – terjesztették ki az új tagországokra, ez utóbbiak a SAPS-ot a nemzeti költségvetésükből általában 30 (tehátéjnél 60) százalékponttal, de maximum a CAP szerinti normális szintig kiegészíthették. A kiegészítés hivatalos neve szektorspecifikus *kiegészítő nemzeti közvetlen kifizetés* (CNDP = *complementary national direct payment*), amelyet a szakzsargonban „*top-up*”-ként emlegetnek.

¹² Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert míg a közvetlen támogatások elköltésére nincsenek szabályok, ezek szabad felhasználású támogatások, addig a vidékfejlesztési pályázati pénzek elköltése konkrét célokhoz kötött.

¹³ SMR (*Statutory Management Requirement*) = kötelező irányítási követelmények. Ide tartozik környezetvédelmi, köz-, állat- és növény-egészségügyi, valamint állatvédelmi előírások betartása + a farmon előforduló betegségek előírászerű jelentése (notifikációja).

¹⁴ GAEC (*standards for Good Agricultural and Environmental Condition of Land*) = a földek jó, vagyis mezőgazdasági művelésre alkalmas állapotban való tartása, illetve az ezzel kapcsolatos környezetvédelmi feltételek biztosítása.

- a korábban a különféle (az egyes főbb termékféléseket lefedő) rendtartások keretében nyújtott támogatások zömét egységes kifizetéssé, hektáronkénti fizetési jogosítvánnyá „gyúrták” össze, amely így teljesen függetlenné vált a terméktől és a termelés tényétől is. Más szóval az elnyeréséhez nem volt többé szükség arra, hogy a farmer az adott (a támogatáshoz korábban kötődő) terméket állítsa elő, sőt még arra sem, hogy ténylegesen termelő tevékenységet folytasson.

A 2008-as reformmal a termelés és a támogatás szétválasztása szinte teljessé vált (kivétel az anyatehén- és az anyajuhprémium¹⁵ + néhány kisebb jelentőségű termék támogatása). Eközben a szubvencionálás feltételeként előírt kötelező kínálatkorlátozás gyakorlatilag megszűnt (kivétel a cukorkvóta, miközben a tejkvótarezsím 2015-ig leépül), a piaci intervenció pedig visszaszorult vagy évi zéró tonnában lett megállapítva (mint pl. kukoricára, árpára vagy cirokra).¹⁶

A hosszú reformfolyamat eredményeként – legalábbis papíron – gyökeresen átalakult a CAP támogatási rendszere: a termeléshez és a termékhez kötődő, a termelés mennyiségi növelését díjazó támogatás helyébe a termeléstől és terméktől egyre inkább elválasztott, a termelő megélhetését biztosító közvetlen támogatás lépett. Míg az 1992-es reform előtt a piaci jellegű (döntően exporttal és intervenciós vásárlással kapcsolatban nyújtott) szubvenció az összes CAP támogatáson belül meghaladta a 90 százalékot, 2009-re ez az arány 10 százalék alá csökkent. A helyébe lépő közvetlen kifizetés 2009-ben az összes első pilléres szubvenció 84 százalékára rúgott, s azon belül a termeléstől elválasztott támogatás szintén 84 százalékos arányt képviselt. A világ által leginkább kritizált exporttámogatások a reform előtti kb. 10 milliárd eurós éves szintről 2009-re 649 és félmillió euróra csökkent. A teljes agrárexportra vetítve az árucikkek értékének 1992-ben még egynegyedét, 2009-ben már csupán 0,7 százalékát adták az exporttámogatások. A CAP költségvetésének az utolsó reformdokumentumban (*Health Check* 2008) felvázolt szerkezete alapján a 2010–2013-as időszakban a kiadások mintegy 68–69 százalékát a termelői közvetlen kifizetések adják, s amelyből a termeléstől teljesen elválasztott támogatások több mint 90 százalékot tesznek ki. A vidékfejlesztési pénzek 24–25, a megmaradó piaci eszközök (intervenció, exportszubvenció, magántárolási segély stb.) pedig kb. 6–7 százalékot képviselnek.¹⁷

¹⁵ A teljes elválasztást azért nem terjesztették ki a külterjes állattartásra, mert attól féltek, sokan fölhagynának a gazdálkodással, ha anélkül is hozzájutnának a (gyakorlatilag életjáradékszerű) támogatáshoz. Márpedig ez a táj elvadását eredményezné, ami az egyéb szektorokat (pl. a turizmust) is hátrányosan érintené.

¹⁶ Mindössze búzára (3 millió tonna), vajra (30 ezer tonna) és soványtejporra (109 ezer tonna erejéig) maradt némi, intervencióra garantáltan felajánlható mennyiség, amelyen túl már tenderezni kell a szubvencióért.

¹⁷ Európai Bizottság [2002] 5. és [2011] 134--137.

A magyar mezőgazdaság a rendszerváltás és az uniós csatlakozás időszakában

1960–1990 között a magyar mezőgazdaság komoly eredményeket ért el a termelés mennyiségi és minőségi mutatóiban egyaránt. (Buday-Sántha Attila [2001]) Ennek hátterében egyrészt kedvező természeti (talaj, napfény, hő- és csapadékmennyiség) adottságok, másrészt modern technológiát alkalmazó nagyüzemi struktúra, jól szervezett vertikális integráció és magasan képzett munkaerő állt. A rendszer csúcsideszakának számító 1980-as években az átlagosan több ezer hektárt művelő termelőszövetkezetek és állami gazdaságok – valamint a velük kooperáló több százezer háztáji gazdaság – az alapvető termékekből a hazai szükségleteket általában 50–150 (pl. zöldség-gyümölcs, hús, bor), esetenként pedig 300–400 százalékkal (pl. növényolaj, birkahús) meghaladó mennyiséget állították elő. Az egyre korszerűbbé váló technológia miatt azonban az alapanyaggyártás munkaerőigénye folyamatosan csökkent. A mezőgazdaságból felszabaduló dolgozók vidéken tartása érdekében, politikai megfontolásból, a termelőegységeket arra ösztönözték, hogy kiegészítő tevékenységeket is folytatassanak az ipar és a terciér szektor különböző területein.¹⁸ Magyarországon tehát már jóval az EU-csatlakozás előtt megvalósult az ún. „multifunkcionális mezőgazdaság”. Tény ugyanakkor, hogy az 1980-as évek első harmadától a termelés addigi töretlen fejlődését stagnálás, egyes években pedig csökkenés váltotta föl. A beruházások színvonala visszaesett, az ágazatból tőkekivonás indult meg. Ennek ellenére, a rendszerváltás előtti években Magyarország az élelmiszervertikum eredményessége és hatékonysága tekintetében még messze kimagaslott a környező, hasonló politikai rendszerű országok közül.

Ami ezután történt, az a magyar mezőgazdaság látványos, sok tekintetben máig tartó hanyatlása volt. A belső és külső piacok jelentős részét elvesztettük, a termelés mennyiségi és minőségi jellemzői visszaestek, a vertikális integráció felbomlott, a földtulajdon- és birtokviszonyokban jelentős átalakulások indultak, és részben még ma is rendezetlenek, az agrárpolitikai célrendszere a politikai váltógazdálkodást követve négyévenként változott. Mindez súlyosan aláásta a termelés biztonságát. Ehhez járult még, hogy az európai uniós csatlakozásra történő felkészülés éveiben a mindenkori agrárkormányzat és az ágazati szereplők súlyos hibák sokaságát (például egész termékpályák nagyvonalú ár- és jövedelemtámogatásokkal történő elkényelmesítése) követték el, ami több átfogó műben, illetve tudományos előadásban is megőrkítésre került.¹⁹

¹⁸ Az alaptevékenységen kívüli profilok (ipari, élelmiszeripari, építőipari és kereskedelmi tevékenységek) az 1980-as években vettek lendületet, és a nagyüzemi termelési érték egyharmadát, a megtermelt jövedelemnek pedig körülbelül 50 százalékát biztosították. Ezáltal nagy szerepük volt a már a 80-as években elinduló káros folyamatok tompításában. (Somai [2004])

¹⁹ Lásd: Varga Gyula [2004]: A magyar mezőgazdaság az idők sodrásában – Helyzetkép az EU-hoz való csatlakozás időszakában; Kiss Judit [2005]: A magyar mezőgazdaság világ-gazdasági mozgástere; Éder Tamás [2012]: Gondolatok a magyar élelmiszergazdaság versenyképességéről 2012 végén, valamint Raskó György [2012]: A magyar mezőgazdaság a rendszerváltozás nagy vesztese.

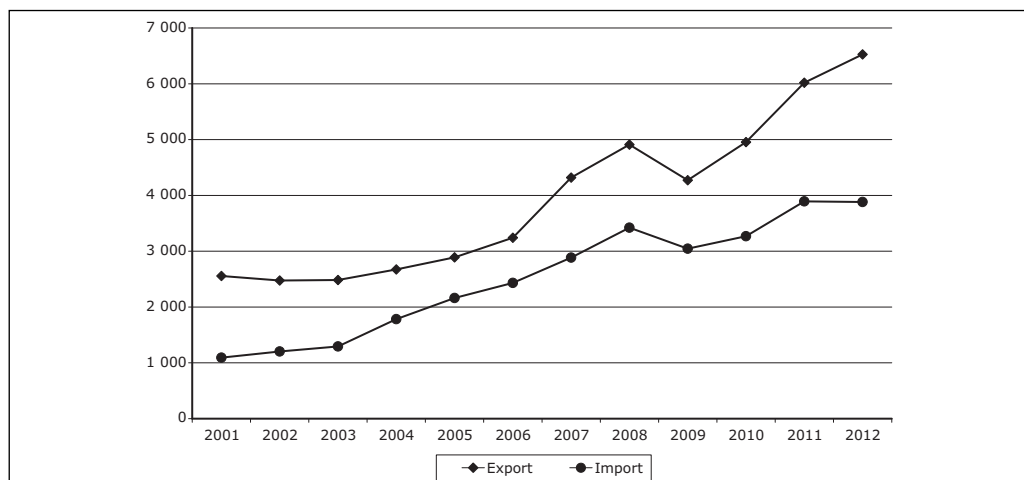
Az agrárpolitikai kutatások terén felhalmozódott szakirodalom megismerése, valamint a saját, mintegy negyedszázados kutatási tapasztalatom alapján elmondható, hogy a magyar mezőgazdaságot az utóbbi másfél évtizedben két csapás érte: a KGST összeomlása és a kárpótlás. Es bár az első csapás bekövetkezése törvényszerű volt, a másik politikai bölcsességgel valószínűleg elkerülhető lett volna. Az a szándék, hogy a rendszerváltás után mindenáron igazságot kell szolgáltatni, eleve hibás és erkölcstelen volt. Tudniillik újabb igazságtalanságokat szült, a népességet anyagilag végtelenig megosztotta, a nemzetgazdasági hatékonyságot pedig tartósan lerontotta. A válságos helyzetben a politika nem az erőforrások egyesítésére, hanem azok szétforgácsolására koncentrált, ami a mezőgazdaság esetében teljességgel ellentétes volt a világban akkoriban (és a jelenleg is érvényesülő) tendenciákkal. Kérdés, hogy ezek a következmények, illetve az ezek által is erősített negatív folyamatok visszafordíthatók-e egyáltalán. A rendszerváltás és az azt követő évek eseményei a magyar mezőgazdaság fejlődését mintegy húsz évvel vetették vissza. Azóta a termelés nagyságrendileg kb. az 1970-es évek eleji szinten rekedt meg, s bizonyos mutatók tekintetében az 1960-as éveket közelítjük. Az ágazat hanyatlását jól illusztrálja a termelés kiszámíthatatlanná válása, egyik évről a másikra történő sokszor extrém mértékű ingadozása.

Nyilvánvaló, hogy bár a csatlakozási tárgyalások a tervezetthez képest évekkel elhúzódtak, a magyar agrártermelők jelentős részét felkészületlenül érte az EU-integráció, ami a külkereskedelmi folyamatokból is nyomon követhető. A tagság első éveiben a SITC (0+1)-es (élelmiszer, ital és dohány) főcsoportba tartozó termékek tekintetében Magyarország jelentős egyenlegromlást szenvedett el (4. ábra). A folyó áron és euróban számolt forgalom egyenlege a régi tagországokkal (EU-15), valamint a velünk egy időben taggá váló új tagországokkal (jelesül Lengyelországgal, Csehországgal, Szlovákiával) szemben romlott a leggyorsabban. Az egységes piacba történő beintegrálódásból, a Magyarország európai integrációjából eredő kereskedelemátterelő hatás az importban sokkal erősebben érvényesült, mint az exportban, ami egyértelműen az agrárágazat (azon belül pedig különösképpen az állati szektor) gyenge versenyképességét mutatta. Később – 2007-től kezdődően – az egyenleg újra elérte – sőt, a válság éveiben a romló belső vásárlóerő miatt meg is haladta/haladja – az EU-csatlakozás előtti szintet, az export/import arány azonban egyértelműen megváltozott.

Az 5. ábra a magyar mezőgazdaság legátfogóbb statisztikai adatait mutatja az utóbbi több mint ötven évre vonatkozóan. Az egyre kisebb területet művelő mezőgazdaság helyzete a rendszerváltás okozta sokk után némileg konszolidálódott, majd az EU-csatlakozást követően a növénytermesztés és az állattenyésztés útjai elágaztak: a kibocsátást tekintve a növénytermesztés – igaz, egyik évről a másikra óriási ingadozásokat mutatva, de – átlagban megközelíti az 1970-es évek végi szintet; az állattenyésztés azonban az EU-csatlakozás után újból hanyatlásnak indult, és napjainkban már az 1960-as évek színvonalán mozog.

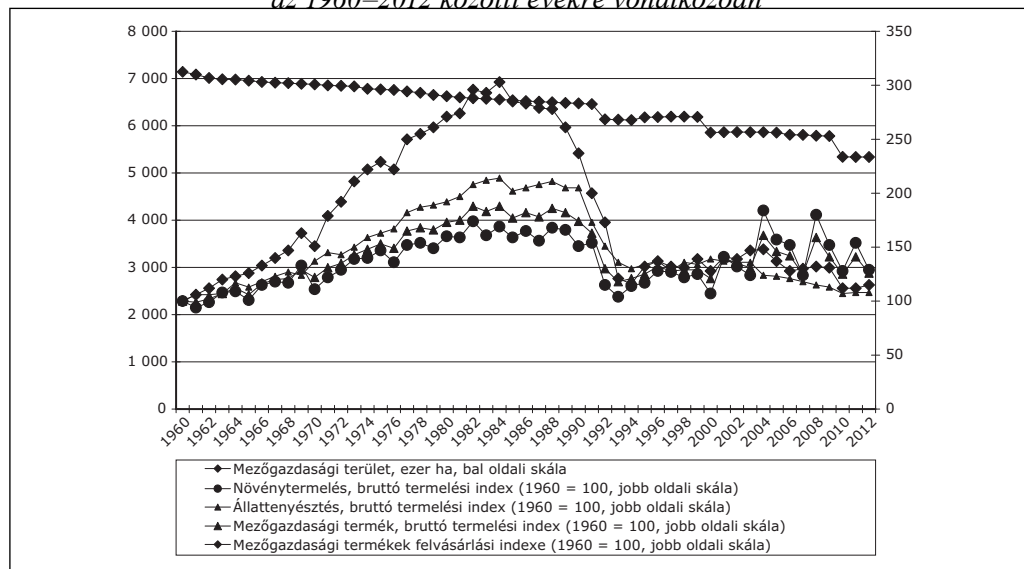
A 6. és 7. ábrák a növénytermesztés és az állattenyésztés főbb mennyiségi mutatóit foglalják össze. Az adatokból látható, hogy az alapvető növényi kultúrák közül csak a kukorica és az olajos magvak termelése haladja meg a rendszerváltás előtti szintet, a többinél közepes szinten történő stagnálás (pl. búza, zöldség) illetve csökkenés (pl.

4. ábra. Magyarország külkereskedelmi termékforgalma az élelmiszerek, italok, dohány árucsoportokban (folyó áron, mio. €)

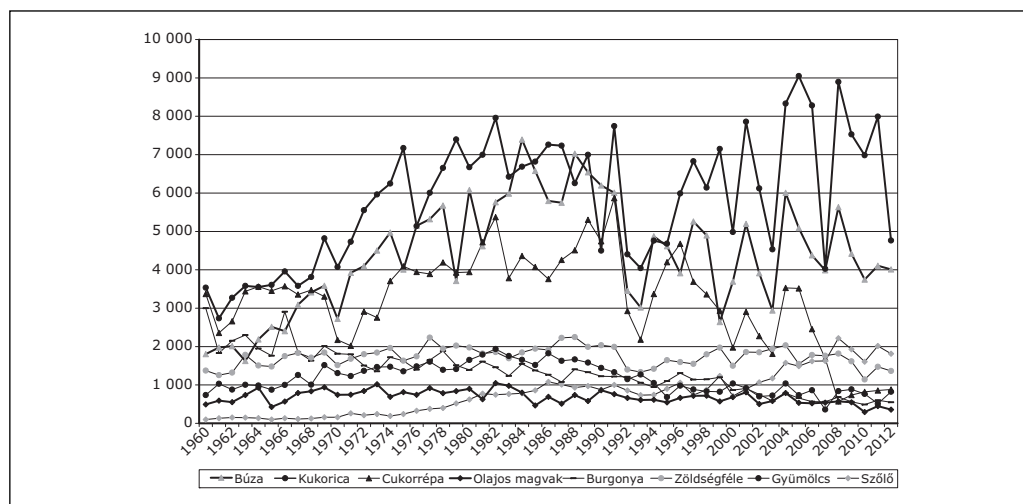
Forrás: KSH – A külkereskedelmi termékforgalom euróban, árucsoportok szerint (2001–) http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qkt007.html

5. ábra. A magyar mezőgazdaság főbb adatai az 1960–2012 közötti évekre vonatkozóan

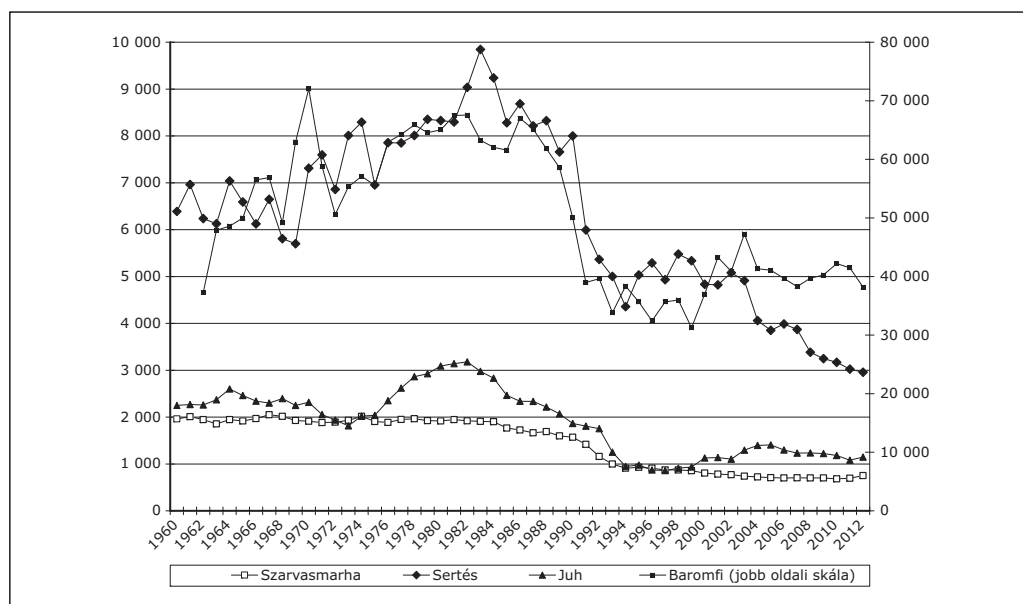
Forrás: KSH – A külkereskedelmi termékforgalom euróban, árucsoportok szerint (2001–) http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qkt007.html

6. ábra. Főbb növények terméseredményei Magyarországon (ezer tonna)

Forrás: KSH – A külkereskedelmi termékforgalom euróban, árufőcsoportok szerint (2001–) http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qkt007.html

7. ábra. Az állatállomány alakulása Magyarországon 1960–2011 között (ezer darab)

Forrás: KSH – A külkereskedelmi termékforgalom euróban, árufőcsoportok szerint (2001–) http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qkt007.html

burgonya, gyümölcs) tapasztalható. Eközben a cukorrépa-termelés a töredékére esett vissza, míg a szőlőművelés mennyiségi adatai nem egészen mérvadók, hiszen ebben a szektorban öröndetes átcsoportosítás történt a minőségi borászat felé. Az állattenyésztés területén a helyzet még elszomorítóbb: egyedül a baromfiállomány mutat némi rezisztenciát, köszönhetően a fogyasztói ízlés változásának, illetve annak, hogy a baromfihús valamennyivel olcsóbb a sertéshúsnál.

Az 1. táblán nyomon követhetjük, hogy az alapvető cikkek tekintetében, hogyan változott a mezőgazdaság 2004–2012 közötti átlagos teljesítménye az aranykornak számító 1981–1989 között mért teljesítményhez képest. A számok megerősítik mindazt, amit eddig a növénytermesztés és az állattenyésztés eltérő trendjeiről, illetve arról mondtunk, hogy néhány „sztárkultúra” kivételével a növénytermesztés teljesítménye is messze elmarad a rendszerváltást megelőző időszakétól. Az EU közös agrárpolitikája (a GOF [gabonák, olajos magvak és fehérjetakarmányok] hagyományosan magas fokú támogatottsága) valamint az a tény, hogy az unió sem kukoricából, sem olajos magvakból nem önellátó némi magyarázatot ad arra, miért ez a két kultúra teljesít a legjobban. Ugyanakkor a másik oldalon, az állattenyésztés tekintetében szembeötlő, hogy az állati termékek közül a legkisebb visszaesést mutató tehéntejtermelés is több mint harmadával csökkent a vizsgált időszakban.

1. tábla: A 2004–2012 közötti és az 1981–1989 közötti évek teljesítményének aránya a magyar mezőgazdaság főbb mutatóinak tükrében

	2004–2012 évek átlaga (A)	1981–1989 évek átlaga (B)	A/B (%)
Mezőgazdasági terület (ezer ha)	5 658	6 541	86,5
Növénytermelés, bruttó term. index (1960 = 100)	151	164	92,1
Állattenyésztés, bruttó term. index (1960 = 100)	115	207	55,7
Mg.-i termék, bruttó term. index (1960 = 100)	141	182	77,2
Mg.-i termékek felvásárlási indexe (1960 = 100)	127	284	44,9
Gabona (ezer tonna)	13 762	14 551	94,6
Búza (ezer tonna)	4 597	6 160	74,6
Kukorica (ezer tonna)	7 317	6 959	105,1
Cukorrépa (ezer tonna)	1 673	4 460	37,5
Olajos magvak (ezer tonna)	1 765	880	200,6
Burgonya (ezer tonna)	605	1 368	44,3
Zöldségféle (ezer tonna)	1 615	1 949	82,9
Gyümölcs (ezer tonna)	758	1 706	44,4
Szőlő (ezer tonna)	512	715	71,6
Szarvasmarha-állomány (ezer db)	708	1 791	39,5
Sertésállomány (ezer db)	3 506	8 620	40,7
Juhállomány (ezer db)	1 244	2 617	47,6
Baromfiállomány (ezer db)	40 248	63 833	63,1
Vágóállat (ezer tonna)	1 373	2 275	60,3
Vágósertés (ezer tonna)	596	1 309	45,5

Tehéntej (millió liter)	1 766	2 701	65,4
Tyúktojás (millió darab)	2 805	4 382	64,0
Gyapjú (nyers, tonna)	4 418	11 067	39,9

Forrás: KSH – Mezőgazdaság (1960–) http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_omf001c.html?518

Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy az 1980-as évek közepe és 2012 között a magyar lakosság kb. 7 százalékkal csökkent, és a korösszetétel is kedvezőtlenül változott, ami önmagában az élelmiszerkereslet mintegy 8–10 százalékos csökkenését vonja maga után. Ez azt jelenti, hogy a növénytermelés bruttó termelési indexének 7,9 százalékos csökkenése nagyjából megfelel a belföldi igények apadásának. Természetesen, az állattenyésztés bruttó termelési indexének átlagosan több mint 44 százalékos – az egyes alszektorok termelési volumenének pedig 35–60 százalékos – mérséklődése már egészen más megítélés alá tartozik. Itt már egyértelműen megmutatkozik a technológiai és általában a termékpályák egészére jellemző versenyképességbeli hátrány.

Az EU-csatlakozás előtt a politika, de még a szakpolitika is olyan várakozást keltett a közvéleményben, hogy a magyar mezőgazdaság előtt határtalan lehetőségek nyílnak, ha belépünk az 500 milliós egységes európai piacra. A valóságban azonban kiderült, hogy a több mint 40 évnyi masszív közösségi támogatáson felfejlesztett nyugat-európai mezőgazdaság szinte minden, a mérsékelt övön előállítható termékből maximálisan ön-ellátó. Ráadásul, az élelmiszer-termelés, illetve -feldolgozás olyan magas technológiai színvonalon állt, hogy ennek alapján a belépő országokat az EU-15-ökben sokkal inkább új, meghódítandó piacoknak tekintették, semmint féltek volna a keleti bővüléssel rájuk szabaduló olcsó importtól. Még fájóbb volt látni, hogy a tagság első éveiben a velünk együtt belépő országok közül többször és többel (pl. Lengyelországgal és Szlovákiával) is negatív agrár-külkereskedelmi mérleget produkáltunk. A piachódító várakozások tehát nem, vagy legalábbis nem úgy teljesültek, ahogyan azt itthon a nagypolitika beharangozta.

Az EU-csatlakozással kapcsolatos másik (túlzottan optimista) várakozás a közös agrárpolitika (CAP) szabályai alapján a gazdálkodóknak kiutalandó évi több mint egymilliárd eurónyi kvázi szabad felhasználású támogatáshoz fűződött. Tény, hogy a szubvenciók kifizetése tekintetében Brüsszel inkább felrúgta a saját – az egységes piacból és a közösségi versenypolitikából adódó – szabályait, semmint hogy az újonnan belépő országokat egyenlő partnerként kezelje, és termelőiknek az „*acquis communautaire*” szerinti jogokat biztosítsa. Mindezek eredményeként Magyarországon a CAP-támogatások a 2013-as agrárévre vonatkozóan érték el először azt, az egységes piac létrehozása óta elvileg minden belépőt azonnal megillető szintet, amelyet az 1995-ös ún. EFTA-bővüléssel csatlakozó országok termelői természetesen már a csatlakozás évétől kezdődően élvezhettek.²⁰

²⁰ A minden belépő országot megillető támogatási szint alatt az új tagországoknak a CAP szabályai szerint járó közvetlen támogatás teljes összegét kell érteni. A keleti bővülés úgy zajlott (illetve Románia és Bulgária tekintetében még most is úgy zajlik), hogy a belépők a nekik járó összegnek az első évben csupán 25 százalékát kapták, és 10 éves átmeneti idő-

A rendszerváltás időszakának markáns visszaesése után a magyar mezőgazdaság 1993–2004 között némileg konszolidálódott, de az egyenlőtlen versenyfeltételekkel megvalósuló EU-csatlakozás, legalábbis az állattenyésztés terén, újabb megrázkódtatást jelentett. Az elmúlt évtizedben – 200-ról kb. 5–600 milliárd forintosra – fölfutó, a termelőknek évente kifizetett támogatások mindazonáltal lehetővé tették, hogy az ágazat egy része modernizálódjék. Az állattartó telepek közül több mint 2000 megújult (sokszor állománycserével), a gabonaszárítók 50–60 százalékát kicserélték korszerűbbre, jelentős összegeket fektettek üvegházakba, valamint termálkutakba. További pozitívum, hogy a bor- és pálinkaszektorban jelentős elmozdulás történt a minőség irányába. Nemzetközi összehasonlításban is kimagasló eredményeket értünk a vidékfejlesztési támogatások felhasználásában: a 2007–2013 közötti időben Magyarország számára rendelkezésre álló 1490 milliárd forintnyi vidékfejlesztési támogatásból 2012 májusáig mindössze 190 milliárd nem volt még lekötve, ami a legtöbb uniós tagorszáéhoz képest kiemelkedő lehívási arányt jelentett. (Gráf [2012])

A CAP legújabb reformjáról magyar szemmel

A CAP legújabb reformja a 2013 utáni hétéves periódusra vonatkozó ún. Többéves Pénzügyi Keret (MFF = Multiannual Financial Framework) tárgyalási folyamatával párhuzamosan alakult ki, s végül 2013 novemberében és decemberében került az Európai Parlament, illetve az Agrárminiszterek Tanácsa által is hivatalosan elfogadásra. Bár néhány kiegészítő jellegű (ún. „felhatalmazáson alapuló”) jogi aktus, illetve implementációs jogszabály kidolgozása és elfogadása áthúzódott a 2014-es évre, ez már csak formalitás, és hatályba lépésük várhatóan 2014 március/áprilisig megtörténik, még mielőtt a hivatalban lévő Európai Parlament (az elkövetkező választások miatt) befejezné a munkáját.²¹

Maga a reformfolyamat 2010 tavaszán egy széleskörű nyilvános vitával kezdődött, melynek tapasztalatai alapján még ugyanazon év novemberében a Bizottság közzétette „The CAP towards 2020” című tanulmányát. Ez utóbbiban megjelentek a testület elképzelései a jövőbeni agrárpolitika irányairól, a lehetséges opciókról, s ezért kvázi a későbbi jogszabályi javaslatok előfutárának is tekinthető. Az anyagról a Bizottság egy második, ezúttal már a szűkebb szakmára koncentrált konzultációt indított. A jogszabályi javaslatok publikálása (2011 október) és a CAP-reformról szóló politikai egyezség (2013 június) közötti időszak egyre intenzívebbé váló tárgyalásokat hozott, amelyre mi sem jellemzőbb, mint hogy a Lisszaboni Szerződés által a témában (a Tanáccsal) közös

szakra (*phasing-in* fázisra) volt szükség a teljes jogú tagságnak megfelelő 100 százalékos szint eléréséhez.

²¹ „A jogalkotási aktusokban felhatalmazás adható a Bizottság részére olyan általános hatályú nem jogalkotási aktusok elfogadására, amelyek a jogalkotási aktusok egyes nem alapvető rendelkezéseit kiegészítik, illetve módosítják.” (Lisszaboni Szerződés 290.cikk/1, in: Európai Unó [2010])

döntési jogkörbe emelkedő Európai Parlament (EP) több mint 8000 módosító indítvánnyal állt elő. (Európai Parlament [web])

Bár a CAP-reform legtöbb részletéről 2013 júniusára megszületett az EU három meghatározó intézménye közötti politikai egyezmény, a Tanács, az EP és a Bizottság képviselői 2013 szeptemberében újból tárgyalóasztalhoz kellett üljenek, hogy megoldást találjanak az MFF-hez szorosan kapcsolódó, még függőben lévő kérdésekre.²² Az MFF és a CAP jövőjéről szóló tárgyalások tehát olyan szorosan összefüggtek, hogy amikor az új agrárpolitikát a 2004 után csatlakozott EU-tagországok, illetve azon belül Magyarország szempontjából elemezzük, akkor ezt a kérdést érdemes az MFF szélesebb összefüggéseiben vizsgálni.

Érdekes módon, a fenti alapon elvégzett vizsgálat azzal a meglepő eredménnyel jár, hogy az új pénzügyi keret azokat a költségvetési fejezeteket nyesi vissza a leginkább (agrár- és kohéziós politika: ez utóbbit 8,4 százalékkal), amelyekben az új tagországok hagyományosan sikeresen hívják le az EU-pénzeket, és azon fejezetek forrásait növeli a leglátványosabban (pl. versenyképesség: +37,3 százalék), ahol éppen fordított a helyzet. Az új (2014/2020-as) MFF reálértéken 11,3 százalékkal kisebbíti az agrárpolitika rendelkezésére álló költségvetési fejezetet az előző (2007/2013-as) MFF-hez képest. Ezen belül, a CAP-büdzsé 78 százalékát adó piaci és közvetlen támogatásokra rendelkezésre álló pénz 17,5 százalékkal csökken. (Európai Tanács [web-2013])

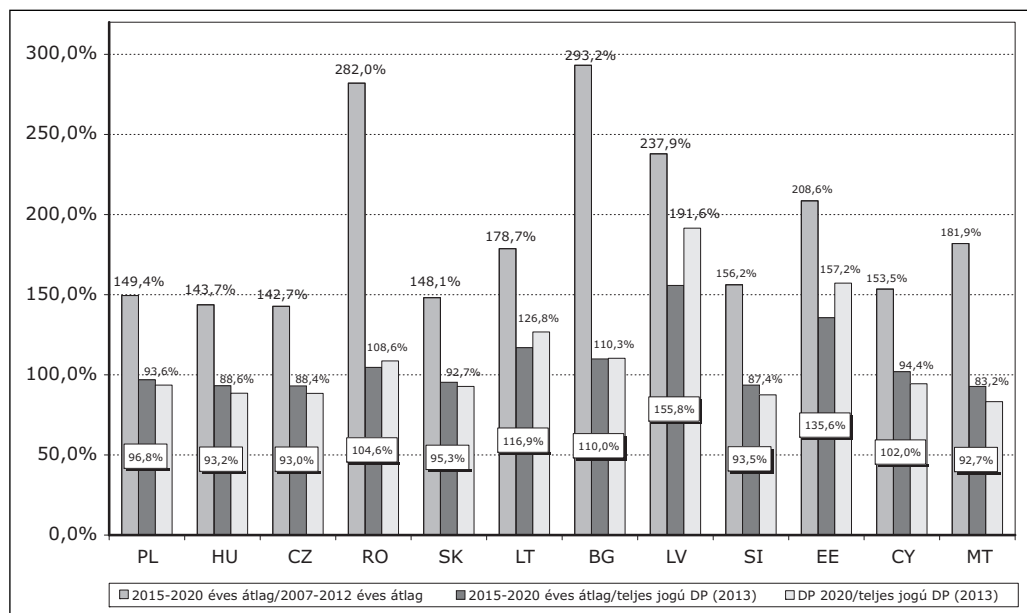
A Bizottság 2011. októberi javaslatain alapuló új CAP-reform öt alapvető európai parlamenti és tanácsi rendeletre vonatkozik: a közvetlen kifizetésről szóló rendeletre, az egységes közös piacszerkezetről szóló rendeletre, a vidékfejlesztési rendeletre, a CAP finanszírozásáról, irányításáról és monitorozásáról szóló horizontális rendeletre, valamint egy ötödikre, mely a 2014-es átmeneti év szabályait tartalmazza – tekintettel arra, hogy a közvetlen kifizetésekre vonatkozó új szabályozás technikai okok miatt csak 2015. január elsejétől lép életbe.

Minthogy a közvetlen kifizetések (DP) a CAP kiadásainak kb. 70 százalékát adják, reformok idején ez a téma mindig központi helyet foglal el a tárgyalásokon. Az egy hektárra kifizetett DP-k tekintetében – amelyek alapja a múltbéli átlaghozam, s ezáltal az egy hektáron elérhető jövedelem – a keleti bővülés hullámai alaposan szétzilálták a mezőnyt. A különböző tagországok gazdálkodói közötti támogatottságbeli különbségek jelentősen megnöttek, amit leginkább a balti és a balkáni országok sérelmeztek. Az új CAP ezt a problémát úgy próbálja orvosolni, hogy a DP-k elosztásánál azok egy részét az EU-átlag fölötti országoktól fokozatosan az átlag 90 százaléka alatti tagországok irányába csoportosítja át (*külső konvergencia*). Ezáltal ez utóbbiak számára a kiinduló szint és az EU-átlag 90 százaléka közötti különbség az MFF-időszak végéig egyharmaddal csökken. A reform egy 196 eurós minimum DP/ha szintet is meghatároz, amelyet 2019-ig minden tagországnak garantálnak. Az elosztási viszonyokat országokon belül is rendezik, vagyis az egyes régiókon belül a termelők között meglévő támogatottsági különbségeket szintén csökkentik (*belső konvergencia*).

²² Például capping, degresszivitás, külső konvergencia, a CAP pillérei közötti forrásátcsoporthozás, a vidékfejlesztési programok kofinanszírozási rátái stb.

Amikor a külső konvergenciának az új tagországokra való hatását vizsgáljuk, három dolgot kell szem előtt tartani: először, hogy az új MFF jelentősen csökkenti a kifizethető DP-k reálértékét; másodsor, hogy az EU-27-nek kell megfinanszíroznia a Horvátországnak jutó DP-t; harmadszor, hogy a külső konvergencia finanszírozása az EU-átlag fölötti tagországok feladata (így például Szlovéniáé is). Összevetve a 2015–2020 közötti időszakra kinéző DP évi átlagos összegét a DP-k tekintetében a teljes jogú tagság első évének számító 2013-as évre járó összegekkel (lásd: 8. ábra középső oszlopai) vagy a két MFF utolsó éveinek adatait (jobb oldali oszlopok), kiderül, hogy a kifizetett támogatások a legtöbb új tagországban nem nőni, hanem csökkenni fognak.²³ A támogatások számottevő növekedésére csupán a balti országok (különösen Lettország és Észtország) termelői számíthatnak. Romániában és Bulgáriában az enyhe növekedés abból származik, hogy esetükben 2016-ig még a DP-kre vonatkozó *phasing-in* fázis érvényesül. Mindent összevetve, a DP-knek csupán 2,5–3,5 százaléka kerül újraosztásra, vagyis lényegében a régi tagországoktól az újak felé történő átcsoportosításra.

8. ábra. A közvetlen kifizetések (2011-es árakon vett) reálértékének változása az új, 2014–2020 között érvényes MFF-fel a régihez (2007–2013) képest

²³ Ugyanakkor az új tagországokban a 2013. február 8-i EU-csúcsról hazatérő politikusok is igazat mondtak, amikor azt állították, hogy az új MFF-ben agrártermelők lényegesen több közvetlen támogatást kapnak, mint a régiben (lásd 8. ábra bal oldali oszlopok). Csakhogy a régi MFF idején ez a támogatás még a *phasing-in* fázisban volt, vagyis – bármily látványos is a növekedés – nincs értelme az ilyen összevetésnek.

Forrás: Európai Bizottság [web]: EU expenditure and revenue http://ec.europa.eu/budget/figures/interactive/index_en.cfm és Eurostat [web]: HICP - inflation rate <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/igm/table.do?tab=table&tableSelection=1&labeling=labels&footnotes=yes&language=en&pcode=tec00118&plugin=1>

A DP-rendszer egy másik sajátossága, hogy Szlovénia és Málta kivételével az új tagországok az egyszerűbb, hektáronkénti átalány összegeken alapuló ún. *egységes területalapú támogatási rendszert* (SAPS = Single Area Payment Scheme) alkalmazzák. Eredetileg a SAPS-ot egy ötéves átmeneti időszakra hozták létre, de a hatályát a 2008-as CAP-reform során 2013-ig egyszer már meghosszabbították. Most az új reform a SAPS érvényességét újból kitolta, ezúttal 2020-ig. Eközben a régi tagországok a 2003-as CAP-reform óta az ún. „*egységes támogatási rendszert*” (SPS = Single Payment Scheme) alkalmazzák. Az SPS-re vonatkozó kalkuláció, a reform idején kiválasztott módszernek megfelelően, tagországról tagországra változik, és múltbéli teljesítményeket tükröz egyéni vagy regionális szinten. Minthogy a gazdálkodók támogatottságában megmutatkozó ilyen jellegű különbségtétel az SAPS-rendszerben lehetetlen, a hektáronkénti DP-szintekben a tagországok között meglévő – és a külső konvergenciával is csupán lassan csökkenő – különbségek a farmok szintjén még jelentősebbek.

Az új CAP harmadik fontos ismérve, hogy 2013 után a közös agrárpolitikára sok jelzöt rá lehet majd aggatni, kivéve azt, hogy közös volna. Bár az agrárpolitikának lesz egy közös kerete, a valóságban, a tagországokban 28 különböző agrárpolitikát fognak megvalósítani. Az új rendszer egyrészt a réginél sokkal rugalmasabb lesz, másrészt számos fő elemében opcionálissá válik. Az ún. termeléshez kötött támogatások aránya például, mely 2013 végén 6 százalék körül alakult, a nemzeti boríték (vagyis egy adott tagország rendelkezésére álló DP-összeg) 15 százalékát is elérheti, sőt, a Bizottság, indokolt esetben, még ennél magasabb arányt is jóváhagyhat. Minden szektorra kiterjedő, új védzáradékok kerülnek bevezetésre, ami azt jelenti, hogy általános piaci zavarok esetén a Bizottságnak lehetősége lesz sürgősségi intézkedések meghozatalára. További rugalmasságot illetve opciós lehetőséget rejt magában, hogy a DP-kből át lehet csoportosítani majd a farmok első 30 (vagy az átlagos birtoknagyságnak megfelelő számú) hektárjáig a nemzeti boríték maximum 30 százalékát, a kistermelők felé (maximum 10 százalékot), a hátrányos természeti adottságokkal rendelkező, illetve kedvezőtlen helyzetű térségek felé (maximum 5 százalékot). Végül lehetőség nyílik a nemzeti DP-boríték 15–25 százaléka erejéig a CAP első (piaci) és második (vidékfejlesztési) pillére közötti átcsoportosításra. (Európai Bizottság [2013])

Tekintettel az új CAP változatos eszközrendszerére, illetve annak *à la carte* jellegére, egy kisebb tagország – vagyis gazdasági értelemben az új tagországok zöme – jobban teszi, ha nem siet el a nemzeti policy-mix kialakítását, hanem megvárja, amíg a legnagyobb kereskedelmi partnere (a legtöbb új tag esetében Németország) kialakítja a sajátját. Ily módon elkerülhetővé válik, hogy egy elsietett lépéssel az agrárélelmiszer-vertikum egy vagy több szektorának szereplőit súlyos versenyképességi hátrányba hozza.

El kell ismerni, hogy egyes speciális témákban, ahol az új tagországok könnyen a vesztes oldalon találhatták volna magukat (például a *capping* vagy a *kizöldítés* terén),

a Bizottság eredeti javaslatait alaposan „felvizezték”, s így az újakat nem érte nagyobb kár. Nem lesz kötelező a capping, amely az eredeti javaslat szerint az egy farmnak évente kiutalt DP-t 150 ezer euró fölött progresszíven csökkentette, 300 ezer euró fölött pedig teljes egészében elkobozta volna. Ehelyett *kötelező degresszivitás* és *önkéntes capping* lesz érvényben, ami praktikusán azt jelenti, hogy az egy gazdaságnak juttatott (a bérköltségek levonása utáni és „zöldítés” nélküli) DP-ből a 150 ezer euró fölötti rész minimum 5 százalékát vissza kell tartani. Ami a támogatások „kizöldítését” – a DP 30 százalékának bizonyos ökológiai feltételek teljesítéséhez kötését – illeti, a három alapvető intézkedés közül kettő (növénytermesztés diverzifikálása és ökológiai jelentőségű terület fenntartása) csak bizonyos birtokméret fölött kerül bevezetésre, ami feltétlenül jó hír a kisgazdálkodóknak.

A fenti témákban végső soron kialakult enyhítésekről nem véletlenül esett szó. Minthogy az új tagországok egy részében a – múlt örökségeként visszamaradó – duális farmszerkezet okán a nagyon nagy és a nagyon kicsi farmok továbbra is jelentős súlyt képviselnek a mezőgazdaságban, minden, az ő költség/jövedelmi viszonyaikat érintő változtatás komoly kihívásként csapódik le a politika szintjén.

Jövőkép

A mezőgazdaság jövőjéről szólva meghatározó változást hozhat a CAP legújabb reformja. Tény, hogy vannak/lehetnek pozitív és negatív oldalai. Ez utóbbi alapján elmondható, hogy a magyar gazdák nem sokáig élvezhetik a 2013-ban végre egyenjogúságot biztosítható direkt támogatások hasznát, mert azok reálértéke 2014–2020 között várhatóan kb. 7–12 százalékkal csökken. A CAP kizöldítése szintén nem sok jóval kecsegtet. Az általában kukorica/búza váltogatására berendezkedett közepes méretű gazdaságok számára gondot okozhat a minimum 3 különböző kultúra termesztésére való átállás. További gond, hogy a támogatásra jogosult földterület 5–7 százalékán létrehozandó ún. „ökológiai célterület” (ami lehet: ugar, terasz, erdő, erdősáv stb.) tekintetében a magyar gazdák zöme valószínűleg a legolcsóbb megoldást, az ugarosítást fogja választani. Ennek nyomán mintegy több százezer hektárnyi (egy kisebb megyének megfelelő nagyságú) földterület veszhet el a mezőgazdasági termelés számára. A tejkvóták 2015-ig történő kivezetése sem jó hír, hiszen eddig nyerstejből exportőrök voltunk, és a korlátozásmentes európai termelés a jövőben a jelenleginél is élesebb piaci konkurenciaharc képét vetíti elénk. Végül a borszőlő-telepítés korlátozásának megszüntetése a tömegborokat előállító tagországoknak kedvez, miközben hazánk az utóbbi 20 évben a közepes minőségű borok termelése felé mozdult el.²⁴

Ugyanakkor, minden múltbéli hiba és nehézség, valamint a CAP-reform várható negatív hatásainak ellenére a magyar mezőgazdaság középtávon konszolidált és eredményes ágazat lehet. Sok múlik azon, hogy a gazdálkodók milyen szerkezetben és minőségben termelnek, és hogyan hasznosítják a rendelkezésre álló anyagi és természeti

²⁴ Lásd: Gráf (2012)

erőforrásait. Félő ugyanakkor, hogy az egyre nagyobb jelentőségre szert tevő közepes és nagyméretű egyéni birtokokon a néhány nagykultúrára koncentráló, kevés élőmunkát használó extenzív szántóföldi gazdálkodásban látják a jövőt, hiszen sokkal egyszerűbb és kifizetődőbb ez az irány, mint a viszonylag nagyobb beruházási, illetve élőmunka igényű, de a betegségeknek és a közbiztonságnak jobban kitett állattenyésztés.

Forrásjegyzék

APCA [1995]: *L'agriculture française – Chambres d'Agriculture supplément au No.1995(833)*

Buday-Sántha Attila [2001]: *Agrárpolitika – vidékpolitika. A magyar agrárgazdaság és az Európai Unió*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2001

Cahier français [1992]: *Histoire économique de la France – Cahiers français*, La documentation française, 1992 (255)

Delorme, Hélène [1991]: Személyes konzultáció Párizsban a professzorasszonnyal CRNS-beli irodájában

Éder Tamás [2012]: Gondolatok a magyar élelmiszergazdaság versenyképességéről 2012 végén, előadás az Európa Klubban 2012. december 18-án

Európai Bizottság [2002]: *Facts and figures on EU trade in agricultural products: open to trade, open to developing countries*, Memo/02/296, Brussels, 16 Dec. 2002

http://www.acp-eu-trade.org/library/files/EC_EN_16122002_EC_Facts-and-figures-on-EU-Trade-in-agricultural-products-open-to-trade-open-to-developing-countries.pdf

Európai Bizottság [2011]: *Agriculture in the EU, Statistical and Economic Information, Report 2010*, European Commission Agriculture and Rural Development – http://ec.europa.eu/agriculture/agrista/2010/table_en/2010enfinal.pdf

Európai Bizottság [2013]: *KAP-reform. A fő elemek magyarázata*. Brüsszel 2013. június 26. – http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-13-621_hu.htm

Európai Bizottság [web]: *EU expenditure and revenue* – http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-13-621_hu.htm

Európai Parlament [web]: *Reform of the EU's agricultural policy – How one committee is getting to grips with 8,000 amendments* – <http://www.europarl.europa.eu/news/en/news-room/content/20110526FCS20313/4/html/How-one-committee-is-getting-to-grips-with-8000-amendments>

Európai Tanács [web-2013]: *Summary of the European Council Agreement* – <http://www.consilium.europa.eu/special-reports/mff/summary-of-the-european-council-agreement>

Európai Unió [2010]: *A szerződések egységes szerkezetbe foglalt változata, Alapjogi Charta*, 2010. március – http://europa.eu/pol/pdf/qc3209190huc_002.pdf

Eurostat [web]: *HICP - inflation rate* <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&tableSelection=1&labeling=labels&footnotes=yes&language=en&pcode=-tec00118&plugin=1>

Gráf József [2012]: A volt agrárminiszter előadása 2012. december 18-án az Európa Klubban

Kiss, Judit [2005]: A magyar mezőgazdaság világgazdasági mozgástere. Budapest, Akadémiai Kiadó

KSH – http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qkt007.html

KSH – http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_omf001a.html

OECD [2012]: OECD.StatExtracts – <http://stats.oecd.org/Index.aspx?Query-Id=50477#>

Raskó, György [2012]: A magyar mezőgazdaság a rendszerváltozás nagy vesztese. Előadás az Európa Klubban 2012. december 18-án

Rösener, W. [2000]: The History of German Agriculture, in *„Agriculture in Germany*, edited by Tangermann, Stefan

Somai Miklós [2004]: A magyar mezőgazdaság átalakulása I.: Biológiai alapok, struktúraváltás, termelői jövedelmek, *VKI Műhelytanulmányok 64*, Budapest, MTA Világgazdasági Kutatóintézet <http://www.vki.hu/mt/mh-64.pdf>

The Cairns Group [web]) – <http://cairnsgroup.org/Pages/default.aspx>

The Lisbon Treaty (web): Article 39 – <http://www.lisbon-treaty.org/wcm/the-lisbon-treaty/treaty-on-the-functioning-of-the-european-union-and-comments/part-3-union-policies-and-internal-actions/title-iii-agriculture-and-fisheries/181-article-39.html>

Varga Gyula [2004]: A magyar mezőgazdaság az idők sodrásában. Helyzetkép az EU-hoz való csatlakozás időszakában. Miniszterelnöki Hivatal Stratégiai Elemző Központ, Budapest, *Stratégiai Füzetek 17*.

Zobbe, Henrik [2001]: The Economic and Historical Foundation of the Common Agricultural Policy in Europe, Unit of Economics *Working Papers 2011/12* Royal veterinary and Agricultural University (KVL), Food and Resource Economic Institute (Internetről letöltve: 2012. február 3.) <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/24212/1/ew010012.pdf>

MAGYAR MEZŐGAZDASÁG A PÉNZÜGYPOLITIKA CSAPDÁJÁBAN – A MEZŐGAZDASÁG EURÓPAI UNIÓS TÁMOGATÁSI RENDSZERÉNEK KRITIKÁJA

Lentner Csaba¹

A magyar mezőgazdaság teljesítménye az elmúlt évtizedekben állandóan csökkent. Alapvető oka, hogy a szocialista tervgazdasági rendszer végére az ágazat belső erőforrás tartalékai kimerültek, majd 1990-es évektől a piaci alapokra történt átszervezés nem kellő körültekintéssel történt. A nyugat-európai, észak-amerikai agrármodellek átmenet nélküli adaptációja káros volt, a föld népességmegtartó erejének romlásával járt. A klasszikus élelmiszeripari vertikum felbomlott. A nemzeti költségvetés korábbi pénztelensége és a helytelen pénzügypolitika rontotta az ágazat esélyeit. A tanulmány ugyanakkor utal azokra a kibontakozási lehetőségekre, amelyekkel az ágazat hatékonysága és jövedelmezősége újra fokozható lenne. Aggályos azonban az Európai Unió jogrendje által behatárolt nemzeti támogatási lehetőségek bekorlátozottsága, amely státus ellentmondásos körülményeinek felszámolására a tanulmányban eszméletörténeti okfejtés olvasható.

1. Magyar mezőgazdaság az Európai Unióban

A modern business economics képviselőinek álláspontja szerint a mezőgazdaság csekély súlya, vagyis a GDP-hez való hozzájárulása és munkaerő-lekötési szintje önmagában nem indokolná, hogy az agrárágazati politika önálló teret, sőt az Európai Unióban megtapasztalható privilegizált szerepet nyerjen. A tények és a normativitási szándék ellenére azonban az EU és a tagországok megkülönböztetett módon kezelik a mezőgazdaságot és a vidékfejlesztést. Az Európai Unió közösségi szintű költségvetésének még ma is közel a felét teszi ki az agrárágazat. A poszttervgazdasági rendszerekben pedig a még mindig magas, de alacsony teljesítményt adó foglalkoztatás, a radikális földtulajdoni, üzemszervezeti, feldolgozóipari, kereskedelmi és agrár-pénzügyi szerkezetben végbement változások indokolják a megkülönböztetett figyelmet. A fejlett piacgazdasággal rendelkező országokban a mezőgazdaság lett az a terület, ahol a piaci erők leginkább háttérbe szorultak a többi ágazathoz képest, vagyis markánsan megjelenik a termelők és a hazai piac védelme. A mezőgazdaság ágazati szabályozásában, noha normativitási (neoliberális piacgazdasági elvek) tendencia érvényesül, az agrár- és mezőgazdasági ágazati jellege, a földhöz, a vidékhez kötődő érzelmi szálak (a vidékről elszármazott városi lakosság esetében is), továbbá a belső, kiszámítható agrártermelés nemzetbiztonsági jelentősége máig megkülönböztetett státust adnak a mezőgazdaságnak. A Közös Ag-

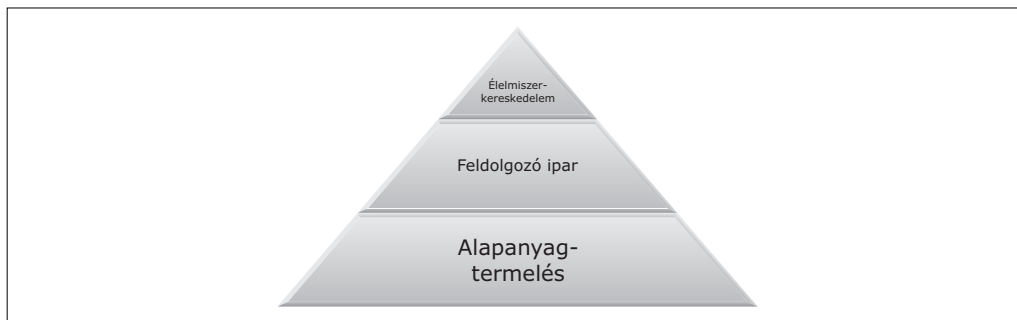
¹ Egyetemi tanár, tanszékvezető, Nemzeti Közszerológati Egyetem, Közpénzügyi Tanszék

rárpolitika harmadik generációja egyszerre tölti be a termelő, a vidék gondnoka és a vállalkozó szerepkörét. A reformok hatására a gazdák piacorientáltabb termelést folytatnak, mint a II. világháború utáni generációk. Számos farmer a saját gazdaságában dolgozza fel, majd helyben értékesíti az élelmiszert, erősítve ezzel a vidéki gazdaságot. A mezőgazdasági termelők a helyi közösségüket is támogatják a vidéki turizmuson, új vállalkozások alapításán és kulturális tevékenységükön keresztül. Munkájukkal hozzájárulnak ahhoz, hogy az eljövendő gazdálkodó generációk biztos jövő felé nézzenek.

Az európai uniós, de az eseti állami beavatkozás okaiként is a mezőgazdasági termelés időjárástól, természettől való erős függőségét, az ebből adódó változó ágazati kibocsátást, illetve a keresleti oldalon a mezőgazdasági termékek iránti árrugalmatlanságot, és a csekély keresleti jövedelemrugalmasságot jelölik meg. E tényezők együttesen generálják az agrárfundamentalizmus agrárpolitikában történő markáns jelenlétét, vagyis a mezőgazdaság protekcionista kezelését. A gazdaságpolitika generálisan a hatékonyság növelésére törekszik, ám a mezőgazdasági politika keretében akceptálni szükséges a kisebb hatékonysággal termelők jövedelem igényét is, illetve a fogyasztók számára fontos termékek árának stabilitását. Azon országok, amelyek erősebb állami pénzügyekkel, jelentős és fejlett gazdasági-műszaki bázissal rendelkeznek, képesek arra, hogy nemzeti szubvenciók révén (is) támogatást nyújtsanak az agráriumnak akár közvetlen, akár közvetett módon, noha ez az Európai Unió jogrendjében nem megengedett.

Magyarországon a termőföld magánkézbe juttatása végrehajtásra került, ám az 1990-es években kialakult földtulajdonosi státuszok erkölcsileg és közgazdaságilag alkalmatlanok voltak arra, hogy az ágazat szerves fejlődésének esélyét megteremtsék. További probléma, hogy az alapanyag termelő ágazatok kibocsátását feldolgozó élelmiszeripar részben a kelet-európai piacvesztés, részben a belföldi piacot érintő importliberalizáció következtében meggyengült. A feldolgozó ágazatok privatizációja révén a külföldi versenytárs élelmiszerüzemek a legyengült, vagy éppen nekik versenyképes magyar egységeket sok esetben leállították, vagy tevékenységüket szűkített újratermelési folyamatokra pozícionálták. Ellátási körükbe vonták a belföldi fogyasztói piacot, sőt, a magyar feldolgozók által évtizedeken át lefedett kelet-európai térséget is. Klasszikus piacfelvásárlás következett be. Megjelentek a külföldi élelmiszer-bolthálózatok, amelyek külföldi árukészleteikkel részben a folyamatosan csökkenő hazai alapanyag termelést és feldolgozást kompenzálták, részben pedig az egyébként kiszámítható piacfeltöltésükkel jelentősen kiszorították, majd feleslegessé tették a magyar mezőgazdaság termékeinek zömét. Az élelmiszervertikum klasszikus sajátossága lenne, a föld, mint természeti erőforrás korlátozottsága okán, hogy az alapanyag termelés primátusa érvényesüljön az egész vertikumban, így az ágazat egészében elérhető nyereség is a termelőknél illetve azok érdekkörébe maradjon. Vagyis a klasszikus (monarchiabeli, tervgazdasági időszak), illetve a nyugat-európai példák nyomán (dán, németalföldi, olasz, német) az alapanyag termelőknél, illetve a tulajdonukban álló feldolgozóknál és az általuk birtokolt élelmiszerkereskedelemben realizálódjon. A fenntartható, versenyképes mezőgazdaság alaptétele tehát, hogy a jelentkező haszon a termelőnél, a termelő érdekkörében maradjon.

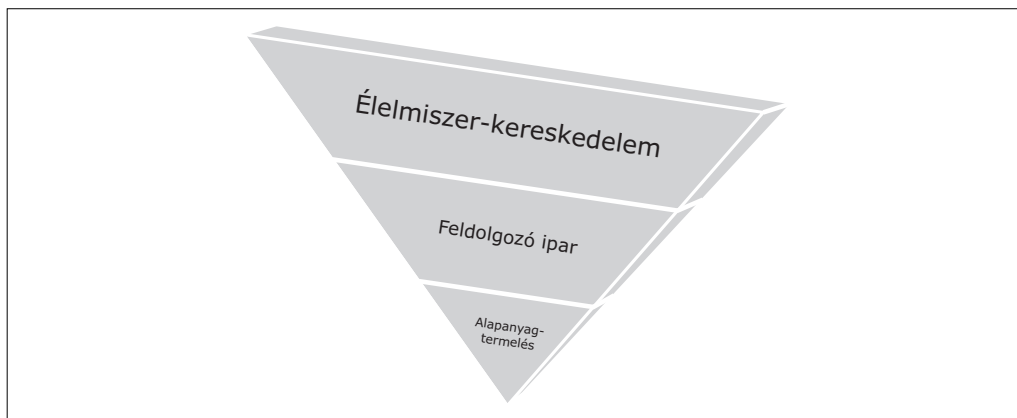
1. ábra. A magyar agrárvertikum szintjeinek elvárt jövedelem (profit) eloszlása – empirikus közelítésű modell

Forrás: Lentner Csaba, 2013 (saját modell)

Az alapanyag előállításra, mind kiinduló pontra, épülő vertikum azonban a rendszerváltás utáni Magyarországon kikerült a termelők, illetve az állam hatóköréből. Az állami pénzügyek 2010-ig tapasztalható növekvő instabilitása és a magyar poszttervezgazdasági rendszer számos belső ellentmondása következtében a magyar kormányoknak nem volt elégséges költségvetési mozgásterük és erejük a nemzetközi élelmiszer-feldolgozók és kereskedelmi hálózatok üzletpolitikájának befolyásolásához, vagyis a hazai termelők érdekeinek jobban megfelelő felvásárlási, kereskedelmi, hitelezési üzletpolitika előmozdításához, vagyis a belső piac protekcionista eszközökkel történő megvédéséhez. Az ágazati vertikum profiteloszlása így felborult. A haszon nem a termelőknél, hanem jobbra a nemzetközi háttérű feldolgozóknál és a kereskedelmi láncoknál csapódik le.

2. ábra. A magyar agrárvertikum tényleges profit eloszlása – empirikus közelítésű modell

Forrás: Lentner Csaba, 2013 (saját modell)

A kedvezőtlen magyar mezőgazdasági viszonyok konzerválódását adhatja, hogy a hitelt folyósító kereskedelmi bankok által birtokolt hitelmonopólium a hazai alapanyag-termelést sok esetben kikerüli, szelektálja, de főleg a kisebb üzemméretekkel rendelkező termelők hiteltőke igényét diszkvalifikálja (Lentner, [2004]). Ezen kedvezőtlen státuson történő változtatás az állam bankpiacon történő aktivizálódásának egyik fő célja lett 2010 óta.

A hazai tulajdonosi háttérű kis- és középvállalatok nemzetgazdasági szerepének növelésére hivatott kormányzati fiskális, és az 1990-es évek közepéig érvényesült közvetlen monetáris politikai eszközök, vagyis az agrárágazatot igényei szerint preferáló jegybanki refinanszírozási eszközök (zöld hitelek, mezőgazdasági váltó refinanszírozások, tartós forgóalap feltöltő hitelek) az agrárágazat támogatási eszköztárában megtalálhatóak voltak, azonban az európai uniós integráció követelményeiként fokozatosan felszámolásra kerültek. A korábbi kormányzati ciklusok, sőt néha cikluson belüli intézkedések is, a kisvállalkozói szektor támogatását azonban egyenetlenné, működését gyenge hatékonyságúvá tették. „*Cikk-cakkosság*”, átgondolatlanság érvényesült a hazai vállalkozások közgazdasági feltételrendszerében, amely akadályozta a belső tulajdonosi kör megerősödését, és ebből következően a hazai tulajdonosi-vállalkozói réteg kialakulásán keresztül egy társadalmi léptékű polgári réteg („polgárosodás”) létrejöttét az iparban és a mezőgazdaságban egyaránt. Négyévente változtak a kormányok és a gazdaságpolitikai prioritások. Sőt, sokszor kormányzati ciklusokon belül is. A termelést alakító közgazdasági tényezők nem voltak összehangoltak. Az egyik beavatkozási eszköz jó hatását kioltotta a másik kedvezőtlen volta.

Az 1970-es években az amerikai egyesült államokbeli farmokkal vetekedő magyar mezőgazdaság 1980-as évektől történt likvidálásának alapvető oka a magyar rendszerváltozás folyamatában keresendő. A tervgazdasági rendszer romjaira kellő átmenet és körültekintés nélkül importált neoliberális gazdaságpolitika egyik első, és a nemzetgazdasági jelentőségét tekintve fő áldozata az agrárium lett. A magyar mezőgazdaság viszonyaihoz nem illeszkedő új üzemszervezeti formák, birtokméretek, ellentmondásos tulajdonosi háttér, a kisbirtokokra építő új agrárpolitikát övező közgazdasági feltételrendszer hiánya, majd a feldolgozó üzemeknek, sőt az egész ágazatnak hitelt folyósító bankok külföldi versenytársakhoz kerülése a magyar mezőgazdaság sorsát megpecsételte. A technológiai gyengeség és a nemzetközi élelmiszeripari vállalatok „importján” túl lényeges azonban hangsúlyozni a hazai oldal felelősségét is. A magyar mezőgazdasági termékekre jelentkező kisebb fogyasztási hajlandóság, vagyis a patrióta szemlélet hiánya az ágazat összeomlását felgyorsította. A betelepülő élelmiszerláncok polcain megjelenő egyébként jobb minőségű (még ha annyira nem is ízletes), kezdetben dömping áron értékesített termékek az egyébként egyre romló jövedelmi kilátásokkal bíró hazai lakosság fizetőképes keresletét lekötötték. A hazai mezőgazdaság összeomlásának fő felelőse azonban a politikum, vagyis az ágazat termelési és optimális közgazdasági feltételrendszerére átmenet, kellő körültekintés nélkül nyugati nyers piacgazdasági metodikát adaptáló kormányok sora, permanens tevékenysége.

2. Néhány stratégiai javaslat a magyar mezőgazdaság fejlesztésére

A magyar mezőgazdaság jelenlegi helyzete és jövője nem választható el az ország makrogazdasági politikájától és a költségvetési pozíciótól. Az ágazat kiváló termőhelyi adottságai alapján, illetve a külföldi tőkebefektetésekre épülő gazdasági szerkezet megroppanása miatt a business management normatív, piaci szempontú elveivel szemben főleg állami, de európai uniós forrásokból (is tovább) fejlesztendő ágazat, noha a GDP előállításban betöltött részaránya várhatóan továbbra is mérsékelt marad. Lényeges, hogy az ágazat fejlődési pályáját igen nagymértékben behatárolja a fiskális politika tőkeereje, így érdemi elmozdulás kormányzati oldalról az ágazat fellendítésében csak a költségvetés tartós stabilizálását követően lehetséges. Az ágazat középtávú (3–5 év) fejlesztési pályáján indokolt a kialakult kedvezőtlen vertikum korrekciójára törekedni a hazai alapanyag termelők pozícióinak megerősítésén keresztül. Célszerűnek látszik a külföldi befektetők által megvásárolt, majd leállított feldolgozók állami segítséggel történő újraindítása (Nagykőrösi Konzervgyár, cukorgyárak, húsipari- gabona-forgalmi vállalatok), tulajdonosi struktúráikban a termelői oldal szerepének növelése. A magyar agrárium fejlesztése során az ágazat munkaerő lekötő szerepe is előtérbe kerül, hiszen a költségvetési transzferek bekorlátozott jellege miatt a vidéki, hátrányos helyzetű lakosság lakóhelyén való megtartása, elégséges jövedelemmel való ellátása nagy valószínűséggel csak a szociális földosztás és egy államilag támogatott termelési, belső ellátási konstrukción keresztül lesz garantálható. A szociális földeken folytatott termelés elégséges lehet a hátrányos helyzetű családok élelmiszer-szükségletének előállításához, a szociális juttatás kompenzálásához. Az agrárágazat kibocsátásának növelése révén tovább mérséklődhet az élelmiszer-behozatal, javulhat a külkereskedelmi és fizetési mérlegek egyenlege, így a belső erőforrásokra koncentráló agrárium a fiskális pozíciók további konszolidálásához is hozzájárulhat. A mezőgazdasági alapanyag termelő és feldolgozó tevékenység hagyományosan kevésbé szakképzett munkaerőt igényel, amelyből óriási felesleg (munkanélküli) található a hátrányos helyzetű térségekben. Az élelmiszervertikumok újjászervezésében a munkaerejük hasznosíthatóvá válik (lásd bővebben a vertikumokról Lentner, [2010]).

Magyarországnak az európai uniós tagságából eredő kötelezettsége, hogy a hazai termőföldpiacot meg kell nyitni a tagállamok földművesei előtt. A termőföldjeinkre vonatkozó tulajdonszerzési tilalmakat és korlátozásokat legfeljebb 2014. április 30-ig tarthatjuk fenn. A moratórium közelgő lejártja a hazai földtulajdoni, földhasználati viszonyok, azok közgazdasági feltételrendszerének teljes újragondolását, a Nemzeti Vidékfejlesztési Stratégiában megfogalmazott törekvésekkel összhangban álló rendezését és nem utolsósorban a közösségi normákhoz illeszkedő szabályozást tesz szükségessé. Az új földtörvény felvázolja a magyarországi földbirtokviszonyok sajátosságait, a kialakult földtulajdoni szerkezetből eredő feszültségeket, a sajátos megoldásokat igénylő helyzeteket. Áttekintést ad a szabályozásnak az EU közös mezőgazdasági politikájával való összefüggéséről, a csatlakozási szerződésből adódó követelményekről.

A mezőgazdaság hatékony pályára állításához, főleg a magyar földpiacon megjelenő külföldi versenytársakkal szemben felveendő versenyhez, elengedhetetlen azonban az

ágazat teljes körét, vagyis a különböző méretű üzemeket (különösen belföldi tulajdonban állókat) hitelükkel ellátni képes bankrendszer. A mezőgazdaságot preferáló belföldi tulajdonú bankok létrejötte szervesen illeszkedik ahhoz az unortodox irányvonalhoz, amely az állami tulajdon, és rajta keresztül az állam befolyását kívánja erősíteni. A földtulajdon liberalizálásával Magyarország lépést tett az európai jogrend irányába, így a birtok-koncentráció felerősödhet, a külföldi működőtőke-beáramlás az alapanyag-termelő ágazatba tovább fokozódhat. A hazai termelők és tulajdonosok védelméhez azonban a hitelezési intézmények és eszközök, nemzeti támogatások, illetve a piacvédelem újragondolására van szükség. Az ágazaton belül a belföldiek tulajdonában álló üzemek megóvásához egy erős, optimalizáló közgazdasági feltételrendszer megteremtése elengedhetetlen, máskülönben az ágazaton belül a hazai térvésztes felgyorsulhat. A Magyar Nemzeti Bank Növekedési Hitelprogramja keretében rendelkezésre álló 2750 milliárd forint összegű refinanszírozó hitelkeret mezőgazdasági ágazati „pántlikázását” östermelőknek juttatását indokolt tovább erősíteni. Ennek első megnyilvánulása, hogy a mezőgazdasági östermelők is részesedhetnek az MNB Növekedési Hitelprogramjából.

A mezőgazdaság földhasználati-vállalati viszonyainak átalakítása a földügyi törvénycsomag (A mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról szóló 2013. évi CXII. törvény) révén megtörtént, ám a feladat megoldása nem egyszerű, mert az Európai Unión belül a magyar mezőgazdaság üzemi- és tulajdonosi rendszere sokszínű. Rövidesen szükség lesz egy üzemszabályozási törvényre, amely az agárgazdaság hátterét, az azzal való összefüggést elemzi. (Alvincz [2013])

Nyilvánvaló azonban, hogy a KAP-ból érkező támogatások nem elegendőek az ágazat átfogó fejlesztéséhez, így szükség van a magyar közpénzügy politika unortodox módszereinek alkalmazására, az állam részéről az ágazat érdekében történő beavatkozásra, a kedvezményes ágazati hitelezés szervezeti és technikai feltételeinek megteremtésére, és a nemzeti költségvetésből a mezőgazdasági támogatások újraélesztésére, noha az Európai Unió jogrendje ezt alapvetően tiltja.

3. Magyar agrárium az európai támogatási jogrend fogságában

A tervgazdasági rendszerben megszokott volt veszteséges gazdálkodás esetén az állami támogatás biztosítása, különösen a kiemelt jelentőségű mezőgazdasági szövetkezeteknél és állami gazdaságoknál. Lényegében ez a puha költségvetési korlát. Költségkeretüket különösebb következmények nélkül átlépheték, akár veszteségesek is lehettek, mert a központi kormányzat rendre kisegítette a rosszul teljesítő vállalatokat. Ez a fajta támogatási politika a piacgazdasági rendszer 1990-es éveinek legelejére is átöröklődött. A magyar piacgazdaságban sem szűnt meg a puha költségvetési korlát, sőt felerősödni látszik. Folyamatos konszolidációk történnek például a belföldi tulajdonban maradt húsüzemek megmentésére (Pápa, Gyula, Kapuvár, Kaposvár). (Lentner, [2013] 12. fejezet). Tehát az európai uniós tagságunk előtti időszakban is előfordult az állami támogatások juttatása, noha csökkenő reálértékben. A támogatási politika mellé azonban nem párosult megfelelő adórendszer, belső piacvédelem, illetve ágazati hitelrendszer, amely

az átfogó, stabil fejlődést megalapozhatta volna. A birtokpolitika támogatására hivatott közgazdasági feltételrendszer számos hiányosságot, harmonizátlanságot mutatott. Máig problémának minősül azonban az 1980-as évek végéig egységes mezőgazdasági vertikum szétesése. A szocialista tervgazdasági rendszerben kialakult mezőgazdasági üzemszervezet felbomlása, majd a földek tulajdonjogának „megbolygatása”, egyidejűleg a termelők fölött monopolisztikus befolyást érvényesítő feldolgozók, és élelmi-szerkereskedelem külföldi versenytársakhoz kerülése az ágazat talpra állásának máig a legfőbb akadálya. A termékek, szolgáltatások szabad áramlásának magyar jogrendbe (és gyakorlatba) iktatásával pedig a védővámok rendszerét számolta fel a magyar gazdaságpolitika, aminek következtében a külföldi versenytársak dömping áras termékei elárasztották a magyar piacot. A magyar mezőgazdaság kétségtelenül részesül az Európai Közös Agrárpolitika (CAP) jótékony hatásaiból, folyamatos mezőgazdasági támogatások érkeznek hazánkba, azonban a nemzeti támogató eszközök alkalmazásának tilalma illetve korlátozottsága az ágazat talpra állításának fékje.

A közgazdasági feltételrendszer hiányossága miatti folyamatos veszteséges gazdálkodás állami támogatásokkal történő kisegítését, majd nemzeti protekcionista eszközök alkalmazását az európai jogrend (alkalmazása) azonban nem teszi lehetővé. Az Európai Unió Működéséről Szóló szerződés (EUMSZ) értelmében „állami támogatás” alatt olyan előnyt értünk, melyet a nemzeti hatóságok egy vagy több vállalkozás számára szelektív módon biztosítanak. Azok az intézkedések tehát, amelyek az összes vállalkozásra vonatkoznak, nem tartoznak az állami támogatások sorába. Erre viszont a nemzeti költségvetés korlátozott forrásellátottsága okán nincs lehetőség. Az állami támogatásban részesülő kiemelt társaságok (a kedvezményezettek) a versenytársaiknál előnyösebb helyzetbe kerülnek. Ennek elkerülése érdekében az EUMSZ 107. cikke általános tilalmat ír elő az állami támogatások igénybevételére. Ez súlyos problémát jelent a feltörekvő kelet-közép-európai piacgazdaságok nemzetgazdasági szempontból jelentős, de válságágazatnak minősülő vállalatai körében. Bizonyos körülmények között azonban a gazdaság hatékony és kiegyensúlyozott működésének biztosításához az állam közbenjárására van szükség, ezért meghatározott célkitűzések vagy politikai szándék teljesülése érdekében az Unió bizonyos állami támogatási intézkedéseket az Európai Unió működéséről szóló szerződéssel összeegyeztethetőnek ítéltet.

Az állami támogatások szabályozása az Európai Unióban a versenypolitika része. (Az állami támogatásokkal és eszméletörténeti háttérükkel foglalkozó téziseimet Prof. Dr. Vörös Imre akadémikus 2013. július 11-én, a Kúrián elmondott – földbirtok politikára és EU támogatásokra asszociáló – előadására és hivatkozott publikációjára reflektálva írom.) Az európai integráció kialakulásának és fejlődésének egyik fő hajtóereje a szabad verseny közösségi szintű érvényesülését gátló akadályok lebontása, ennek révén pedig a közös, majd az egységes belső piac megteremtése volt. A versenynek, mint a piacgazdaság alapvető intézményének ugyanis kiemelkedő szerepe van a hatékonyság és ezzel a gazdasági növekedés előmozdításában, ezért a verseny fennmaradásának, tisztaságának biztosítása közösségi érdek. A piaci szereplőknek nyújtott állami támogatások uniós szabályozása abból az alapelvből indul ki, hogy a támogatás a kedvezményezettnek pénzügyi-gazdasági előnyt jelent, és ezzel torzítja a szabadpiaci versenyt.

A támogatás alkalmas arra, hogy elodázza a szükséges szerkezetváltást, és nem eredményezi a támogatott szervezet versenyképességének növekedését. Az Európai Unió belső piacának egységesülése, az áruk, a szolgáltatások, a személyek és a tőke szabad áramlása ráadásul azzal a következménnyel jár, hogy az állami támogatások versenytorzító hatása megnő.

Az állami támogatások uniós fogalma némileg eltér a „köznapi” értelmezéstől. A Római Szerződés (RSz) definiálja, mi értendő állami támogatáson, egyben kimondja, hogy az ilyen támogatások nyújtása az unióban főszabályként tilos. Az RSZ 87. cikkének (1) bekezdése értelmében „ha e szerződés másként nem rendelkezik, a közös piaccal összeegyeztethetetlen a tagállamok által vagy állami forrásból bármilyen formában nyújtott olyan támogatás, amely bizonyos vállalkozásoknak vagy bizonyos áruk termelésének előnyben részesítése által torzítja a versenyt, vagy azzal fenyeget, amennyiben ez érinti a tagállamok közti kereskedelmet”. A fogalom négy alapvető elemét szokás megkülönböztetni.

Állami támogatásnak csak az tekinthető, amelyre a következő felsorolás mindegyike ráillik:

1. A támogatás állami forrásból származik. Ebbe egyaránt beleértendők a központi, a regionális vagy a helyi hatóságok, önkormányzatok által nyújtott támogatások.
2. Az érintett vállalkozás gazdasági előnyhöz jut a támogatás révén.
3. A támogatás szelektív, azaz nem általános jellegű.
4. Hatással van vagy hatással lehet a versenyre és a tagállamok közti kereskedelemre.

A versenytorzító hatások ellenére az állami támogatások nyújtása bizonyos esetekben mégis kívánatos, és ezért engedélyezett. A piac működése ugyanis olyan feszültségeket is eredményezhet, illetve olyan kivételes esetek is felmerülhetnek, amikor az állami támogatások a társadalmi jólét szempontjából több előnnyel járnak, mint a verseny korlátozásából adódó károk. A Római Szerződés ennek megfelelően az általános tilalom mellett megjelöli azokat az eseteket is, amikor az állami támogatások a közös piaccal összeegyeztethetők. A közös piaccal feltétel nélkül, minden esetben összeegyeztethetők a RSZ 87. cikk (2) bekezdésében felsoroltak, különösen a fogyasztóknak nyújtott szociális támogatások, feltéve, hogy azt a termék származásán alapuló megkülönböztetés nélkül nyújtják. Illetve természeti csapások vagy más rendkívüli események által okozott károk helyreállítására nyújtott támogatások.

A közös piaccal ugyancsak összeegyeztethetőnek minősíthetők a RSZ 87. cikk (3) bekezdésében felsoroltak, így

- a) a rendkívül alacsony életszínvonalú vagy jelentős alulfoglalkoztatottsággal küzdő térségek gazdasági fejlesztéséhez nyújtott támogatás;
- b) közös európai érdeket szolgáló jelentős projekt megvalósításához, vagy egy tagállam gazdaságában bekövetkezett komoly zavar megszüntetéséhez nyújtott támogatás,
- c) egyes gazdasági tevékenységek vagy gazdasági területek fejlődését előmozdító támogatás, amennyiben az nem befolyásolja túlzottan hátrányosan a kereskedelmet;

- d) a kultúrát és a kulturális örökség megőrzését elősegítő támogatás, amennyiben az nem befolyásolja túlzottan hátrányosan a kereskedelmet és a versenyt,
- e) egyéb támogatási kategóriák, amelyeket a tanács a bizottság javaslata alapján, minősített többséggel hozott határozatával jelölhet meg.

A fenti öt kategóriába tartozó támogatások esetében az Európai Bizottság kizárólagos hatásköre annak eldöntése, hogy – az egész Közösség társadalmi-gazdasági helyzetét figyelembe véve – az adott támogatás valóban összeegyeztethető-e a közös piaccal. Döntése előtt a bizottság nem csupán azt mérlegeli, hogy az adott támogatás megfelel-e a fenti kivételek valamelyikének. Az egyes egyedi támogatásoknak vagy támogatási programoknak emellett biztosítaniuk kell, hogy a támogatott projektek közép- és hosszabb távon életképesek lesznek, s ezért az érintett vállalkozások a későbbiekben támogatás nélkül is képesek lesznek megállni a helyüket. A támogatásnak ezenkívül átláthatónak kell lennie, és mértékének (a támogatási intenzitásnak) arányban kell állnia az elérni kívánt céllal annak érdekében, hogy a versenyre és a kereskedelemre gyakorolt negatív hatás a lehető legkisebb legyen.

A (tiltott) versenykorlátozó tevékenység jogpolitikai szempontból tehát két részre osztható: vállalatira (kartell, monopólium) és államira (különbféle támogatásokkal megvalósított). Ennek a két területnek a szabályozása, normaszervezete nagyon eltérő. Az EU kontrollja azokon a területeken a legerősebb, ahol a legnagyobbak lehetnek a tagállami érdekelletetek.

Az EU pozitív illetve negatív integrációs politikát alkalmaz. A mezőgazdaságban pozitív politika figyelhető meg, közös (szupranacionális) szabályozást hoz létre, míg a gazdaság más szegmenseiben a negatív, a szabad piacot és a versenyt korlátozó tényezők leépítése a jellemző. A közös agrárpolitika legfőbb célkitűzése a termelők életminőségének javítása. Érdemes azonban megjegyezni, hogy a bíróság ítélkezési gyakorlatában ezen a területen nem válik élesen ketté mi számít életminőség javításnak és mi tiltott támogatásnak. Ezzel szemben a többi területen az egységes belső piac fenntartása a legfőbb cél, és itt a bíróság igen szigorúan jár el.

Nagy problémát jelent, hogy az EU jogrendszerét (így a támogatási politikát is) azonos gazdasági teljesítőképességű országokra találták ki, így az újonnan csatlakozott országok erős versenyhátrányban voltak, és vannak is. Különösen igaz ez a mezőgazdaság vonatkozásában. A szabályozás szerint átmeneti konjunkturális, illetve strukturális problémák megoldására adható állami támogatás. Az EU régi tagállamainak mezőgazdasági termelői sokkal jobb helyzetben vannak, mint újonnan csatlakozott tagállamoké. Példaként említhetnénk, hogy egy ausztriai vagy német termelő 3–4%-os kamatra vehet fel hitelt fejlesztésre, míg egy magyar ugyanezt 10–14%-ért teheti meg. A Magyar Állam a gazdák megsegítésére nem adhat kamattámogatást, még abban az esetben sem, ha a támogatással együtt sem csökkenne a kamat a 3–4%-os szintre.

Ezzel szemben, ha Ausztriában a kamat valamilyen konjunkturális ok miatt a kamat mértéke 20%-ra emelkedne, az osztrák állam nyújthatna kamattámogatást, ha csak ideiglenesen is.

A nyugat-európai térségben az 1970-es évekig gyakori volt az állami beavatkozás. De az európai jogkultúrában nyilvánvalóvá vált, hogy egy állam támogatásai révén

olyan gazdasági beavatkozást tesz, amely kárt okoz más országoknak, a közös piacon érvényesülő neoliberalizmus elveit figyelembe véve. Az állami beavatkozásoknál érvényesülnie kell a magánbefektetői vagy piaci befektetői alapelvnek, mely szerint csak abban az esetben nyújtható támogatás, ha az állam maga is magánbefektető módjára jár el és profit reményében fektet be, illetve piaci szereplőként viselkedik. Állami támogatások esetén nem játszhat szerepet a méltányosság. Szociális okokra hivatkozva sem adható támogatás. Ez ugyanis a nagyobb gazdasági teljesítőképességű ország vállalatait versenyelőnyhöz juttatná. Nem jelent kivételt az sem a tiltott állami támogatás alól, ha egy csődben lévő vállalat tartozását az állam elengedné vagy mérsékelné. A szabad piaci verseny logikáját szigorúan véve elmondható, hogy az állami támogatás „öngól”, mert ha egy vállalat nem működőképes, attól nem változik azzá, ha az állam kisegíti.

Magyarországon a tervgazdaságba visszamenő hagyományai vannak a versenyképtelen vállalatok állami pénzből való kisegítésének. A tervgazdasági rendszer romjain vegetáló, esetleg újjászerveződő, illetve újonnan létrehozott hazai vállalkozások azonban tőke-, és piaci ismeret szegények voltak a piacgazdasági átmenetben is. Versenyzetetésük állami támogatások, kedvezményes hitelek, piacvédelmi intézkedések nélkül eléggé abszurd jelenség. Sőt, a kapaszkodási pontokat kereső gyenge likviditású, rossz jövedelmezőségű, leromlott eszközparkú vállalkozások, különösen a mezőgazdasági termelők, állami támogatás, kedvezményes hitel, és piacvédelem nélkül hagyása rendszerszinten, nemzetgazdasági vetületben a nyugati versenytársakkal szembeni tartós (sőt végleges) alulmaradáshoz, megszűnéshez vezetett, illetve vezet. A feltörekvő országok piaci szerelőinek a megkapaszkodáshoz szükség van az állam támogató, aktív piaci szerepvállalására. Nyers, neoliberális piaci elveknek, és az erre épülő európai támogatási politikának nem lehet prioritása és kizárólagossága egy feltörekvő piacgazdaság működésében. Nyers piaci elvek érvényesítésére hivatkozva, támogatást, állami piacvédelmet tiltva egy nemzetgazdaság, és benne az alul teljesítő vállalatai, mezőgazdasági termelői tömegesen nem likvidálhatók. A feltörekvők esetében felzárkózás a fejlett piacgazdaságok szabályait alkalmazva aligha lehetséges. Mindaddig, amíg a feltörekvő piacgazdaságok vállalatai a fejlett ország vállalkozásainak gazdasági színvonalát el nem érik, nem kerülnek egyenlő szintre, a direkt állami beavatkozás szükséges a versenyképesség állapotának megteremtéséhez. Amikor a feltörekvő ország fejlett ország lett, vállalatai versenyképesek a fejlett ország vállalataival az állami szubvencionálás mérsékelhető, sőt meg is szüntethető. Bár még ekkor is előáll egy szubvencionálási kényszer, lásd a 2007-es válságot követő állami beavatkozások széles palettáját, Keynes tanainak reneszánszát.

4. Eszmetörténeti vonatkozások az állami támogatások nélküli gazdálkodás

Vö. a versenyképesség elérése kapcsán

Az Európai Unió általános gazdaságfilozófiai felfogásának alapja, hogy a piaci szereplők legyenek képesek önállóan, piaci alapon működni, de tartósan veszteséges gazdálkodás esetén a piaci szabályok szerint vezetődjének ki a piacról. Ez vonatkozik az

agrárium vállalkozásaira is. Állami támogatást nyújtani, igénybe venni, mint az előző fejezetből látható, csak különösen indokolt és leszabályozott esetekben lehet. Nemzeti költségvetési forrásokból nagyon csekély módon. Gazdaságtörténeti téziseket alapul véve azonban kétséges, hogy a feltörekvő piacoknak számító kelet- és közép európai országok vállalatai, különösen az optimális termelési kapacitásoknak és közgazdasági feltételrendszernek híján lévő mezőgazdasági termelők állami támogatások nélkül tömegesen alkalmasak lennének a piaci versenyben való folyamatos helytállásra, azaz vállalkozási tevékenységüket folyamatosan fenn tudnák tartani. Ez egyrészt a termelők elavult technológiájából, komplex ágazati fejlesztések elmaradásából, ebből adódó magas, tehát nem versenyképes kínálati árakból, másrészt a lakosság, mint élelmiszerfogyasztók alacsony jövedelem nivója miatt adódik.

Adam Smith, Milton Friedman a direkt állami támogatások nélküli szabad verseny, míg Friedrich List és John M. Keynes bizonyos esetekben (fejlesztési stádium, feltörekvő pozíció, válság időszaka) az állami beavatkozást és támogatásokat szükségesnek tartják. A két ellenkező álláspontú közgazdasági eszmekör rövid összevetésével – eszmétörténeti báziskutatással (Katona, Árva, Schlett, [2013]) – igazolható, hogy a feltörekvő kelet-európai piactársadalmak belső tulajdonosi körben álló vállalatai, különösen élelmiszert előállító cégei az állami támogatás nélkül hosszabb távon működésképtelenek. Másrészt a lakosság által vásárolt alapélelmiszerek árai nem szökhetnek az egekbe, hiszen az Elbától keletre lévő társadalmak jövedelmi szintje még mindig messze van a nyugat- és észak európai színvonalától. A keleti műszaki színvonal is alatta marad a Kelet-Európába betelepülő agár-business cégekének (német, francia), ami tartós versenyképtelenséget jelent a kelet-európai térségnek, hazai termelőinek.

A XVII. században létrejött kapitalista termelési mód klasszikus szakaszában regnáló gazdaságpolitika alapvetően Adam Smith (1723–1790) tanaira épült. Adam Smith 1776-ban írta meg a *Nemzetek gazdasága* című művét, amelyben a szabad kereskedelem mellett tesz hitet. A szabad kereskedelem, a „láthatatlan kéz” rendezőelvére épül, gazdasági liberalizmust jelent. Az állam csak láthatatlan módon van jelen. A piaci erők működésének kereteit adja. A „láthatatlan kéz” a keresletre és kínálatra ható erők eredményeként alakítja ki a „természetes árat”. Az állam nyílt beavatkozását (a Brit Birodalom határainak és belső rendjének garantálásán túl) Adam Smith természetellenesnek tartotta.

Friedrich List (1789–1846) a klasszikus iskola kritikusaként lépett fel. Az angol polgári közgazdaságtan gazdasági szabadságra épülő rendszerében – megítélése szerint – Anglia világpiaci fölénye jutott kifejezésre. Gondolatelmélete szerint a szabad-kereskedelem csak akkor előnyös minden résztvevő számára, ha a partnerországok és vállalataik körülbelül azonos fejlettségűek. Ennek hiányában a gazdaságilag erősebb fél kiszákmányolja a gyengébbet, sőt megakadályozza annak fejlődését. Ekkor van szükség az aktív állami szinten szervezett gazdaságpolitikai befolyásra, nemzeti iparfejlesztésre, védővámokra, amelyek a fejletlenebb ország még gyenge iparát védik a versenytől, amíg az a partner ország szintjére nem fejlődik. Ebből adódik – mai tanulságokkal ötvözve List mondandóját -, hogy a feltörekvő piac társadalma, ha magasabb élelmiszer vagy szolgáltatási árakat is fizet, esetleg gyengébb minőségű szolgáltatásokért, termé-

kekért, hosszabb távon az mégis a feltörekvő tárdalom, illetve nemzetgazdaság javára válik.

Az 1970-es évektől kibontakozó neoliberális gazdaságpolitika fő ideológiai képviselője Milton Friedman (1912-2006) volt. Álláspontja szerint az államnak elsősorban a monetáris politika eszközeivel kell hatnia a gazdasági folyamatokra, az állami beavatkozásnak kizárólag a forgalomban lévő pénzmennyiség szabályozására kell korlátozódnia. Az 1970-es évektől kibontakozó gazdaságpolitikát kétségtelenül csak a pénzkereslet szabályozására korlátozódó állami gazdaságpolitika jelentette. Alan Greenspan, a FED 2006-ig hivatalban lévő elnöke úgy gondolta (2011-es Kongresszusi Jelentés alapján), hogy „a gazdaság önszabályozó rendszerének fel kell váltania az elmaradott és egyre kevésbé eredményes állami szabályozókat. Az angolszász piacokra érvényes, „az állam rossz tulajdonos” koncepció kimondása, az állami támogatások leépítése és a felzárkózni kívánok országok esetében ennek megkövetelése, vagyis a magánosítás erőltetése, az exportra termelés egyoldalú fejlesztése, a tőke-, pénz-, munkaerő-, áru-mozgások, szolgáltatások előtti akadályok, szabályozók, kötöttségek minimálisra szorítása összességében egy új típusú gazdaságfilozófiát és regnáló gyakorlatot hozott létre, amelyet a Washingtoni Konszenzus gazdaságfilozófiájának nevezünk.

J. M. Keynes Nagy Gazdasági Világválságot követő gazdaságpolitikai receptje 2007 után a reneszánszát éli. Az állam gazdaságpolitikai, jobbára fiskális politikai elemekkel fizetőképes keresletet generál, akár a költségvetési hiány megemelésén keresztül is. Új elem napjaink válságkezelésében, hogy a jegybanki monetáris mechanizmusok fiskális politika céljaihoz történő integrációja is megindult. Az állam gazdaságpolitikai befolyása teljes körűvé vált. A jelenlegi aktív állami attitűdök építkeznek a II. Világháborút követő francia etatista modellre, illetve Ludwig Erhard, Konrad Adenauer szociális piacgazdasági elemeire. Tehát az állam befolyásoló, és direkt vállalati támogatásokat nyújtó politikájára napjainkban óriási szükség jelentkezik, különösen a feltörekvő piacgazdaságok alacsony versenyképességű vállalatainak megsegítésében, ezáltal a feltörekvő nemzetgazdaságok egészének versenyképessé tételében.

5. Összeomlás vagy fellendülés előtt áll a magyar mezőgazdaság? **– Összefoglalás helyett**

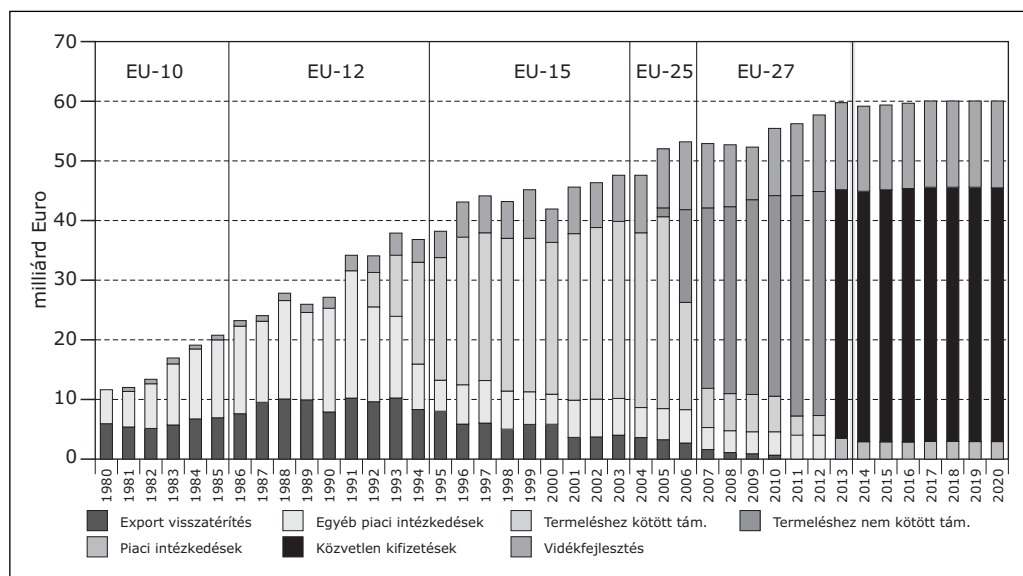
A magyar mezőgazdaság státusán nem javított az európai uniós tagsággal automatikusan járó földforgalomra is értendő tőkeműveletek szabadságának átmeneti, 10 éven át tartó korlátozása. Az alapanyag termelő ágazatot, főleg a szántóföldi kultúrákat ugyan jobbára nemzeti keretek között tartotta, egyidejűleg a külföldi tőkebefektetésektől is elzárta, ám a jövedelmezőség számottevő javulása nem következett be. Az ágazat újrakezdési, megerősödési esélyei tovább romlottak.

Az Európai Unióból érkező mezőgazdasági támogatások mellett szükség lett volna a nemzeti költségvetési támogatásokra is, illetve az Európai Unió jogrendjével ellentétes védővámok alkalmazására, és a jegybank által refinanszírozott mezőgazdasági hitelek fenntartására.

Noha az új földforgalmi törvény javíthat az ágazat helyzetén, amennyiben az egészséges mértékű, és a hazai piaci szereplőknek kedvező koncentráció, a hatékonyság és ezáltal a belső piac biztonságos élelmiszerellátása irányába megy, de az unortodox közpénzügyek mentén a belső közgazdasági feltételrendszert is illeszteni kell a hazai tulajdonban álló mezőgazdasági termelőkapacitások igényeihez. Az Európai Unió nemzeti támogatások tilalmára, bekorlátozására vonatkozó jogrendjének további betartása (a bigott normativitás érvényesítése) azonban nem vezet a magyar mezőgazdaság tartós megerősödéséhez. A magyar agrárium konszolidációja igényli az európai támogatási források mellett a nemzeti költségvetés szubvencióit, és az állam aktív agráriumvédő, segítő szerepét, hiszen az EU támogatási politikája a fejlett piacgazdaságoknak, és azok termelőinek kedvez elsősorban.

A nemzeti támogatási politika mentén gondolkodást erősíti az Európai Unió hét éve tartó, és folyamatosan mélyülő válsága, aminek következtében mind a teljes EU költségvetési, mind az agrárágazati kerete tovább csökken. 2007 és 2013 között az EU teljes költségvetése 994 milliárd euró volt, amely a 2020-ig tartó új költségvetési időszakra 960 milliárd euróra mérséklődik. A Közös Agrárpolitika teljes előirányzata pedig 421 milliárd euróról 373 milliárdra esik vissza. A magyar mezőgazdasági ágazat támogatására az előző hétéves 10,4 milliárd eurós keret helyett az új költségvetési időszakban 12,3 milliárd euró került elfogadásra. A közel 2 milliárd eurós többlet azonban nem feltétlenül a hazai termelőknek jelent majd gazdasági előnyt. A jobbára termeléshez kötött, területalapú támogatásokat felhasználó birtokok, üzemek, ugyanis ha az elégtelen közgazdasági feltételrendszer hiányosságai okán tömegesen számolódnak fel, ezzel párhuzamosan, a már teljes mértékben liberalizált magyar földforgalmi szabályozás

3. ábra

következtében pedig tömegesen (és már jogszerűen) vásárolják fel a földeket a külföldi gazdák, úgy az Európai Unióból érkező mezőgazdasági támogatások francia, német, osztrák, olasz, németalföldi termelőkhez kerülnek.

Az Európai Unió mezőgazdasági támogatási rendszere finanszírozási vetületét tekintve termeléshez kötött, és „kiszegítő”, szociális jelleggel vidékfejlesztési célokra koncentrálnak.

Nemzetgazdasági érdek az európai támogatási keretek címzettjeinek a hazai mezőgazdasági termelőket megtartani, amihez egy patrióta, protekcionista, az európai normativitási és nyers piacgazdasági gyakorlattal szembenő unortodox fiskális és monetáris politika elengedhetetlen. Mindaddig, amíg a magyar és nyugat-európai mezőgazdasági termelők fejlettségi szintje, versenyképessége ki nem egyenlítődik.

Az EU közös költségvetésének 40 százalékát felemésztő agrártámogatások megállapításánál figyelembe veszik, hogy az észak-amerikainál, dél-amerikainál, ausztrálnál kevésbé hatékony nyugat-európai mezőgazdaság (is) szerényebb teljesítőképességű, gazdaságtalanabb szerkezetű. Ezt próbálják orvosolni, kompenzálni az EU agrártámogatási rendszerével, amely jobbára a fejlett EU tagországok termelőinek igényeihez, struktúrájához illeszkedik. A földműveseket jobbára direkt, termőföld utáni támogatásokkal, továbbá szociális kiegészítő jellegű vidékfejlesztési-, alternatív gazdálkodási módokhoz való kötődésére szolgáló támogatásokkal akarják a birtokaikon megtartani. A nyugat-európai térség gazdálkodóinál is jelentkezik tehát a versenyképtelenségi probléma az extenzív tartalékokkal és fejlettebb műszaki bázissal rendelkező, nagyobb, gazdaságosabb művelést és technológiákat alkalmazó tengerentúli farmokkal szemben, noha – a magyar társaikkal ellentétben – a nyugat-európai gazdák birtokolnak feldolgozókat, élelmiszerláncokat, hitelszövetkezeteket is. Esetükben az EU normatív támogatási politikája „szinten tartó” hatásokat vált ki. A kelet-európai, különösen a magyar mezőgazdaság vonatkozásában azonban az EU normatív támogatási politikája a fejletlenséget, a lemaradottságot konzerváló állapotú. Így adódik, hogy önmagában csak a normatív alapú európai támogatási politikát alkalmazni a magyar, de más kelet-európai termelők fejlesztésére is, az elvárt hatásokhoz, a hazai tulajdonban lévő mezőgazdasági termelők versenyképességéhez nem vezethet.

Irodalom

Amerikai kongresszusi jelentés a válság okairól. 2011. január, Official Edition, Washington DC

Alvincz József [2013]: A „Földügyi törvénycsomag” jogi szabályozásának agrár-gazdasági háttere – különös tekintettel az üzemszabályozásra. Polgári Szemle, IX. évfolyam, 3–6. szám, 73–90.

Katona, Klára–Árva, László–Schlett, András [2013]: Stages of Globalisation. Alternative Ways from Eastern Europe and the Far East. Kalligram Kiadó

Lentner Csaba [2004]: A magyar agrárfinanszírozás jellemzői az EU csatlakozás küszöbén. *Gazdálkodás, Agrár-közgazdasági, vállalkozási és üzemgazdasági tudományos folyóirat*, XLVIII. évfolyam, 69–78.

Lentner Csaba [2005, 2006]: *Rendszerváltás és Pénzügypolitika*. Akadémiai Kiadó

Lentner Csaba [2010]: A magyar élelmiszervertikum újjászervezésének stratégiai kérdései. *Polgári Szemle*, 2. szám, 28–44.

Lentner Csaba [2013]: *Közpénzügyek és államháztartástan*. Nemzeti Közszerkesztési és Tankönyvkiadó, 12. fejezet

Vörös Imre [2013]: Tagállami mozgástér és uniós korlátok az állami támogatások terén: gúzsba kötve táncolni? Az új magyar földforgalmi szabályozás az uniós jogban. Szerkesztette: Korom Ágoston, 25–39.

SUMMARIES

Iván BÉLYÁ CZ

Will credit deficiencies be offset by new inflow of foreign operating capital?

This essay's starting point is the statement that the most significant burden in the operations of the Hungarian economy is permanent and considerable debt. That is why the inflow of foreign operating capital starting in 1990 (although with different intensity) is of considerable significance as it played an extensive role in the development of our economy and contributed to the increase of our competitiveness at the market. The author looks for answers to the question whether there was really a turning point after the crisis in the inflows of foreign operating capital to Hungary. Based on the low level of productive investments, the huge volume of capital flowing through the country, the data of inflows and outflows of foreign capital the author comes to the conclusion: in 2012 real operating capital inflows did not have an extremely high level, and data prove that the exceptionally low level of direct foreign capital inflows was not changed substantially.

Klára KATONA

Financial strategies in Hungarian companies

This research is trying to reveal which financing strategies characterized Hungarian companies in the last 20 years: whether the development of the financial intermediary system, the credit supply, or FDI which was considerable compared to the size of the country, was the primary source of financing in corporate investments. Apart from the microeconomic and macroeconomic inquiry of the potential advantages of these two financing alternatives we would like to give an overview of the financing strategy typical of Hungarian companies in the last 20 years through an empirical analysis and using financial indicators.

The database of Hungarian enterprises represents close to 90% of the firms in the country. We differentiate among the companies according to their ownership and size. The period includes the 15 years between 1995 and 2009. The records contain all relevant information from annual reports, e.g. balance sheets, profit and loss figures.

Szilvia KÁKAI SZABÓ

**The influence of foreign direct investment on economic mechanism
in the Baltic countries. “Burnt - or live long - by the Sun”¹?**

Foreign direct investments (FDI) served as important factors during transition process to market economy in the Baltic countries, such as in other parts of Central-Eastern Europe (CEE). Estonia (2011), Latvia (2014) as members of the Eurozone, Lithuania with its prospective membership in 2015, tend to build untearable economic ties with the Western party. Focusing on economic progress, however, the appreciation of FDI is not always positive, equivocal mainly. The influence of FDI on host countries' economies is examined in this article, starting from FDI-generating features to capturing spillover (especially indirect knowledge transfer) effects. Foreign capital proved to be a cure for transitional downturn with easing the lack of capital. Decades that have already gone by give us a distant perspective to reach a balanced view with positive and negative images, and turn our attention to existing detrimental features. The shift towards outside financing has hindered the development of a healthy economic structure. More and more research is made on how the quick liberalization of FDI policy has made alterations or even distortion in economic (first of all industrial) structure. Though an example from the other side of the (FDI) coin is the highly efficient information-technology sector of Estonia. It is worth to put our question into a larger perspective and examine whether the development paths of transition countries are determined, and in what extent and how it can be detected in FDI. Concentrating on the Baltic region we can find that the three countries do not necessarily move together, as the data on FDI by country of origin or by economic sectors supported the alterations. The distinctions have derived from complex features, from differences in economic transition to balance in political power to name just a few.

István MAGAS

**Difficulty of crisis management and financial planning
in European Union and Hungary from 2006 to 2013**

For various reasons, the European Union, in its current form is not a homogeneous market by any measure; it is only an unfinished Transfer Union: monetary and capital transfers both send distorted signals with respect to transmitting the adequate message on competitiveness. The European monetary mechanism lends support to ongoing and large scale miss-pricing on both the goods and asset markets when it inadequately measures the amounts of labor and value added that can be associated with financial assets. Such mechanism can easily lead to the free rider dilemma where free or very low cost access is possible to available EU public funds. Thus, the Euro zone is grossly

¹ With an analogue to Mikhalkov's Oscar winning film *Burnt by the Sun* (1994)

imperfect as a resource allocating mechanism. Amongst the heavily indebted countries struggling with euro denominated sovereign loan payments there are large, medium size and small nations alike. This fact itself indicates the existence of serious systemic problems of the Euro zone, it is one that we in this study identify with a general transmission deficiency analogy of an electricity network. We demonstrate that in such system, both the incoming and the outgoing energy loads suffer from great losses along and within the transmission process. These losses lead to chronic problems in financial planning for fund-sending and fund-recipient agents and governments. When we analyze why corporations do a better job in accommodating to rapidly changing post-crisis financial environment we suggest some key planning principles to adopted by public finance decision makers.

István DEDÁK

The crisis of crisis management: why do we stand here?

Did anyone think in 2008 that five years later the economic achievement of the EU did not reach the pre-crisis level? Did it turn in anybody's mind that Europe performed worse in 2013 compared to 2008 than it did in 1935 relative to 1929. Did anybody conceive that some politicians in EU would celebrate economic growth of around zero percent as a great success? Did it seem possible to anyone that five years after the breakout of the crisis the performance of US exceeded that of EU by seven percentage points in spite of the fact that the crisis originated from the US and not the EU? This paper analyses some theoretical relationships of crises management and seeks to answer the aforementioned questions.

Dóra GYÓRFFY

Crisis management in Greek and Latvia

The main task of the paper is to explain the role of expectations in austerity cycles during financial bailouts. The paper presents a political economy model of bailouts, where the conditions, their implementation and market reception are considered as forms of a social dilemma. In such situations expectations about the actions of other actors approximated by the concepts of trust or distrust play a critical role. An environment of trust is conducive to mitigating the size and effects of fiscal contraction, while an environment of distrust is likely to magnify both. It is also argued that the credibility of government is the key driving force in these self-reinforcing cycles. The crisis management experiences of Greece and Latvia serve to illustrate the theoretical model.

István KŐRÖSI

Will be there money for development? Financial stabilization programs in the EU debt management, with special regard on Germany

The consequences of the latest financial crisis of 2008-2009 are even nowadays sensible. This decline was at the same time the crisis of the world economy, international finance system, functioning mechanisms and economic policy instruments. The establishment of the equilibrium of the balance of the real productive and financial sphere is a primordial task in the EU-countries, even in those with surplus in the balance of payments. Consequently there are strongly limited resources for disposal of the development policies. The take-off of the economies can be achieved by considering and planning the chain of education, training, professional training, research and development as a complex task.

The European Central Bank has elaborated and try to carry out many important stabilization programs. That requires the implementation of strong regulations and control of realization of stabilization measures. This study analyses the main stabilization programs of the ECB, the goals, strategies and implementation of European Financial Stability Facility, Sixpack, Euro-Plus Agreement and European Stabilization Mechanism. Nowadays, the reduction of current government debt and gross external debt is the best way to create resources for the financement of a sustainable growth in the EU-countries. The reduction of debt burdens collaterally with the increase of revenues trough prosperity promoting measures are the best way to be able to finance a successful development policy in the EU-countries. The German case is very positive in realizing financial stabilization, but in other EU-countries is difficult to create similar favorable framework for the development.

Árpád KOVÁCS

Rural development and financial policy

The article puts in the forefront the measures to be made to promote rural development and convergence, together with the Europe 2020 program and ideas evaluating the planned actions from the aspect of rural development; first of all from budgetary aspects. The article proceeds from the assumption that fiscal policy and its annual reflection in the form of the budget essentially have no such aspects that, directly or indirectly, would not concern rural development. Thus, the positions of the national economy and public finance, respectively their explanation in more detail, unavoidably indicate the development disproportions and the mistakes committed. At the same time it offers an opportunity to review the development ideas of the period up to 2020 via this filter.

Katalin BOTOS – József BOTOS
Economic indicators

The authors made an overview on Hungarian regions using some economic indicators. It was a snapshot based on the central Statistical office data, 2011. We have analyzed the employment, GDP-contribution, the differences in the wages investment data, inclusive the foreign investments, FDI stock in the region, broken in different sectors of the national economy. 20% of the Hungarian employees are working in Budapest, somewhat more than the city's share in population. Nearly half of the employees (45%) is working in the so called „other branches”. Taken average of the regional data it is only half of that number. Only 10% of the employed people in Budapest are working in the industry while in regional average it is more than 20%. Wages doesn't differ much in regional comparison, only Budapest has higher wage level, 40-45% higher, than the average regional data Per capita investment in Budapest is 70% higher than the regional average. FDI per capita in Budapest is 14mio Ft, regional average is 5,5mio Ft Half of the FDI stock is in Budapest, but as we have seen, the share of the employment in the city is only 20% of the national data. On the contrary in East Southern region the stock of FDI is only 3%, while share of employees 13%. It shows that the FDI did not helped much in raising employment in the country, especially in the rural areas

Katalin RÁCZ
The role of agricultural employment in rural areas

In Hungarian agriculture, which plays an important role in rural employment, the signs of gradual restructuring can be seen. In the last decade the rural areas of Hungary – apart from showing significant regional and sectoral divergences – could be characterized by high unemployment levels and long-term unemployment, low levels of qualifications, wages below the national average, an increasing number of people applying for social benefits and also by ‘invisible incomes’ linked with tax evasion and black and grey employment. By analyzing the labour market of rural areas and agricultural sector as well as the opportunities and the ways in increasing employment in agriculture, we concluded that most importantly, the market-based employment can be made economically more viable but an increase in the economic and social activity of the population in a disadvantageous position is also needed to encourage their integration into the labor market, and this can be achieved through socially-based employment activities. Constant growth can be ensured only by developments that are better adjusted to the demands of the economic environment and by stabilizing the entire food chain. In rural areas that are in the most the disadvantageous situation in terms of social and economic conditions, the emphasis should be placed on the self-supply and subsistence functions of agriculture.

István OROSZ

The history and historical characteristics of market towns

Although numerous scientific fields deal with the history and characteristics of market towns, we cannot state that everything can be regarded as being clear related to this topic. This is partly due to the fact that the different disciplines understand other under market town. The author deals with the concept of oppidum of economic and social history, as well as with the views regarding ethnography, urban geography, settlement sociology, moreover with those who formulated these views: from István Györffy, Ferenc Erdei and Tibor Mendöl over Pál Beluszky and the author of these lines. Final conclusion is that the different ideas cannot be brought to a common denominator, so this lecture tries to do it.

Violetta MÁNYÓ-VÁRÓCZI

The history of subjective market research on Hungarian agriculture

This study deals with the history and development of theoretical findings and theory-based practical research in the field of economic thinking, and more precisely, the economy of agriculture. It discusses the first market research based on quota sampling and conducted by two members of the Hungarian Institute for Economic Research. Subjective market research, which was introduced in 1935 by István Varga and Pál Harkai Schiller, was unique and significant at the time because it was based on the idea that market research should also focus on the psyche, attitudes, and habits of customers, as well as how changes in these factors affect consumption. It is also emphasized in the paper that the research findings of the Institute members were not all made public, as the researchers gathered data and prepared studies and reports for the government, various state departments, the National Bank, etc. moreover, their findings would sometimes be published anonymously.

Miklós SOMAI

Agricultural subsidies in the EU

This paper takes the reader through the development of the European Common Agricultural Policy (CAP) from the beginning to present day. It shows what has remained the same and what has changed in the CAP for the last fifty years, and how this has affected the sector, the member countries and the farmers. It gives detailed background of interests behind the bargaining process to the recent reform, and highlights the latter's key new features. In short, it also addresses what EU membership means for the Hungarian agriculture, how the first ten years of membership were spent, and what Hungary may expect from the new reform.

Csaba LENTNER

Finance policy and agriculture

The system of agricultural subsidies is embedded in EU law therefore evaluating the effectiveness of agricultural sector requires vertical approach. The agricultural production is increasingly becoming dependent on EU subsidies while the EU strives to limit the normative financial contribution to the farmers in order to promote competition. However, this practice generates problems in the (agricultural) markets of emerging economies. The article outlines the theoretical background and the current practice of EU agricultural subsidy system. What economic solutions can be employed to financially compensate the producers of the low-income agricultural sector? The article details new ways of agricultural financing and describes the potential effects of refinancing the sector by central bank instruments.

